

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.І. ДОЛІШНЬОГО НАН УКРАЇНИ»

На правах рукопису

ПРИТУЛА ХРИСТИНА МИРОСЛАВІВНА

УДК 332: 332.122:338.43

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ
НА ОСНОВІ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ЇХ ПОТЕНЦІАЛУ**

Спеціальність 08.00.05 – розвиток продуктивних сил
і регіональна економіка

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

**Науковий консультант:
доктор економічних наук, доцент
БОРЩЕВСЬКИЙ Віктор Валентинович**

Львів 2016

ЗМІСТ

<i>ВСТУП</i>	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	15
1.1. Сутність і концептуальні основи дослідження сільських територій	15
1.2. Світова практика ідентифікації та класифікації сільських територій.....	36
1.3. Формування інституційного середовища розвитку сільських територій у країнах-членах ЄС.....	55
1.4. Існуючі підходи до дослідження розвитку сільських територій.....	72
Висновки до розділу 1.....	96
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛЕЙ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	99
2.1. Особливості розвитку сільських територій як складної багатофункціональної системи.....	99
2.2. Основні структурні елементи сільських територій.....	123
2.3. Формування моделей розвитку сільських територій на основі системного підходу	141
2.4. Характеристики системних моделей розвитку сільських територій.....	153
Висновки до розділу 2.....	181
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК ОСНОВИ ЇХ КОМПЛЕКСНОГО РОЗВИТКУ	184
3.1. Сутність потенціалу сільської території та його значення у формуванні моделей її розвитку.....	184
3.2. Методичні підходи до дослідження потенціалу соціально-економічного розвитку сільських територій	204

	3
3.3. Якість життя як один з критеріїв ефективності реалізації потенціалу.....	226
Висновки до розділу 3.....	246
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.....	249
4.1. Оцінка ефективності регіональної політики соціально-економічного розвитку сільських територій.....	249
4.2. Регіональні аспекти розвитку сільських територій.....	274
4.3. Стимулюючий вплив реструктуризації економіки регіонів на розвиток сільських територій.....	295
Висновки до розділу 4.....	312
РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	315
5.1. Концептуальні засади системи управління розвитком сільських територій.....	315
5.2. Інструментарій системи управління розвитком сільських територій.....	333
5.2.1. Управління територією.....	333
5.2.2. Управління виробництвом.....	342
5.2.3. Управління ресурсами.....	351
5.3. Організаційно-економічні аспекти забезпечення ефективної реалізації потенціалу сільських територій.....	360
Висновки до розділу 5.....	385
ВИСНОВКИ.....	387
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	394
ДОДАТКИ.....	422

ВСТУП

Актуальність теми. Економічно розвинені та соціально орієнтовані сільські території є основою забезпечення стабільності та безпеки сталого розвитку країни. Значущість сільських територій посилюється їх винятковим внеском у формуванні продовольчої безпеки та експортного потенціалу країни, збереження просторової цілісності природних екосистем, збалансованого регіонального розвитку тощо. Відповідно вектор їх розвитку покликаний стати пріоритетним напрямком реалізації державної політики у сферах економіки, регіонального розвитку, місцевого самоврядування тощо.

На сьогодні не існує загальновизнаної думки з приводу того, які саме території відносити до сільських. Поняття «сільські території» є досить імпліцитним, оскільки у науковій літературі зустрічається велика кількість визначень, які мають «розмиту» інтерпретацію. Більш того, не визначені конкретні показники ідентифікації сільських територій, не закріплена дефініція сільських територій ні в законодавчому плані, ні в діяльності органів управління, що є стримуючим фактором виконання комплексу завдань, що стосуються економічних, соціальних, екологічних та інших сфер життєдіяльності села.

Несформованість інституційного середовища функціонування сільських територій, законодавча мінливість у проведенні земельної та адміністративної реформ стають перепонами на шляху до формування чітких пріоритетів та цілей їх розвитку. Відсутність законодавчо визначеної політики розвитку сільських територій законсервувала існуючу неефективну систему розподілу повноважень між різними рівнями влади та суб'єктами сільського розвитку. Така ситуація призвела до зростання безробіття на селі, збільшення міграційних потоків з села в міста і за кордон, простоювання та деградації значних обсягів сільськогосподарських земель, зосередження вагомих земельних ресурсів в агрохолдингах, неможливості ефективного використання власних ресурсів сільських територій тощо.

Разом з тим Україна володіє сприятливими географічними, кліматичними та ресурсними передумовами розвитку сільських територій, тому потенційно спроможна стати державою з пріоритетним розвитком аграрної сфери та одним з основних постачальників на світові ринки екологічно чистої продукції. Проте на сьогодні проблема невідповідності рівня розвитку українського аграрного сектору та сільських територій світовому рівню поки що залишається нерозв'язаною. Конкуренентоспроможність національної сільськогосподарської продукції досягається в основному лише за рахунок дешевої робочої сили і нещадної експлуатації земельних ресурсів, що не може тривати і надалі. Водночас, прагнення України до інтеграції у європейське співтовариство потребує формування та поглиблення позитивних тенденцій розвитку сільських територій. Без цього Україна не зможе конкурувати з економічними системами розвинених країн, в яких рівні життя сільського і міського населення максимально наближені та значно переважають їх рівень в Україні [121].

Неефективна система управління розвитком сільських територій лише поглиблює існуючі деструктивні процеси на цих територіях. Досі несформована система моніторингу, прогнозування, планування розвитком сільських територій на різних рівнях управління потребує побудови таких моделей їх розвитку, які дозволять системно і комплексно підійти до вирішення накопичених проблем. Задля побудови ефективної політики розвитку сільських територій, пошуку дієвих інструментів реалізації цієї політики, визначення цільових орієнтирів розвитку сільських територій та заходів, спрямованих на їх досягнення, необхідним є врахування регіональних аспектів розвитку цих територій на основі оцінки їх потенціалу та обґрунтування напрямів його ефективної реалізації.

Дослідженню питань соціально-економічного розвитку сільських територій присвячені праці вітчизняних учених М. Барановського, О. Біттера, О. Бородіної, В. Борщевського, К. Васьківської, І. Гончаренко, Ю. Губені, В. Копитка, В. Кравціва, М. Маліка, В. Мікловди, П. Музики, Я. Остафійчука, О. Павлова, С. Писаренко, М. Пітюлича, І. Прокопи, П. Саблука, У. Садової, А. Третяка, Л. Шепотько, С. Шульц, В. Юрчишина, К. Якуби та інших.

Невідповідність існуючого законодавчого поля регулювання розвитку сільських територій їх реальним потребам не дозволяють забезпечити ефективність здійснюваної політики у напрямі забезпечення збалансованого розвитку цих територій. Світові тенденції децентралізації щодо прийняття багатьох управлінських рішень на місцях стосовно перспектив розвитку кожної окремої території та розширення їх можливостей користуватися належними ресурсами обумовлюють потребу у розробці системи заходів ефективної реалізації потенціалу сільських територій. З огляду на вагомість зазначених проблем, їх актуальність та необхідність вирішення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження та окреслили коло питань, які в ньому розглядаються.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження пов'язане з темами наукових досліджень ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», зокрема: «Прогнозування розвитку сільських територій Карпатського регіону України» (ДР № 0110U002027), де автором узагальнено підходи до ідентифікації сільських територій та запропоновано напрями інноваційного розвитку сільського господарства регіону; «Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: загальнонаціональні інтереси та регіональні акценти» (ДР № 0112U008133), у якій автором узагальнено європейський досвід ідентифікації та класифікації сільських територій та розкрито питання можливості його адаптації до українських реалій; «Соціально-економічний потенціал розвитку сільських територій Західного регіону України: шляхи нарощування та перспективи використання» (ДР № 0113U000109), у межах якої розкрито сутність потенціалу розвитку сільських територій, запропоновано підходи до його оцінки та досліджено ефективність його реалізації в розрізі регіонів.

Мета і завдання дослідження. *Метою дослідження є обґрунтування теоретико-методологічних засад розвитку сільських територій на основі реалізації їх потенціалу та розробка практичних рекомендацій щодо побудови ефективної системи управління цими територіями.*

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити такі завдання:

- узагальнити світовий досвід ідентифікації та класифікації сільських територій;
- дослідити наявні підходи до розуміння сутності, особливостей функціонування сільських територій та їх потенціалу;
- вивчити інституційне середовище розвитку сільських територій у країнах-членах ЄС;
- дослідити та узагальнити сучасні концепції розвитку сільських територій;
- визначити системні характеристики та основні структурні елементи сільських територій на основі дослідження їх розвитку як складної багатофункціональної системи;
- обґрунтувати методологічні підходи до дослідження сільських територій шляхом виділення системних моделей розвитку сільських територій;
- визначити критерії ефективності регіональної політики соціально-економічного розвитку сільських територій;
- виявити регіональні особливості розвитку сільських територій;
- проаналізувати вплив структури економіки регіонів на розвиток сільських територій;
- розробити методичні підходи до оцінювання ресурсного потенціалу сільських територій з метою визначення ефективності використання їх ресурсів;
- визначити структуру, етапи та інструменти управління розвитком сільських територій;
- розробити пропозиції, спрямовані на забезпечення ефективної реалізації потенціалу розвитку сільських територій.

Об'єктом дослідження є розвиток сільських територій та процеси управління цими територіями.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні засади соціально-економічного розвитку сільських територій та науково-методичні аспекти ефективної реалізації їх потенціалу.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дисертаційної роботи є фундаментальні положення теорій просторового та регіонального розвитку, теорій сільського розвитку, класичної та неокласичної теорій, кейнсіанської та посткейнсіанської теорій, теорій експортної бази та незбалансованого розвитку, теорії ендогенного зростання, теорії полюсів зростання і центрів розвитку, сучасних теорій інституціоналізму та складних систем, монографічна та наукова література.

У процесі написання роботи використано загальнонаукові та спеціальні методи досліджень: аналізу і синтезу (при формуванні понятійного апарату та обґрунтуванні методологічних засад дослідження); монографічний (при узагальненні теоретичного доробку вітчизняних і зарубіжних вчених); системного аналізу (при обґрунтуванні концептуальних засад розвитку сільських територій); економіко-математичного моделювання (при обґрунтуванні системних моделей функціонування сільських територій); структурного та статистичного аналізу (при побудові когнітивних карт економічного та соціального розвитку сільських територій); групування (при аналізі впливу структури економіки регіонів на розвиток сільських територій); картографічний (при оцінці якості життя сільських мешканців); динамічний та індексний (при визначенні критеріїв ефективності реалізації державної регіональної політики у сфері соціально-економічного розвитку сільських територій); порівняльний і графічний (при оцінці ресурсного потенціалу розвитку сільських територій в розрізі регіонів країни) тощо.

Інформаційною базою дослідження є законодавчі та нормативні акти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, укази Президента України; офіційні матеріали Державної служби статистики України, розробки наукових установ, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, соціологічні обстеження, матеріали Інтернет, наукові праці провідних вітчизняних та зарубіжних вчених тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. У проведеному дослідженні розроблено теоретико-методологічні засади розвитку сільських територій та формування і ефективної реалізації їх потенціалу як важливої складової

політики розвитку сільських територій та вдосконалення системи управління ними.

До вагомих наукових результатів, що розкривають особистий внесок автора у досліджувану проблему та характеризують новизну роботи належать такі:

вперше:

- обґрунтовано концептуальні засади розвитку сільських територій, що включають їх системні характеристики, принципи функціонування, основні імперативи ендогенної моделі та стратегічні пріоритети розвитку в контексті здійснення адміністративно-територіальної реформи, поглиблення євроінтеграційних процесів та стимулювання розвитку ініціативи місцевих громад, реалізація яких дозволить ефективно реалізовувати потенціал сільських територій;

- запропоновано методологічний підхід до аналізу особливостей функціонування сільських територій, сутність якого полягає у визначенні їх конкурентних переваг як в розрізі окремих суб'єктів (домогосподарств, суб'єктів господарювання, окремих підсистем сільської території чи сільського поселення) та функцій, що вони виконують, так і у якості об'єкта державної регіональної політики та системи управління територіальним розвитком;

- розроблено наукові основи побудови системи управління розвитком сільських територій, які базуються на принципах партиципативності, адаптивності та гетерогенності та включають цілі, суб'єкти, задачі управління та першочергові заходи, зорієнтовані на збалансований розвиток усіх підсистем сільських територій та реалізації пріоритетів концепції ендогенного розвитку;

удосконалено:

- науково-методологічні засади дослідження потенціалу сільських територій, зокрема, систему критеріїв його типізації (здатність до змін, рівень реалізації, період розвитку, вид оцінки, вартість реалізації, динаміка приросту тощо) та визначення його структури. Це дозволило оцінити ефективність

використання потенціалу сільських територій та визначити потенційні напрями його нарощення;

- систему управління розвитком сільських територій, яка на відміну від існуючих, передбачає інтегроване використання інструментів управління розвитком території, виробництвом, ресурсами та здійснення моніторингу на рівні регіонів, районів та окремих територіальних громад щодо обліку та напрямів використання їх ресурсів;

- методичний підхід до оцінки якості життя сільських мешканців, який включає систему показників в розрізі економічної, демографічної, екологічної та освітньої сфер розвитку сільських територій (обсяг сукупних ресурсів сільських домогосподарств з розрахунку на одного зайнятого, середній розмір сільського домогосподарства, очікувана тривалість життя при народженні та середній бал ЗНО (зовнішнє незалежне оцінювання)). Такий підхід, на відміну від існуючих, засвідчує наявність не лише міжрегіональної асиметрії у розвитку цих територій, а й окремих проблем у розвитку різних сфер їх функціонування;

отримали подальший розвиток:

- методичний підхід до дослідження сільськогосподарського потенціалу сільських територій, який враховує сукупність критеріїв: забезпеченість потреб населення регіону у сільськогосподарській продукції відповідно до раціональних норм споживання; середню європейську врожайність сільськогосподарських культур; оптимальне співвідношення культур у сівознах у різних природно-сільськогосподарських регіонах. Його використання, на відміну від існуючих, дозволило запропонувати обґрунтовану структуру посівних площ у Львівській області за умов дотримання еколого-економічного балансу;

- систематизація чинників активізації економічної діяльності на сільських територіях, яка враховує особливості багаторівневого впливу на їх функціонування та сучасні детермінанти формування їх конкурентоспроможності. Доведено, що зростання продуктивності праці, формування платоспроможного попиту, забезпечення фінансової

самодостатності територіальних громад стають визначальними у процесах багатофункціонального розвитку сільських територій;

- підхід до групування регіонів на основі секторальної структури їх валової доданої вартості, який, на відміну від існуючих, дозволяє виявити специфіку економічного розвитку сільських територій в залежності від виділеного типу регіону (аграрного, аграрно-індустріального, індустріально-сировинного, індустріального та постіндустріального регіони) та визначити напрями структурної трансформації економіки регіонів;

- пропозиції щодо вдосконалення інституційно-правової платформи розвитку сільських територій на основі нарощення їх потенціалу, які передбачають формування системи державних соціальних стандартів та гарантій, забезпечення доступу до основних державних послуг, розвиток інфраструктури, удосконалення адміністративно-територіальної організації та розробку моделей землекористування сільської території.

Практичне значення одержаних результатів. Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці науково-прикладних положень щодо ефективного використання потенціалу сільських територій, які дозволяють формувати систему управління їх розвитком з метою підвищення якості життя сільських мешканців.

Рекомендації та пропозиції, що містяться в дисертації, були використані Адміністрацією Президента України при розробці Концепції інноваційного розвитку сільських територій (лист № 455 від 21.12.2012 р.), при визначенні основних завдань розвитку сільських територій в контексті євроінтеграційної перспективи України (лист № 454 від 19.12.2012 р.); Міністерством аграрної політики України при доопрацюванні проекту Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року (лист № 18-3-13/644 від 17.06.2010 р.), при реалізації державної політики розвитку сільських територій України (лист № 28/532 від 18.10.2010 р.), у процесі здійснення управлінської діяльності, спрямованої на розвиток сільських територій на рівні регіону та держави (лист № 37-18-4-15 / 18866 від 07.12.2011 р.); Міністерством закордонних справ України при формуванні політики розвитку сільських

територій на основі поступального зближення законодавства України до норм і правил ЄС (лист № 411/16-110-522 від 8.05.2015 р.); Головним управлінням агропромислового розвитку Львівської обласної державної адміністрації при систематизації даних про сільськогосподарські підприємства та фермерські господарства як основних організаційно-правових форм ведення сільського господарства (лист № 01-8 /220 від 4.07.2012 р.) та при формуванні проекту Програми розвитку сільських територій Львівської області до 2015 року (лист № 01-8 /505 від 7.12.2012 р.); Львівською обласною радою при розробці пропозицій до проектів «Стратегії розвитку агропромислового комплексу Львівської області на перспективу», «Стратегії розвитку Львівської області на період до 2027 року» (лист № 02-вих-299 від 01.04.2015 р.); Золочівською районною державною адміністрацією при написанні та реалізації соціально-економічної програми розвитку Золочівського району (лист № 1810 від 4.04.2012 р.) та при підготовці Комплексної районної програми «Розвиток молочного скотарства на основі кооперації особистих господарств населення на період до 2020 року» та районної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2014 рік (лист № 84 від 23.03.2015 р.), Золочівською районною радою при підготовці Програми розвитку малого та середнього підприємництва у Золочівському районі на 2013-2015 роки, Програми соціально-економічного та культурного розвитку Золочівського району на 2014 рік (лист № 03-15/133 від 26.03.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, викладені у дисертації, отримано автором особисто, а з наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертаційному дослідженні використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих напрацювань.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї, положення та рекомендації дисертаційного дослідження пройшли апробацію на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Основні напрями інноваційного розвитку виробництва та переробки продукції АПК» (м. Львів, 2012 р.); Ювілейна міжнародна науково-практична конференція «Організаційно-економічні та

правові проблеми розвитку сільського господарства та сільських територій» (м. Дубляни, 2012 р.); I Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств» (м. Дубляни, 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Економічні та управлінські аспекти розвитку підприємств харчової промисловості» (м. Одеса, 2013 р.); International conference «Agriculture and Countryside in Transition – Visegrad 4 versus other European and Asian countries» (м. Варшава, Польща, 2014 р.); V міжнародна науково-практична конференція «Інноваційна економіка, інтелектуальна власність та трансфер технологій» (м. Дніпропетровськ, 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Регіональна політика в Україні: сучасний стан та стратегія реформування» (м. Львів, 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Інвестиційно-інноваційні засади розвитку національної економіки в ринкових умовах» (м. Ужгород-Мукачево, 2015 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю молодих вчених та студентів «Розвиток економіки України в умовах глобалізації» (м. Харків, 2011 р.); III Звітна науково-практична конференція «Наукові дослідження молоді» (м. Рівне-Дубно, 2011 р.); VIII науково-технічна конференція науково-педагогічних працівників «Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні» (м. Львів, 2012 р.); семінарах: семінар з розвитку сільських громад «Чеський досвід розвитку сільських територій для України» (м. Вінниця, 2010 р.); Міжнародний науково-практичний семінар «Структурно-інституціональна трансформація та безпека економіки регіонів України в процесі модернізації держави» (м. Запоріжжя, 2012 р.); Науково-методичний семінар «Спеціальні методи наукових досліджень у галузі економіки: теорія та практика реалізації» (м. Львів, 2013 р.); семінар «Сучасні підходи до організації бюджетного процесу на місцевому рівні» (м. Львів, 2014 р.); круглих столах: «Розвиток сільських територій Карпатського регіону: стан та перспективи» (м. Львів, 2012 р.); «Теоретичні та практичні основи розвитку аграрного сектору Західного регіону. Євроінтеграція України: ризики та перспективи» (м. Львів, 2013 р.); «Пріоритети, механізми та інструменти соціально-економічного розвитку

периферійних територій західних регіонів України» (м. Львів, 2014 р.); «Економіка Радехівщини: від інвестицій до розвитку» (м. Львів, 2014 р.); «Організаційно-економічні механізми та засоби нарощування і ефективного використання потенціалу розвитку прикордонних територій західних регіонів України» (м. Львів, 2014 р.).

Публікації. За результатами досліджень опубліковано 62 наукові праці, з яких: 5 монографій (1 одноосібна); 33 статті у наукових фахових виданнях, у тому числі 6 статей у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз; 3 публікації у наукових періодичних виданнях інших держав; 7 публікацій у інших виданнях; 14 – у матеріалах конференцій. Загальний обсяг публікацій – 106,2 д.а., з яких 69,5 д.а. належать особисто автору.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 449 сторінки, з яких 393 сторінок основного тексту. Робота містить 65 аналітичних таблиць, 72 рисунків, 8 додатків (на 28 сторінках). Список використаної літератури включає 260 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Сутність і концептуальні основи дослідження сільських територій

На сучасному етапі інституційних і структурних перетворень в Україні необхідною передумовою еволюційного висхідного розвитку країни є забезпечення збалансованого функціонування сільських територій. Протягом останніх десятиліть наявні проблеми сільських територій не вирішувались і лише накопичувались. Основними аргументами, що актуалізують досліджувану проблематику, є низький рівень життя сільського населення, деградація і депопуляція сіл, нерозвиненість соціальної і виробничої інфраструктур, їх переважна сільськогосподарська спеціалізація тощо.

Про низький рівень життя населення свідчить показник частки населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, який загалом в Україні у 2013 р. становив 13,4%, у той час як у сільській місцевості – 21,4% [170]. Ведення сільського господарства на присадибних ділянках для 55% сільського населення стало основним джерелом доходу. Частка доходів від продажу сільськогосподарської продукції та спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, у цьому ж році склала 19,2% сукупних ресурсів сільських домогосподарств. Скорочення реальних наявних доходів населення вплинуло на зміни у структурі сукупних витрат. Вагомою залишається частка витрат домогосподарств, яку вони спрямовують на харчування, при цьому сільські домогосподарства спрямовували на цю статтю витрат більшу частину сукупних витрат, ніж міські (відповідно, 57,6% проти 54,5%). У країнах Європи питома вага витрат на харчування у загальних витратах домогосподарств перебуває в межах 20-25% [121].

Основним видом економічної діяльності на сільських територіях залишається сільське господарство, у якому зайнята більшість сільських мешканців. Сільське господарство є однією з найважливіших галузей економіки України, що забезпечує 13% ВВП і 11% доходів державного бюджету. Галузь посідає друге місце поміж секторів економіки щодо товарної структури експорту (15%), забезпечує значні валютні надходження і допомагає покращити баланс зовнішньої торгівлі. У ньому зайнято близько 23% усього зайнятого населення [103]. Водночас у країнах-членах ЄС частка зайнятих у цьому секторі складає 3-4%, а вклад сільського господарства у ВВП близько 4% [254].

Проте ситуація у цій сфері залишається незадовільною. Середньорічна заробітна плата у сільському господарстві є найнижчою серед галузей економіки (у 2013 р. її рівень не перевищував 71,7% від середнього по економіці), частка ж освоєних інвестицій в основний капітал станом на 2013 р. становила близько 7% від їх загального обсягу за всіма видами економічної діяльності. Незавершеність земельної реформи, проблеми земельного кадастру, незадовільний фінансовий стан підприємств, відсутність повноцінної державної підтримки тощо зумовлює скорочення обсягів виробництва і ставить під загрозу продовольчу безпеку країни: результатом є виникнення дефіциту окремих видів сільськогосподарської продукції в окремі роки, зокрема цукру у 2009 р., нарощування обсягів імпорту молочної продукції з Білорусі, картоплі з Єгипту тощо. Це при цьому, що Україна володіє унікальними чорноземами і є найбільш розораною країною у Європі: на людину припадає 0,89 га сільськогосподарських угідь і 0,69 га орних земель (у країнах Європи ці показники становлять відповідно 0,37 і 0,21 га) [32].

Питання розвитку сільських територій тісно пов'язані також з питаннями забезпечення продовольчої безпеки, що зазнали деяких коректив після вступу України до СОТ (Світової організації торгівлі). Якщо на початок 2000 р. середньозважений захисний імпорتنний тариф в Україні дорівнював 30%, після ж вступу до СОТ цей тариф для агропромислового комплексу (АПК) не перевищував 9%, а по великій кількості товарних груп була встановлена і 0% ставка. У 2014 р. у рамках підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Україною

країни-члени ЄС в односторонньому порядку відкрили європейський ринок для українських товарів, у тому числі сільськогосподарських, і українських експортерів, скасувавши митні збори.

Зважаючи на свій величезний природно-ресурсний потенціал Україна перманентно може забезпечити високий рівень продовольчої безпеки і позиціонувати себе як експортоорієнтована сільськогосподарська країна. В умовах зростаючого попиту на продовольство у світі саме АПК стає важливішим, аніж запаси нафти і газу, оскільки ресурси сільського господарства є відновлюваними. Тим паче стала стійкою тенденція до зростання цін на сільськогосподарську продукцію. Найпоказовішим у 2009 р. стало зростання ціни на цукор, який ввійшов у трійку лідерів за ростом цін серед 36 сировинних товарів, досягнувши свого максимуму з 1990 р. [48].

Загрозливим для економіки України є і формування сільськогосподарського експорту в основному товарами з низьким ступенем обробки. Ці категорії товарів є чутливими до зовнішніх факторів і є нестабільними за ціновим складником, що робить країну більш вразливою. Зокрема, Україна експортує близько 90% вирощеного рапсу в країни ЄС. Виснажуючи свої ґрунти вирощуванням рапсу, ми не лише забезпечуємо сировиною європейські заводи з його переробки, але й вирішуємо проблеми європейської енергонезалежності. Держава має заохочувати експорт товарів з високим ступенем обробки і створювати вигідні умови для продажу і переробки рапсу на внутрішньому ринку, що сприятиме розширенню внутрішнього ринку біопалива, покриватиме дефіцит у рослинних жирах за рахунок рапсової олії, забезпечуватиме сировиною (шротом) виробництво комбікормів тощо [121].

Значущість сільських територій як місця проживання третини населення країни, як основних продуцентів і гарантів продовольчої безпеки країни, відповідальних також і за екологічну складову розвитку більшої частини території країни, спонукає до нагального вирішення окреслених проблем, що є можливим лише за комплексного та системного підходів і потребує виділення сільських територій як важливого об'єкта сучасної економічної політики держави.

На сьогодні не існує чіткого визначення поняття сільських територій, їх місця і ролі в економічній політиці, хоча воно зустрічається у нормативно-правових документах, присвячених регулюванню проблем розвитку села, регіонів, функціонування аграрного сектору тощо.

Огляд законодавчого поля регулювання відносин на селі засвідчив паралельне використання термінів «село», «сільський розвиток», «сільська місцевість», «сільські райони» та «сільські території» до регулювання тих чи інших відносин, що потребує конкретизації і чіткості у визначеннях. Серед відомих науковців-аграріїв питаннями розвитку сільських територій займаються О. Бородіна, Ю. Губені, О. Павлов, І. Прокопа, М. Малік, П. Саблук, Л. Шепотько, В. Юрчишин, А. Третяк, К. Якуба та інші.

Документами, де дано визначення сільської території, є проекти Закону України *«Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості»* [134], Закону України *«Про сільське господарство»* [137] та Концепції сталого розвитку сільських територій [138].

У першому з них зазначено, що «сільська територія – це територія, на якій частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 15-50%. При цьому сільська територія поділяється на: чітко виражену сільську місцевість – частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 50%; сільську місцевість – частка сільського населення складає 15-50% чисельності усіх жителів». Задеклароване визначення сільської території є запозиченим з європейської практики ідентифікації руральності. У другому документі сільська територія ідентифікується як «сукупність сільських населених пунктів і прилеглих до них сільськогосподарських угідь (земель), історично сформована в законодавчо визначених межах, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (села, сільські поселення, сільські ради) та територіально-функціональну (сільськогосподарське виробництво, переробка продукції, її зберігання і реалізація) приналежність щодо створення належних умов праці і проживання населення та забезпечення продовольчої безпеки країни». У проекті ж Концепції сталого розвитку сільських територій визначення сільської території перегукується з наведеним вище документом,

проте подане в дещо іншій редакції: «сільські території – історично сформована у законодавчо визначених межах системна сукупність, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (сільські поселення, села, сільські ради) та територіально-функціональну приналежність, що характеризується певним способом життя, відмінного від міського».

У 2010 р. уряд затвердив «*Концепцію Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року*» [154]. Маючи більш декларативний характер, позитивним є те, що вона засвідчила підвищену увагу держави до проблем розвитку сільських територій. У ній немає чіткого визначення сільських територій та специфіки їх сталого розвитку. За змістом поставлених в ній проблем можна визначити, які структурні елементи є складовими цього поняття. Це і сільське господарство та переробка його продукції, соціальна сфера (демографія, безробіття, мотивація до праці, трудова міграція, бідність, соціальна інфраструктура), екологія тощо. Концепція¹ передбачала розробку на її основі вже детальнішої Програми розвитку сільських територій, проте на сьогодні запропоновано лише її проект.

У 2013 та 2014 р. на сайті Міністерства аграрної політики та продовольства України з'являлися нові проекти «*Концепції розвитку сільських територій*», проте вони не отримали статусу офіційного документу. Відповідно, до останнього часу жодного стратегічного нормативно-законодавчого документа, спрямованого на закріплення ключових принципів, напрямів, ресурсів тощо розвитку сільських територій, не було не прийнято. І лише в 2015 році розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня № 995-р була прийнята Концепція розвитку сільських територій. Її реалізація розрахована на період до 2025 року. Виконання Концепції передбачає роботу заходів за такими напрямками: підвищення якості життя сільського населення, охорона та збереження природних ресурсів у сільській місцевості, диверсифікація та розвиток сільської економіки, вдосконалення системи управління сільськими територіями, освіта та інформаційно-консультаційне забезпечення.

---

¹Документ втратив чинність на підставі розпорядження Кабінету міністрів України від 2 вересня 2010 р. №1761р.

У 2015 році з ініціативи Міністерства аграрної політики та продовольства України за фінансової підтримки ЄС розпочалась робота над проектом Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки (далі Стратегія) (наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України №31 від 28.01.2015 р. «Положення про Раду з питань розробки проекту Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій в Україні на 2015-2020 роки»). Стратегія структурована в рамках 1 загальної мети, 8 головних цілей і 24 конкретних цілей. Одна з цілей зорієнтована на розвиток сільських територій, підцілями при цьому стали підтримка малих фермерських господарств, якість життя у сільській місцевості та місцеве самоврядування сільських територій. У матеріалах, оприлюднених на сайті Міністерства, при ідентифікації сільських територій, посиляються на визначення, запропоноване П.Саблуком: «Сільські території як складна багатофункціональна природна, соціально-економічна й виробничо-господарська система з властивими їй кількісними, структурними, природними й іншими характеристиками». Доцільність використання цього поняття, його розуміння та його співвідношення з майбутньою реформою адміністративно-територіального устрою наразі залишилася поза увагою розробників даного проекту. На 15-ому засіданні Національної ради реформ (4 грудня 2015 року) Стратегія була схвалена.

Окремі питання проблем і шляхів розвитку сільських територій частково окреслені у Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [39], Постанові Кабінету Міністрів України «Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року» [104], Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» [41], Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [37] тощо.

У Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» існує чітко виражена прив'язка проблем розвитку села до агропромислового комплексу. У цьому Законі наведені першочергові організаційно-економічні та правові заходи, які

потребують вирішення на сільських територіях. У ньому також вказується про рівень мінімального фінансування розвитку сільських територій [39]: «розмір державних централізованих капіталовкладень, що спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу, має становити не менше одного відсотка від вартості ВВП України». Ці капіталовкладення мали б виділятися у Державному бюджеті України окремим рядком. А на будівництво об'єктів невиробничого призначення в сільській місцевості має використовуватись не менш як 50% державних централізованих капіталовкладень, передбачених цією статтею [39]. Проте більшість статей цього Закону залишились суто декларативними², особливо, що стосується надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на одну особу) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- і електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, у послугах радіо і телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промисловими та продовольчими товарами, а також рівень медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування за науково обґрунтованими нормативами. Питання будівництва житла, пільгове кредитування з компенсацією 25-35% отриманого державного кредиту є лише на папері. Такими ж декларативними здебільшого залишаються і решта нормативно-правових документів, що торкаються питань регулювання розвитку сільських територій.

У *«Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року»* до питань розвитку сільських територій відносять їх соціальний розвиток, інженерну інфраструктуру, використання природних ресурсів, підприємства агропромислового комплексу, землеустрій та екологічну безпеку сільських територій, питання репресивності тощо.

---

²Починаючи з 2000 р. лише у 2001, 2002, 2004, 2006 та 2008 р. загальні державні видатки на потреби розвитку сільських територій та агропромислового комплексу перевищили 1% ВВП. Щодо вимоги використання не менш як 50% державних централізованих капіталовкладень на будівництво об'єктів невиробничого призначення в сільській місцевості, то вона не була виконана в жодному році.

У Законі України *«Про стимулювання розвитку регіонів»* дається визначення сільського району як району, у якому частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості. У ньому також наведені ознаки депресивності регіону, промислового району, сільського району та міст обласного значення.

Закон України *«Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»* декларує комплексний розвиток сільських територій і розв'язання соціальних проблем на селі як одну з стратегічних цілей державної аграрної політики. Основними складовими такого розвитку є: розвиток соціальної інфраструктури; регулювання демографічних процесів, стимулювання розвитку депресивних територій; вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення; збільшення зайнятості тощо.

Загалом більшість нормативно-правових документів, присвячених досліджуваній проблематиці, використовує територіальний і галузевий підходи до дослідження розвитку сільських територій. У них насамперед зазначається або територіальна прив'язка за низкою показників, або галузева, згідно з якою проблеми розвитку сільських територій нерозривно пов'язані з розвитком агропромислового комплексу.

Набагато глибше і ширше ця проблематика є досліджена провідними вітчизняними вченими, насамперед аграріями. Зокрема, П. Саблук наголошує на необхідності розглядати сільську територію як складну багатофункціональну природну, соціально-економічну й виробничо-господарську систему з властивими їй кількісними, структурними, природними та іншими характеристиками. Причому село є одним з важливих елементів системоутворення сільських територій і його розвиток неможливий без становлення високотехнологічного й прибуткового аграрного сектору, формування нової організаційної структури сільського господарства та його ринкової інфраструктури [156].

І. Прокопа зазначає, що кінцевою метою розвитку сільського господарства є забезпечення продовольчої безпеки й підвищення ефективності виробництва. Головною ж метою розвитку сільської місцевості є покращення умов

життєдіяльності людей, які тут проживають. Що стосується розвитку сільських територій, то його основними завданнями є істотне збільшення доходів сільського населення, поліпшення соціальної інфраструктури села, підвищення уваги до розвитку найвразливіших (проблемних) поселень і територій, вдосконалення системи державного регулювання соціального розвитку села. Цей підхід передбачає, що сільські території несуть насамперед соціальне навантаження [142].

Згідно з визначенням, запропонованим І. Прокопом, сільська місцевість розглядається як територія, розташована поза межами міських поселень, з її природними та антропогенними ландшафтами та сільськими поселеннями. При цьому територія – це не тільки просторовий ресурс, але й розташовані на ній усі інші ресурси, у тому числі (і насамперед) людські, тобто населення, зосереджене у поселеннях. Регулювання розвитку сільських територій включає питання зайнятості, доходів, соціальної інфраструктури, демографічно-поселенські характеристики. Завданням розвитку сільських територій є розв'язання проблем села. При всьому різноманітті функцій сільських територій їх найважливіше призначення, на думку І. Прокопи, полягає в тому, що вони є ресурсною базою функціонування і розвитку сільського господарства [141].

Сільські території досліджуються також і як соціально-територіальні формування [139]. При цьому сільські території прирівнюються до сільської місцевості, що дозволяє вивчати сільські території як сільську місцевість на рівні адміністративних районів. Такий підхід передбачає, що сільські райони охоплюють і міські поселення.

Численна кількість робіт присвячена проблемам депресивності територій і їх критеріям. Найсуттєвішим критерієм депресивності слугує показник рівня депопуляції [140]. Не менш важливими є також показники поширеності дрібних поселень і сіл з дуже несприятливою демографічною ситуацією. Критично слід ставитися щодо використання показників зайнятості та доходів у визначенні депресивності території.

На територіальний аспект роблять наголос В. Славов та О. Коваленко [164], які визначають сільську територію як економічно-екологічну категорію,

регіонально-територіальне утворення зі специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами, де економічно і екологічно збалансовані та енергетично взаємопов'язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові тощо) з метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного життєвого середовища для сучасного і майбутніх поколінь.

Поширеним є використання галузевого підходу до ідентифікації сільської території, у межах якого сільська територія розглядається як сформована в історично визначених межах системна сукупність, що поєднує в собі організаційно-територіальну (село, район) і територіально-функціональну приналежність (виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції) [69]. При цьому комплексний розвиток сільських територій, спрямований на стабільне (стале) забезпечення збалансованого поліпшення умов праці та проживання населення, збереження селянина як носія моральності й національної культури, розглядається як важлива складова розбудови аграрного сектору економіки держави [70].

На тісній прив'язці сільських територій до їх сільськогосподарської спеціалізації наголошує В. Юрчишин. На його думку, сільські території є однією з великої кількості складових сільськогосподарського виробництва. Кінцевий результат функціонування агропродовольчого сектору економіки безпосередньо залежить від того, як спрацює у цьому питанні кожна сільська територія. На кожній сільській території об'єднуються конкретні природні, соціальні, економічні, виробничо-господарські, екологічні та інші елементи (складові), взаємодія яких залежно від їх відпрацьованості й рівня практичного прояву формує особливості, характер і соціально-економічну результативність її функціонування. За критерієм їх величини вони можуть бути мікро (село), мезо (район) і макро (регіон, область) сільськогосподарськими утвореннями, кожне з яких характеризується сукупністю властивих йому структурних, функціональних та інших характеристик [200].

У той же час актуалізується необхідність переходу від переважаючого на сьогодні визначення сільської території як територіально-просторового явища

до розуміння її як системного соціально-виробничого, у тій чи іншій мірі формалізованого утворення багатоцільового призначення [200]. Складовими такого утворення є сільська громада як визначальний соціальний осередок функціонування сільської території, село (сільське поселення) як соціально-побутовий, а також тією чи іншою мірою виробничий осередок, адміністративний і соціально-культурно-побутовий центр, своєрідна столиця кожної визначеної території, сільськогосподарські та інші угіддя поза межами сільських поселень з розташованими на них виробничими об'єктами, органи місцевого самоуправління та інші громадські організації (структури), що діють на конкретній сільській території. Найважливішою складовою кожної сільської території є мікросоціум, задоволенню у зростаючих обсягах потреб та інтересів якого має підпорядковуватись розвиток будь-якої сільської території. Функцією сільських територій є забезпечення сталого розвитку кожної із зазначених складових і агропродовольчої сфери країни, зокрема.

Окремі вчені до питань розвитку сільської території відносять розвиток села у буквальному розумінні, інші – розвиток сільської місцевості. При цьому на чільне місце виносяться соціальні аспекти. А. Третяк та В. Другак до складових розвитку сільських територій відносять питання духовного та соціального розвитку, розвиток поселенської мережі, розвиток територіальної та соціальної інфраструктури, розвиток природно-ресурсного потенціалу, розвиток місцевого самоврядування. При цьому питання виробничо-господарського розвитку виносяться за межі поняття розвитку сільських територій [176].

К. Якуба пропонує визначення сільських населених пунктів, виходячи з їх розуміння як адміністративно-територіальних одиниць незалежно від їх розміру (хутір, село, сільська рада, район тощо) з наявним населенням, природно-економічним і соціальним потенціалом і відповідними органами управління соціально-економічним розвитком цих населених пунктів. Територіально-просторове розміщення їх сукупного ресурсного потенціалу вважається при цьому територіями. Тобто «сільські території», на відміну від понять «місцевість» і «територія», крім просторово-територіальної складової і поняття «село» мають соціально-економічний зміст – природно-ресурсний і людський

(демографічний) потенціал [201]. Досліджуючи сільські території, автор дотримується таких пріоритетів як, сільське населення, ефективність використання трудового потенціалу, упередження масового безробіття та інших чинників, пов'язаних з людиною.

У своїй роботі [201] К. Якуба також зазначає, що, на відміну від традиційно галузевого підходу, у питаннях розвитку сільського господарства формується територіально-галузевий напрям розвитку цієї галузі з наповненням її територіально-просторовими критеріями і соціально-економічним змістом. У цьому контексті на перший план виступають сільські території, які відображають територіально-географічне (просторове) розміщення їх сукупного ресурсного потенціалу з важливою складовою – трудовим потенціалом. Розвиток сільських територій передбачатиме процес багатофункціонального розвитку, заснований на міжгалузевому підході з використанням інноваційних соціальних і комунікаційних технологій не тільки у сфері сільськогосподарської діяльності, а й у сфері надання сучасних видів послуг, що стимулюють розвиток людського потенціалу населення сільських районів [178].

На думку окремих науковців [46], мета сільського розвитку ідентифікується із забезпеченням якісного життєвого середовища селян, що дозволяє характеризувати стан села, оскільки об'єднує різні складові його розвитку. Водночас вони також зазначають, що сільський розвиток має забезпечити високий рівень добробуту, який є узагальнюючим показником рівня та якості життя. При цьому добробут реалізується через сукупність і зміст потреб людини у процесі її життєдіяльності, які вона в змозі задовольнити.

На думку більшості дослідників, в економічній сфері сільських територій розвиваються переважно сільськогосподарські галузі, продукт яких є матеріальною основою розвитку території та джерелом її доходу. У цьому контексті сільські території – регіони, райони, поселення – є територіальними одиницями, у межах яких формується поселенська територіальна спільність, що характеризується специфічним сільським укладом, а земля та інші природні ресурси стають джерелами і факторами соціально-господарської діяльності людей [147].

Найбільше уваги у своїх дослідженнях питанню конкретизації поняття сільських територій присвятив О. Павлов. Він зазначає, що, крім сіл як типу поселення, соціально-виробничих, культурно-побутових, а іноді й адміністративних осередків, сільські території включають: населення; сільськогосподарські та інші угіддя поза межами сільських поселень з розташованими на них виробничими об'єктами; органи самоврядування та громадські організації. Поняття ж «сільська місцевість» доцільно використовувати до кожного окремого поселенського симплекса – хутора, села, селища, але не сільських територій як їх сукупності. Автор також визначає такі концептуальні засади стратегії розвитку сільських територій, як: створення сприятливого середовища для життєдіяльності населення як необхідної передумови ефективного господарювання, збереження селянства як носія української ідентичності й духовності. Досягти цієї мети можливо за умови розробки розгалуженої державної політики сільського розвитку, яка, з одного боку, була б спрямована на реформування аграрного сектору економіки, а з другого, – передбачала б деаграризацію економіки за рахунок розвитку несільськогосподарських галузей. Автор виділяє такі функції сільських територій, як виробничо-господарські, соціальні, політичні, екологічні, рекреаційні, інформаційні тощо [95].

І. Гончаренко як і О. Попов визначає сільські території як цілісну систему зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення, яка характеризується великою кількістю взаємопов'язаних підсистем різних типів з локальними цілями, багатоконтурністю управління [16].

В. Єрмоленко запропонував класифікацію системоутворювальних чинників поняття «сільська територія»: просторово-географічний, антропологічний, ресурсно-виробничий, поселенсько-мережевий, організаційно-управлінський. При цьому він резюмував, що найповніше за обсягом і найглибше за змістом визначення поняття «сільська територія» має охоплювати всі зазначені чинники, хоча, безумовно, пріоритет має антропологічний чинник. Виходячи з цієї класифікації, сільську територію він визначив як просторово-географічне

середовище проживання і виробничої діяльності населення, яке здебільшого займається сільськогосподарським виробництвом і організоване переважно у межах окремого сільського населеного пункту з територіальним органом управління на рівні сільської ради, а також – середовище розміщення виробничих і рекреаційних ресурсів, необхідних для забезпечення життєдіяльності сільського населення і сільськогосподарської діяльності на цій території [31]. Відповідно, на думку дослідника, розвиток сільських територій – це система організаційних, економічних, політичних і правових заходів, спрямованих на забезпечення пропорційних і одночасних, незворотних і стабільних прогресивних змін у виробничій, соціальній і екологічній сферах, які відбуваються пропорційно й одночасно у кожній зі складових сільської території.

Чіткіше розкрити сутність сільських територій дозволить окреслення базових функцій розвитку сільських територій і сільського господарства, представлених на рис. 1.1.

На відміну від сільського господарства, сільські території мають значно більше функціональне навантаження, забезпечуючи виконання виробничої, соціально-демографічної, культурної, екологічної, рекреаційної, просторово-комунікаційної, політичної, соціального контролю над територією функцій тощо. Вони є просторовою базою для розміщення сільськогосподарського виробництва та основним постачальником усіх необхідних ресурсів для забезпечення його ефективного функціонування.

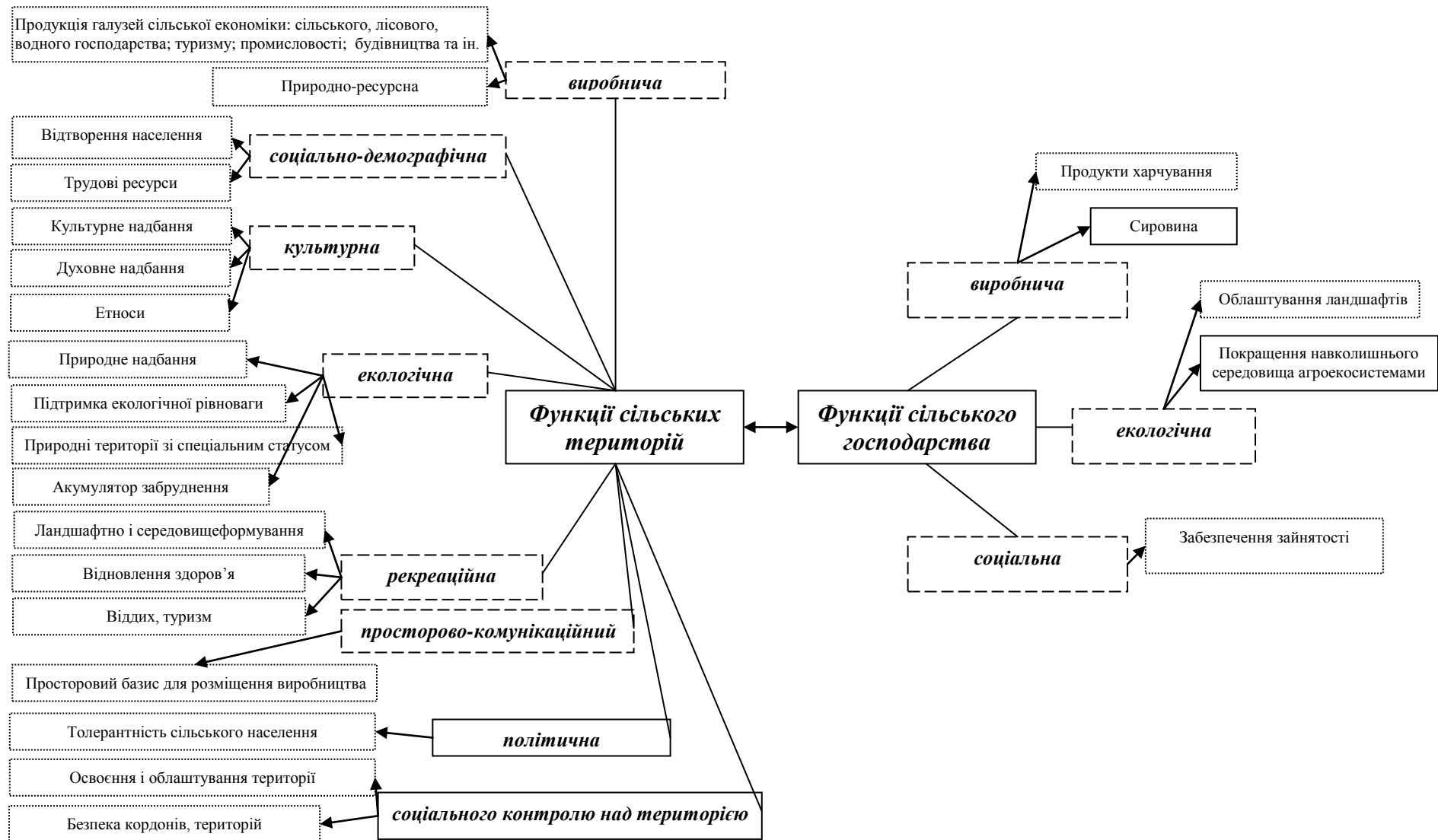

Рис. 1.1. Функціональний взаємозв'язок сільських територій та сільського господарства [194]

На думку О. Бородіної [174], «з врахуванням вихідних засад концепції багатofункціональності сільського господарства, запропонованих ОЕСР, під сільським розвитком ми розумітимемо такий процес, при якому забезпечується гармонійний соціоекономічний прогрес сільської місцевості на основі самоорганізації сільських громад із максимально можливим використанням чинників ендогенного розвитку (місцевих активів) при їх поєднанні із зовнішніми можливостями». Також зазначено, що цей процес є триєдиним, який включає «...ідентифікацію сільських громад на основі їхньої самоорганізації; господарське освоєння місцевих ресурсів; створення засобів існування для всіх членів громад на основі інноваційних рішень. Кінцевою метою процесу сільського розвитку є створення умов для підвищення доходів бідних людей, а не їхнє комфортніше існування в умовах бідності, а його матеріальною базою – залучення наявних активів сільських громад у поєднанні з зовнішніми можливостями (інформацією, фінансовими ресурсами, соціальними мережами) для розширення і диверсифікації власної економічної діяльності на сільських територіях».

Велика увага проблемам розвитку сільських територій приділяється у розвинутих країнах світу. Зокрема, у країнах Західної Європи та у США частка сільських жителів становить 20-25% загальної чисельності населення, а частка зайнятих у сільському господарстві – лише 3-7% загальної кількості зайнятого населення [20].

На сьогодні у Європі при ідентифікації сільських територій використовуються два підходи – концепція регіонів Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) і ступінь урбанізації територій, яка використовується Статистичним комітетом ЄС.

ОЕСР розробила просте визначення сільських територій задля побудови міжнародних порівнянь сільських умов і трендів. Таке визначення охоплює два ієрархічні рівні: місцевий і регіональний. При такому підході термін «сільський» розглядається як територіальне або просторове поняття, не прив'язане до якогось особливого використання землі, рівня економічного добробуту тощо.

Узагальнення підходів до визначення поняття сільських територій представлено на рис. 1.2.

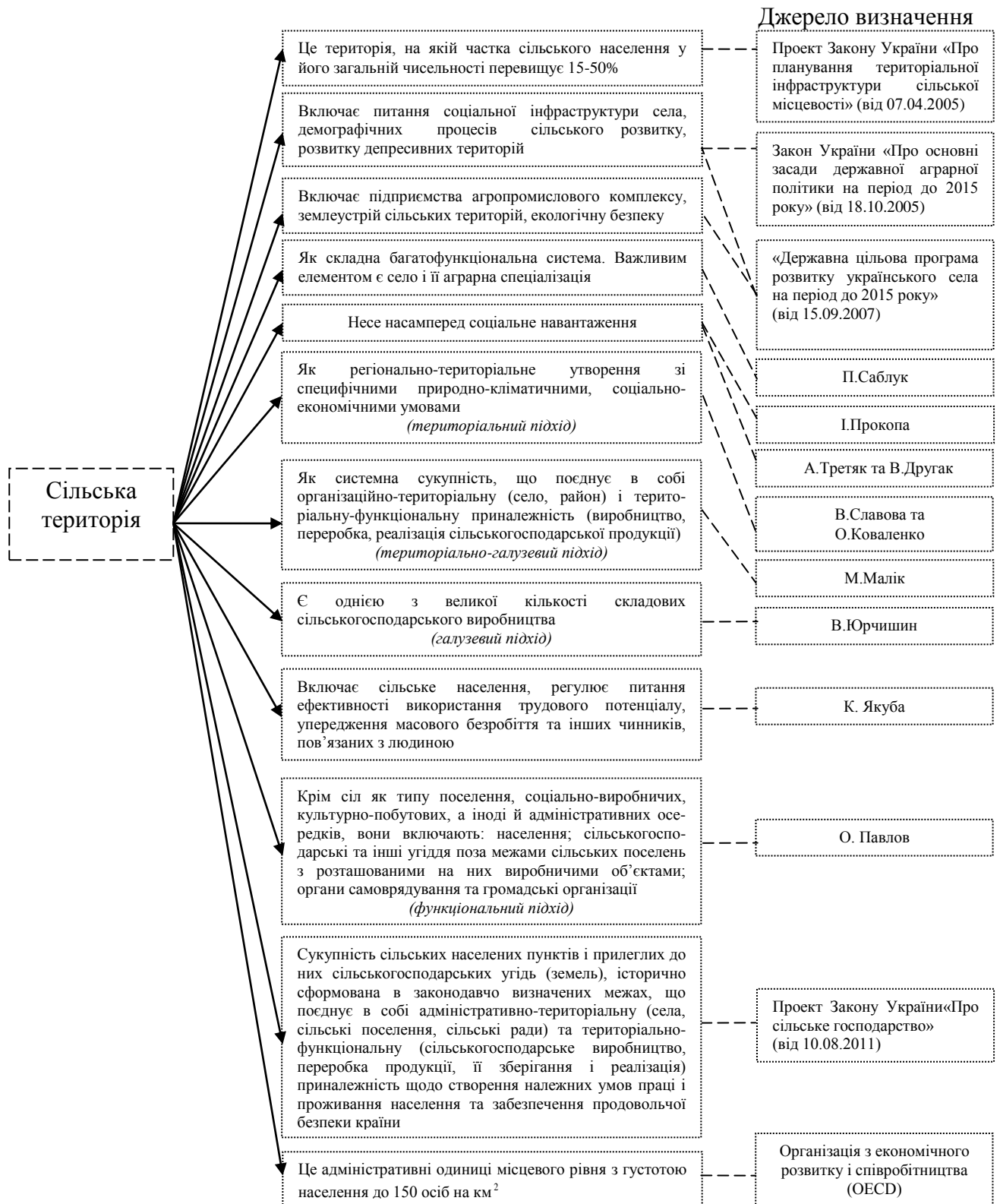

Рис.1.2. Узагальнення підходів до визначення поняття «сільська територія»

Виходячи з викладених вище трактувань понять села, сільської місцевості, сільського району, сільських територій тощо та на основі власних міркувань, пропонується таке співвідношення цих понять (див. рис. 1.3).

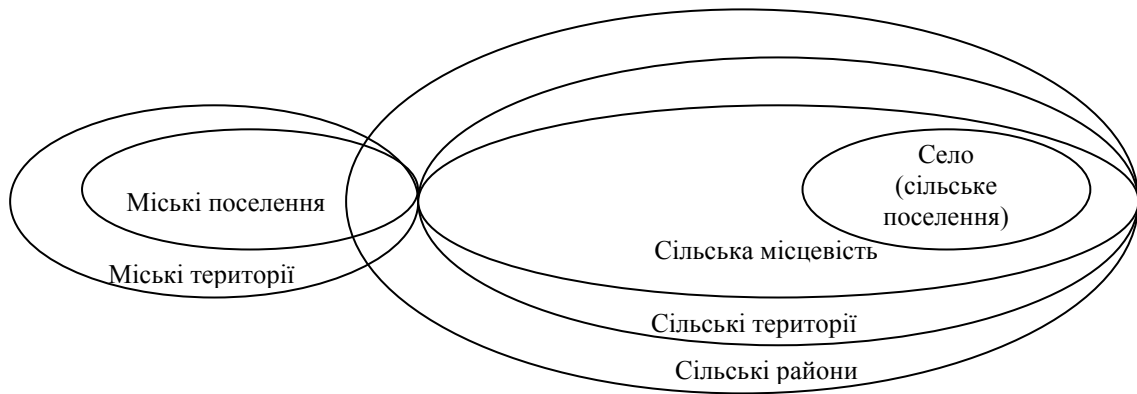

Рис.1.3. Співвідношення понять «село», «сільська місцевість», «сільська територія» та «сільський район» (розроблено автором)

Території як міських, так і сільських поселень є визначені адміністративно встановленими межами територіальних одиниць, якими вони є. Міські і сільські території при цьому ж охоплюють не лише поселення, але й прилеглі до них землі (територію), які використовуються у виробничій, рекреаційній, природоохоронній тощо сферах їх розвитку. До сільської території ми відносимо все те, що розташоване за межами міської території. Сільські ж райони, за визначенням [41], можуть частково охоплювати і міську територію. Поняття «сільська місцевість» охоплює більш ландшафтне різноманіття сільської території і не враховує повною мірою економічну складову її розвитку. У той же час збалансований розвиток сільських територій передбачає гармонійне поєднання економічної, соціальної та екологічної його складових. Відповідно, основними принципами розвитку сільських територій є: сталість процесів розвитку, гармонійний розвиток людини та соціальна справедливість.

Як показали дослідження еволюції поняття сільських територій на теренах сучасної, насамперед аграрної науки, основними підходами до його визначення є: територіально-просторовий, галузевий та функціональний (див. рис. 1.4). Однак, на нашу думку, важливим є не так територіально-просторове визначення сільських територій чи їх сільськогосподарська прив'язка, як їх функціональне значення. Якщо кінцевою метою розвитку сільського господарства є забезпечення продовольчої безпеки країни, а розвитку села – покращення умов життєдіяльності людей, які проживають на його території, то

метою розвитку сільських територій є зростання якості життя людей шляхом підвищення ефективності функціонування агропромислового сектору та розвитку несільськогосподарських видів діяльності за умов збереження та відновлення природних екосистем.

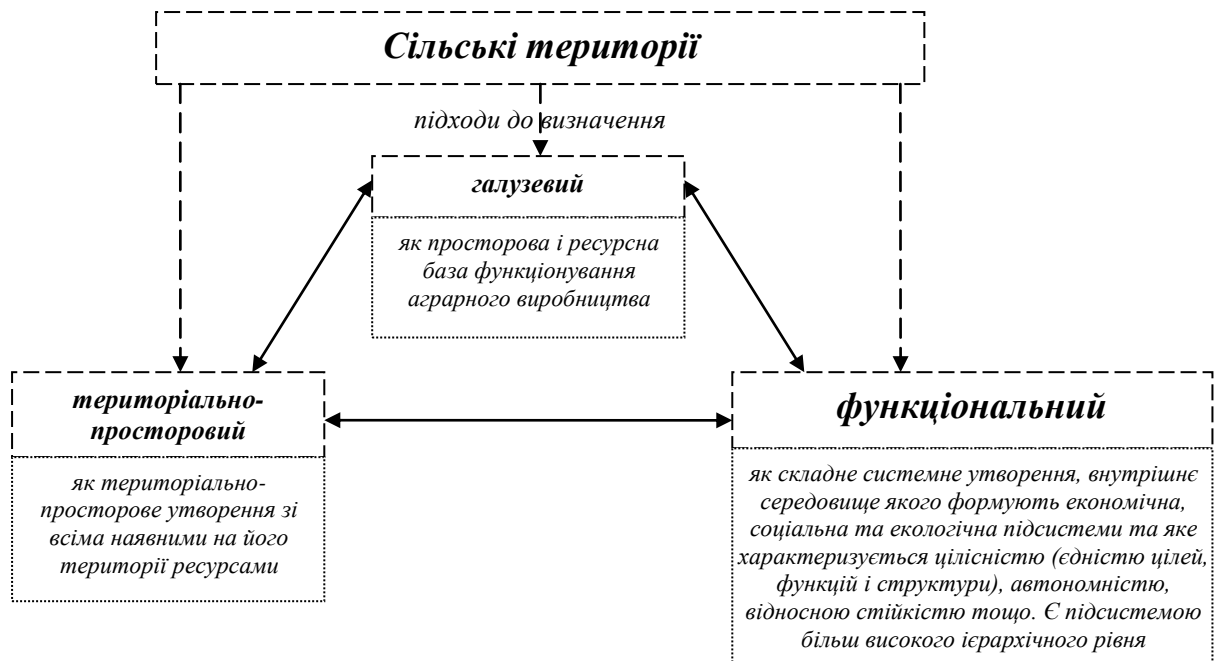

Рис. 1.4. «Сільська територія» в контексті основних підходів до її визначення (розроблено автором)

Саме на рівні сільських територій можна вирішити комплекс зазначених проблем із збереженням балансу економіка – екологія – соціум. Одночасно збалансованість такої системи є передумовою сталого розвитку, яка пропагується світовим товариством.

Зважаючи на комплексність поняття сільських територій, їх розвиток передбачатиме зміну стану всіх підсистем (соціальної, економічної та екологічної) сільських територій в часі. Проте окремі дослідники притримуються думки, що розвиток повинен передбачати лише зміни на краще [149]: «Розвиток полягає у здійсненні змін на краще, зазвичай у сенсі підвищення економічного, соціального, екологічного добробуту та якості життя громадян».

На думку О. Бородіної [174], «з врахуванням вихідних засад концепції багатofункціональності сільського господарства, запропонованих ОЕСР, під

сільським розвитком ми розумітимемо такий процес, при якому забезпечується гармонійний соціоекономічний прогрес сільської місцевості на основі самоорганізації сільських громад із максимально можливим використанням чинників ендогенного розвитку (місцевих активів) при їх поєднанні із зовнішніми можливостями». Також зазначено, що цей процес є триєдиним, який включає «...ідентифікацію сільських громад на основі їхньої самоорганізації; господарське освоєння місцевих ресурсів; створення засобів існування для всіх членів громад на основі інноваційних рішень. Кінцевою метою процесу сільського розвитку є створення умов для підвищення доходів бідних людей, а не їхнє комфортніше існування в умовах бідності, а його матеріальною базою – залучення наявних активів сільських громад у поєднанні з зовнішніми можливостями (інформацією, фінансовими ресурсами, соціальними мережами) для розширення і диверсифікації власної економічної діяльності на сільських територіях».

У базових матеріалах, оприлюднених на сайті Міністерства аграрної політики та продовольства, до Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій в Україні на 2015-2020 роки сільський розвиток окреслюють як «цілеспрямовану зміну інституційних, економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових та інших найважливіших факторів, що визначають напрямки та безпосередньо впливають на зростання рівня і якості життя сільського населення та забезпечують недопущення чи подолання бідності, а не просто більш комфортне існування в умовах бідності» [103]. Сільський розвиток відбувається на основі повноцінного здійснення прав власності/користування, ефективного використання і контролю місцевих громад над місцевими локальними ресурсами.

На думку окремих науковців [46] мета сільського розвитку ідентифікується із забезпеченням якісного життєвого середовища селян, що дозволяє характеризувати стан села, оскільки об'єднує різні складові його розвитку. Водночас, вони також зазначають, що сільський розвиток повинен забезпечити високий рівень добробуту, який виступає узагальнюючим

показником рівня та якості життя. При цьому добробут реалізується через сукупність та зміст потреб людини у процесі її життєдіяльності, які вона в змозі задовольнити [46].

Знаний англійський дослідник Malcolm J. Moseley³ у своїй праці [232], узагальнюючи підходи до визначення сільського розвитку, наводить три варіанти його розуміння:

- як широкого поняття, що охоплює всі важливі питання, що належать до колективної життєдіяльності сільських мешканців і їх середовища... (у тому числі) освіта, охорона здоров'я, житлове будівництво, громадські послуги та зручності, здатність до лідерства та управління і культурна спадщина, а також секторальні та загальні економічні питання...;
- як багатовимірний процес, який прагне до інтеграції на сталій основі економічних, соціально-культурних та екологічних цілей;
- як *стабільного і сталого процесу економічних, соціальних, культурних та екологічних змін, спрямованих на підвищення довгострокового добробуту всієї громади.*

Останнє визначення містить 12 курсивних слів, які, на думку автора, є центральними для розуміння поняття сільського розвитку:

- *стабільний* ... що не є короткотривалим;
- *сталий*... що передбачає пошану до нашого успадкованого «капіталу (надбань)»;
- *процес*... є безперервним і взаємопов'язаним комплексом дій;
- *економічні*... пов'язані з виробництвом, розподілом і обміном товарів та послуг;
- *соціальні*... стосуються людських взаємовідносин;
- *культурні*... відображають «спосіб життя» та джерела ідентичності;
- *екологічні*... пов'язані з нашим фізичним і біотичним оточенням;

---

³Є першим директором ACRE (Action with Communities in Rural England), дослідником, викладачем/консультантом Програми ЄС «LEADER Rural Development Programme» та дослідницького центру з питань розвитку сільських територій і громад університету Глостершир (Великобританія).

- *спрямовані*...спеціально спровоковані, які не виникли природним чином;
- *довгостроковий*...розрахований на десятиліття, а не на роки;
- *добробут*... стосується не лише матеріального благополуччя;
- *вся* ... з урахуванням усіх вікових груп, обох статей і соціальних груп;
- *група* ... охоплює людей, які живуть або працюють на відповідній території.

В електронному англійському словнику сільський розвиток трактується як соціальні або економічні заходи або ініціативи, спрямовані на покращення рівня життя в районах, віддалених від великих міст або середніх міст [210]. Водночас В. Уркевич визначає розвиток сільських територій як неповоротну, спрямовану, закономірну зміну цього об'єкту [188].

Резюмуючи, розвиток сільської території передбачає збалансування процесів економічно обґрунтованого, екологічно безпечного та соціально орієнтованого розширеного відтворення у сільській економіці, підвищення якості життя сільських мешканців на основі ефективної реалізації потенціалу сільської території.

1.2. Світова практика ідентифікації та класифікації сільських територій

Європейська практика ідентифікації та класифікації сільських територій. Понад 56% населення в 27 державах-членах ЄС проживає на сільських територіях, які охоплюють 91% усієї території ЄС, тому розвиток сільських територій був і залишається життєво важливим об'єктом економічної політики цього об'єднання. Ведення сільського і лісового господарств відіграє вирішальне значення в процесі землекористування та раціонального використання природних ресурсів у сільській місцевості ЄС, а також слугує платформою для диверсифікації сільської економіки. Відтак зміцнення

політики розвитку сільських територій визнано загальноєвропейським пріоритетом [246].

На рівні ЄС немає єдиного визначення поняття сільських територій. Відмінні культурні, демографічні, екологічні, політичні та соціально-економічні середовища країн-членів ЄС стали передумовою формування різних атрибутів як ключових ознак їх руральності. Проте, роблячи огляд дефініцій руральності на національному рівні, можна виділити принаймні дві спільні риси: руральність зазвичай є похідною відносно критерію населення (його величини чи щільності, наприклад) та «руральний» часто розглядається як залишкова категорія, тобто все те, що не відноситься до міського. Основними критеріями руральності при цьому є: величина територіальної одиниці; критерії, які використовуються для характеристики територіальної одиниці; кількісні порогові значення, які дозволяють розмежувати сільську та інші території [206] (див. Додаток А).

Поняття терміна «сільський» на європейському просторі відзначається багатоаспектністю (еволюція підходів до ідентифікації та класифікації сільських територій на рівні ЄС представлено у табл. 1.1).

На початках поняття «сільський» використовувалось для опису територій, які не були «міськими». Таким був підхід Ради Європи. У Європейській хартії сільських районів (у доповіді Парламентської Асамблеї Ради Європи) сільським районом вважалась «протяжність внутрішньої чи прибережної сільської місцевості, включаючи малі міста і села, основна частина території якої використовувалась для ведення сільського та лісового господарств, ремесел пов'язаних з водою та рибальства, економічної та культурної діяльності місцевих жителів (ремесла, промисловість, сфера послуг та інш.), заміської рекреації та зон відпочинку (чи природних заповідників) та інших цілей, таких як зведення житла» [249].

Таблиця 1.1

Еволюція підходів до ідентифікації та класифікації сільських територій країн-членів ЄС

<i>Підхід</i>	<i>Території, які не є «міськими» (відмінні від міських)</i>	<i>Територіально-просторове утворення</i>	<i>Рівень інтеграції території з національною економікою</i>	<i>Рівень урбанізації</i>	<i>Багатокритеріальний підхід</i>
<i>Критерії</i>	Прив'язка до особливого використання землі, рівня економічного добробуту	Демографічний критерій: – густота населення (NUTS 5) – частка населення регіону, яка проживає у сільських общинах (NUTS 3)	– Структура зайнятості населення – Рівень диверсифікації економіки – Рівень розвитку інфраструктури тощо	- Густота населення - Кількість населення	– Наближеність до центрів ділової активності – Стан навколишнього середовища – Рівень диверсифікації економіки – Величина міграційних потоків з сільських районів у міста.
<i>Типи територій</i>	Усі сільські райони	– Переважно сільські регіони – Відносно сільські регіони – Переважно міські регіони	– Економічно інтегровані сільські райони – Проміжні сільські райони – Віддалені сільські райони	– Густонаселені території – Проміжні території; – Слабонаселені території	– Території з сильним антропогенним і економічним тиском – Території з деградацією сільських районів – Маргінальні, важкодоступні (периферійні) території
<i>Розробник</i>	Рада Європи	ОЕСР	ОЕСР	Європейська комісія (Євростат)	Європейська комісія

Розроблено автором на основі даних: [201, 202, 211, 245, 248]

Визначення поняття «сільських районів» базувалось на протиставленні міських і сільських районів: «Сільськогосподарські (включаючи лісове господарство, ремесла, пов'язані з водою, та рибальство) та несільськогосподарські частини сільської місцевості формують у підсумку певну цілісність, відмінну від міської місцевості, яка характеризується високою концентрацією мешканців та вертикальними та горизонтальними структурами». Проте це визначення, базоване на доступних статистичних і географічних даних, виявилось надто спрощеним, оскільки сільська місцевість має власні притаманні їй характеристики, свої сильні і слабкі сторони, специфічні потреби тощо, що потребує точнішої ідентифікації.

Як вже згадувалось, у Європі на сьогодні при ідентифікації сільських територій використовуються два підходи: концепція регіонів ОЕСР і ступінь урбанізації територій, які використовуються Статистичним комітетом ЄС. ОЕСР розробила просте визначення сільських територій для побудови міжнародних порівнянь сільських умов і трендів. Це визначення охоплює два ієрархічні рівні: місцевий і регіональний (див. рис. 1.5).

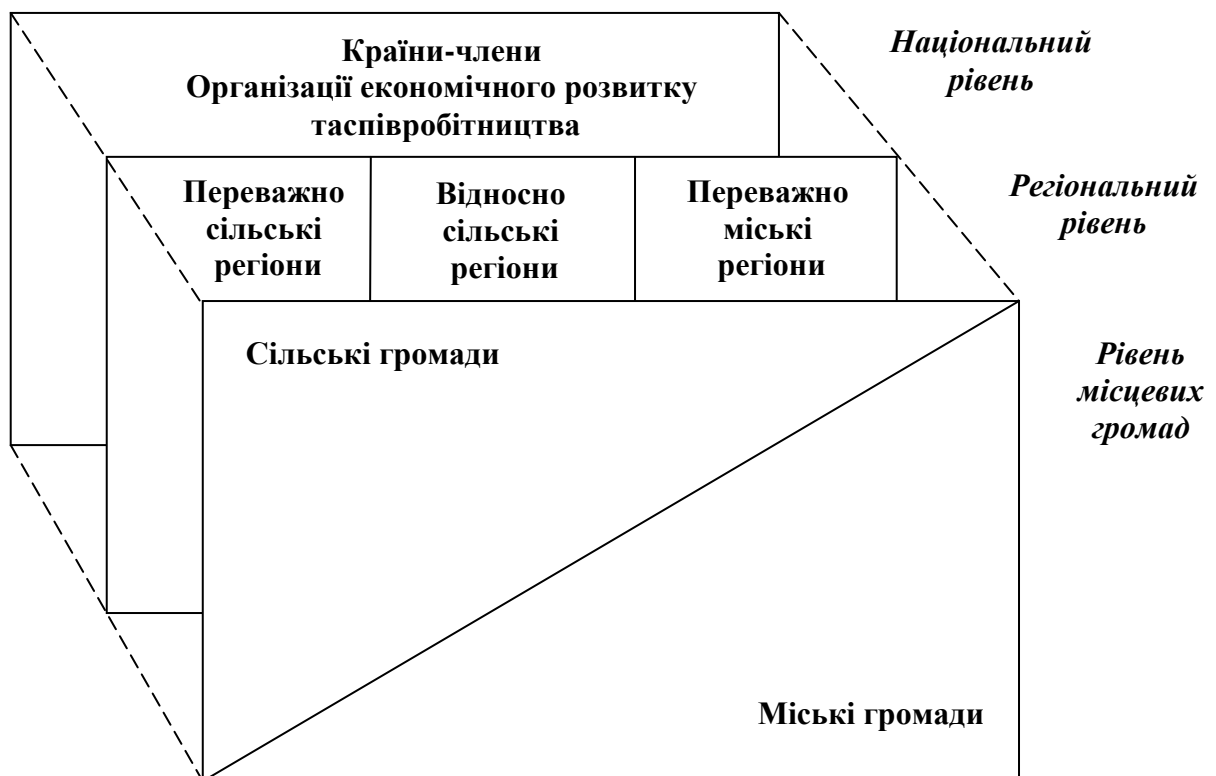

Рис. 1.5. Рівні ідентифікації «сільський», які використовуються ОЕСР для аналізу показників сільського розвитку [212]

На регіональному рівні (NUTS 3) ОЕСР виділяє три типи регіонів:

- *переважно сільські регіони*, якщо понад 50% населення проживає в сільських общинах;
- *відносно сільські регіони*, якщо в сільських общинах проживає від 15% до 50% населення;
- *переважно міські регіони*: менше 15% населення регіону проживає в сільських общинах.

На місцевому рівні (NUTS 5) *єдиним критерієм*, який використовується для *виокремлення сільських общин*, є *щільність населення*, яка встановлена на рівні *150 осіб на км²*.

При такому підході термін «сільський» розглядається як територіальне або просторове поняття, не прив'язане до якогось особливого використання землі, рівня економічного добробуту тощо. Наявна класифікація регіонів, базована в основному на демографічному критерії, потребувала вдосконалення, зважаючи на нові тенденції регіонального розвитку: тиск нового прогресивного укладу, сільський занепад та існування маргінальних територій. Новий підхід ОЕСР передбачав групування сільських територій залежно від рівня їх інтеграції з національною економікою на:

- *економічно інтегровані сільські райони*, які демонструють економічне та демографічне зростання. Вони, як правило, розміщені неподалік міських центрів і характеризуються високим рівнем розвитку. Більшість населення зайнята у вторинному та третинному секторах, хоча обробіток землі залишається основною сферою її використання;
- *проміжні сільські райони*, які є більш просторово віддаленими від міських поселень, проте їх добре розвинута інфраструктура забезпечує легкий доступ до міських центрів. Такі райони традиційно залежать від ведення сільського господарства та пов'язаних з ним видами діяльності, проте все більше диверсифікуються іншими секторами, такими як виробництво та надання послуг;

- *віддалені сільські райони*, які є зазвичай слабо заселеними і розташовані у периферійних регіонах, сильно віддалених від міських центрів. Вони характеризуються низькою щільністю населення, старіючим населенням, відсутністю розвиненої інфраструктури та недоступністю послуг, слабкою інтегрованістю з рештою економікою. Населення зайняте переважно у сільському господарстві.

На думку ОЕСР, наведена вище типологія є корисною настільки, наскільки вона здатна виявити відмінності між сільськими територіями.

Метою більшості сучасних досліджень є спроба формалізації понять сільської місцевості та сільського розвитку. Задля вдосконалення різноманітних визначень, які до цього часу зосереджувались на єдиному критерії щільності населення, статистична організація Європейської Комісії (Євростат) зробила наголос на рівні урбанізації [203]. За цим критерієм регіони розділено на три групи:

- *густонаселені території*: такими є групи суміжних муніципалітетів, кожен з яких має щільність населення вище 500 осіб на км² і загальну кількість населення не менше 50 000 осіб;

- *проміжні території*: такими є групи муніципалітетів, кожен з яких має щільність населення понад 100 осіб на км² і не належить до густонаселеної території. Загальна кількість населення території має бути щонайменше 50 000 мешканців або бути суміжною до густонаселеної території;

- *слабонаселені території*: такими є групи муніципалітетів, які не належать ні до густонаселених, ні до проміжних територій.

У 1988 р. Європейською комісією опубліковано документ, у якому прописана вимога диференціального підходу в залежності від типології сільських територій, при цьому виділяється три типи територій:

- *території з сильним антропогенним і економічним тиском* (розташовані поруч з великими населеними пунктами), у яких процес оновлення сільського господарства був особливо чутливим і його інтенсифікація відбувалась на шкоду навколишньому середовищу (забруднення, деградація ландшафту, руйнація зелених масивів);

- *території з деградацією сільських районів* (залишення земель чи позитивне сальдо регіональної еміграції, міжрегіональна міграція із сільських районів у міста, сильна деградація аграрних структур, слабкі можливості для альтернативних чи допоміжних джерел доходів тощо);

- *маргінальні, важкодоступні (периферійні) території*, які характеризуються обезлюдненням, залишенням земель, у край обмеженими можливостями для диверсифікації виробництва, відсутністю базової інфраструктури.

Задля уникнення мозаїчного формування територій у межах одного регіону групування має здійснюватись з використанням конкретних критеріїв. Для трьох типів територій, визначених таким чином, розраховуються різні змінні, і їхні тренди наносяться на карти на регіональному і нижче регіонального рівнях:

- населення та демографічне зростання;
- соціоекономічні аспекти включаючи, наприклад, ВВП, рівень безробіття, індикатор зайнятості та демографічного тиску, частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві тощо.

У практиці Євростату моніторинг розвитку сільських територій сьогодні концентрується на даних про якість ведення сільського господарства. У міжнародній практиці термін «sustainable agriculture» означає тривале, стабільне ведення сільськогосподарської діяльності без надмірного виснаження природних ресурсів і без завдання серйозної шкоди навколишньому середовищу. Такий підхід уже досить активно використовується для оцінення розвитку невеликих фермерських господарств, для яких сільське господарство є основною діяльністю та способом життя.

Окремі країни ЄС також розробляють власні підходи до визначення та класифікації сільських територій, виходячи з особливостей їх розвитку та внутрішніх потреб [202]. Ці підходи зазвичай базуються на показниках густоти населення, загального природного приросту (скорочення) населення, структури населення (демографічне навантаження на населення працездатного віку) тощо [203]. Соціоекономічними змінними розвитку сільських територій є показники

ВВП на одну особу (розраховуються як відхилення від середнього по ЄС), частка сільського господарства у ВВП тощо. Середній показник ВВП на одну особу є вищим у багатих, густонаселених країнах (Данія, Нідерланди, Бельгія, Західна Німеччина), проте нижчим у більшості середземноморських країнах (Португалія, Іспанія, Греція, Південна Італія) та в Ірландії. Найбільша частка сільського господарства у ВВП країни притаманна Греції та Іспанії. Зокрема, у Фессалії (область Греції) частка сільського господарства сягає 34,5%, у той час як середній показник у співтоваристві складає 2,6% [249].

Безробіття є одним з ключових соціальних аспектів ознаки «сільський». Зазвичай високим є безробіття у регіонах Іспанії, в італійських регіонах Кампанія, Калабрія та Сісілі, у яких понад 60% молодих людей є безробітними. Цим країнам середземноморського регіону притаманні також одні з найвищих рівнів довготермінового безробіття [249].

Детермінантою «руральності» є також частка зайнятих у сільському господарстві. У грецьких регіонах Пелопоннес, Західна Греція і Східна Македонія та Трейсі сільське господарство забезпечує понад 40% зайнятості. І хоча загальний тренд зайнятості у сільському господарстві є спадним, близько 40 регіонів Великобританії та Фінляндії демонструють стабільність у кількості зайнятих у сільському господарстві, чи навіть продемонстрували деяке зростання між 1983 та 1997 р. [249].

Будь-який аналіз «руральності» має включати і територіальний аспект. Структура та організація території є ключовими факторами розвитку сільських територій. Площа землі, яка використовується у сільському господарстві європейських країн, складає 44% загальної території. А якщо до неї додати ще лісисту місцевість, то вийде, що фермери є відповідальними за управління понад половини земельної площі співтовариства. Проте за останні два десятиліття площа землі, яка використовується для ведення сільського господарства, незмінно зменшується.

Віддаленість деяких регіонів є природним індикатором сільського розвитку. Відповідно розвиток насамперед транспортної інфраструктури покликаний сприяти економічному і соціальному зближенню.

Наостанок слід наголосити на тісному зв'язку між сільськими територіями та навколишнім середовищем. Паралельно з веденням сільського господарства фермери зобов'язані зберігати навколишнє середовище шляхом консервації біорізноманіття, ведення екологічного менеджменту, збереження якості землі та води; розвивати дозвілля та туристичні послуги тощо.

На європейському рівні не існує єдиної спільної політики стосовно сільських територій. На сьогодні вони є об'єктом двох політик: САП та структурних політик. Основними засадами розвитку сільських територій на європейському просторі є посилення економічного та соціального зближення, зменшення диспаритетів у розвитку різних регіонів, усунення відсталості найнесприятливіших регіонів чи островів, включаючи сільські райони. Пріоритетним напрямом розвитку є збалансований сільський розвиток.

Підходи до визначення поняття «сільські території» у США. Методи окреслення (визначення) міських периферій варіюють від використання муніципальних кордонів до визначень, базованих на основі округів. Визначення, в основі яких використані межі муніципальних кордонів, можуть класифікувати як «сільське» багато чого з того, що зазвичай вважається приміським. Визначення, які окреслюють периферії міст на основі округів, можуть включати в себе великі сегменти округів, які переважно визнаються сільськими [245].

Найбільш репрезентативними є дев'ять альтернативних визначень «сільського» та порівняння соціально-економічних показників з перепису 2000 р. (він проводиться 1 раз на 10 років) крізь призму цих дев'яти визначень. Наведення цих соціально-економічних показників (зокрема, чисельності населення, освіти, бідності тощо) дозволить підкреслити відмінності між міськими і сільськими районами.

Основними джерелами формування підходів до визначення «сільський» є: список адміністративних одиниць Бюро перепису, список міських районів Бюро перепису, Бюро управління і бюджету в міських районах, території сільсько-міських пересувань (поїздок) (розроблене дослідницьким економічним підрозділом департаменту сільського господарства США) [245].

Три визначення, базовані на переписі адміністративних одиниць. Для формування статистичних таблиць Бюро перепису веде облік адміністративних одиниць, який у 2000 році включав 19452 «офіційних»⁴ і 5698 «неофіційних»⁵ одиниць. «Офіційні» одиниці мають легально визначені межі, встановлені кожним штатом. «Неофіційні» одиниці, відомі як означені переписом одиниці (ОПО)⁶, окреслені комітетами місцевих експертів для означення концентрації населення, які можуть бути ідентифіковані по імені, але юридично не зареєстровані. Оскільки вони визначаються адміністративними або локально визначеними кордонами, а не статистичними критеріями, ці одиниці можуть характеризуватись будь-якою кількістю населення чи його щільністю (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Визначення поняття «сільська територія»

№ п/п	Визначення	Частка населення та території, які вважаються сільськими, згідно з визначенням
1	Уся територія, яка розташована за межами адміністративних одиниць (згідно з переписом) з населенням 2,500 чи більше осіб	87,7 млн осіб 31% населення США 97% території США
2	Уся територія, яка розташована за межами адміністративних одиниць (згідно з переписом) з населенням 10,000 чи більше осіб	115,8 млн осіб 41% населення США 98% території США
3	Уся територія, яка розташована за межами адміністративних одиниць (згідно з переписом) з населенням 50,000 чи більше осіб	177 млн осіб 63% населення США 99% території США

Складено за даними: [245].

Три визначення, засновані на переписі міських районів. Бюро перепису США дає визначення міського району, як: «Основні верстви квартальних переписів чи квартали, які мають щільність населення щонайменше 1000 осіб на квадратну милю та які оточені кварталами, щільність населення яких згідно з переписом є не меншою як 500 осіб на квадратну милю».

Є дві категорії міських районів. Урбанізований район⁷ (UA) позначає міську територію (UC)⁸ з 50 000 і більше осіб. Міський кластер є міським

⁴«incorporated»

⁵«unincorporated».

⁶Census-designated places (CDPs).

⁷ urbanized area (UA).

районом з населенням менше 50 000 осіб, але більше 2 500 осіб. UA вперше були окреслені в США у переписі 1950 р., у той час як UC з'явилися в переписі 2000 р.

Бюро перепису вважає сільською всю територію, яка розташована за межами міських районів. Визначення №4 відповідає цьому означенню і є визнаним як «офіційне» федеральне визначення сільської території для статистичних цілей (див. табл. 1.3). Визначення №5 і №6 розширили поняття сільських територій, охоплюючи міста з населенням менше 10 000 і 50 000 осіб відповідно.

Таблиця 1.3

Визначення поняття «сільська територія»

№ п/п	Визначення	Частка населення та території, які вважаються сільськими, згідно з визначенням
4	Усі райони за межами міських районів. При цьому верхньою межею кількості населення сільської території є 2 500 осіб, тоді як міські райони мають мати щонайменше 2 500 осіб	59,1 млн осіб 21% населення США 97% території США
5	Усі райони за межами міських районів з населенням 10 000 і більше осіб	70,6 млн осіб 25% населення США 98% території США
6	Усі райони за межами міських районів з населенням 50 000 і більше осіб	89,5 млн осіб 32% населення США 98% території США

Складено за даними: [245].

Визначення, базоване на означенні метрополійної статистичної території, окресленої Бюро з питань управління і бюджету (ОМВ)⁹. Метрополійні статистичні території¹⁰ (муніципальний район) є географічними об'єктами, визначеними Бюро США з питань управління та бюджету для використання федеральними статистичними установами в процесі збору, підведення підсумків і публікації федеральної статистики. Муніципальний район включає в себе один або кілька округів, включно з ядром міського поселення розміром 50 000 і більше осіб та всіма суміжними округами, які мають високий ступінь соціальної і економічної інтеграції (яка вимірюється показником часу

⁸ urban cluster (UC).

⁹ Office of Management and Budget (OMB).

¹⁰ Metropolitan statistical areas (metro areas).

добирання на роботу) з міським ядром. Адміністративно-бюджетне управління також визначає мікрополієні статистично означені райони, використовуючи той же метод, але вони концентруються навколо міських районів, населення яких становить не менше 10 000 осіб, але не більше 50 000 осіб. Згідно з означенням №7 мікрополієні округи вважаються сільськими (див. табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Визначення поняття «сільська територія»

№ п/п	Визначення	Частка населення та території, які вважаються сільськими, згідно з визначенням
7	Усі округи за межами метрополієних ареалів у 2003 р. (базовані на даних перепису 2000 р.)	48,8 мліносіб 17% населення США 75% земельної площі США

Складено за даними: [245].

Визначення, базоване на кодах територій сільсько-міських пересувань (поїздок) (розроблене дослідницьким економічним підрозділом департаменту сільського господарства США)¹¹. Коди RUSA використовують для класифікації територій перепису населення США, базуючись на цих же теоретичних концепціях і даних, що використовуються для визначення ОМВ метро і мікро-районів. Критерії щільності населення, урбанізації і щоденних поїздок використовуються для ідентифікації міських центрів метрополіє, мікрополіє і малих міст, а також прилеглих ділянок, які є економічно інтегрованими з цими ядрами, і віддалених сільських районів. Використання відмінних від округів територій перепису дозволяє отримати додаткову (відмінну), докладнішу географічну класифікацію розселення.

Загалом ця система дозволяє більш чітко чи слабше означити території пересувань у межах метрополієних, мікрополієних і територій малих міст, що відображено і в різних визначеннях сільської території на основі вибраних комбінацій кодів. Згідно із зазначеним визначенням сільська територія позначається первинними кодами Rusa 4-10 (див. табл. 1.5).

¹¹ ERS Rural-Urban Commuting Area Codes (RUCAs).

Визначення поняття «сільська територія»

№ п/п	Визначення	Частка населення та територій, які вважаються сільськими, згідно з визначенням
8	Перепис шляхів (2000 RUCA), коди 4-10	57,6 млн осіб 20% населення США 81% земельної площі США

Складено за даними: [245].

Актуальними на сьогодні є коди Rusa, базовані на даних перепису 2010 р. і даних Обстеження американського суспільства за 2006-2010 р. Класифікація включає два рівні. Цілі числа (1-10) окреслюють метрополії, мікрополії і малі міста, включно з прилеглими сільськими територіями, базуючись на величині і напрямках головних (найбільших) комутуючих потоків. Ці 10 кодів, своєю чергою, поділяються на підкоди для більш строгої або більш вільної делімітації території пересування, базуючись на величині другорядних (наступних за величиною) комутуючих потоків.

У рамках такого підходу похибка збільшується з використанням детальніших кодів, забезпечуючи гнучкість у поєднанні рівнів, що дозволяє формувати різні визначення для різноманітних потреб і переваг. У 1990 р. коди визначалися аналогічно. Однак, методи Бюро перепису у визначенні міських ядер і кластерів зазнають постійних змін у періодах між переписами [250].

Згідно з останнім переписом саме кодом 10 позначають сільські території. На цих територіях основними комутуючими потоками є місцеві (внутрішні), або між прилеглими сільськими територіями.

Визначення, яке використовується в межах Програми кредитування «Бізнес і промисловість (B&I)» департаменту сільського господарства США. Для визначення критеріїв надання кредитів B&Loan Program використовує визначення, подане в законопроекті про сільське господарство в 2002 р., згідно з яким сільською місцевістю є територія, розташована за межами всіх «місць з населенням більше 50 000 осіб та їх сусідніх і суміжних урбанізованих територій». Цей підхід поєднує в собі критерії з двох джерел, викладених вище:

перепису адміністративних одиниць і перепису міських районів [244] (див. табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Визначення поняття «сільська територія»

№ п/п	Визначення	Частка населення та території, які вважаються сільськими, згідно з визначенням
9	Територія за межами місць з населенням понад 50 000 осіб та їх сусідніх і суміжних урбанізованих територій	101,9 млн осіб 36% населення США 98% земельної площі США

Складено за даними: [245].

Узагальнена характеристика сільських територій США наведена у табл. 1.7.

Таблиця 1.7

Узагальнена характеристика сільських територій США залежно від визначення

Показники	США, загалом	Сільськими є території, розташовані за межами					
		адміністративних одиниць згідно з Бюро перепису (адміністративний підхід)		міських територій згідно з Бюро перепису (землекористування)		метро та мікро ареалів згідно з Бюроуправління бюджету (економічний)	
		з населенням меншим ніж:					
		2 500	20 000	2 500	50 000	10 000	50 000
Населення, млн (дані 2000 р.)	281,0	87,7	138,5	59,1	89,5	19,9	48,8
Частка населення, ідентифікованого як сільське	-	31,1	49,2	21	31,8	7,1	17,4
Частка населення з рівнем освіти на рівні коледжа	30,7	26,8	28,3	22,5	22,9	18,5	20,8
Середній дохід домогосподарства (1 тис. дол.)	57,0	56,0	56	51	49	40,0	43

Складено за даними: [213].

Ці визначення є важливими, зважаючи на адресність програм розвитку, і при розподілі та доступності фондів програм.

Основні характеристики розвитку сільських територій США наведені у табл. 1.8.

Показники розвитку сільських територій США, 2000

Сільськими є території, розміщені за межами...	адміністративних одиниць згідно з Бюро перепису з населенням меншим ніж:			США, загалом
	2 500	10 000	50 000	
1	2	3	4	5
Населення				
Сільське населення, млн	87,7	115,8	177	281,4
Частка сільського населення, %	31,1	41,1	62,9	-
Частка сільських територій, %	97	97,9	99	-
Щільність населення (ос. на мілью ²)	25,6	33,4	50,5	79,6
Вік				
Частка осіб, молодших 18 років, %	26	25,9	25,7	25,6
Частка осіб від 19 до 64 років, %	61,5	61	61,1	61,9
Частка осіб, які старші 65 років, %	12,5	13,1	13,1	12,4
Освіта				
Частка осіб з неповною середньою освітою, %	19,2	19,1	18,4	19,6
Частка осіб із закінченою середньою освітою, %	33,7	33,1	31,2	28,6
Частка осіб з незакінченою освітою в коледжі, %	20,4	20,5	21	21
Частка осіб із закінченим коледжем чи вище, %	26,8	27,3	29,4	30,7
Дохід				
Середній дохід домогосподарства (1 тис. Дол.), %	56	56	57	57
Частка домогосподарств, наближених до порогу бідності, %	8	8,2	8	8,6
Частка домогосподарств, які є нижче порогу бідності, %	9,9	10,3	10,5	12,4
Частка домогосподарств у надзвичайній бідності, %	4,1	4,3	4,5	5,6
Зайнятість				
Частка осіб, зайнятих у сільському, лісовому, рибному, мисливському господарствах, гірничодобувній промисловості, %	4	3,5	2,6	1,9
Частка доїзджаючих (які витрачають понад 30 хв. на доїзд до роботи), %	10,3	9,9	9,8	10,4
Забезпечення житлом				
Частка тимчасового житла, %	7	6,2	4,7	3,3
Частка житла без забезпечення усіх зручностей, %	2	1,7	1,3	1,2
Складдомогосподарств				
Частка осіб, які досягли 65 років і старше та які є самотніми, %	25	26,4	27,2	28,2
Частка дітей до 18 років у домогосподарствах, очолюваних жінками, %	13,5	14,9	16,5	20

Складено за даними: [213].

Динаміка зростання кількості населення США в розрізі сільських і міських поселень наведена на рис. 1.6.

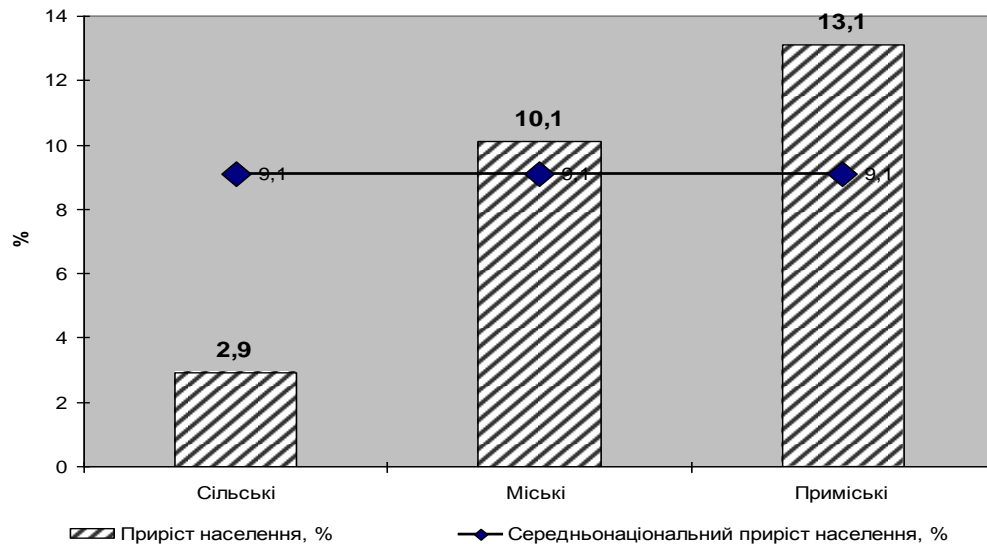

Рис. 1.6. Зростання кількості населення США протягом 2000 – 2009 р. [213]

Підходи до визначення сільських територій у Мексиці. Відповідно до критеріїв, які діють у Мексиці згідно з встановленим політико-адміністративним поділом, муніципалітети поділяються на три групи [213]:

- міські муніципалітети з населенням понад 15 000 жителів;
- напівміські муніципалітети з населенням від 2 500 до 15 000 жителів;
- сільські муніципалітети з населенням менше 2 500 жителів.

Наведений підхід до класифікації міських і сільських територій часто використовується в розробленні політики, адмініструванні, розподілі бюджетних ресурсів або адресності програм.

У ХХ ст. населення в Мексиці перейшло з категорії переважно сільського у переважно міське: у 1950 р. 57% населення проживало на сільських територіях, а вже у 2000 р. – лише 25% (див. табл. 1.9).

Таблиця 1.9

Структура доходів сільських домогосподарств, %

Джерела надходжень	1992 р.		2002 р.	
	Усі домогосподарства	Українські бідні	Усі домогосподарства	Українські бідні
1	2	3	4	5
Ведення власного господарства	38,5	38,1	12,6	16,8
Сільськогосподарська наймана праця	12,3	19,6	11,3	21,9
<i>Загалом, у сільському господарстві</i>	<i>50,8</i>	<i>57,7</i>	<i>23,8</i>	<i>38,7</i>
Власна несільськогосподарська справа	8,1	4,8	5,7	6,8

1	2	3	4	5
Несільськогосподарська наймана праця:	20,4	15,9	36,1	17,2
– високоприбуткова	4,9	1,3	23,8	4,4
– низькоприбуткова	15,5	14,6	12,3	12,8
Трансферти	8,0	6,0	16,5	25,4
Інші джерела	12,6	15,5	17,8	11,9
<i>Загалом, у несільськогосподарській сфері</i>	<i>49,2</i>	<i>42,3</i>	<i>76,2</i>	<i>61,3</i>

Складено за даними: [213].

Метою чинних програм підтримки сільських територій є зменшення надмірної бідності шляхом фінансової підтримки сімей у сфері освіти, охорони здоров'я, харчування та шляхом компенсації витрат на комунальні послуги.

Підходи до визначення сільських територій у Канаді. Існує багато концепцій визначення «сільської території». Завжди поставала проблема, чи слід розглядати «сільський» як географічне поняття, місце з конкретними кордонами на карті, або ж воно є соціальним утворенням та уособлює спільність інтересів, культури і способу життя. Чи є «сільський» географічною формою, відмінною від «міський» та може бути ідентифікований такими критеріями, як чисельність населення або щільність населення в певному районі? Чи співвідношення «сільський-міський» визначається функціональними відносинами між людьми і простором? Якою мірою регіональний контекст є ключовим фактором для визначення меж «сільського» [212]?

Усі, крім одного з визначень, наведених нижче, базуються на використанні територіальних одиниць з ієрархії географії перепису. Найменшою з цих територіальних одиниць або будівельних блоків є група домогосподарств¹², які входять до однієї розрахункової ділянки (ЕА)¹³ (див. рис. 1.7).

¹² Територія, яка охоплює максимум 440 осель на великих міських територіях до мінімум 125 осель на сільських територіях.

¹³ Enumeration Areas (EAs).

З ієрархії переписної географії, 1996 р.

Рис. 1.7. Структурні елементи класифікації «сільського» географічного простору у статистиці Канади [212]

Розрахункові території можуть бути згруповані в спеціально відведені місця (DPLs)¹⁴, які є невеликими, неінкорпорованими громадами, або бути певними підрозділами CSD, які охоплюють міста і муніципалітети. CSD можуть бути згруповані у переписі в об'єднання підрозділів CCS¹⁵. Загалом CCS поєднує в собі менший, більш міський CSD (невелике місто або село) із суміжним, більш великим сільським CSD, щоб забезпечити ширший контекст для міста або муніципального утворення. Ще одним важливим і найбільшим утворенням є обліковий округ (CD)¹⁶, який може бути, наприклад, графством у східній частині Канади. Рухаючись від найменшої складової ієрархії до найбільшої, географія розширюється від «сусідства» до «громади» і «регіону» [212].

¹⁴Designated Places.

¹⁵Census Consolidated Subdivisions.

¹⁶Census Divisions (CDs).

Підходи до розуміння «сільський» у Канаді наведені у табл. 1.10.

Таблиця 1.10

Підходи до визначення «сільський» у Канаді

№ п/п	Визначення	Основні критерії	
1	2	3	
1	При переписі «сільські території»	<p><i>Кількість населення:</i> населення, яке проживає за межами населених пунктів величиною 1 000 чи більше осіб</p> <p><i>чи</i></p> <p><i>Щільність населення:</i> населення, яке проживає за межами населених пунктів щільністю 400 чи більше осіб на км².</p> <p><i>Системоутворюючі компоненти:</i> розрахункова ділянка Eas</p>	
2	«Сільські та малі містечка» (RST) ¹⁷	<p><i>У контексті ринку праці:</i> населення, яке проживає за межами сусідніх територій більших міських центрів (з населенням 10 000 або більше осіб).</p> <p><i>Чисельність населення/щільність:</i> міські райони з населенням менше 10 000 осіб включені до СММ разом із сільськими районами, якщо вони розташовані за межами сусідніх територій більших міських центрів(з населенням 10 000 або більше осіб).</p> <p><i>Системоутворюючі компоненти:</i> розрахункова підсистема (CSDs)¹⁸</p>	
3	Метрополійна територія та зони агломерації, які розташовані в радіусі її впливу (MIZ) ¹⁹	<p><i>У контексті ринку праці:</i> MIZ поділяє населення, яке проживає в RST, на чотири підгрупи залежно від величини міграційних потоків до будь-якого великого міського центру (з населенням 10 000 або більше осіб):</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>сильні MIZ:</i> 30% або більше від зайнятого населення, яке проживає у CSDs, працює в будь-якому урбанізованому центрі СМА/СА²⁰; • <i>помірна MIZ:</i> принаймні 5%, але менше 30% зайнятого населення, яке проживає у CSDs, працює в будь-якому урбанізованому центрі СМА/СА; • <i>слабка MIZ:</i> понад 0%, але менше 5% зайнятого населення, яке проживає у CSDs, працює в будь-якому урбанізованому центрі СМА/СА; • <i>повна відсутність MIZ:</i> включає в себе всі CSDs, які мають невелику кількість зайнятих (менше 40 осіб), а також будь-які CSD, які не мають жодних сполучень із міськими ядрами СМА/СА. <p><i>Системоутворюючі компоненти:</i> розрахункова підсистема (CSDs)</p>	
4	Організація економічного розвитку та співробітництва (OECD)	«сільські громади»	<p><i>Щільність населення:</i> населення у громадах з щільністю менш ніж 150 осіб на км².</p> <p><i>Системоутворюючі компоненти:</i> розрахункове об'єднання підсистем (CCSs)</p>

¹⁷ «Rural and small town» (RST).

¹⁸ Census Subdivisions (CSDs).

¹⁹ «Metropolitan Area and Census Agglomeration Influenced Zones» (MIZ).

²⁰ Census Metropolitan Areas (CMAs) and Census Agglomerations (CAs).

1	2	3
5	«Неметрополійні регіони» (модифіковані «коди Beale»)	<p><i>Особливості розселення:</i> населення, яке проживає за межами регіонів з переважно міськими поселеннями з населенням 50 000 осіб і більше. Неметрополійні регіони діляться на три групи залежно від типу населеного пункту, а четверта група – залежно від місця розташування на півночі. Групи, базовані залежно від типу населеного пункту, надалі діляться на «суміжні з меторополією» і «несуміжні» категорії.</p> <p><i>Чисельність населення:</i> неметрополійні регіони включають міські поселення з населенням менше 50 000 осіб і території, де немає міських поселень (де «міські поселення» визначені як місця з населенням 2 500 осіб і більше).</p> <p><i>Системоутворюючі компоненти:</i> розрахункова ділянка (CDs)</p>
6	«Сільські» поштові індекси	<p>Територія доставки сільської кореспонденції: територія обслуговується сільською доставкою пошти з поштового відділення чи поштової станції. Позначка «0» на другому місці поштового індексу означає «сільський» поштовий індекс.</p> <p><i>Системоутворюючі компоненти:</i> поштова географія США</p>

Складено за даними: [213].

Розуміння сільських територій і підходи до їх класифікації упродовж останнього часу зазнали у світі значних еволюційних змін. Вони відбувались під впливом нових реалій та особливостей регіонального розвитку. Тому використання наявних підходів у дослідженнях сільських територій України сприятиме їх ефективному розвитку лише за умови врахування всієї специфіки соціально-економічного розвитку сільських територій: високої густоти населення, високої частки продукції сільського господарства у ВВП країни, високої частки зайнятих у сільському господарстві, монофункціонального розвитку територій тощо.

1.3. Формування інституційного середовища розвитку сільських територій у країнах-членах ЄС

Політика сільського розвитку ЄС здійснюється спільно з Європейською Комісією та державами-членами ЄС. Комісія відповідає за затвердження програм сільського розвитку (ПСР), а також забезпечує ефективне фінансове

управління фондами ЄС. Європейські країни визначають національні юридичні та адміністративні процедури для забезпечення правильного використання бюджету ЄС, який їм виділяється. Щоденна реалізація політики є обов'язком національних органів влади. Реалізація ПСР може в подальшому бути переданою на регіональний або субрегіональний рівні. Управління і реалізація політики сільського розвитку мають свої особливості залежно від країни [214].

Європейська політика сільського розвитку еволюціонувала як частина розвитку Спільної аграрної політики (САП), з політики, яка стосувалася структурних проблем сільськогосподарського сектору, до політики, зорієнтованої на багатofункціональність ведення сільського господарства і, зокрема, виклики, з якими стикається сільський розвиток. Першочерговими кроками у формуванні політики сільського розвитку стали заходи щодо стимулювання інвестицій у сільське господарство та занепадаючі сектори. Підтримка переробки та маркетингу була покликана інтегрувати всі складові виробничого ланцюга від виробництва до реалізації та сприяти подальшому поліпшенню сільськогосподарських структур і конкурентоспроможності сировинного сектору. З часом увага також почала приділятися розвитку людського капіталу через прискорений вихід на пенсію та професійне навчання [236].

САП ЄС²¹ зародилась в 50-ті роки минулого століття в Західній Європі, сільське господарство якої переживало не найкращі свої часи та не могло забезпечити внутрішній ринок достатньою кількістю продовольчих товарів. Це прискорило інтеграційні процеси серед європейських країн, що дозволило шляхом спільних зусиль швидше та ефективніше досягнути відновлення промислових секторів і аграрного сектору економіки зокрема [27]. У процесі підготовки Римського договору 1956 р. країни-засновники ЄС розробили цілі та принципи функціонування САП. Основними цілями САП визначено:

- підвищення продуктивності виробництва сільськогосподарської продукції шляхом стимулювання технічного прогресу, забезпечення

---

²¹ Common Agricultural Policy of European Union.

раціонального розвитку аграрного виробництва та оптимального використання факторів виробництва, а саме праці;

- забезпечення справедливих стандартів життя сільського населення шляхом збільшення доходів осіб, які зайняті у сільському господарстві;

- стабілізацію ринків;

- забезпечення продовольчої безпеки;

- забезпечення формування прийнятної для споживачів цінової політики.

Досягнення поставлених цілей забезпечувалось визначенням базових принципів функціонування САП:

- вільний рух товарів усередині ЄС та спільні ціни для одних і тих самих товарів;

- спільність переваг, що передбачало надання переваги товарам, виробленим на внутрішньому ринку, над імпортованою продукцією;

- спільна фінансова відповідальність за ринкову та цінову політику ЄС.

У перші роки функціонування САП основною проблемою її реалізації був вибір інструментів підтримки та джерел фінансування. Ключовими інструментами при цьому стали цінова підтримка зернових, молока і цукру, інтервенційні закупки та різноманітні митні збори задля захисту від дешевого імпорту. Протягом 10-річного періоду з початку 60-х рр. до 70-х рр. відбувався поступовий перехід від індивідуальних митних протекціоністських заходів кожної країни до спільних методів захисту країн ЄС (Митний союз) від імпорту. Усі надходження від митних зборів скеровувалися до бюджету ЄС [29].

Зародження політики сільського розвитку базувалось на трьох Директивах 1972 р., які стосувались модернізації аграрного сектору. Перший територіальний елемент був введений Директивою 1975 р. шляхом визначення гірських, менш сприятливих районів (less favoured areas, LFA's), які мають право на спеціальні заходи. Метою прийняття цих документів було зменшення негативних наслідків прискореного розвитку сільського господарства, які набули загрозливих масштабів у деяких сільських районах, і збереження

природного середовища та сільського ландшафту. Еволюція цього підходу з часом інтегрувала заходи LFA's з рештою політик, зорієнтованими на підтримку окремих регіонів [247].

Подальша еволюція європейської політики сільського розвитку відбувалась з урахуванням нових викликів і можливостей, що впливали на руральну Європу, зокрема таких, як зміна клімату, зростаючий попит на відновлювані джерела енергії тощо [247]. На сьогодні ж європейська практика розвитку сільських територій уже має своє інституційне оформлення [123]. На території ЄС ефективно функціонують численні державні, громадські, професійні тощо об'єднання інституцій і громадян, які займаються питаннями сільського розвитку [129]. Фінансування програм сільського розвитку здійснюється в межах реалізації САП (фондами EAGF та EAFRD) та політики зближення (фондами ERDF, ESF, CF) (табл. 1.11).

Як вже зазначалось, вагому роль у формуванні політики сільського розвитку відіграє Європейська Комісія, яка є виконавчим органом Європейського Союзу, що відповідає за розробку законодавства, реалізацію рішень та дотримання угод ЄС, підписаними країнами-членами ЄС. Європейська Комісія складається з декількох відділів (Генеральних директоратів, ГД) і служб [215].

Генеральний директорат Європейської комісії з питань розвитку сільського господарства та сільських територій (The European Commission's Directorate-General for Agriculture and Rural Development (DGAGRI). Він базується у Брюсселі та працює під керівництвом комісара Дачія Чолош.

У штаті Директорату нараховується близько 1 000 працівників. Керівником DG AGRI є Генеральний директор Жозе Мануель Сільва Родрігес. DG AGRI відповідає за реалізацію політики розвитку сільського господарства і сільських територій. Водночас політика розвитку сільських територій підпадає під дію інших ГД, які стосуються структурної політики [217].

Фінансування програм сільського розвитку в рамках заходів європейської політики ЄС

Інструмент фінансування	САП		Політика зближення		
	1-ий блок заходів – Прямі платежі та підтримка ринку (Європейський сільськогосподарський фонд гарантій)	2-ий блок – Сільський розвиток (Європейський сільськогосподарський фонд сільського розвитку)	Європейський фонд регіонального розвитку	Європейський соціальний фонд	Фонд зближення
Географічна спрямованість	Сільськогосподарські угіддя, на які розповсюджується право отримання одноразового платежу	Сільські території (з акцентом на фермерських господарствах та сільськогосподарських землях і лісових угіддях)	Регіони, де ВВП на одну особу є меншим 75% середнього по ЄС	Регіони, де ВВП на одну особу є меншим 75% середнього по ЄС	Країни з ВВП меншим, ніж 90% середнього рівня по ЄС (Португалія, Греція, Іспанія, нові країни-члени ЄС)
Цілі	<p>Забезпечити доступність продуктів харчування.</p> <p>Забезпечити справедливий рівень життя для фермерів.</p> <p>Забезпечити споживачів їжею за розумними цінами.</p> <p>Стабілізувати ринки.</p> <p>Підвищити продуктивність шляхом сприяння технічному прогресу.</p> <p>Забезпечити оптимальне використання факторів виробництва (землі, праці тощо).</p> <p>З недавніми реформами для збільшення ринкової орієнтації і конкурентоспроможності фермерів ЄС при одночасному забезпеченні стабільного доходу і дотримання нормативних та інших фонових екологічних стандартів, безпеки харчових продуктів і стандартів утримання тварин.</p>	<p>Вісь 1: Удосконалення конкурентоспроможності сільського та лісового господарств (включаючи: навчальні тренінги в цій сфері, харчову та лісову промисловість, модернізацію аграрних структур, збільшення доданої вартості у сільськогосподарській і лісовій продукції).</p> <p>Вісь 2: Покращення стану навколишнього середовища (включаючи: агроекологічні платежі та платежі за перше заліснення сільськогосподарської землі).</p> <p>Вісь 3: Підвищення якості життя на сільських територіях і сприяння диверсифікації сільської економіки (включаючи: диверсифікацію несільськогосподарських видів діяльності, розвиток малого підприємництва, розвиток туристичного сектору).</p> <p>Програма ЛІДЕР (стратегія місцевого розвитку та державно-приватні партнерства)</p>	<p>Конвергенція: соціальне та економічне зближення (включаючи: сталий, інтегрований економічний розвиток, створення сталих робочих місць).</p> <p>Регіональна конкурентоспроможність і зайнятість (включаючи: розвиток інноваційної та знаннєвої економіки, вдосконалення доступу до телекомунікаційних послуг).</p> <p>Територіальна кооперація (включаючи: розвиток транскордонної економічної, соціальної та екологічної діяльності)</p>	<p>Конвергенція: соціальне та економічне зближення (включаючи: сприяння високому рівню зайнятості, розвиток людських ресурсів).</p> <p>Регіональна конкурентоспроможність та зайнятість (включаючи: сприяння розвитку підприємництва та інноваціям, підвищення адаптивності працівників і бізнесу)</p>	<p>Конвергенція: соціальне та економічне зближення (включаючи: екологічні проекти, зокрема забезпечення питною водою, очистка стічних вод і транспортна інфраструктура)</p>
Бюджет ЄС 2007-2013 рр.	295 млрд євро	87 млрд євро	≈ 201 млрд євро	≈ 76 млрд євро	≈ 70 млрд євро
Частка співфінансування країнами-членами ЄС	Співфінансування відсутнє	50-55%; 75-80% у регіонах, що відповідають критеріям цілі конвергенції	Конвергенція: 75-85%. Регіональна конкурентоспроможність та зайнятість: 50-85% Європейська територіальна взаємодія: 75% і 85%	Конвергенція: 75-85%. Регіональна конкурентоспроможність і зайнятість: 50-85%	

Складено за даними: [257].

DG AGRI складається з 13 директоратів, які займаються реалізацією САП: підтримкою сільського господарства, ринковими заходами, політикою сільського розвитку, політикою якості, фінансовими та юридичними питаннями, аналізом та оцінкою, а також міжнародними відносинами, пов'язаними із сільським господарством (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Структура Генерального директорату Європейської комісії з питань розвитку сільського господарства та сільських територій [217]

Європейський аграрний фонд сільського розвитку (EARDF). EARDF фінансує заходи щодо підтримки сільського розвитку, який належить до другого блоку САП. Фонд розпочав виокремлюватися поступово з 1970 р. і набув інституціоналізації в 1997 р. у «Плані дій 2000». Реформи САП у червні 2003 р. і квітні 2004 р. були сфокусовані на питаннях сільського розвитку шляхом запровадження фінансового інструменту і єдиної програми: EAFRD.

Це інструмент, який був введений Регламентом (ЄС) 1290/2005, спрямований на зміцнення політики сільського розвитку ЄС та спрощення її реалізації. Зокрема, він покращує управління і контроль за політикою сільського розвитку на період 2007-2013 рр.

Фонд доповнює національні, регіональні та локальні ініціативи, які сприяють досягненню пріоритетів розвитку ЄС. Комісія та країни-члени мають також гарантувати, що напрями діяльності фонду є сумісними з іншими заходами підтримки ЄС [221].

Кожна країна-член розробляє власний національний стратегічний план відповідно зі стратегічними керівними принципами, прийнятими співтовариством. Перш ніж представляти свої плани сільського розвитку, країна подає на розгляд свій національний стратегічний план Європейській комісії. На період з 1 січня 2007р. по 31 грудня 2013 р. цей план передбачав:

- оцінку соціальної, економічної та екологічної ситуації та потенціал для розвитку;
- стратегію, яка б включала спільні заходи ЄС і країн-членів, відповідно до визначених співтовариством стратегічних орієнтирів;
- тематичні і територіальні пріоритети;
- перелік програм сільського розвитку, які дозволять впровадити план національної стратегії, та орієнтовний розподіл коштів EAFRD у розрізі кожної з програм;
- заходи та кошти для забезпечення координації з іншими інструментами реалізації САП: Європейським фондом регіонального розвитку, Європейським соціальним фондом, Фондом зближення, Європейським фондом рибальства та Європейським інвестиційним банком;
- у разі потреби, виділення коштів для досягнення Цілей конвергенції²²;
- опис механізмів і зазначення сум, призначених для створення національної сільської мережі, яка об'єднує організації та адміністрації, що працюють у сфері сільського розвитку.

²²Заходи для найменш розвинених країн-членів і регіонів ЄС відповідно до європейського законодавства, яке регулювало діяльність фондів ERDF, ESF і CF з 1 січня 2007 по 31 грудня 2013 рр.

Реалізація національних стратегічних планів здійснюється через програми сільського розвитку, які вміщують пакет заходів, згрупованих навколо Вісі 4.

Бюджет EARDF на період 2007-2013 рр. склав 96,3 млрд євро, або 20% коштів, виділених на САП. З ініціативи країн-членів, фонд може профінансувати до 4% від загальної суми кожної з програм, заходи якої стосуються підготовки, управління, моніторингу, оцінки, пропаганди і контролю програм допомоги. Обсяги фінансової підтримки сільського розвитку в розрізі країн на 2007-2013 рр. наведені у Додатку А.

На 2007-2013 рр. величина підтримки заходів сільського розвитку визначена Радою Європи (розбивка по роках і мінімальний об'єм фінансування скеровувалася в регіони, що відповідають критеріям Цілей конвергенції). Її рішення приймалися кваліфікованою більшістю за пропозицією Комісії відповідно до фінансових розрахунків на період з 2007 по 2013 рр. і Міжвідомчої угоди²³ про бюджетну дисципліну та вдосконалення бюджетної процедури. Країни-члени ЄС також були зобов'язані обліковувати суми, які переорієнтовувалися внаслідок модуляції на програмування. Комісія також слідувала за тим, щоб загальна сума асигнувань з EAFRD та інших фондів, таких як Європейський фонд регіонального розвитку, Європейський соціальний фонд і Фонд зближення залишалися в рамках закладених економічних параметрів.

Відповідно до принципу спільного управління між Комісією та країнами-членами, для кожної з програм сільського розвитку мають бути визначені: орган управління, платіжне агентство й орган із сертифікації. Вони також зобов'язані надавати інформацію та публічно висвітлювати всі схеми співфінансування. Кожна країна-член має також створювати моніторинговий комітет для забезпечення ефективної реалізації програми. Крім того, керуючий

---

²³Міжвідомча угода про бюджетну дисципліну та ефективне фінансове управління укладена між Європейським парламентом, Радою та Комісією 17 травня 2006 р. Вона заклала фінансову основу на 2007-2013 рр. і була спрямована на реалізацію бюджетної дисципліни. Її метою було також поліпшення функціонування щорічної бюджетної процедури та співпраці між установами стосовно бюджетних питань.

орган по кожній з програм має надсилати щорічну доповідь Комісії з реалізації програми.

Європейська практика проведення політики сільського розвитку передбачає її постійний моніторинг на етапах підготовки, в процесі та після їх реалізації. Моніторингові оцінки спрямовані на підвищення якості, ефективності та результативності реалізації програм сільського розвитку. Вони стають уроками для розробки майбутньої політики сільського розвитку шляхом виявлення факторів, які внесли свій вклад в успіх або невдачу реалізації програми, соціально-економічних наслідків і впливу на досягнення пріоритетів європейської спільноти. Оцінка здійснюваної політики сільського розвитку є важливим інструментом вдосконалення процесу її розробки та реалізації.

Європейська мережа сільського розвитку (The European Network for Rural Development (ENRD)). Ця мережа була створена Європейською комісією (Генеральним директором з питань сільського господарства і сільського розвитку) в 2008 р., щоб допомогти державам-членам ефективно виконувати свої програми розвитку сільських територій. ENRD служить платформою для обміну досвідом та ідеями щодо реалізації політики розвитку сільських територій і шляхів її вдосконалення. Її основними учасниками є: Національні сільські мережі (NRNs), владні структури країн-членів, місцеві ініціативні групи програми ЛІДЕР і організації сільського розвитку ЄС [218].

Метою створення Європейської мережі сільського розвитку є:

- збір, аналіз і поширення інформації про заходи та практику сільського розвитку у ЄС;
- надання інформації про сучасний стан справ на сільських територіях;
- організація нарад і семінарів;
- налаштування і запуск мереж для полегшення обміну досвідом, підтримки здійснення і оцінювання політики сільського розвитку;
- підтримка національних мереж та ініціатив транснаціональної співпраці.

Структура ENRD наведена на рис. 1.9.

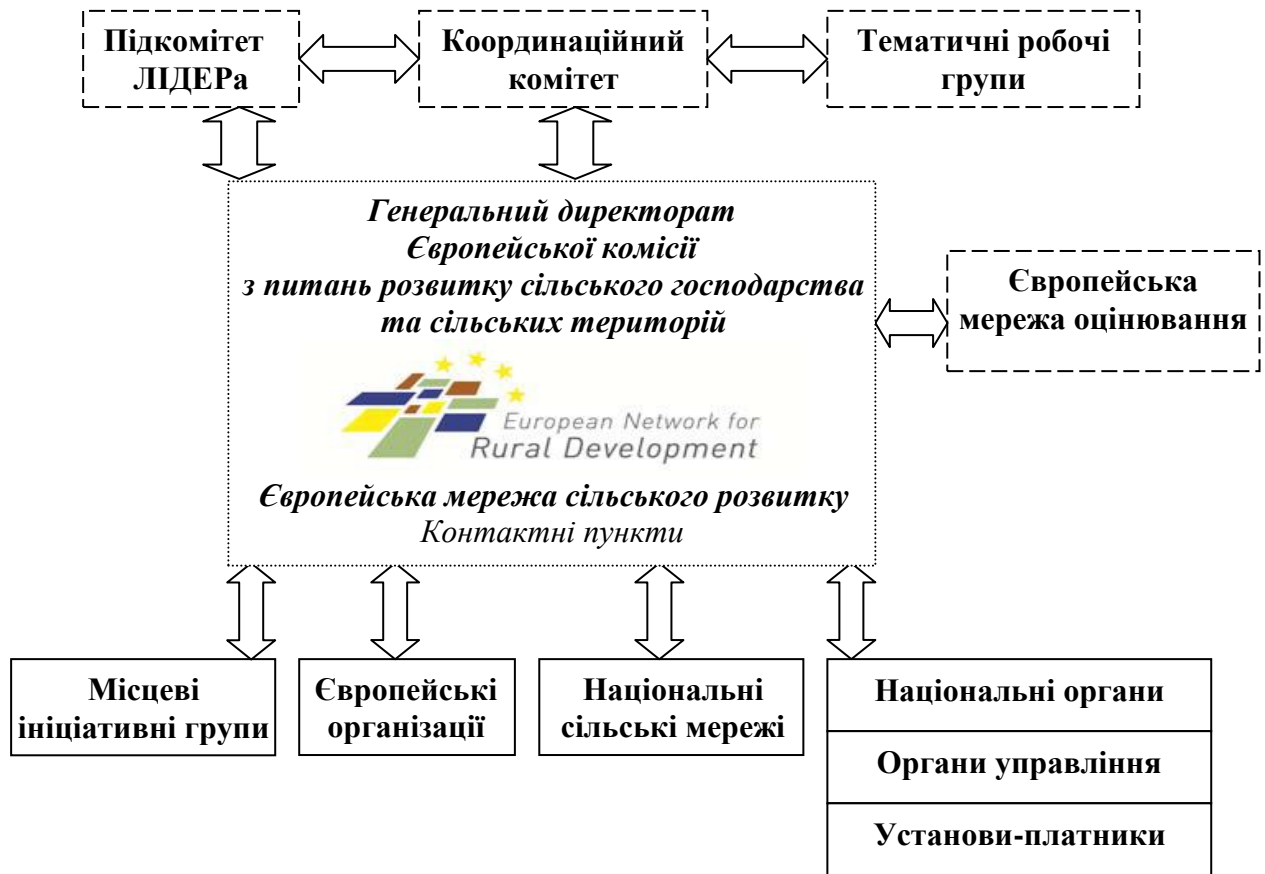

Рис. 1.9. Структура Європейської мережі сільського розвитку [218]

Діяльність ENRD протягом четвертого року свого функціонування зосереджувалась на досягненні таких цілей [225]:

- **поглиблення знань:** забезпечення глибшого розуміння політики розвитку сільських територій / конкретизація ефективних і менш ефективних механізмів її здійснення.

Поточні завдання: *узагальнити накопичені знання, щоб допомогти покращити реалізацію політики сільського розвитку, а також інформувати щодо майбутніх змін в політиці;*

- **обмін знаннями:** забезпечення доступу та поширення корисної інформації.

Поточні завдання: *подальша адаптація та розвиток комунікаційних інструментів для забезпечення найефективнішого обміну знаннями;*

- **обмін і співробітництво:** сприяння обміну і співробітництву між сільськими мережами та іншими учасниками на європейському рівні.

Поточні завдання: збільшення синергії між Національними сільськими мережами шляхом розширення зв'язків поза формальними групами ENRD.

Виконання описаних заходів забезпечується контактними пунктами, які надають технічну допомогу Європейській комісії (Генеральному директорату з питань розвитку сільського господарства і сільських територій).

Європейська мережа оцінки сільського розвитку (European Evaluation Network for Rural Development (EENRD)). Ст. 67 Регламенту Ради (ЄС) №1698/2005 від 20 вересня 2005 р. щодо підтримки розвитку сільських територій Європейським аграрним фондом сільського розвитку передбачено (у частині технічної допомоги для реалізації політики сільського розвитку) створення Європейської мережі сільського розвитку на рівні Співтовариства [211]. Ця стаття передбачає виконання різних завдань, у тому числі «створення і введення в дію мережі експертів з метою полегшення обміну досвідом та підтримки реалізації та оцінки політики сільського розвитку» (Ст. 67 (e)) [205]. Тому Європейською комісією створено EENRD як структурний підрозділ Європейської мережі сільського розвитку, основною метою якої є оцінка здійснюваної політики сільського розвитку як важливого інструменту вдосконалення процесу її розробки та реалізації [223].

Основними завданнями цієї мережі є:

- вдосконалення методів та інструментів оцінки сільських програм розвитку;
- нарощення потенціалу у здійсненні процесів оцінки сільського розвитку;
- обмін знаннями у сфері оцінки програм сільського розвитку.

Європейська федерація дорадчих служб (The European Federation of Agricultural Consultants (EFAC)). Європейська федерація дорадчих служб є незалежною мережею професійних організацій, що займаються дорадництвом. Вона заснована в 1997 р. і її метою стало об'єднання незалежних сільськогосподарських дорадчих структур, що діяли на території європейських країн.

Дорадники надають допомогу всім видам підприємств, які задіяні у сільській сфері, забезпечуючи комплексним обслуговуванням, включаючи консультації з податкових, фінансових, правових, економічних питань, з оцінки, технічних та освітянських питань.

Діяльність EFAC зосереджена на досягненні таких цілей [256]:

- забезпечення найвищих професійних стандартів у наданні дорадницьких послуг;
- розвиток співробітництва між європейськими дорадницькими структурами та координація їх діяльності на європейському рівні;
- налагодження контактів з дорадницькими структурами як всередині самої Європи, так і за її межами;
- заохочення обміну даними, знаннями та досвідом між членами EFAC, клієнтами і співробітниками;
- підтримка зв'язку й обмін інформацією з установами ЄС та іншими відповідними органами на європейському рівні.

У 1998 р. EFAC створила комітет сільськогосподарських податкових консультантів для вивчення сільськогосподарських податкових правил у межах національних податкових систем країн-членів цієї федерації. Результати обстеження (спочатку на основі прибуткового податку) були опубліковані в 2000 р. під назвою: «Оподаткування сільського господарства в Європі» – путівник з оподаткування сільськогосподарського виробництва податком на прибуток.

У дослідженнях федерації розкрито також питання оподаткування прав на виробництво та екологічні податки. Обговорення цих питань з представниками Комісії в 2002 р. висвітлило необхідність глибшого розуміння впливу оподаткування на розвиток сільського господарства. Успішна реалізація попередніх проектів спонукала федерацію до подальших досліджень у сфері вивчення особливостей оподаткування ПДВ, оподаткування зміни поколінь і нової системи преміум прав.

У вересні 2006 р. в Брюсселі була проведена конференція з цих питань під егідою Європейського економічного і соціального комітету, на якій EFAC зробила свій внесок у поглиблення знань про практичні аспекти та функції національного податкового законодавства у Європі та його вплив на сільське господарство в національному та європейському контексті.

Діяльність EFAC зорієнтована на проведення дискусії серед фермерів, консультантів, політичних і адміністративних фахівців сільського господарства щодо майбутнього сільського господарства у Європі.

Європейська асоціація з питань сільського розвитку і відновлення села (ARGE) була заснована у 1989 р. як неформальне об'єднання представників урядів, учених, а також експертів з питань сільського розвитку, місцевих політиків і представників неурядових організацій [255]. Використовуючи власну мережу партнерських зв'язків, вона сприяє реалізації заходів, спрямованих на поліпшення якості життя, економічних можливостей і забезпеченню дозвілля у сільській місцевості. ARGE є зареєстрованою асоціацією зі штаб-квартирою у Відні. На цей час вона нараховує 23 члени європейських членів-партнерів країн і членів-партнерів регіонів.

Асамблея європейських регіонів (The Assembly of European Regions (AER)). Асамблея була створена в 1985 р. задля підвищення ролі та значення регіонів Європи. За час свого функціонування вона досягла великих успіхів, беручи участь в реалізації регіональних реформ у багатьох європейських країнах, і значно підвищивши роль регіонів у прийнятті рішень на європейському рівні [207].

AER це свого роду політичний голос регіонів, що є ключовим партнером для європейських і міжнародних організацій з важливих регіональних питань. AER сприяє розвитку розмаїтості регіонів, субсидіарності та демократичних регіональних структур.

AER є найбільшою незалежною мережею регіонів у великій Європі, об'єднуючи 270 регіонів з 34 країн і 16 міжрегіональних організацій.

Діяльність АЕР здійснюється такими структурами: Генеральною асамблеєю, що складається з політичних представників регіонів-членів АЕР, Бюро і Президії.

На 2007-2012 рр. були визначені такі пріоритети та заходи у діяльності АЕР:

- сприяння модернізації та інтернаціоналізації регіонального управління;
- сприяння інноваціям, зростанню і зайнятості в регіонах Європи;
- вирішення проблем демографічних змін, охорони здоров'я, міграції та соціальної ізоляції;
- забезпечення сталого розвитку та боротьба з деградацією навколишнього середовища;
- поширення демократії через урізноманітнення культури, засобів масової інформації та освіти;
- створення безпечного середовища проживання для громадян.

Ключовими напрямками діяльності АЕР є: політика зближення, економічний розвиток, інновації та дослідження, зайнятість, обізнане суспільство, сільський розвиток, сільське господарство, регіональні аеропорти, відновлювані джерела енергії та енергоефективність, охорона навколишнього середовища, регіональне виробництво, туризм. Зміцнення політики стійкого сільського розвитку ЄС лежить в основі діяльності АЕР. У цьому контексті робоча група АЕР3 питань сільського розвитку працює над САП 2014+.

Руральність – навколишнє середовище – розвиток (Rurality-Environment-Development (RED)). RED є Міжнародною асоціацією, яка створена в 1980 р. і управляється радою директорів. З 1999 р. RED є членом Консультативної групи «Сільський розвиток» Європейської комісії (у 2008-2010 рр. очолювала групу). Вона також є членом Контактної групи між Європейським економічним і соціальним комітетом і Європейським Громадянським Суспільством. RED має статус учасника при Раді Європи з 1986 р. спостерігача при Європейській конференції міністрів, відповідальної за регіональне планування (European Conference of Ministers responsible for Regional Planning (CEMAT)).

RED забезпечує через мережу своїх членів і партнерів у Європі безперервний інформаційний обмін стосовно питань сільської політики та її реалізації і сприяє діалогу з європейськими інститутами [251].

Діяльність RED можна розділити на два типи:

- асоціативна функція: RED підтримує розвиток європейської мережі сільського розвитку і працює в руслі європейської політики сільського розвитку, яка одночасно і диференціюється, і доповнює аграрну політику. RED сприяє збалансованому розвитку тісно взаємопов'язаних міських і сільських поселень, з тим щоб забезпечити територіальну цілісність у Європі. RED також координує європейські платформи, такі як Європейський сільський рух та надає підтримку діяльності членів на міжнародному рівні. Вона підтримує сайт www.ruraleurope.org і публікує тематичні досьє;

- оперативна функція, яка полягає у підтримці міжрегіонального семінару: RED регулярно організовує міжнародні конференції і виставки, а також бере участь у дослідженнях з різних аспектів сільського розвитку: планування, ландшафт, територіальний розвиток у розрізі економічного, соціального, культурного та екологічного компонентів, європейської сільської політики.

Європейська асоціація розвитку гірських територій (European Association for Development of Mountain Territories (EUROMONTANA)). Euromontana є європейською багатосекторальною асоціацією співробітництва та розвитку гірських територій. Вона була заснована у 1996 р. як некомерційна наукова організація з міжнародним спрямуванням. Метою її діяльності є сприяння збереженню гір, комплексному і сталому розвитку та якості життя на гірських територіях [222].

Euromontana об'єднує регіональні та національні організації людей, які проживають на гірських територіях: соціально-професійні організації, зокрема аграрно-сільські центри розвитку, установи навколишнього середовища і розвитку, територіальні органи влади, науково-дослідні інститути тощо. До неї входять також організації із Західної Європи, а також Центральних і Східних європейських країн з метою пропагування міжнародного співробітництва.

Членами Euromontana є близько 70 організацій з 14 країн (Албанії, Чехії, Франції, Греції, Італії, Македонії, Норвегії, Португалії, Румунії, Словенії, Іспанії, Швеції, Швейцарії, Великобританії). Вона посилила свою роль на міжнародному рівні через активну участь у міжнародному співробітництві, зокрема з Продовольчою і сільськогосподарською організацією (Food and Agriculture Organization of United Nations (FAO)).

Основними напрямками її діяльності є:

- представництво гірських громад через налагодження постійного контакту з європейськими інститутами, національними урядами і міжурядовими організаціями, задіяними в управлінні гірськими районами; вносячи пропозиції у ході перегляду європейської політики, що стосується гірських територій, розробляючи ці пропозиції з усіма членами так, щоб вони були репрезентативними й ефективними;
- сприяння посиленню статусу і ролі гірських територій у Європі, збільшення інвестицій у цих областях, зорієнтованих на сталий розвиток, шляхом організації заходів (конференцій, семінарів, нарад, конференцій тощо) і шляхом публікації статей і доповідей;
- забезпечення співпраці між мешканцями гірських територій шляхом розробки та управління європейськими проектами (дослідження, територіальне співробітництво, підготовка кадрів / обмін тощо), такими як проект PADIMA²⁴, який співфінансується фондом ERDF і програмою INTERREG IVC;
- проведення чи участь у дослідженнях, які можуть збагатити загальне уявлення про становище на гірських територіях і зорієнтувати у вжитті тих заходів, які забезпечать їх сталий розвиток.

З моменту свого заснування Euromontana бере активну участь у розробці кількох робочих тем, які визначені пріоритетними для сталого розвитку гірських територій. Пріоритетними заходами на 2008-2012 рр. було визначено: територіальне зближення; сільське господарство і сільський розвиток; гірська продукція; енергетика; інновації; основні види послуг; освіта і підготовка

---

²⁴Policies Against Depopulation In Mountain Areas (політика, спрямована на подолання процесів депопуляції на гірських територіях).

кадрів; лісове господарство та деревообробка; сталий розвиток туризму; навколишнє середовище та зміна клімату; мобільність та інфраструктура.

Цікавою ініціативою, у якій нещодавно взяла участь Euromontana, стала участь у проєкті «mountain.trip»²⁵, підтриманого Сьомою рамковою програмою ЄС. Цей проєкт покликаний забезпечити практиків доступною та зрозумілою інформацією про результати науково-дослідних проєктів, які стосуються сталого розвитку у гірських районах.

Мережа підтримки (партнерство заради сільської Європи). Метою програми PREPARE є зміцнення громадянського суспільства та сприяння міжнаціональному інформаційному обміну стосовно питань сільського розвитку. Партнери PREPARE зорієнтовані на розвиток діалогу, довіри і співпраці між місцевими суб'єктами, органами влади і всіма учасниками сільського розвитку сільських районів на всіх географічних рівнях. Метою програми також є залучення сільських громад до прийняття рішень, пов'язаних зі стійким сільським розвитком [240].

Причиною створення програми в 1999 р. була перспектива розширення ЄС за рахунок 10 країн Центральної та Східної Європи.

Основними пріоритетами програми PREPARE є:

- підтримка національних кампаній у країнах-членах ЄС та країнах-кандидатах, що стосуються зміцнення громадянського суспільства на місцевому, регіональному та національному рівнях;
- організація або підтримка міжнаціональних обмінів між людьми й організаціями в різних країнах стосовно сільського розвитку;
- активна участь у дискусії щодо європейської політики і фінансування сільського розвитку;
- сприяння створенню мереж, які присвячені сільському розвитку, по всій Європі;

---

²⁵Transforming research into practice and delivering research results on sustainable development in European mountains (Трансформування дослідницьких розробок у практичне впровадження та використання дослідницьких результатів у забезпеченні сталого розвитку гір Європи).

- встановлення довірчого діалогу та співробітництва між урядами, діловими колами та організаціями громадянського суспільства.

Першу національну програму PREPARE було розпочато у 2001 р. у Словенії: це призвело до створення словенської мережі сільського розвитку. На сьогодні діяльність програми сфокусована на потенціалі національних ініціатив у таких країнах, як Албанія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Болгарія, Румунія, Україна, Білорусь та Туреччина.

Сьогоднішній стан інституційного забезпечення сільського розвитку ЄС є результатом довгого еволюційного шляху, протягом якого формувалась і зазнавала змін політика сільського розвитку, починаючи з перших Директив соціально-структурного розвитку 70-х років минулого століття і закінчуючи створенням сучасних мереж, ініціатив та інших інституційних одиниць, зорієнтованих на вирішення проблем сільської місцевості та її мешканців.

Реалізація політики сільського розвитку базується на взаємодоповнюваності діяльності державних структур і всіх складових розвиненої мережі фінансових і громадських інституцій, професійних, наукових і дорадчих об'єднань, які дотичні до питань забезпечення розумного, сталого та всеохоплюючого сільського розвитку (згідно з новою стратегією «Європа 2020»). Європейська практика завчасної розробки системи заходів на кожний новий програмний період дозволяє забезпечувати ефективність і дієвість пропонованих заходів і досягати поставлених цілей. Такі підходи у формуванні європейської політики сільського розвитку є прикладом для наслідування Україною в напрямі активізації євроінтеграційних процесів і реалізації системних реформ у цій сфері.

1.4. Існуючі підходи до дослідження розвитку сільських територій

Попри поширені на сьогодні концепції самодостатнього розвитку сільських територій, які пропагуються і втілюються у європейських країнах, у

сучасних національних реаліях без активного державного регулювання вирішити накопичені і прогресуючі проблеми неможливо [121].

Розвиток людської цивілізації засвідчив важливість і унікальність території як основного інструменту інтеграції всіх сторін життєдіяльності населення. Особливого значення територіальний фактор економічного розвитку набуває наприкінці ХІХ ст. Практична економіка потребувала наукового обґрунтування принципів територіального розміщення основних факторів виробництва, якими, зокрема, є праця і капітал, а також розроблення методів територіальних досліджень і регулювання регіонального розвитку [173]. Перші дослідження розміщення виробництва були здійснені німецькими вченими І. Тюненом (теорія концептуальних кілець), А. Вебером (теорія штандарта промисловості), А. Лешем (нова концепція економічного району), В. Кристаллером (теорія центральних місць), французьким ученим Ф. Перру (теорія полюсів зростання і центрів розвитку) тощо.

Окрім теорій просторового розвитку, дослідження розвитку сільських територій базуються також на теоріях регіонального розвитку, які беруть свої витoki з класичної та неокласичної теорій економічного розвитку, кейнсіанської та посткейнсіанської теорій, теорії експортної бази, теорії незбалансованого розвитку, теорії ендогенного зростання тощо.

Дослідження Джона Кейнса сфокусовані головним чином на національних економіках, проте його ідеями скористалися також і економісти-регіоналісти. Кейнсіанські теорії зорієнтовані на зменшення регіональних диспропорцій зростання у їх підході до місцевого та регіонального розвитку. Базуючись на критиці неокласичних підходів, тут наголос робиться на розумінні та поясненні регіональних розбіжностей: причинах, чому регіональні диспропорції існують і з часом відновлюються. Подібно до неокласичного підходу «розвиток» асоціюється із зменшенням регіональних диспропорцій, і «регіони» є географічними фокусами. На відміну від неокласичних підходів, кейнсіанство розглядає розвиток у середньостроковій перспективі. У кейнсіанській моделі першість віддається попиту над пропозицією [238].

Ризики потенційно розглядаються як загострення чи збільшення нерівностей. Економії масштабу та агломерації ведуть до кумулятивної концентрації капіталу, праці та пришвидшений розвиток одних регіонів за рахунок інших: нерівномірний регіональний розвиток скоріше самопосилюється, аніж самовирівнюється.

Спираючись на ідеї Джона Кейнса, кейнсіанські теорії використовують підхід і лексикон неокласичних економік, щоб отримати зворотні результати.

Вплив інтеграційних процесів на регіональний розвиток залишається неоднозначним. Теоретики і практики, які притримуються різних економічних поглядів, використовують різні аргументи для оцінки цього явища. Так, для неолібералів економічна інтеграція є шляхом до конвергенції; лібералізація торгівлі, капіталу, руху робочої сили буде сприяти згладжуванню диспропорцій у рівнях доходу. Інші ж вважають, що інтеграція, навпаки, веде до дивергенції, надаючи односторонні переваги, насамперед найрозвинутішим районам, особливо великим конурбаціям [150].

У ЄС досі існує проблема адаптації аграрних районів, і саме як проблема довгострокова. Якщо територіальна структура є достатньо інерційною, то структура аграрних районів удвічі інерційніша і дуже слабо піддається структурній перебудові [150].

В експортній теорії також робиться наголос на попиті. Відмінності у регіональному зростанні пояснюються регіональними відмінностями у зростанні регіонального експорту – товарів і послуг, що продаються за межі регіону. Зовнішній попит на регіональний продукт визначає рівень регіонального зростання. На відміну від ендогенних підходів, цей підхід передбачає розвиток регіону назовні в безпосередній залежності від зовнішніх чинників. Базуючись попервах на експлуатації натуральних ресурсів та інтеграції ресурсоорієнтованих регіонів у міжнародну торгівлю, експортоорієнтований підхід розвиває теорії регіональної спеціалізації та адаптації як до тривалого зростання, так і спаду.

Регіональна спеціалізація в експорті певних товарів пояснювалась неокласичною теорією порівняльних переваг. Регіональне реагування на

зовнішній попит стимулює зростання не лише в базових чи експортних секторах, але у суміжних, пов'язаних з ними секторах [238].

Регіональна наука на Заході сформувалась у 50-х роках ХХ ст., ідеологом та організатором якої став У. Айзард, який також ініціював створення Асоціації регіональної науки (Regional Science Association). Такий синтетичний напрям, який повністю включає регіональну економіку, зорієнтований на вивчення регіонів як цілісних систем, віддаючи пріоритет міждисциплінарним дослідженням [18].

У 1966 р., коли процес формування регіональної науки був в основному завершений, У. Айзард та його учень Т. Райнер дають їй таку розгорнуту характеристику: «Регіональна наука – це нова ділянка суспільних наук, яка використовує теорії та відкриття інших суспільних дисциплін. Вона акцентує свою увагу на вивченні просторового аспекту людської діяльності та його значенні для розуміння суспільної поведінки та суспільних норм. Ціль такого вивчення – виявлення просторових взаємозв'язків не лише між людьми та їх діяльністю, але і між людьми та природним чи видозміненим географічним середовищем. У своїх теоретичних побудовах регіональна наука широко використовує математичні моделі» [18].

Теорії розвитку регіону спираються на досягнення макроекономіки, мікроекономіки, інституційної економіки та інших напрямів сучасної економічної науки [18]. Відповідно, схожість регіону та національної економіки визначає можливості використання для регіону макроекономічних теорій (неокласичних, неокейнсіанських тощо), особливо тих, в основі яких виробничі фактори, виробництво, зайнятість, доходи. Теорії регіональної макроекономіки точніше відповідають парадигмі «регіон як квазідержави». Таке використання прийнятніше для однорідних (гомогенних) регіонів [18].

Мікроекономічні теорії доцільно залучати тоді, коли представлення регіону як крапки чи однорідного простору є недостатнім і необхідно брати до уваги внутрішні відмінності (вузловий чи поляризований регіон). Теорія і методологія мікроекономічного аналізу більше відповідають парадигмам «регіон як квазікорпорація» і «регіон як ринок» [18].

Еволюція теорії регіону відображає підвищення ролі «нематеріальних» цілей і факторів економічного розвитку, можливості міждисциплінарних знань і переходу регіонів на модель стійкого (еколого-соціо-економічного) розвитку [18].

У 1960-1970-х рр. світом прокотилася хвиля соціальних та економічних потрясінь. Наслідком таких подій стала поява нових підходів і моделей в економічній теорії, зокрема просторовій економіці. «У відповідь на економічну кризу 1970-1980-х років...політика регіонального розвитку прийняла новий оборот. Розвиток «знизу» (децентралізоване і локальне) замінило собою розвиток «зверху» (державне і централізоване)» [184].

Протягом десятиліть економічна наука розвивалась без врахування конкретно-історичного, територіального контексту. Превалювання трактування території як об'єкта і продукту виключно державної дії (регулювання), коли територія розглядалася як своєрідний «фон», на якому розгортались «безособові» (у просторовому аспекті) і не прив'язані до конкретного територіального контексту соціально-економічні процеси. Таке розуміння простору виключно в ролі рамок локалізації економічної діяльності відповідало як вимогам неокласичних теорій, так і політичним умовам, у яких розвивались території і місцеві спільноти більшості країн. Це пояснювалось превалюванням централізованих форм територіального управління, що призводило до сприйняття простору будь-якого рівня як до своєрідного «резервуару», наповненого факторами виробництва, від ефективного структурування і використання яких сильно залежали загальнонаціональні показники економічного росту [86].

У результаті появи нових моделей і теорій регіонального розвитку появилася можливість систематизувати наявні «старі» та «нові» теорії, моделі, підходи. Для систематизації Р. Капелло взяла дві ознаки: роль, яку відіграє простір у відповідних теоретичних конструкціях, і рівень аналізу (макро- чи мікропідхід до вивчення проблем розвитку) [184] (див. табл. 1.12).

Теорії регіонального розвитку

Роль простору	Теоретична позиція	
	макроекономічна	мікротериторіальна і поведінкова
Пасивна	Націленість факторами Виробнича спеціалізація	Загальний соціальний капітал Доступність Дифузійні процеси, пов'язані з екзогенними технологіями Наявність домінуючої фірми чи транснаціональної компанії
	<i>Теорії:</i> <i>Неокласичні теорії росту</i> <i>Теорії націленості факторами</i> <i>Теорія експортної бази</i>	<i>Теорії / моделі:</i> <i>Теорія полюсів росту</i> <i>Теорія націленості інфраструктурою / потенціалу розвитку</i> <i>Епідемічні моделі дифузії інновацій</i> <i>Модель «центр-периферія»</i>
Активна	Так звана зростаюча віддача	Агломераційні економічні ефекти Динамічні територіальні екстерналії Ендогенні процеси створення знань
	<i>Теорії:</i> <i>Теорія ендогенного росту</i> <i>Нова економічна географія</i>	<i>Теорії:</i> <i>Теорія промислових округів</i> <i>Теорія інноваційних середовищ</i> <i>Теорія регіонів, що самонавчаються</i>

Складено за даними: [183].

Ситуація змінилась в останній чверті ХХ ст., коли в багатьох країнах пройшла хвиля реформ з децентралізації, зорієнтованих на розширення самостійності місцевої влади. На сьогодні просторова економіка перетворилась у напрям економічної науки, який динамічно розвивається.

У кінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. на основі сучасного інституціоналізму виникла французька школа регуляції. Згідно з її постулатами, у сучасних умовах розвиток і інновації є результатом функціонування не великих підприємств (як це було раніше в умовах фордизму), а території і конкретної місцевості: саме територія і місцевість стають вихідними моментами для формування підприємства. Саме вони є джерелом динаміки розвитку й економічного процвітання підприємства. Лише такий «територіальний» підхід здатен усунути недоліки структуралістсько-марксистських і неокласичних підходів, не здатних пояснити природу сучасних факторів економічного росту [86].

Характерними рисами сучасної просторової економіки у континентальній Європі є відкритість, мультидисциплінарність і відсутність математики.

Економісти-дослідники з Франції використовують термінологію і методи дослідження інших наук (соціології, географії тощо). При цьому простір є поняттям, яке включає не лише його назву і фізичні межі, але й історію, майно, спосіб життя, населення, попередні взаємодії тощо. Таке розуміння і перетворює простір у своєрідну когнітивну складову економічного розвитку, у важливий фактор, який полегшує спілкування і стимулює соціальну взаємодію людей, які проживають на певній території [183].

Просторова система представляє собою просторову взаємодію та просторове сполучення елементів соціального, природного, виробничого, інфраструктурного та інституційного характерів, які цілеспрямовано функціонують у реальному просторі у визначених масштабах, розмірах і пропорціях. Об'єднання окремих елементів у просторову систему здійснюється на основі зв'язків між ними: вертикальних, горизонтальних, функціональних, часових. Ці системоутворюючі зв'язки формують регіональний простір [90].

Зарубіжний досвід проведення політики сільського розвитку засвідчив, що найперспективнішим напрямом подолання деструктивних явищ у розвитку сільських територій є зміщення акценту на розвиток потенціалу наявних сільських принад. Це сприятиме, по-перше, деурбанізації села та, по-друге, подоланню бідності і гендерної нерівності, соціальному захисту та іншим компонентам гідного життя селян. Такий підхід у філософії розвитку сільських територій спостерігається та традиційно використовується на науковій основі як у США, так і в країнах-членах ЄС. Його суть полягає у просуванні екологічних і культурних надбань сільських територій, збереженні цінностей природних багатств, історичних і культурних звичаїв сільського населення [46].

Досліджена теоретична база лягла в основу формування європейської політики розвитку сільських територій. І якщо в Україні політика розвитку сільських територій перебуває на етапі становлення, то на європейському просторі вона активно розвивається і еволюціонує в пошуках ефективніших механізмів її реалізації.

Питання підтримки сталого розвитку сільського господарства і сільських територій країн-членів ЄС вирішуються в рамках САП. На сьогодні бюджет

САП складає 50 млрд євро, або 0,43% загального ВВП країн ЄС. На початку 1990-х років частка САП у ВВП складала 0,54%. У 2013 р. частка аграрного бюджету у ВВП знизилась до 0,33%. Важливість розвитку сільського господарства і сільських територій для ЄС засвідчує і те, що згідно із сформованим бюджетом ЄС у 2013 р. бюджет сільського господарства та сільської місцевості займав 37% (57,8 млрд євро) загального бюджету ЄС. Спільний бюджет ЄС фінансує лише дуже обмежені види діяльності: структурні фонди, сільське господарство, розвиток сільської місцевості, безпеку, права громадян і правосуддя, ЄС як глобальний партнер і питання адміністрування [27]. Такий рівень фінансування розвитку сільських територій у спільному бюджеті ЄС свідчить про підвищену увагу європейської спільноти до вирішення цих питань і їх вагому роль у здійсненні економічної політики.

Термін «сільський розвиток» у найрозвинутіших країнах ЄС отримав поширення відносно недавно. Протягом тривалого часу він використовувався в процесі реалізації політики допомоги найменш розвинутим країнам, у яких роль і питома вага сільського господарства були домінуючими як у формуванні національного доходу, так і у використанні основних ресурсів (земля, праця, капітал тощо). У Західній Європі і в межах європейської політики концепція сільського розвитку застосовується з 1970-х років як структурна політика сільського господарства, і з того часу вона постійно еволюціонує. Проте в політиці ЄС спільна законодавча база та єдині підходи до розробки концепції формуються лише у другій половині 1980-их років [162].

Політика структурного розвитку була адаптована до змін аграрної політики, проте дедалі більше уваги приділялось не питанням забезпечення факторами виробництва і взаємодії між ними, а питанням якості цих факторів виробництва, якості продукції, взаємовідносин між сільським господарством і навколишнім середовищем, багатофункціональності, інтеграції сільського господарства з рештою галузями економіки. Це призвело до розширення завдань класичної структурної політики в напрямі формування політики сільського розвитку.

На національному та регіональному рівнях ЄС паралельно існує кілька концепцій (підходів), з яких можна чітко виокремити три концепції розвитку сільських територій (див. табл. 1.13):

- концепція, яка ідентифікує сільський розвиток із загальною модернізацією сільського господарства і агропродовольчого комплексу. В основі цієї концепції покладений розвиток сектору (галузева модель);
- концепція, яка пов'язує сільський розвиток виключно зі зменшенням відмінностей між найвідсталішими сільськими районами та рештою секторами економіки (концепція зближення, перерозподільча модель);
- концепція, яка ідентифікує сільський розвиток з розвитком сільських районів загалом шляхом використання всіх ресурсів, які є на їх території (людських, фізичних, природних, ландшафтних тощо), та інтеграції між усіма компонентами та галузями на місцевому рівні. Ця концепція використовує можливості території в найширшому її розумінні (територіальна модель).

Таблиця 1.13

Моделі розвитку сільських територій

Основні характеристики	Моделі розвитку сільських територій		
	<i>галузева</i>	<i>перерозподільча</i>	<i>територіальна</i>
1	2	3	4
<i>Цілі політики</i>	<ul style="list-style-type: none"> • вирівнювання доходів з іншими галузями; • зростання масштабів виробництва (на рівні підприємства); • інтенсифікація виробництва (капітал на одиницю площі/ праці) 	<ul style="list-style-type: none"> • компенсація впливу несприятливих природних і соціально-економічних факторів; • скорочення відмінностей між відсталіми сільськими та міськими районами; • диверсифікація доходів сільськогосподарського підприємства 	<ul style="list-style-type: none"> • використання внутрішніх ресурсів території; • диверсифікація доходів сільськогосподарських підприємств; • нові форми скорочення витрат; • поширення форм диверсифікованих видів діяльності; • формування несільськогосподарських видів діяльності (промислове і ремісничє виробництво, послуги тощо)
<i>Тип привілейованої політики</i>	<ul style="list-style-type: none"> • підтримка інвестицій у розвиток підприємства; • пряма підтримка доходів виробників 	<ul style="list-style-type: none"> • компенсаційні виплати гірським і депресивним районам; • підтримка інвестицій у розвиток сільськогосподарського підприємства; • диверсифікація джерел доходів сільськогосподарського підприємства 	<ul style="list-style-type: none"> • підтримка диверсифікації доходів; • політики місцевого економічного розвитку; • підтримка розвитку інфраструктури і послуг для місцевого населення; • підтримка інвестицій у сільськогосподарське підприємство

1	2	3	4
<i>Роль територій</i>	<ul style="list-style-type: none"> • «контейнер» ресурсів / вкладення у сільське господарство; • сільський = сільськогосподарський простір; • дуалізм сільський / міський; • незначний місцевий контекст 	<ul style="list-style-type: none"> • центральна роль слабких сільських територій (горбисті, гірські райони, депресивні сільські території, несприятливі райони); • увага до критеріїв визначення “слабкі сільські райони” 	<ul style="list-style-type: none"> • уважне ставлення до всього сільського; • неоднорідність сільських районів у регіональному та європейському контексті; • багатомірне визначення поняття «сільський», межі із змінною геометрією; • зниження розриву між слабкими сільськими та міськими районами
<i>Роль галузей</i>	<ul style="list-style-type: none"> • центральне місце сільського господарства та професійного сільськогосподарського підприємства; • інтеграція сільського господарства та агробізнесу в глобальний контекст 	<ul style="list-style-type: none"> • центральне місце сільського господарства; • інші галузі як можливість диверсифікованого розвитку сільськогосподарських підприємств 	<ul style="list-style-type: none"> • центральне місце сільського господарства, двигуна процесів сільського розвитку (перший варіант моделі); • центральне місце інших галузей для диверсифікації місцевої економіки (другий варіант моделі)
<i>Роль соціальних структур</i>	<ul style="list-style-type: none"> • центральне місце професійних організацій, організацій виробників 	<ul style="list-style-type: none"> • домінування організацій виробників; • велика увага до операторів несільськогосподарських галузей 	<ul style="list-style-type: none"> • сільський розвиток як процес з безліччю діючих осіб; • необхідність форм і механізмів для управління конфліктами; • центральне місце концепції партнерств; • центральне місце поширення мереж
<i>Роль інституційних структур</i>	<ul style="list-style-type: none"> • концентрація управління політикою в руках адміністрації галузі (регіональної і національної) 	<ul style="list-style-type: none"> • домінуюча роль галузевої адміністрації в управлінні напрямками політики; • поширення форм кооперації та/або інтеграції з адміністрацією інших галузей 	<ul style="list-style-type: none"> • створення форм місцевого та децентралізованого уряду; • багаторівневе управління політиками і напрямками розвитку

Складено за даними: [162].

У галузевій моделі сільський розвиток опирається на розвиток сільського господарства. При цьому сільські території розглядаються як сукупність ресурсів для сільського господарства і як резервуар для розвитку виробничих процесів у сільському господарстві. У межах цієї моделі превалюючою функцією сільських територій є виробництво товарної сільськогосподарської продукції. Поняття сільського розвитку зводиться до простору для сільськогосподарського виробництва [162].

У цьому модерністському підході не враховуються особливості місцевого розвитку, сільського розвитку і ще меншою мірою відмінності між окремими сільськими територіями, яким відводиться другорядна чи взагалі незначна роль в інтерпретації структурних змін сільського господарства [162].

Згідно з перерозподільчою моделлю сільські райони розглядаються переважно як райони слаборозвинуті, структурно відсталі від розвитку міських

районів внаслідок несприятливих природних і соціально-економічних факторів, через що їм потребують особливої уваги з боку державної політики [162]. У цій моделі акцентується увага на потребах розвитку найвідсталіших районів, які вирішуються через розробку цільової політики стосовно них. Вона базується на отриманні ефекту від перерозподілу коштів, спрямованих на компенсацію впливу несприятливих факторів, і структурної підтримки. У ній акцентується на необхідності диверсифікації виробництва в цих районах. Це передбачає розвиток насамперед традиційних галузей (агротуризм, сільський туризм, переробка сільськогосподарської продукції в самих господарствах тощо). Такий підхід до сільського розвитку утверджується, головним чином, в 1970-і та 1980-і роки. Він отримує визнання в концепції «Майбутній розвиток сільського світу» (Європейська комісія, 1988 р.) [162].

У межах концепції сільських районів як районів слабких, які потребують постійних дотацій в силу їх несприятливих природних і соціально-економічних передумов розвитку, окремої ідентифікації набули гірські і несприятливі райони, визначення яких були введені класичною структурною політикою. Згідно з Директивою соціально-структурного розвитку (№268, 1975 р.) виділяється три різних типи районів [259]:

- гірські райони;
- менш сприятливі райони, які є під загрозою обезлюднення і потребують консервації сільської місцевості;
- райони, які характеризуються специфічною несприятливою ситуацією.

Важлива роль у цій моделі відводиться виплатам, які компенсують дію несприятливих природних і соціально-економічних факторів, що виділяються сільськогосподарським виробникам, які проживають у цих районах і мають земельні ділянки площею не менше 3 га. При цьому вони зобов'язуються продовжувати займатися виробництвом на цій землі не менше 5 років. Цей вид підтримки зберігся і до сьогодні.

Підхід до сільського розвитку як до розвитку найвідсталіших територій, започаткований Європейською Комісією, починаючи з програми «Майбутній розвиток сільського світу», продовжує своє існування і протягом усього циклу програм 1994-1999 рр. Цей підхід стає офіційно визнаним з моменту введення поняття деградуючих сільських районів (райони, які потрапили до групи заходів Цілі 5б).

Здійснювана модернізація сектору призвела до утворення надлишків сільськогосподарської продукції і необхідності введення квот на виробництво та обмеження на розширення виробництва, а також до виникнення негативних екстерналій (екологічні дисбаланси). Також, зважаючи на достатньо високу питому вагу сільських територій з позитивним приростом населення і зайнятості, змінюється і підхід до сільських територій як до не лише слаборозвинутих і деградованих територій [162].

У 1988 р. структурна сільськогосподарська політика стала частиною регіональної політики, що передбачало фінансування її заходів усіма структурними фондами ЄС.

Територіальна модель сільського розвитку була формалізована на рівні ЄС в кінці 1980-х р., а активно почала застосовуватись у 1990-і р. Прибічники територіальної моделі наголошують на ендогенній природі сільських територій, тобто їх розвиток базується головню на використанні внутрішніх (природних, людських, культурних тощо) ресурсах конкретних територій. Пізніше цей підхід еволюціонував у неоендогенний, який передбачає поєднання ендогенних та екзогенних факторів (глобалізація, зовнішня торгівля, зовнішні інвестиції в територію, державна підтримка і допомога ЄС) [162].

Територіальна модель розвитку передбачає два паралельних варіанти розвитку: зосередженість на розвитку аграрного і агропромислового секторів як рушіїв розвитку сільських територій та акцентування необхідності економічної диверсифікації місцевої економіки і, відповідно, несільськогосподарських галузей як факторів розвитку місцевої економіки.

У цей період формат підходу до визначення поняття «сільська територія» суттєво змінюється: це вже не лише поняття простору, де сільське та лісове

господарства займають переважну частку, але також і розуміння того, що це місце, яке володіє значним людським, природнім, культурним і соціальним капіталом. У цій моделі визнається вагомість місцевих інститутів (приватних і державних) як при розробці напрямів розвитку, так і в управлінні та реалізації програм розвитку.

У межах територіальної моделі розвитку важливість місцевих інститутів доповнюється необхідністю ефективної координації між різними рівнями управління цією політикою, починаючи від політики ЄС, яка проявляється через фінансову підтримку та встановлення системи правил та орієнтирів, і далі, переходячи до національного, регіонального та місцевого рівнів. Таке поєднання сприятиме успіху політики сільського розвитку. Проблематика багаторівневого управління стала одним з ключових моментів функціонування політики сільського розвитку [162].

Концепція модернізації превалює у всіх періодах. У першому періоді програмування (1972-1984 рр.) присутність цієї концепції було винятковою, тому що в цей момент не існувало інших моделей. У цей період ще не існує практики введення багаторічних програм, оскільки вони вступили в дію лише на етапі перших реформ структурних фондів. Навпаки, діє практика виділення ресурсів ЄС кожній країні-члену через прийняття соціально-структурних директив 1972 і 1975 р. Усі ці інструменти повною мірою відповідають галузевій концепції, оскільки зосереджуються на сільськогосподарському підприємстві і його потребі у виробничому оновленні. У цей період функціонує також і перерозподільча модель у формі специфічних форм підтримки доходів сільськогосподарських виробників гірських і несприятливих районів, що стане постійним напрямом САП для цих районів протягом усіх періодів.

У другий (1985-1991 рр.) та третій (1992-1999 рр.) періоди до концепції модернізації додаються й інші концепції сільського розвитку. Галузева концепція представлена у програмах Цілі 5а і Цілі 1, які також мають значною мірою пріоритети на користь модернізації сільськогосподарського підприємства. Перерозподільча модель типова для програм, орієнтованих на підтримку «несприятливих» сільських районів Цілі 5б. Територіальна модель

представлена тут інтегрованими середземноморськими програмами, які стали першими програмами в межах цієї моделі, а пізніше програмами ЛІДЕР I і ЛІДЕР II [162].

Новий регламент сільського розвитку («План дій 2000») об'єднав у єдиний юридичний документ комплекс інструментів, які можуть просувати сільський розвиток, включаючи також заходи, які раніше належали лише до заходів супроводження реформи САП (агроекологічні, лісонасадження, достроковий вихід на пенсію). Всі вони були зібрані у другому блоці заходів САП.

«План дій 2000» зберігає і продовжує тенденцію традиційної політики виробничої модернізації, але пом'якшеної обмеженнями об'ємів виробництва, а також стимулюванням розвитку сільського господарства, сумісного із захистом навколишнього середовища. У цей період посилюється пошук заходів сумісності виробничих інвестицій із захистом навколишнього середовища. Ця програма і весь етап реформ 2000-2006 рр. не відійшли від галузевого сприйняття сільського розвитку і традиційного підходу (цільова підтримка, рішення про яку приймаються нагорі, заходи підтримки погано між собою інтегровані). Територіальна модель сільського розвитку реалізується через регіональні оперативні програми в межах Цілі 1 (обмежившись лише програмами, які базувались на інтегрованих проектах) і ЛІДЕР + [162].

Ученими Оксфордського університету запропонована власна градація етапів еволюції європейської політики розвитку сільських територій [226] (див. рис. 1.10).

Таке бачення еволюції сільського розвитку перекликається з наведеними вище моделями, проте в цьому варіанті окремо виділено місцеву модель розвитку сільських територій. Територіальний підхід наголошує на наявності широких взаємодій у сільській економіці і важливості соціальних, екологічних, а також економічних проблем. Відмінності ж між сільськими територіями та значна варіативність індивідуальних умов усередині самої території вимагали пошуку підходу, який враховує специфіку рішень на більшості місцевих рівнях. Згідно з місцевою моделлю розвитку, ресурси мають спрямовуватись на вирішення чітко окреслених проблем на рівні конкретного домогосподарства

або підприємства. Це є нездійсненим завданням для центрального уряду і вказує на необхідність децентралізації процесу прийняття рішень. Проте регіональне управління теж не завжди може забезпечити реалізацію такого завдання, що потребує більш локалізованого підходу.

Рис. 1.10. Еволюція політик сільського розвитку [226]

Різні моделі та методи визначають і потреби у формуванні різномірної інформації, яка використовується у процесі прийняття політичних рішень (див. табл. 1.14).

Таблиця 1.14

Показники і методи, що використовуються у різних підходах до розуміння сільського розвитку

<i>Моделі</i>	<i>Показники</i>	<i>Показові методи</i>	<i>Наслідки</i>
1	2	3	4
<i>Секторна</i>	Доходи сільськогосподарських виробників; Сільське населення	Моделі ведення сільського господарства; Основи підприємства і товарного виробництва	Вузкий фокус не враховує важливі фактори, що визначають добробут сільських мешканців
<i>Багатосекторна</i>	Доходи сільських господарств; Зайнятість і безробіття; Місцева додана вартість; Доходи зайнятого населення	Обстеження домогосподарств; Аналіз входу-виходу; Продуктивність праці	Усе ще може бути обмежений сільським господарством; Упускає соціальні та екологічні проблеми

1	2	3	4
<i>Територіальна</i>	Зміна чисельності населення; Частка населення, яке перебуває за межею бідності; Середні доходи; Рівні забезпечення послугами	Аналіз витрат і вигод	Не враховує варіативність у доходах і добробуті серед населення і конкретні місцеві умови
<i>Місцева</i>	Соціальні показники; Кількість людей в особливих обставинах; Окремі досвіди	Тематичні дослідження; Якісний аналіз; Дорадчі методи	Можливість враховувати весь спектр досвіду, але існують проблеми кількісної оцінки та агрегування даних; Високі операційні витрати

Складено за даними: [226].

Нова європейська політика сільського розвитку, започаткована Регламентом Ради (ЄС) №1698/2005, характеризується «наступністю і змінами» [219]: вона, як і раніше пропонує на вибір країнам-членам ЄС перелік заходів, які фінансуються ЄС в межах реалізації інтегрованих програм сільського розвитку; вона змінює підходи до розроблення цих програм шляхом зміцнення стратегічного змісту і сталого розвитку сільських територій. Задля цього поточна політика сільського розвитку фокусується на трьох спільно узгоджених цілях (рис. 1.11).

Такий підхід у європейському співфінансуванні сільського розвитку дозволяє сфокусуватись на спільно узгоджених пріоритетах трьох осей політики, при цьому залишаючи достатньо гнучкості на національному та регіональному рівнях для досягнення балансу між секторальним виміром (аграрна реструктуризація) та територіальним виміром (управління земельними ресурсами та соціоекономічний розвиток сільських територій).

З моменту свого створення САП завжди адаптувалась до викликів сьогодення. Значні реформи були проведені в останні роки, особливо в 2003 р. і в ході реформи «Health Check» у 2008 р., що дозволило модернізувати галузь і зробити її більш ринково орієнтованою. Прийняття європейської «Стратегії 2020» пропонує нові перспективи для реалізації політики сільського розвитку. Орієнтація політики в попередні програмні періоди на дотримання цільових індикаторів щодо освоєння коштів тепер змінюється в напрямі досягнення

результативних цільових показників реалізації політики сільського розвитку (див. Додатки Б і В). Основні індикатори сільського розвитку на 2007-2013 рр наведені у табл. 1.15.

Рис.1.11. Загальна архітектура політики сільського розвитку на 2007-2013 рр.

Таблиця 1.15

Основні індикатори сільського розвитку на 2007-2013 рр.

№ п/п	Назва індикатора	Плановий показник
1	Зростання валової доданої вартості у структурах і підприємствах, які отримали підтримку	25,9 млрд євро
2	Населення сільських територій, які скористалися покращеними послугами	71 млн чол.
3	Кількість гектарів, на які поширились заходи в рамках Natura 2000	1 100 000 га
4	Кількість гектарів, на які поширились агроекологічні схеми	50 700 000 га

Складено за даними: [258].

На сьогодні першочерговими питаннями в ЄС є: зміна клімату, ефективне використання ресурсів і територіальний баланс. Усі ці питання і не лише ці мають вирішуватись у межах політики сільського розвитку так званого другого

блоку САП. Охоплюючи 20% бюджету САП, заходи сільського розвитку, поєднуючись із заходами першого блоку (прямі платежі та ринкові інструменти), зорієнтовані на підтримку сталого розвитку сільського господарства і сільських територій на всій території ЄС [258].

ЄС перебуває на етапі пошуку найбільш ефективних і далекоглядних шляхів виходу з кризи, орієнтуючись на побудову більш конкурентоспроможної економіки з високим рівнем зайнятості.

Пріоритетами розвитку ЄС згідно із «Стратегією 2020» є зростання *розумне* (збільшення інвестицій в освіту, дослідження та інновації), *стале* (побудова низьковуглецевої економіки) та *всеохоплююче* (основний акцент на створенні робочих місць і скороченні бідності) [241]. Для забезпечення реалізації стратегії «Європа-2020» була створена сильна та ефективна система економічного управління для координації політичних кроків на загальноєвропейському та національному рівнях.

Ця стратегія зосереджена на досягненні п'яти амбітних цілей у галузі зайнятості, інновацій, освіти, скорочення масштабів бідності і клімату/енергії. Ними стали [220]:

1. **Зайнятість:** забезпечення зайнятості на рівні 75% від усього населення у віці 20-64 років.
2. **Науково-дослідні роботи:** на них виділятиметься 3% від ВВП ЄС.
3. **Зміна клімату/енергетичного балансу:** зниження викидів парникових газів на 20% (або навіть на 30%, якщо є необхідні умови) порівняно з 1990 р.; досягнення частки енергії з відновлюваних джерел у структурі енергетичного балансу 20%; підвищення рівня енергоефективності на 20%.
4. **Освіта:** максимальне охоплення шкільною освітою, скорочення відсіву протягом навчального року нижче 10%; забезпечення освітою третього рівня принаймні 40% осіб у віці 30-34 років.
5. **Бідність/соціальна ізоляція:** зменшення кількості осіб, які перебувають у зоні ризику чи на межі бідності і соціальної ізоляції, щонайменше на 20 млн осіб.

Напрями розвитку політики сільського розвитку в контексті Стратегії «Європа 2020» наведені на рис. 1.12.

Рис. 1.12. Сільський розвиток в контексті Стратегії «Європа 2020» [233]

У межах реформи CAP у 2013 р. Комісія пропонувала, щоб EAFRD увійшов у нову спільну стратегічну конструкцію разом з Європейським фондом регіонального розвитку (ERDF), Європейським соціальним фондом (ESF), Фондом зближення і Європейським морським і рибним фондом (EMFF), для досягнення цілей (стійке, розумне і всеохоплююче зростання) Стратегії «Європа 2020».

Основна ідея розроблення багаторічних програм розвитку і схем співфінансування спільно з країнами-членами (або регіонами) залишиться незмінною. Проте замість зосередження на трьох пріоритетних напрямках розвитку (економічні, екологічні та соціальні питання) із зобов'язаннями мінімальних витрат по кожному з них з 2013 р. визначено 6 пріоритетів:

- сприяння передачі знань та інновацій;
- підвищення конкурентоспроможності;

- сприяння організації продовольчого виробничого ланцюга й управлінню ризиками;
- відновлення, збереження і розвиток екосистем;
- підвищення ефективності використання ресурсів і перехід до низьковуглецевої економіки;
- сприяння соціальній інтеграції, скороченню бідності й економічному розвитку в сільській місцевості.

Як і раніше, країни ЄС змушені будуть витратити 25% свого бюджету сільського розвитку на управління земельними ресурсами та боротьбу зі зміною клімату. Для виконання кількісних цільових показників, встановлених стосовно кожного з пріоритетів (з урахуванням своїх конкретних потреб), країни і регіони зможуть поєднувати заходи, запропоновані Комісією, для розробки своїх програм розвитку сільських районів. Їм також буде дозволено розробляти підпрограми з вищим рівнем підтримки потреб молодих фермерів, дрібних фермерів, гірських районів і коротких ланцюжків постачань.

Кожна країна розробляє свої національні стратегії розвитку сільських районів, проте конкретні програми можуть бути розроблені і реалізовані на регіональному рівні. Регіональна політика ЄС спрямована на надання допомоги найбільш біднішим регіонам у ЄС, у той час як програми розвитку сільських районів поширюються на всі сільські території у всіх країнах ЄС.

САП зазнала значних реформ до настання 2013 р. Після широкого громадського обговорення Комісія 18 листопада 2010 р. представила Ком'юніке «Розвиток САП на період до 2020 року», у якому були викладені варіанти її розвитку і розпочато дискусію з іншими інститутами та зацікавленими сторонами. 12 жовтня 2011 р. Комісія представила низку законодавчих пропозицій, покликаних зробити САП більш ефективною, що сприятиме розвитку конкурентоспроможного сталого сільського господарства і багатогранних сільських територій [254].

Реформування САП орієнтоване на її спрощення, що дозволить забезпечити конкурентоспроможність сільської економіки, збереження і

створення нових робочих місць і повноцінний розвиток сільських територій.

Процес спрощення має відповідати таким цілям політики, як: навколишнє середовище, безпека харчових продуктів, зближення та захист фінансових інтересів ЄС [252].

Метою спрощення є формування політики, механізмів її реалізації та необхідні правові рамки, які б не були більш складними, ніж це необхідно для ефективного досягнення намічених цілей. Фермери та інші економічні оператори в аграрній галузі мають бути звільнені від тяганини і вимог, які не потрібні для досягнення політичних цілей або для забезпечення належного управління грошима платників податків.

Останніми роками велика кількість проектів і заходів щодо спрощення САП були успішно реалізовані. Ось лише кілька прикладів з цього переліку:

- одна Організація Спільного Ринку (CommonMarketOrganization (СМО)) замінила наявні раніше 21 СМО. Її створення дозволило скасувати 86 актів Ради та зменшити кількість правових актів з 1080 до близько 350;
- «Health Check» (2009 р.) продовжив відокремлювати і скасував кілька схем, таких як платежі на вирощування енергетичних культур і твердої пшениці, а також схеми реалізації кисломолочних продуктів, масла і концентрованого масла;
- для імпорту було скорочено кількість ліцензійних вимог з 500 до 65, а для експорту залишили лише 43 ліцензійні вимоги;
- комісія скасувала специфічні ринкові стандарти для 26 видів фруктів і овочів, тобто оператори вже не були змушені стикатись з проблемою відповідності витрат, національним органам влади більше не потрібно було здійснювати контроль і більше продукції потраплятиме на ринок;
- фермерам більше не буде необхідності тримати землю у своєму розпорядженні протягом 10 місяців, щоб отримати прямі платежі, таким чином отримуючи більшу гнучкість в управлінні своєю фермою в реагуванні на ринкові зміни.

На основі оцінки поточних засад політики та аналізу майбутніх викликів і потреб розроблено три сценарії сільського розвитку [242]: *сценарій коректування*, який реалізується в межах поточної політики при вирішенні найважливіших недоліків, таких як розподіл прямих платежів; *інтеграційний сценарій*, який тягне за собою серйозні зміни в політиці у вигляді підвищеної адресності та «озеленення» прямих виплат і посиленої стратегічної орієнтації на політику сільського розвитку в кращій координації з рештою політиками ЄС, а також розширення правової бази для ширшого застосування виробничої кооперації; сценарій переорієнтування, який спрямовує політику виключно на навколишнє середовище з прогресивною поступовою відмовою від прямих платежів за умови, що виробничі потужності зможуть бути забезпечені без підтримки та соціально-економічні потреби сільських територій можуть вирішуватись у межах інших політик.

З огляду на економічну кризу і тиск на державні фінанси, у відповідь на які ЄС відповіли розробками «Стратегії 2020» та фінансовими показниками на 2014-2020 рр., усі три сценарії надають різної ваги кожній з трьох цілей політики майбутньої САП, яка зорієнтована на забезпечення більш конкурентоспроможного та сталого сільського господарства на сільських територіях. Для кращого узгодження зі Стратегією, зокрема з точки зору ефективності використання ресурсів, природним стане підвищення продуктивності сільського господарства шляхом проведення досліджень, передачі знань і сприяння співробітництву та інновацій (зокрема, завдяки діяльності Партнерства Європейських Інновацій (EIP) «Продуктивність у сільському господарстві та його сталий розвиток» [224]).

EIP створене Європейською комісією 29 лютого 2012 р. Передумовами введення цієї ініціативи стали проблеми формування продовольчої безпеки (згідно з наявними прогнозами, попит на продовольчу продукцію до 2050 р. зросте на 70%), сповільнення зростання продуктивності праці в аграрному секторі та незадовільний агроекологічний стан галузі. Падіння інвестицій у дослідницькій сфері аграрного сектору, зростання навантаження на середовище та природні ресурси (близько 45% площі ґрунтів ЄС мають проблеми з якістю,

40% сільськогосподарських земель є вразливими до забруднення нітратами, популяція птахів зменшилась на 20-25% за останні 20 років). Тому ключовим викликом для сільського господарства Європи у майбутньому буде не лише зростання обсягу виробництва, але і його розвиток на засадах сталого розвитку. На думку Європейської Комісії, ці виклики не можуть бути розв'язані без потужного поштовху до активного впровадження наукових досліджень та інновацій, у результаті чого між ученими, фермерами й іншими гравцями налагоджується тісна співпраця, що дозволяє прискорити швидкість передачі технологій від науки у сільськогосподарське виробництво, а також забезпечити більш систематизований зворотний зв'язок практичних потреб від сільського господарства до науки.

Діяльність Партнерства скеровуватиметься в напрямі налагодження взаємодії між сільським господарством, біоекономікою, наукою та іншими інституціями ЄС на національному та регіональному рівнях. Функціонування такої інституції також слугуватиме каталізатором зростання ефективності інновацій, які підтримуються як політикою сільського розвитку, так і на національному рівні, що стосується досліджень та інновацій. Основними завданнями Партнерства стануть сприяння продуктивності та ефективності в аграрному секторі та забезпечення сталого розвитку сільського господарства. Діяльність Партнерства включено до другого блоку заходів САП.

Згідно з пропонованими Комісією фінансовими індикаторами (Multiannual Financial Framework (MFF)), на 2014-2020 рр. на перший блок заходів заплановано виділити 317,2 млрд євро, на другий блок – 101,2 млрд євро [47]. Обидва блоки також доповнюються додатковим фінансуванням у розмірі 17,1 млрд євро, яке включає видатки на: дослідження та інновації – 5,1 млрд євро; безпеку продуктів харчування – 2,5 млрд євро; забезпечення продовольством найбільш вразливих категорій населення – 2,8 млрд євро; подолання криз у сільському господарстві – 3,9 млрд євро; до 2,8 млрд євро у Європейському фонді глобалізації та регулювання поза межами MFF. У результаті загальний бюджет реалізації САП на 2014-2020 рр. складатиме 435,6 млрд євро.

Вводиться деяка гнучкість у величині фінансування між обома блоками заходів (до 5% від прямих платежів): з першого блоку до другого, щоб дозволити державам-членам посилити свою політику сільського розвитку, і другого блоку до першого тим країнам-членів, де рівень прямих платежів залишається нижчим 90% від середнього показника по ЄС.

Еволюція підходів до дослідження соціально-економічних систем, якою є сільська територія, зазнала суттєвих змін з врахуванням тих викликів, які постають перед суспільством. Постійної корекції зазнає і європейська політика сільського розвитку, змінивши фокус з аграрної складової розвитку сільських територій на орієнтацію на місцевий розвиток, який дозволяє враховувати всю неоднорідність і багатоманіття території, з одного боку, та сконцентровувати використання обмежених ресурсів на вирішення конкретних завдань. Кожний науковий підхід має свій власний контекст, у межах якого його застосування стає найбільш адекватним та обумовленим. Зважаючи на динамічність і непередбачуваність розвитку сільських територій і просторових систем, складовими яких вони є, наявні підходи істотно доповнює теорія складних систем (див. табл. 1.16).

Таблиця 1.16

Підходи до дослідження соціально-економічних систем

	<i>Синергетичний²⁶ підхід</i>	<i>Традиційний підхід</i>
1	2	3
<i>Динаміка</i>	Відкрита динамічна, нелінійна система, далека від рівноваги	Закрита, статична, лінійна система, що перебуває в рівновазі
<i>Агенти</i>	Моделюються індивідуально; володіють неповною інформацією; можуть помилятися; здатні адаптуватися; є гетерогенними агентами	Моделюються колективно; використовують дедуктивний метод прийняття рішень; не помиляються; немає необхідності в адаптації (тому вони досконалі), є гомогенними агентами
<i>Соціальні зв'язки</i>	Двосторонні взаємодії між агентами системи; мережі є динамічними	Агенти взаємодіють один з одним опосередковано через ринкові механізми

²⁶Синергетика – сфера наукових досліджень, метою яких є виявлення загальних закономірностей у процесах утворення, стійкості і розпаду, впорядкованих часових і просторових структур у складних невірноважених системах різної природи [73].

1	2	3
<i>Емерджентність</i>	Немає відмінностей між мікро-/макроекономікою; макропатерни є результатом емерджентності поведінки і взаємодій на мікрорівні	Мікро- та макроекономіка – різні дисципліни
<i>Еволюція</i>	Еволюційний процес зміни, відбору та розвитку сприяє появі новизни і відповідає за ріст порядку і складності системи	Немає механізмів для ендогенного створення новизни або зростання порядку і складності системи
<i>Надання переваг</i>	Формулювання переваг займає центральне місце; людине завжди егоїстичні	Уподобання є заданими; люди егоїстичні
<i>Витоки теорії</i>	Базується на біології (структура, патерни, самоорганізація)	Базується на фізиці XIX століття (рівновага, стійкість, детермінована динаміка)
<i>Елементи</i>	Патерні можливості	Ціна й обсяг

Складено за даними: [143].

Реалії сьогодення потребують використання новітніх підходів у дослідженні процесів розвитку сільських територій, які характеризуються надзвичайною складністю, непередбачуваністю, динамічністю, нелінійністю тощо. Відповідність викликам часу потребує розширення спектра підходів і методів дослідження, відходу від традиційного розуміння сільської території як просторової і ресурсної бази функціонування аграрного виробництва. Будучи складною, відкритою незрівноваженою соціально-економічною системою, сільська територія ідентифікується як сукупність ресурсів, економічних суб'єктів, форм і напрямів реалізації їх соціальних, економічних та екологічних відносин, що формуються на основі реалізації потенціалу території.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Проведені дослідження еволюції поняття сільських територій у сучасній вітчизняній, насамперед, аграрній науці дозволяють окреслити три основні підходи до його визначення: територіально-просторовий, галузевий та функціональний. Однак, визначальним в процесі ідентифікації сільської

території виступає не так територіально-просторове визначення сільських територій чи їх сільськогосподарська прив'язка, як їх функціональне значення. Якщо кінцевою метою розвитку сільського господарства є забезпечення продовольчої безпеки країни, а розвитку села - покращення умов життєдіяльності людей, які проживають на його території, то метою розвитку сільських територій є зростання якості життя людей за рахунок підвищення ефективності функціонування агропромислового сектору та розвитку несільськогосподарських видів діяльності та соціальної інфраструктури, збереження та відновлення природних екосистем.

Розуміння сільських територій та підходи до їх класифікації зазнали у світі значних еволюційних змін. Ці зміни відбувались під впливом нових реалій та особливостей регіонального розвитку. Тому використання існуючих підходів у дослідженнях сільських територій України сприятиме їх ефективному розвитку лише за умови врахування всієї специфіки соціально-економічного розвитку сільських територій: високої густоти населення, високої частки продукції сільського господарства у ВВП країни, високої частки зайнятих у сільському господарстві, монофункціонального розвитку територій тощо.

Політика сільського розвитку країн-членів ЄС зазнає постійної оцінки на етапі підготовки, протягом виконання і після їх реалізації. Ці оцінки спрямовані на підвищення якості, ефективності та результативності реалізації програм сільського розвитку. Зміцненню громадянського суспільства та активізації міжнаціональному інформаційному обміну стосовно питань сільського розвитку сприяють діючі інституції у сфері розвитку сільських територій. Чисельні регіональні партнери зорієнтовані на розвиток діалогу, довіри і співпраці між місцевими суб'єктами, органами влади і всіма учасниками сільського розвитку на всіх рівнях його управління. Важливою місією у сфері реалізації державної регіональної політики є також залучення сільських громад до прийняття рішень, пов'язаних із майбутнім розвитком їх територій на засадах сталого розвитку.

Еволюція підходів до дослідження соціально-економічних систем, якою є сільська територія, зазнала суттєвих змін з врахуванням тих викликів, які

постають перед суспільством. Постійної корекції зазнає і європейська політика сільського розвитку, змінивши фокус з аграрної складової розвитку сільських територій на орієнтацію на місцевий розвиток, який дозволяє враховувати всю неоднорідність і багатоманіття території, з одного боку, та сконцентровувати використання обмежених ресурсів на вирішення конкретних завдань.

Реалії сьогодення потребують використання новітніх підходів у дослідженні процесів розвитку сільських територій, відходу від традиційного розуміння сільської території як просторової і ресурсної бази функціонування аграрного виробництва. Будучи складною, відкритою незрівноваженою соціально-економічною системою, сільська територія ідентифікується як сукупність ресурсів, економічних суб'єктів, форм і напрямів реалізації їх соціальних, економічних та екологічних відносин, що формуються на основі реалізації потенціалу території.

Реалізація державної регіональної політики у сфері розвитку сільських територій повинна базуватися на взаємодоповнюваності діяльності державних та регіональних структур та всіх складових розвиненої мережі фінансових і громадських інституцій, професійних, наукових та дорадчих об'єднань, які дотичні до питань забезпечення розумного, сталого та всеохоплюючого сільського розвитку (як це передбачено згідно нової стратегії «Європа 2020»). Європейська практика завчасної розробки системи заходів на кожний новий програмний період дозволяє забезпечувати ефективність і дієвість пропонованих заходів та досягати поставлених цілей. Такі підходи у формуванні європейської політики сільського розвитку є прикладом для наслідування Україною в напрямі активізації євроінтеграційних процесів та закладення на її теренах основ сталого сільського розвитку.

Основні результати проведеного дослідження висвітлені автором у працях: [111, 114, 121, 123, 127, 129, 130, 231, 243].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛЕЙ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

2.1. Особливості розвитку сільських територій як складної багатofункціональної системи

Розвиток сільського господарства та сільських територій є ключовими питаннями сучасної економічної політики більшості країн світу. У країнах, що розвиваються, близько 75% найбільшого населення проживає саме на сільських територіях і сільське господарство забезпечує робочими місцями переважну кількість місцевого населення. Відсутність належного доступу до основних благ (водопостачання та санітарія, освіта, охорона здоров'я), безробіття, депопуляція тощо є, зазвичай, характерними тенденціями сучасного розвитку сільських територій і не лише на національних теренах.

Проблеми розвитку сільських територій десятиліттями не розв'язуються і в деяких випадках навіть погіршуються. Це є проблемою загальносвітового масштабу. Глобальні кризи (продовольча, паливна і фінансова), збільшення цін на споживчі товари, які складають понад 50% у структурі витрат найбільш бідних домогосподарств, зниження експорту з менш розвинених країн і скорочення грошових потоків до них поставили під загрозу прогрес у досягненні Цілей розвитку тисячоліття (Millennium Development Goals) [234]. Ця ситуація, однак, не призвела до помітного збільшення фінансування з боку донорів, проте сприяла створенню нових фінансових інструментів, спрямованих на вирішення проблем браку ліквідності у бідних країнах, що є наслідком світової фінансової кризи [204]. Проте, причини такої ситуації на сільських територіях виходять далеко за межі нинішньої кризової ситуації.

З 1990-х р. сільські території та сільське господарство у більшості країн перестали бути пріоритетними сферами для здійснення інвестицій, проте ситуація змінилася за останнє десятиліття. У 2000 р. у Європі була створена Міжвідомча група з розвитку сільських районів, а у 2004 р. Глобальна

платформа донорів з розвитку сільських районів. Ці інституції сприяли покращенню координації донорів, у результаті чого було вироблене спільне розуміння основних проблем розвитку сільських територій у країнах, що розвиваються. Відповідно, питання сільського господарства, сільської динаміки й економічної географії були включені до порядку денного Доповідей про світовий розвиток [204].

Ключовою проблемою сільських територій більшості країн світу протягом останніх років залишається низька якість життя населення. Тому пріоритетна увага урядів цих країн змістилася з технологічної модернізації сільського господарства шляхом прискореного скорочення присутності державних інституцій, лібералізації і перегулювання аграрних ринків у напрямі сприяння розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності як додаткових джерел доходів, відбудови громадянських інститутів, включаючи підтримку місцевих органів влади і появу нових арен для прийняття рішень. На порядок денний були винесені нові питання, зокрема постачання продовольства і вплив грошових переказів іммігрантів на рівень життя сільських домогосподарств. Виробничо-збутові ланцюжки й екологічні послуги стають новими джерелами зайнятості та отримання доходів для сільських економічних суб'єктів. Питання макроекономічної стабільності, інвестицій і фінансування, регіональний розвиток і політика економіки змін також включені до порядку денного. Вирішення зазначених проблем передбачає створення механізмів протидії наслідкам збільшення регіональних відмінностей між багатими і «деградуючими» територіями та відбувається з врахуванням впливу хвилі інституціоналізму останніх двох десятиліть.

Використання територіального підходу у дослідженні процесів розвитку сільських територій сприятиме реалізації ефективнішої державної політики їх розвитку. Практика підтримки підходів децентралізації та активізації участі у країнах, що розвиваються, базується на врахуванні кращої обізнаності місцевих організацій і суб'єктів з місцевими можливостями та перешкодами. Результативність політики підвищується за умови їх активної участі у процесі реалізації політики (розробці, впровадженні, моніторингу та оцінці).

У країнах, що розвиваються, уже давно використовується практика підтримки пріоритетів розвитку громади. Велика частка проектів соціальних фондів, які здійснюються багатосторонніми установами та організаціями розвитку, наслідують підходи, які виходять з громади. Останніми роками на основі цих підходів і результатів теоретичних і стратегічних змін у сільському розвитку частково розробляється і обґрунтовується політика розвитку сільських територій у країнах Латинської Америки [204]. У цьому регіоні територіальний підхід зорієнтований не лише на скорочення регіональних диспропорцій і стимулювання економічних чи інституційних трансформацій на сільських територіях. Ключовим питанням порядку денного є якість життя населення.

У світлі нових структурних і системних змін у розвитку сільських територій виникають нові аспекти, які потребують врахування при здійсненні їх дослідження. Такими, на думку окремих дослідників [204], є:

- по-перше, досліджуючи сільські території як соціально-екологічну систему слід враховувати складну взаємодію між людськими та природними ресурсами;
- по-друге, введення часового виміру і дослідження динамічної природи територіальної системи потребує використання обґрунтованих підходів. Як свідчить практика, детерміновані підходи меншою мірою відповідають мінливій природі об'єкта дослідження;
- по-третє, важливим є врахування просторового виміру. Необхідність чіткого розмежування кордонів території для повноцінного функціонування її як об'єкта управління не заперечує її функціонування як відкритої системи, яка перебуває у взаємодії з іншими системами. Наявні взаємовпливи, як правило, є чинниками змін;
- по-четверте, особлива увага має бути приділена ролі місцевих суб'єктів території, які покликані бути основними драйверами ендегенних змін на території.

Системний підхід є однією із сучасних методологічних засад дослідження сільських територій, який дозволяє розглядати їх складові елементи у взаємозв'язку між собою та взаємодією зі складниками інших систем [92].

Основи теорії систем і системного аналізу. Загалом на сьогодні загальноживаними є три системних поняття: «теорія систем», «системний аналіз», «системний підхід». «Теорія систем» досліджує загальні властивості, які мають будь-які складні системи незалежно від їх природи (фізичної, біологічної, соціальної тощо). Початок теорії систем покладено у працях О. Богданова-Малиновського, російського вченого медика і філософа, який запропонував ідею створення організаційної науки – тектології та передбачив деякі положення кібернетики, і Людвіга фон Берталанфі, австрійського біолога-теоретика, який у 30-і р. XX ст. сформулював загальні положення теорії систем [166].

У 50-70-і рр. XX ст. було запропоновано низку нових підходів до побудови загальної теорії систем такими науковцями, як М. Месарович, Л. Заде, Р. Акофф, Дж. Клір, І. Такафарі, Р. Рорер, Ю. Урманцев, Р. Калман, С. Бір, Е. Ласло, Г. Мельников та ін.

Системний аналіз – це в основному прикладна наукова дисципліна, яка розробляє методи вирішення проблем, що виникають у складних системах. Її основними результатами є розробка і класифікація методів аналізу складних систем і вирішення поставленої проблеми. Предметом теорії та системного аналізу є вивчення великих систем навколишнього світу на основі системного підходу, вивчення внутрішніх і зовнішніх, найбільш загальних характеристик системи, розробка методів аналізу систем і методів вирішення проблем, що виникають у цих системах під час практичної діяльності людини. Головна процедура системного аналізу – побудова узагальнених моделей, у яких відображені закономірності реальної ситуації. Моделі системного аналізу відображають структуру, взаємозв'язки у складних системах, реальну ситуацію та проблеми, які в них виникають. За допомогою створених моделей вивчаються процеси у складних системах, аналізуються результати, які є

наслідком цих процесів, оцінюються перспективи розвитку систем і знаходяться шляхи вирішення складних проблем. Завданням системного аналізу є прогнозування можливих сценаріїв розвитку, запобігання небажаним явищам і катастрофам, які можуть виникнути в результаті діяльності людини, а також внаслідок природних процесів розвитку систем і їх взаємодії між собою. Він є основою прийняття рішення у складних ситуаціях, коли ефективність цих рішень неоднозначна і оцінити її важко [166].

Оскільки сільські території можна вважати складними системами з розгалуженою мережею прямих і зворотних зв'язків, на які чинять безпосередній вплив як ендогенні, так і екзогенні змінні, то для їх повноцінного дослідження і розробки дієвих прогнозів розвитку важливого значення набувають моделі системного аналізу [4].

Системний аналіз є інструментом математичного моделювання взаємодії основних елементів соціально-економічної системи задля дослідження дії динамічних параметрів. Основна особливість методів системного аналізу полягає у дослідженні та моделюванні зворотних зв'язків. Методи системного аналізу забезпечують достатню глибину і широту моделювання нелінійних форм зворотних зв'язків. До цього потрібно додати, що при збільшенні горизонту прогнозування, значення нелінійних залежностей і зворотних зв'язків у соціально-економічних моделях зростає [4].

Усі моделі, починаючи з простих і закінчуючи складними математичними конструкціями, мають відповідні елементи суб'єктивних оцінок. Ця ознака проявляється у формі вибору змінних і побудові з них системи рівнянь, а також прогнозів екзогенних змінних. Для прикладу, сільські території мають дуже складний характер взаємодії соціальних, політичних, економічних і технологічних чинників. У таких умовах методологія системного моделювання має бути доповнена відомими методами прогнозування – експертними кількісними і якісними оцінками. Причому прогнози, які розроблені методами експертних оцінок, не є складними і не викликають труднощів для сприйняття [4].

Важливе значення при розробці прогнозів на основі оптимізаційних економіко-математичних моделей має підготовка вхідної інформації, визначення сукупності показників, кожний з якої має достатньо повно відображати результати протікання відповідного процесу, агрегування показників для відображення сукупної дії відповідних чинників. Однак треба відзначити, що агреговані показники й агреговані форми моделі можуть знизити точність прогнозу. Окрім того значна кількість прогнозних моделей враховує майбутні структурні зміни на основі тенденцій, що мали місце в минулому. Механічна екстраполяція на майбутнє сформованих у минулому співвідношень, пропорцій і структур може бути значно модифікована, якщо в модель прогнозу включити передумови, що змінюються в часі [4].

Враховуючи зазначені особливості дослідження сільських територій як складних систем, основними критеріями побудови моделі їх функціонування покликані стати [189]:

- системність – охоплення моделлю всієї сукупності істотних елементів і взаємозв'язків модельованого об'єкта;
- наукова обґрунтованість – використання в моделі наукових методів, зокрема, методів економіко-математичного моделювання, що забезпечують строгу формалізацію і тим самим достовірність і верифікованість результатів моделювання;
- збалансованість – цілісне врахування джерел утворення та використання ресурсів, що забезпечують збереження основних відтворювальних пропорцій при моделюванні;
- варіантність – можливість моделі генерувати й оцінювати наслідки реалізації альтернативних стратегій розвитку з урахуванням можливих змін умов внутрішнього і зовнішнього середовища. Інструмент досягнення – використання методів сценарного моделювання;
- практична застосовність – найважливіша умова, що забезпечує достатність для певної моделі офіційно наявної інформаційної та статистичної

бази для забезпечення можливості доведення теоретичних викладок до практичних результатів моделювання;

- вартість – прийнятність величини витрат кінцевого користувача з придбання, встановлення, використання та обслуговування інформаційної системи;
- можливість адаптації – можливість застосування наявної моделі для аналізу та прогнозування розвитку інших соціально-економічних систем. Визначається необхідністю зміни основних параметрів моделі, зміни наявних залежностей, набору показників, величини бази даних і бази знань;
- гнучкість – здатність моделі адекватно відобразити стан модельованого об'єкта при зміні його параметрів у певних межах;
- реалізація в ролі програмного продукту – доведення концептуальної моделі до рівня програмного продукту та реалізації у вигляді інформаційної системи;
- стійкість системи до змінних параметрів;
- можливість коригування – можливість втручання користувача в процес моделювання та зміни окремих параметрів на певному етапі моделювання.

Основними принципами побудови таких моделей є:

- комплексність, тобто необхідність аналізу всіх комплексів, що функціонують на певній території;
- системність – врахування зовнішніх і внутрішніх факторів з позиції дослідження об'єкта як підсистеми більшої регіональної системи.

Недоліки у моделюванні розвитку сільських територій можуть бути також викликані передумовами сценаріїв, які стосуються термінів і напрямів структурних змін у виробничо-господарській діяльності. Якщо ці передумови описані помилково, то відбувається формування невірних прогнозів.

При цьому прогнозування розвитку сільських територій характеризується такими особливостями:

- сільська територія розглядається як велика система, що складається з окремих підсистем, мета функціонування кожної з яких підпорядкована загальній меті функціонування всієї системи і при побудові якої використовуються загальні принципи кібернетики, такі як зворотний зв'язок, ієрархічність, саморегулювання, моделювання тощо;

- широке застосування економіко-математичних моделей, яке доповнюється експертними і соціологічними оцінками, а також сучасними інструментами прогнозування з використанням сценарного, інституційного та аналітичного підходів;

- прогнози є складовою системи управління розвитком сільських територій, забезпечуючи інформаційну функцію щодо формування, передачі, збереження, використання та удосконаленні відповідних управлінських рішень.

Складність процесу прогнозування розвитку сільських територій обумовлена наявністю багатьох агротехнічних, економічних і соціально-правничих аспектів їхнього функціонування. З точки зору прогнозування розвитку сільських територій, коли йдеться про складну систему, доцільно розглядати й описувати один з цих аспектів, який обирається, виходячи з цілей дослідження.

Дотримання принципу оптимальності досягається на основі аналізу різних варіантів розв'язку і вибору критерію оптимальності. У випадку складних систем критерій оптимальності має вибиратись для кожної зі складових системи з урахуванням відповідності їх загальному показнику оптимальності всієї системи [4].

Системний аналіз базується на системному підході, а також на низці математичних дисциплін і сучасних методах керування. Системний підхід – це напрям дослідження та вивчення світу, який полягає у тому, що до вирішення будь-якої проблеми потрібно підходити системно, тобто розглядати загалом систему, у якій виникла певна проблема з урахуванням цілей і функцій системи, її структури, усіх зовнішніх і внутрішніх зв'язків [166].

Існує кілька різновидів системного підходу: комплексний, структурний і цілісний. Врахування всієї сукупності компонентів досліджуваного об'єкта або методів його дослідження лежать в основі комплексного підходу. При цьому залишаються поза увагою зв'язки між об'єктами, повнота їх охоплення, взаємозв'язки компонентів загалом. Структурний підхід передбачає дослідження складу (підсистем) і структур об'єкта. Він не охоплює співвідношення підсистем (частин) і системи (цілого). Динаміка структур, як правило, не розглядається. Дослідження зв'язків не лише між частинами об'єкта, а й між частинами і цілим є можливим при використанні цілісного підходу.

Найважливішими завданнями системного підходу є:

- розробка засобів представлення досліджуваних об'єктів як систем;
- побудова узагальнених моделей системи, моделей різних класів і специфічних властивостей систем;
- дослідження структури теорій систем і різних системних концепцій і розробок.

Основними принципами системного підходу є [73]:

- принцип цілісності – дозволяє розглядати систему одночасно як єдине ціле і водночас як підсистему для вищих рівнів;
- принцип взаємозв'язку – система вивчається як частина певної макросистеми. Вона зв'язана безліччю зв'язків з іншими системами, взаємодіє та існує в єдності з ними;
- принцип структуризації – дозволяє аналізувати елементи системи та їх взаємозв'язки в межах конкретної організаційної структури. Зазвичай процес функціонування системи обумовлений властивостями самої структури;
- принцип багатоплановості – система як деяка самостійна одиниця вивчається з різних боків зі своїми особливостями;
- принцип багатовимірності, який полягає у тому, що вивчаються різні характеристики систем, які об'єднують у групи (кластери): об'єкт описується як сукупність деяких характеристик і взаємозв'язків між ними;

- принцип ієрархічності – система розглядається як складна структура з різними рівнями, між якими встановлюються певні зв'язки;
- принцип різнопорядковості – полягає в тому, що різні ієрархічні рівні системи породжують закономірності різного порядку. Одні закономірності властиві всім елементам або деякій групі елементів, а інші – тільки окремим елементам;
- принцип множинності – дозволяє використовувати безліч кібернетичних, економічних і математичних моделей для опису окремих елементів і системи загалом;
- принцип динамічності – система розглядається в русі й розвитку.

Відповідно до системного підходу, будь-який об'єкт виникає та існує в межах деякої великої системи. Зв'язки між об'єктами і системою є суттєвими основами виникнення, існування та розвитку об'єкта і системи загалом.

Важливими ознаками системи є цілісність, якісна визначеність, відмежованість відносно середовища, гетерогенність і структурованість, взаємодія частин систем між собою, взаємодія і зв'язок з навколишнім середовищем, наявність інтегральних характеристик, емерджентність, наявність цілей і їх сукупності, ціленаправленість.

Поняття «система» найкраще конкретизується у процесі розгляду її властивостей. Основними властивостями системи є:

- система передусім є сукупністю елементів. При певних умовах елементи можуть розглядатися як системи;
- між елементами існують суттєві зв'язки чи властивості, які за силою зв'язку перевищують зв'язки між елементами системи та елементами, які не входять у систему. Під суттєвими зв'язками розуміють такі, які закономірно з необхідністю визначають інтегровані властивості системи. Вони визначають систему, відділяючи її від простої сукупності (конгломерату) і виділяють її з навколишнього середовища у вигляді цілого об'єкта;
- системі властива певна організація, що виявляється у зменшенні ентропії системи порівняно з ентропією сукупності елементів, які складають

систему. Поняття ентропії визначає ступінь неорганізованості, безладу, хаосу. Організація системи призводить до зменшення безладу, зменшення кількості можливих станів системи;

- існування інтеграційних властивостей, тобто таких, які притаманні системі загалом і не властиві жодному елементу системи. Тобто властивості системи не зводяться тільки до властивостей її елементів.

Сільські території як складні системи. На сьогодні дослідження, присвячені розвитку сільських територій, не обмежуються лише технологічними й економічними аграрними питаннями, але й охоплюють такі сфери, як соціологія, політика, антропологія, екологія та історія [204]. Такі зміни зумовили необхідність здійснення досліджень на основі міждисциплінарного підходу, який дозволяє враховувати різні фактори, забезпечуючи при цьому соціальну, інституційну та економічну динаміку на сільських територіях, а також їх взаємовплив.

Зростаючий успіх використання міждисциплінарного підходу дозволяє більш системно і глибше врахувати особливості сільських територій, що є неможливим при використанні засобів монодисциплінарного аналізу. Такими особливостями є дослідження сільських територій як відносно ізольованих районів від більш динамічних центрів активності. Вони залишаються дуже чутливими до динаміки модернізації міських територій. Сільські території зазвичай відсторонені від процесу прийняття рішень; їх економічна та соціальна структури перебувають у тісній залежності від аграрної діяльності, а також вони характеризуються соціальною та економічною неоднорідністю, що не завжди достатньо враховується. Крім того, звичним для мешканців таких територій є колективне почуття перманентної кризи, пов'язане з десятиліттями макроекономічної дискримінації і політичної зневаги, що виливається у фаталістичний детермінізм у баченні майбутнього і превалювання зовнішніх порівняно з ендегенними факторами успіху в розвитку території.

Традиційне, вузьке розуміння дисциплінарної методологічної точності змусило багатьох учених зробити абстракцію низки потенційно важливих факторів і, відповідно, розробити моделі, розуміючи, що вони дійсні тільки в

строго обмежених рамках. У тих випадках, де була зроблена системна оцінка розвитку сільських територій, вона часто опиралася на припущеннях загальної теорії систем і теорії динамічних систем. Окремі підходи передбачають, що системи формуються під впливом статичних об'єктів, пов'язаних лінійними відносинами, що визначаються потоками і запасами. При цьому акцент робиться на величині потоків, і припущенні, що системи перебувають у рівновазі, тим самим заперечуючи необхідність розглядати зміни динамічних і нелінійних взаємодій і відносин. Аналогічним чином, сільські території і їх взаємодіючі соціально-екологічні системи традиційно оцінюються як проста сума їх частин і підсистем, які розглядаються на основі адитивно-, мульти-, а не міждисциплінарного підходу через відсутність аналітичних категорій і концептуальних інструментів, які б розглядали сільську територію комплексно.

Теоретично, сільські території можна розглядати як складні системи, а точніше як відкриті соціальні системи, які обмінюються ресурсами та інформацією одна з одною і їх навколишнім середовищем, створюючи постійно нові структури та порядок. Інтенсивність цих обмінів заперечує штучний «поділ» між сільськими і міськими територіями, реалізуючи тим самим ідею сільського та міського континууму [204].

Основними механізмами розвитку складних систем є емерджентність і самоорганізація. Нелінійні взаємодії генерують результати, властивості яких не мають нічого спільного з тими, які виникають у результаті функціонування кожного окремо взятого складового елемента. Поява такого «новітнього результату» відома як емерджентність. Вона призводить до утворення структур, схем, які відповідають внутрішній логіці системи. Такі схеми є результатом самоорганізації, схильності до незначних взаємовпливів двосторонніх взаємозв'язків, щоб посилюватись за сприятливих умов, а не згасати. Ця реплікація та посилення взаємодії базовані на механізмі «позитивних зворотних зв'язків». Таке «самопосилення» викликає свого роду спонтанний порядок, «вихід результату». Економіка є системою, яка самоорганізовується,

індивідуальні рішення щодо купівлі та продажу спонтанно організують ринкові структури [204].

Передумовами розвитку будь-якої системи є наявність джерел енергії та внутрішня структурна організація. Система має бути відкритою, тобто мати обмін – метаболізм – із зовнішнім середовищем. Таким чином, відкритість системи і її метаболізм формують енергетичний базис процесів розвитку. Вирішення проблеми, пов'язаної з внутрішньою структурізацією системи та її самоорганізацією, базується на стаціонарності системи. Стаціонарним станом називають динамічну рівновагу, за якої в системі всі компоненти перебувають у стані стійкої нерівноваги по відношенню один до одного, зрівноважені лише сили впливу на кожний компонент системи [73].

Однак емерджентність системи аж ніяк не забезпечує стійкість системи на тривалий час. Враховуючи, що це відкрита система, невеликі збурення, отримані будь-яким елементом, можуть провокувати подальші зміни через взаємодії з іншими елементами. Нелінійність і гістерезис роблять систему такою, що самоорганізується, і продукують нові стани емерджентності. Така різноманітність і новітність у поведінці системи є непередбачуваною і, здавалося б, хаотичною. По суті, ця динамічна поведінка охоплює континуум станів стійкості (атракторів), шлях виникнення результатів емерджентності, які є результатом різних конфігурацій системи (процеси самоорганізації). Цей континуум відкидає ідею довгострокової міцної і єдиної рівноваги, до якої прямує система, посилюючи зміну й адаптацію як фундаментальні особливості складних систем.

Концепції емерджентності, самоорганізації та атракторів передбачають, що системи постійно зазнають збурення. Це впливає на елементи, змінює напрям і силу їх взаємодії і зумовлює розвиток системи в напрямі досягнення станів стабільності. Така трансформація далеко не аномалія. Постійно зазнаючи впливів, цей перехід становить собою природну еволюцію кожної системи. Відповідно до наявних умов системи та/або інтенсивності збурення/кризи, система може або рухатися до нових станів чи потрапити в пастку певного стану.

Еволюційні моделі розвитку складних систем. Важливою характеристикою розвитку сільських територій є динамічний характер територіальних процесів. Д. Норт і С. Холлінг пояснюють економічний розвиток у соціальних системах (генерування потенційності) як результат інституційних змін. Вони досліджують можливість використання «адаптивних циклів» для розробки ідеального типу еволюції складної системи [237].

Д. Норт пояснює економічний розвиток суспільства як результат інституційних змін, які виникли на основі функціонування конкуруючих інституцій. Процес створення багатства призводить до збільшення кількості та складності обмінів і соціальних взаємодій між суб'єктами соціальної системи. Це вимагає супутньої еволюції інститутів, тобто норм, які регулюють обмін і відносини будь-яких видів між людьми в суспільстві. Вони лімітують випадковості і формують певні моделі поведінки, ставши джерелом стабільності для людей, особливо коли вони стикаються з більш складними обмінами.

Дослідження динаміки у складних системах дозволяє виділити деякі закономірності у їх розвитку. Ці регулярні або періодичні моделі припускають, що складна система потребує зміни й еволюції.

Складна система, будучи «статичним» конструктом, характеризується еволюційністю і динамічністю, що може бути досліджено в межах «адаптивного циклу». І «складна система», і «адаптивний цикл» належать до тієї ж реальності, але, відповідно, зі статичної та динамічної точок зору. Адаптивний цикл формується поетапно. Кожен з цих етапів пов'язаний з різними станами в складній системі, розглядаючи стан як комбінацію їх визначаючих змінних і різних ступенів потенційності, внутрішньої керованості і стійкості. Ці три емерджентні характеристики формують майбутні і здійсненні стани системи. Потенційність є багатством системи: потенційний портфель активів, який є «доступний для змін, оскільки визначає діапазон можливих варіантів майбутнього». Внутрішня керованість належить до «ступеня зв'язності між внутрішніми керованими змінними і процесами». Стійкість є

«мірою її вразливості до несподіваних або непередбачуваних потрясінь(...) і може розглядатись як протилежність уразливості системи» [227].

Взаємодії у соціальних системах. З позиції інституційних змін і адаптивних циклів еволюція і зміна у соціальних системах характеризується (табл. 2.1):

- великою складністю в обмінах між суб'єктами і в їхніх взаємодіях з ресурсами як ознакою прогресу і генерацією багатства;
- необхідністю створення механізмів забезпечення стабільності та зниження невизначеності в цих обмінах, коли вони стають усе складнішими;
- появою жорсткостей, які притаманні такій стабільності, та появою вразливостей, коли ці строгості консолідуються;
- активацією таких вразливостей, які поводяться як тригери процесів змін, через вплив збурюючих сил, які діють ззовні чи всередині системи;
- проведенням адаптаційних процесів для подолання кризи ендогенних та/або зовнішніх потрясінь.

Таблиця 2.1

Взаємодії у соціальних системах

	Складні системи та адаптаційні цикли	Інституції та інституційна зміна
1	2	3
Складність інтеракцій	Підвищення потенції системи вимагає складніших взаємозв'язків і механізмів, які забезпечують стабільність	Прогрес, досягнутий суспільством, призводить до збільшення кількості та складності обмінів і соціальних взаємин. Економічне зростання спирається на все більш складніші обміни
Механізм стабільності	Постійне дотримання внутрішньої керованості над ключовими змінними і процесами системи забезпечує таку стабільність. Ці механізми стабільності підвищують передбачуваність продуктивності системи	Інституції, такі як норми і правила, які керують обмінами і взаємовідносинами у суспільстві, є джерелами стабільності, необхідними для забезпечення безпеки все більш складніших обмінів
Поява вразливостей	Велику внутрішню керованість також генерують жорсткості в системі, що підвищує її вразливість до несподіваних ударів і призводить до зниження стійкості системи	Повільне зміцнення інститутів у суспільстві (інституціоналізація) гарантує безпеку і впевненість у обмінах, і водночас сіє «насіння жорсткості» для соціальної системи (синхронність і залежність від шляху)
Джерела зміни	Шоки і збурення походять від екзогенного впливу (іноді може генеруватися незбалансованою внутрішньою керованістю в системі)	Зміни в структурі стимулів і перевагах суб'єктів як джерелах змін вимагають конкуруючих інституційних рамок. Екзогенні джерела можуть мати вирішальне значення для зміни

1	2	3
Процеси зміни	Зниження стійкості може для системи стати «міною уповільненої дії». Поява криз провокує систему перейти від «експансивного динамічного» (зростання) до «рецесивної динамічної» (реорганізації)	Коли інституції себе виживають, відбуваються процеси інституціональних змін. Зміни можуть іноді виникати раптово, провокуючи травматичні інституційні зміни

Складено за даними: [204].

Відповідно до теорії адаптивних циклів, еволюція в соціальних системах (як складних системах) в ідеалі проходить кілька фаз. Вона починається із зростаючої складності у взаємодіях між суб'єктами і ресурсами, як ознаки багатства і прогресу, досягнутих системою. Одночасно механізми, які забезпечують стабільність, прийняті для того, щоб забезпечити більший контроль місцевих суб'єктів над цими взаємодіями і підвищити передбачуваність системи. Водночас пропорційно зростаючі жорсткості стають результатом цих механізмів. Таким чином, система стає більш вразливою до будь-якого можливого удару або кризи (тобто стійкість системи зменшується). Д. Норт зазначає, що ці фази, можуть бути пов'язані з:

- переходом від «особистих обмінів» до «безособових обмінів» з третьою стороною;
- інститутами та правилами як джерелами стабільності та передбачуваності;
- гістерезисним або залежним характером соціально-інституційних процесів.

Коли люди налагоджують і розвивають зв'язки і мережі за межами їх найближчого оточення (родичів, сусідів чи колег), розширюється перелік джерел, які можуть стимулювати певні зміни. Ці джерела можуть зрештою активувати вразливість соціальної системи і прискорити кризові ситуації, які знижують її потенційні можливості і внутрішню керованість (або передбачуваність). Вищі рівні обох характеристик потребують адаптаційних процесів і процесів структурних змін, у результаті чого розпочинається новий цикл [204].

Згідно з теорією складних систем, основними особливостями реального світу є: внутрішня передумовленість, наявність зворотних зв'язків, реакції на дії та непередбачуваність. Ці явища пов'язані з характером взаємовідносин між частинами системи. Складні системи формуються безліччю незалежних елементів, що взаємодіють один з одним таким чином, що формується колективна поведінка, яка не є результатом індивідуальної поведінки цих елементів, а лише результатом їх взаємодії. Відповідно, при здійсненні аналізу поведінки складної системи слід звертати увагу на взаємини складових частин, а не їх індивідуальну поведінку. Зважаючи на це, «сільська територія» не формується з окремо взятих елементів, зокрема, фізичних осіб, фермерів, доріг, традицій, місцевих органів влади або лісів(як складові «комірки» на сільській території), а через постійну взаємодію між усіма цими елементами та іншими екзогенними елементами. У перспективі складності, на відміну від кібернетичної парадигми системної динаміки, немає більше чітких і однозначних механічних причинно-наслідкових зв'язків між складовими частинами системи. Комплексні, нелінійні взаємодії між ними визначають характер системи та її нові еволюційні результати. Таким чином, об'єктом дослідження повинні ставати такі взаємодії, а не тільки елементи самі по собі.

Збурення та стани стабільності на сільських територіях. Сільські території не є статичними системами, тому вони є об'єктами постійних збурень і потрясінь різних типів.

Розвиток екологічної підсистеми пов'язаний в основному з природними явищами (повені, засухи, землетруси, зміни клімату) та іншими процесами, наслідки яких є довготривалими (втрата біорізноманіття, виснаження водних ресурсів, зникнення видів або поліпшення/погіршення природних ґрунтів). Попри тісний зв'язок між людською та екологічною підсистемами, крах екологічної підмножини не може автоматично призвести до втрати стійкості в межах системи загалом або в людській підсистемі. Звичайно, певні людські підмножини можуть бути більш чутливі до екологічних потрясінь, зокрема ті, які залежать від якогось конкретного ресурсу або екосистеми [204].

Збурення притаманні і соціальній підсистемі. Деякі з них можуть бути несподіваними і різкими (спалахи епідемій, громадянські конфлікти), вони торкаються основних потреб (продовольчі кризи, неграмотність), змінюють стратегії життєзабезпечення населення (міграції, безробіття), формують економічну діяльність (гіперінфляція, зміни цін на товари, оподаткування, торгові бар'єри) або виникають в соціально-політичних сферах (зміна політичного режиму, корупція). Проте зміни не лише продукують негативні наслідки. Комунікації і транспортні мережі, аграрні субсидії, торгові бар'єри, стимули для диверсифікації економіки і збереження біорізноманіття, відносини між державними органами та місцевими асоціаціями можуть впливати як на можливості, так і створювати певні обмеження для сільського населення. Вони можуть стосуватися умов життя населення; здатності місцевих підприємців розпочати і розвивати свій бізнес, отримати доступ до нових ринків або модернізувати своє господарство; або потенціалу місцевих органів влади для розробки своїх власних формальних інституційних меж, податкових надходжень або для регулювання діяльності, землекористування та експлуатації інших природних ресурсів. Кількість станів стабільності зменшується, коли будь-яка з цих змін зрештою зменшує кількість можливих значень змінних системи (збільшення або зменшення обмежень можливості для змін). Це і робить область тяжіння глибшою, що призводить до краху системи у її поточній конфігурації, тобто з урахуванням змінних, які в цей час формують систему [204].

Заходи, спрямовані на подолання збурень на сільських територіях. Людська підмножина відіграє важливу роль у розвитку сільської території. На відміну від складових екологічної підсистеми, люди є «думаючими істотами», які можуть протистояти правилам і законам, що впливають на їх поведінку, і за бажанням можуть змінювати їх. Там, де присутній людський чинник, збурення чи шоки можуть набирати зворотної дії в результаті цілеспрямованої дії.

У складній системі, якою є сільська територія, стійкість не може бути відокремленою від життєвих реалій населення. Управління стійкістю торкається чотирьох її важливих аспектів [260]:

- по-перше, можливості збільшити (зменшити) кількість станів стабільності (широта). Широта (L-ширина басейну) – це максимальна кількість змін системи, за якої вона не втрачає свою здатність до відновлення (до перетину порогу, який, за умови переходу, робить відновлення важким або неможливим). Широкий басейн означає більшу кількість допустимих станів системи, за яких не перетинається поріг.

Одною з основних проблем на сільській території є визначення рівня, до якого виробничі стратегії виробників вписуються в межі концепції сталого розвитку, тобто потрапляють у діапазон станів стабільності, що підтримуються спроможністю екологічної підсистеми до певних навантажень. Монофункціональні чи економічно депресивні райони, які неефективно використовують внутрішні ресурси, можуть потребувати генерації знань про альтернативні джерела отримання доходів на основі цих активів і диверсифікації економіки території;

- по-друге, здатності модифікувати складність (легкість) зміни системи (опірність), тобто змінювати значення змінних системи. Опірність пов'язана з «швидкістю повернення» стану стійкості. Оскільки структуротворчими компонентами сільської території є сільські мешканці, такі «слабко мінливі змінні», як самоідентичність, ментальні моделі і забобони відіграють ключову роль у формуванні опірності цієї системи або підтримці певних шляхів зміни. Люди можуть мати різні думки про найбільш відповідний шлях досягнення і збереження стійкості системи. Існують відмінності у силі та ресурсних передумовах їх «голосу», тобто здатності робити своє бачення ситуації превалюючим. Опірність може бути покращеною шляхом гарантування справедливішого розподілу доходів і видатків між групами, створюючи сприятливі умови для новизни або заохочення мобільності. Мігранти дійсно можуть слугувати каналами інновацій для їх громад, хоча вони і розглядаються також як потенційні втрати для сільських територій;

- по-третє, здатності керувати напрямом розвитку системи, віддаляючи (наближуючи до) її від порогів (ненадійності). Ненадійність спонукає до

терміновості проведення змін і може бути вирішена шляхом модифікації моделей споживання і виробництва, соціального врегулювання конфлікту чи змін до нормативно-правової бази. Через інтенсивну сільсько-міську міграцію, депопуляція загрожує потенціалу сільського людського капіталу, особливо коли більшість емігрантів молоді і кваліфіковані фахівці. Наслідкування конкурентних переваг не має призводити до превалювання монодіяльності на сільських територіях (за аналогією з областями, залежними від великих промислових підприємств: видобуток корисних копалин, енергетичних ресурсів тощо). У таких випадках сформовані територіальні устої роблять процес регулювання складнішим. Що стосується екологічної підсистеми, технологічні інновації і більш стійкі моделі виробництва, споживання та розселення можуть знижувати тиск, який чиниться людськими факторами;

- по-четверте, здатності бути присутньою на інших рівнях і в масштабах, щоб забезпечити реалізацію (не реалізацію) зміну системі. Цей аспект стійкості тісно пов'язаний зі створенням нових шкал, рівнів і взаємодій. Відповідними заходами, спрямованими на досягнення цієї мети, є політична децентралізація, багаторівневі підходи для вироблення політики, розширення доступу місцевих суб'єктів до процесів прийняття рішень на верхніх рівнях або більша чутливість до інноваційної діяльності на нижчих системних рівнях.

Вплив на процес прийняття рішення. Обговорення пасток, жорсткостей і змін порушує актуальні питання у здійсненні політики сільського розвитку щодо джерел і процесів змін на сільських територіях. Чому деякі сільські території виявилися заблокованими на шляху економічного застою і соціальних конфліктів? Що дозволяє сільським районам вийти з цих системних «пасток бідності»? Що спонукає до виникнення змін? Стосовно процесу змін на сільських територіях: це відбувається повільно і поступово чи в довгостроковій перспективі? Чи існують драйвери, які здатні генерувати швидший прогрес? Яку роль відіграють інновації? Стосовно інституційних механізмів, які є умовою освоєння інновацій: яку роль відіграє соціальна нерівність? Чи може будь-який інституціональний механізм бути ідентифікований як генератор

інклюзивних процесів інновацій? Які соціальні суб'єкти стають драйверами технологічних інновацій [204]?

Бідність можна розглядати як системну пастку для багатьох сільських територій. Існує велика кількість факторів, які впливають на неї. Велика кількість природних ресурсів (або «голландська хвороба») знижує можливості для диверсифікації економічної діяльності, породжує ренти, які створюють умови для виникнення автократії і знижують стимули політичних груп для самостримання. У країнах, які мають вихід до моря, з обмеженими природними ресурсами, вихід з пастки убогості багато в чому залежить від політики сусідніх країн.

На місцевому рівні низька продуктивність праці сільського населення є індикатором цієї пастки бідності. Поведінка уникнення ризику, недосконалість кредитного ринку та зосередження на локальних технологіях і професіях є механізмами, які стоять за цією низькою продуктивністю. Підвищення продуктивності вимагає інновацій і доступу до нових технологій. Інституційні фактори володіють добре знаним ефектом щодо поліпшення доступу та впровадження нових технологій. Інноваційні системи й управління є ключовими факторами для розвитку сільської території.

Ефективними стратегіями, які роблять ринки більш всеохоплюючими та відкритими до інновацій, є процеси автоматизації у постачанні товарів і послуг, використання мереж інформаційно-комунікаційних технологій для зниження витрат, гнучкі схеми оплати при купівлі товарів і послуг з великими початковими витратами (будівельні матеріали, сільськогосподарська техніка) або договірні інновації (наприклад, схеми мікрофінансування спільної відповідальності серед позичальників).

Наслідки вертикальних взаємодій. Важливість вертикальних взаємодій і системної конструкції у функціонуванні сільських територій обумовлена насамперед здатністю мешканців території встановлювати зв'язки з мережами людей і потоками інформації та товарів за межами територіальної системи. Зв'язність у сільській місцевості перетворюється на найважливіше питання. Передумовами ефективності структурних трансформацій на сільських

територіях є доступ місцевих підприємців до зовнішніх джерел інновацій, інформатизації та нових ринкових зв'язків. Компанії у віддалених і периферійних районах стикаються з вищими виробничими і трансакційними витратами. Побудова соціально-економічних і культурних моделей між міськими та сільськими районами залежить у значній мірі від транспортних і комунікаційних можливостей, які забезпечують інтенсивніші потоки ресурсів між ними [204].

Важливим питанням розвитку сільських територій є вплив рішень на їх розвиток, що приймаються поза їх межами: переговори у рамках СОТ, торгові преференції на ринках розвинених країн, ресурси, квоти міграцій, регіональні інтеграційні схеми, зміни політичних режимів, громадянські конфлікти тощо. Можливість врахування місцевих стратегій розвитку у процесах формування політики поза локальною системою має важливе значення для управління стійкістю. Сільські території можна розглядати також як простір розвитку, який сприяє інтеграції громадян задля примноження суспільних надбань. Активніша участь місцевих суб'єктів у суспільних питаннях покращує адаптацію політики до місцевих потреб і підвищує демократичність управління. Залучення громадськості та соціальна взаємодія сприяють розвитку інституту представництва громади.

У системному конструкті верхні рівні призначені, щоб відігравати «функції пам'яті». Але вони також відіграють важливу роль у створенні нових нижчих системних рівнів і сприянні вертикальних взаємодій. З цієї системної точки зору політична децентралізація має фундаментальну мету. На основі «принципу субсидіарності» ця передача ресурсів і повноважень створює нові нижчі системні рівні. Розширення участі зацікавлених сторін у політичному процесі полегшує взаємодію між верхнім і нижнім системними рівнями. «Багаторівневе управління», розроблене у ЄС, є емпіричним доказом цього. У випадку ЄС цей інституційний механізм ґрунтується на передачі частини суверенітету країн-членів до інститутів ЄС і активнішій участі нижніх рівнів влади (регіональних, місцевих). Цей багаторівневий підхід є відмінним від ієрархічного підходу у здійсненні політики зверху вниз. Він спирається на

використанні відкритих методів генерації та розповсюдження знань серед різних рівнів управління. Цей підхід у побудові політики продемонстрував свою ефективність у вирішенні екологічних питань, а також у регіональній політиці, забезпечуючи активнішу участь місцевих суб'єктів, і заохочуючи горизонтальні координації між місцевими владами різних країн [204].

Як вже зазначалось, стійкість системи є суб'єктивним концептом. Парадигма територіального сільського розвитку полягає у формуванні такої політики, яка спроможна зніщувати та згладити «трансформаційні процеси» на сільській території. З точки зору адаптивного циклу, вона допомагає пережити фазу «реорганізації», під час якої ключові змінні і процеси територіальної системи змінюються і система досягає нового «стану стабільності».

Стійкість не є об'єктивним поняттям, оскільки воно пов'язане з бажаними «станами стабільності» території, що пов'язані з реаліями людей, причетними до його досягнення. Крім того, стійкість також має нормативні наслідки: якою має бути територія, який діапазон значень, у якому змінні будуть визначати порогові значення, яким чином буде розроблений і керований шлях розвитку системи, які дії будуть підтримуватися? Збільшення «когнітивної синергії» за цими ключовими визначеними змінними є одним з очікуваних результатів діяльності місцевого партнерства. Тому участь і спільне прийняття рішень є шляхом залучення місцевих громад до трансформації території. Досягнення консенсусу передбачає здійснення переговорів між суб'єктами з різними поглядами. Ключове питання полягає у здатності місцевих суб'єктів використати результати обговорень, де поважаються різноманітність інтересів і думок і засуджуються негативні аспекти традиційної поведінки [204].

Попри наявну ефективну практику важливості ендогенної складової і розмаїття місцевих суб'єктів, цей принцип інституційного дизайну створення місцевих територіальних процесів не завжди може стимулювати виникнення корисних змін. Територіальний підхід узгоджується з ідеєю сприяння стратегії розвитку з урахуванням умов різних інституційних середовищ на місцевому рівні. Але місцева перспектива не може бути відстороненою від необхідності

будувати більш широкі і глибокі зв'язки з діяльністю і суб'єктами за межами системи. Фундаментальним наслідком є те, що автократичні рішення більше не здатні спонукати зміни на сільських територіях. Актуальність вертикальних взаємодій не достатньо врахована в сучасній сільській політиці та традиційних підходах до розвитку громад. Територіальний підхід не виключає інших видів управління (на тому ж або на вищих рівнях) територією. Де відсутня спроможність, залишається необхідність забезпечення мінімального і належного надання основних послуг. Завдяки координації та синергії, державні установи з наявністю і територіальною компетенцією вирішення секторальних питань (сільське господарство, освіта, інфраструктура, зайнятість, санітарія, охорона здоров'я, оподаткування) також можуть бути залученими до визначення пріоритетів і майбутніх сценаріїв для території [204].

З політичної точки зору сільські території зазнають значних втрат через рішення, які приймаються поза ними. Місцеві суб'єкти мають розвивати можливості, щоб забезпечити присутність їх голосів у тих масштабах і на тих рівнях, де ці рішення приймаються. Тому налагодження зв'язків із суб'єктами з інших територій може значно поліпшити можливості інституту будь-якого партнерства або місцевого суб'єкта та підвищити ефективність вертикальних взаємодій.

Зв'язки між селом і містом не мають розглядатися тільки як способи поліпшення доступу до адміністративних і суспільних послуг, які не завжди доступні в сільській місцевості. З економічного погляду ці зв'язки є фундаментальними для розвитку взаємних ділових можливостей за межами самої сільської території. Обмеженість ресурсів і недоліки місцевих ринків можуть перешкоджати інноваційним стратегіям. Зовнішні ринки є своєрідними тригерами економічних змін на території. Екзогенний попит може працювати як рушійна сила для трансформації, стимулювання інновацій в економічній діяльності і допомогти змінити тенденцію зациклення на традиційних видах діяльності на сільських територіях.

Досліджуючи сільську територію як надзвичайно складну систему, ми завжди будемо мати справу з невизначеністю. Сільські території виникли як

соціальні та екологічні системи, поведінка яких демонструє непередбачувану, хоча й обмежену, нестабільність. На здатність прогнозувати розвиток системи або керувати її стійкістю не обов'язково впливатиме додаткова інформація. Зміни в системі мають передусім будуватися і керуватися, а не прогнозуватися або плануватися. Дія та адаптація передбачених сценаріїв майбутнього стає все кориснішим інструментом. Системний підхід разом з креативністю, інновацією та самоорганізацією мають вирішальне значення для розробки бажаних і здійснених атракторів і для управління системою в напрямі досягнення цих станів.

2.2. Основні структурні елементи сільських територій

Дослідження організаційної структури сільських територій потребує окреслення їх понятійно-термінологічного навантаження. Зважаючи на відсутність визначення поняття сільської території на сьогодні в будь-якому чинному офіційному документі, пропонуємо власні підходи до його ідентифікації: адміністративно-територіальний та організаційно-функціональний.

Адміністративно-територіальний підхід до визначення структурних елементів сільських територій. Згідно з Конституцією України (Розділ IX, стаття 133): «Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села» [33]. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (Розділ I, стаття 1): «адміністративно-територіальна одиниця – область, район, місто, район у місті, селище, село» [36]. Згідно з «Положенням про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР» (дія цього документа поширюється на територію вже неіснуючої держави, проте на сьогодні він залишається чинним): «Адміністративно-територіальними одиницями Української РСР є: область, район, місто, район у місті, селище міського типу, сільрада, село і селище.

Населені пункти, які є на території Української РСР, поділяються на міські і сільські. До міських населених пунктів належать міста республіканського, обласного, районного підпорядкування і селища міського типу, до сільських – села і селища незалежно від їх адміністративної підпорядкованості» [181]. У проекті Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі» (№4028 від 10.03.2010) пропонуються визначення понять «село» і «селище».

У перших двох нормативних документах з переліку адміністративно-територіальних одиниць випали міські, сільські та селищні ради. Відсутність базового рівня адміністративно-територіальних одиниць – сільських і селищних рад – неминуче приводить до порушення принципу повсюдності територій, за яким значні території поза межами сіл і селищ не належать до жодних адміністративно-територіальних одиниць [172].

Зокрема, у Концепції сталого розвитку сільських територій Російської Федерації до сільських територій належать території сільських поселень і, відповідно, міжсільські території. Авторами розширено уявлення про сільські території як групу сільських поселень або муніципальних районів, яким притаманні загальні закономірності, процеси, перспективи соціально-економічного розвитку і схожість галузевої структури з домінуванням провідного комплексу в економіці територій. Як правило, питання розмежування міст і сільської місцевості відносять до компетенції місцевих органів влади. Зазвичай термін «сільський» має територіальний акцент незалежно від превалювання сільськогосподарського чи іншого виду діяльності [59].

У Федеральному законі РФ дано визначення поняття «сільське поселення». Чинний закон передбачає зміну принципів територіальної організації місцевого самоврядування. Усі муніципальні утворення (за винятком міст федерального значення) поділяються в правовому плані на три типи: поселення (міське чи сільське), муніципальний район, міський округ. Введено нове поняття – «міжсільська територія». Відповідно до цього закону, сільське поселення представляє собою один або кілька об'єднаних спільною територією сільських населених пунктів, у яких місцеве самоврядування здійснюється населенням

безпосередньо і (або) через виборні та інші органи місцевого самоврядування [191].

У запропонованому визначенні сільських територій у проекті Концепції розвитку сільських територій [138]: «сільські території – історично сформована у законодавчо визначених межах системна сукупність, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (сільські поселення, села, сільські ради) та територіально-функціональну, етнічну приналежність, характеризується певним укладом і яка відрізняється за визначеними ознаками (родинні, побутові, матеріальні, моральні (духовні), ідеологічні устої життя, характерні особливості психіки) такого укладу від міських, а також приміських (орієнтованих на місто, поєднаних укладом з містом) територій» потребують уточнення співвідношення понять сільського поселення, села та сільської ради.

Концепція адміністративної реформи в Україні, прийнята ще у 1998 р., закладає основи і принципи здійснення сучасної адміністративно-територіальної реформи в Україні, яка на сьогодні перебуває в стані реалізації [180]. Її успішне проведення передбачає здійснення реформи інститутів державної влади, реформу місцевого самоуправління (максимальна децентралізація) та територіальну реформу, що стане передумовою забезпечення самодостатнього розвитку сільських територій. У межах цієї реформи потрібно визначити територію юрисдикції кожної сільської територіальної громади. Впроваджуючи європейську практику місцевого самоврядування місцева громада повинна мати у своєму розпорядженні всі наявні на її території землі. У такому випадку громаду слід наділити максимальним об'ємом повноважень і функцій, що дозволить їй вирішувати більшість проблемних питань території.

Незавершеність адміністративно-територіальної системи залишила незмінною чинну систему адміністративно-територіального устрою, за якого станом на 1 січня 2012 р. лише 36% від загальної кількості сільських населених пунктів мали свою сільську раду. У 38,4% з них проживає менше однієї тисячі людей, а ще в 51,3% – менше трьох тисяч. За таких умов говорити про

фінансову самодостатність сільських громад та їх можливості вирішити накопичені проблеми також не доводиться.

У спадок від радянської адміністративно-територіальної системи залишилися так звані «матрьошки», які є складними територіальними утвореннями, коли в складі одних територіальних громад перебувають інші, які є самостійними суб'єктами місцевого самоврядування. Ці складні територіальні утворення наявні в 14 областях України, Автономній Республіці Крим і місті Севастополі. Однак кількість таких «матрьошок» у масштабах країни незначна – лише 1,5% всіх громад [161].

З метою реформування адміністративно-територіальної системи та надання територіальним громадам необхідних їм повноважень задля розв'язання проблемних питань території Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (розпорядження від 1 квітня 2014 р. №333-р). У документі зазначено, що адміністративно-територіальний устрій складається з трьох рівнів:

- базового (адміністративно-територіальні одиниці – громади);
- районного (адміністративно-територіальні одиниці – райони);
- регіонального (адміністративно-територіальні одиниці – Автономна Республіка Крим, області, м. Київ і Севастополь).

При цьому одним з принципів створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов і формування кадрового складу для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень є надання територіальним громадам права розпоряджатися земельними ресурсами в межах своєї території, об'єднувати свої майно та ресурси в рамках співробітництва територіальних громад для виконання спільних програм та ефективнішого надання публічних послуг населенню суміжних територіальних громад.

Проте, на думку О. Попової, О. Бородіної та І. Прокопи, прописані у Концепції норми несуть і серйозні загрози функціонуванню нової моделі

місцевого самоврядування, зокрема «вилучення з тексту Конституції України поняття «територіальна громада», яким позначаються жителі села чи добровільне об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста, що мають право самостійно вирішувати питання місцевого значення, і пропонуване замість нього трактування громади як адміністративно-територіальної одиниці, ..., позбавляє жителів сіл, селищ і міст, які увійдуть до цієї «громади», гарантованого їм чинною Конституцією права самоврядування» [100].

31 серпня 2015 року постановою № 656-VIII «Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади» Верховна Рада у першому читанні попередньо схвалила законопроект про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади. Згідно пропонуваних змін стаття 133 Конституції України, яка стосується системи адміністративно-територіального устрою країни, викладена у такій редакції: «Систему адміністративно-територіального устрою України складають адміністративно-територіальні одиниці: громади, райони, регіони. Територія України поділена на громади. Громада є первинною одиницею у системі адміністративно-територіального устрою України. Декілька громад становлять район. Автономна Республіка Крим та області є регіонами України...».

Зasadничими нормативно-правовими документами формування територій громад є Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13) та Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214 «Методика формування спроможних територіальних громад».

Згідно статті 3 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» суб'єктами добровільного об'єднання територіальних громад є суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст. При цьому об'єднана територіальна громада, адміністративним центром якої визначено місто, є міською територіальною громадою, центром якої визначено селище, - селищною, центром якої визначено село, - сільською. У статті 4 уточнюється,

що добровільне об'єднання територіальних громад не призводить до зміни статусу населених пунктів як сільської чи міської місцевості.

Вагомим мотиваційним чинником до об'єднання територіальних громад стала фінансова підтримка держави у формі надання об'єднаній територіальній громаді коштів у вигляді субвенцій на формування відповідної інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку такої територіальної громади. Загальний обсяг фінансової підтримки розподіляється між бюджетами об'єднаних територіальних громад пропорційно до площі об'єднаної територіальної громади та кількості сільського населення у такій територіальній громаді з рівною вагою обох цих факторів.

Об'єднання територіальних громад дозволяє вирішити важливу і досі невирішену проблему порушення принципу повсюдності території. Згідно «Методики формування спроможних територіальних громад» територія спроможної територіальної громади має включати території територіальних громад, що входять до її складу, та бути нерозривною.

Зважаючи на наявні колізії в законодавстві стосовно адміністративно-територіального устрою, нами виділено два ієрархічних рівні (окреслення територіальних меж) сільської території (див. рис. 2.1).

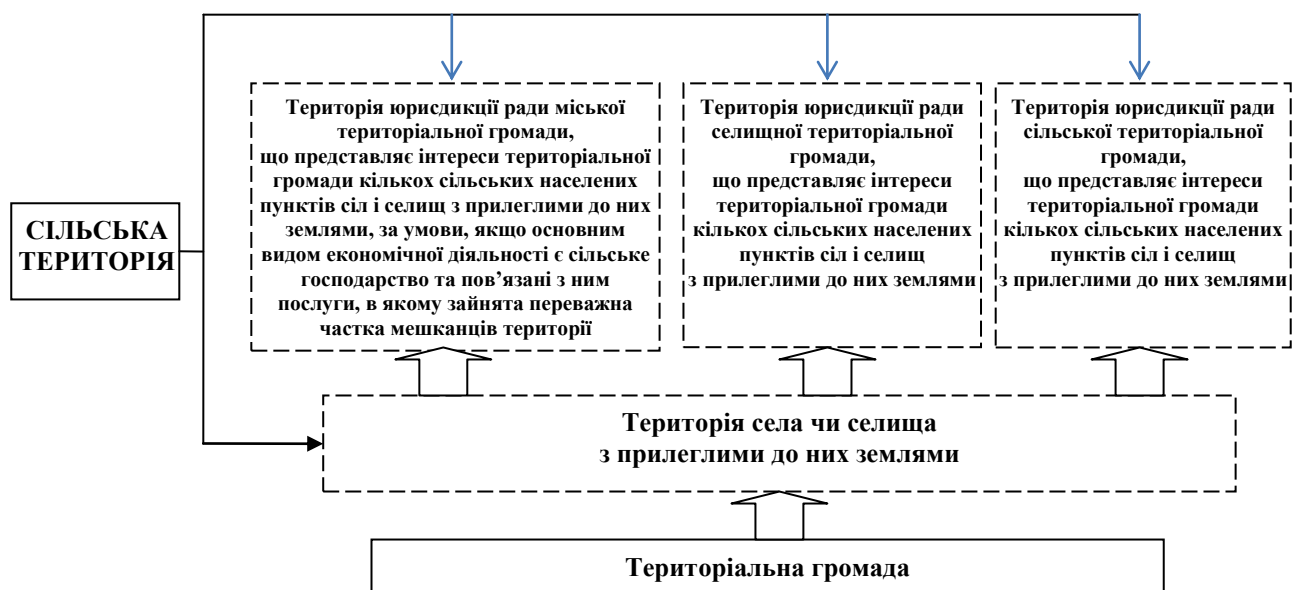

Рис. 2.1. Ієрархічні рівні (окреслення територіальних меж) сільської території

Основою будь-якої сільської території є її територіальна громада.

Законодавчо визначено [36]: «територіальна громада - жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр». Згідно з цим Законом територіальна громада наділена гарантованим державою правом і реальною здатністю, що уособлює місцеве самоврядування в Україні, самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. При цьому територіальна громада села, селища є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень.

Територіальна громада кожної сільської території відрізняється за кількістю, складом (національним, статевим, віковим), за структурою зайнятості, кількістю безробітних тощо. Саме мешканці території забезпечують життєдіяльність сільської території, яка є складною соціоекономічною системою.

Важливою складовою сільської території згідно з адміністративно-територіальним підходом до її визначення є територія проживання сільських мешканців, на якій розміщені соціальна та виробнича інфраструктура, інженерні споруди та комунальні підприємства, виробничі потужності тощо. Невід'ємним атрибутом сільської території є земля як в межах населеного пункту, так і за її межами. Згідно з Земельним кодексом України [45], землі за основним цільовим призначенням поділяються на такі категорії:

- а) землі сільськогосподарського призначення;
- б) землі житлової та громадської забудови;
- в) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- г) землі оздоровчого призначення;
- г) землі рекреаційного призначення;
- д) землі історико-культурного призначення;
- е) землі лісогосподарського призначення;

є) землі водного фонду;

ж) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Сучасне законодавство передбачає, що всі категорії земель (за винятком земель оборони, які можуть перебувати лише у державній власності) можуть перебувати у державній, комунальній чи приватній власності. Тобто апріорі територіальна громада вправі володіти землями всіх категорій, і таке право не обмежене просторовими межами поселення.

Земельні ділянки кожної категорії земель, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі.

Згідно із Земельним кодексом України (ст. 2), органи місцевого самоврядування є суб'єктами земельних відносин. При цьому завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин задля забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель. Територіальні громади є суб'єктами права власності на землю та реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності (ст. 80 Земельного кодексу). Землі, які належать на правах власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю. Таким чином, законодавчо створена матеріальна основа місцевого самоврядування, оскільки без земель комунальної власності місцеве самоврядування не може повною мірою виконувати свої функції.

Відповідно до Земельного кодексу України [45], у комунальній власності перебувають:

- усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності;
- земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування.

Земельні ділянки державної власності, які передбачається використати для розміщення об'єктів, призначених для обслуговування потреб територіальної громади (комунальних підприємств, установ, організацій, громадських

пасовищ, кладовищ, місць знешкодження та утилізації відходів, рекреаційних об'єктів тощо), а також земельні ділянки, які відповідно до затвердженої містобудівної документації передбачається включити у межі населених пунктів, за рішеннями органів виконавчої влади передаються у комунальну власність.

Власне на сільських територіях поєднуються всі особливості використання землі як територіального базису, природного ресурсу й основного засобу виробництва.

Територіальні громади набувають землю у комунальну власність у разі [45]:

- а) передачі їм земель державної власності;
- б) відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;
- в) прийняття спадщини;
- г) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть об'єднувати на договірних засадах належні їм земельні ділянки комунальної власності. Згідно з чинним Земельним кодексом земля може перебувати у приватній, комунальній чи державній власності (див. рис. 2.2).

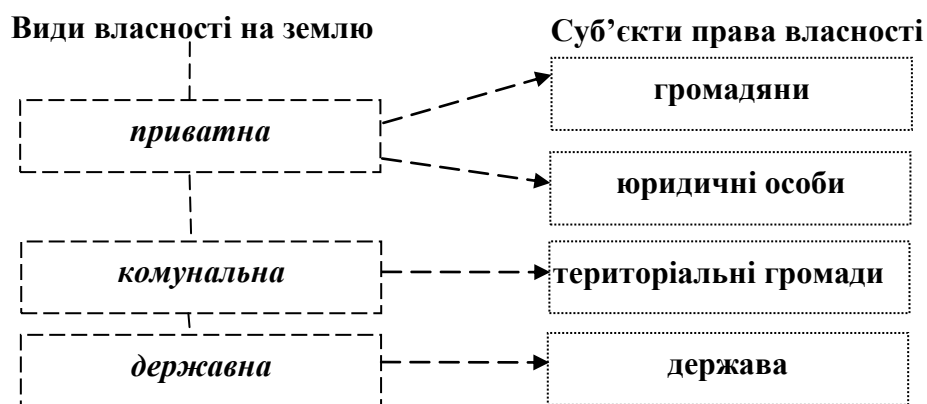

Рис. 2.2. Суб'єкти права власності на землю

Повноваження всіх рівнів законодавчих органів влади стосовно впливу на функціонування сільських територій подано на рис.2.3.

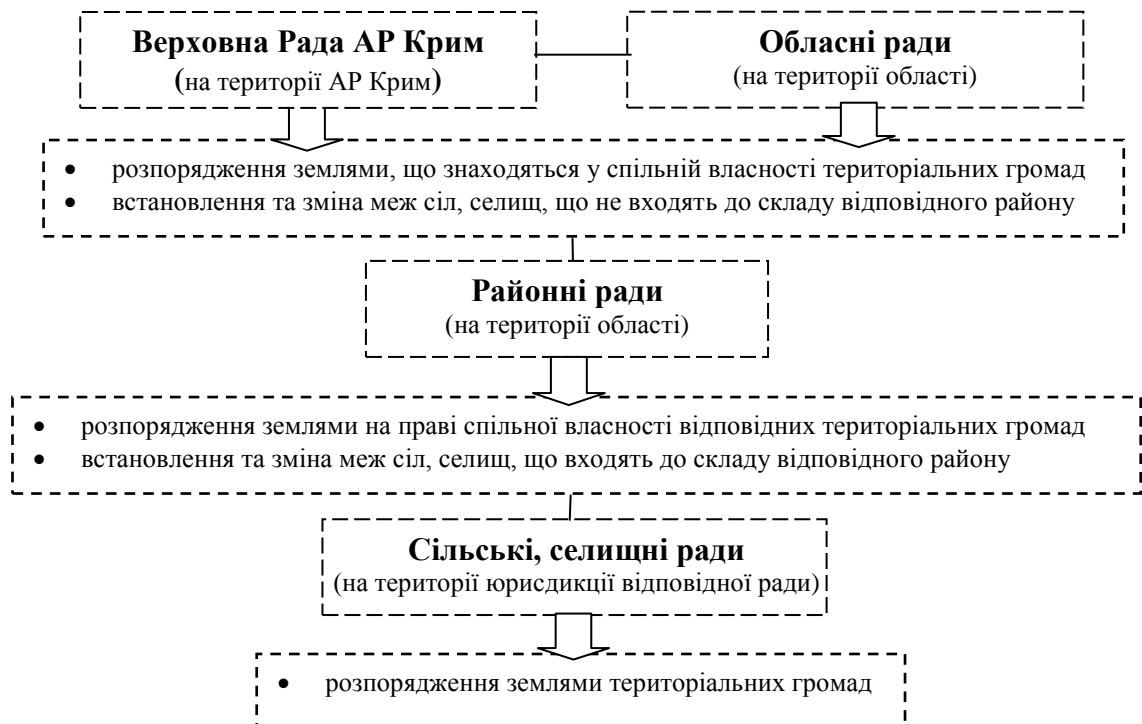

Рис. 2.3. Повноваження законодавчих органів влади у сфері земельних відносин на рівні сільських територій

Зважаючи на викладені вище базиси сучасного адміністративно-територіального устрою України та законодавчо визначений розподіл повноважень у сфері земельних відносин, сільську територію в територіальному вимірі можна окреслити межами адміністративної одиниці села чи селища, до яких долучаються також землі, які на правах приватної власності належать мешканцям відповідної сільської території та земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності відповідної територіальної громади.

Подібний підхід до визначення території юрисдикції відповідної територіальної громади прописаний і у проекті Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі» (№4028 від 10.03.2010): «господарська територія сільського поселення – частина території відповідної ради, що включає в себе територію самого поселення, розпайовані сільськогосподарські та інші наближені до населеного пункту угіддя і площі,

зайняті лісами, водоймищами, шляхами, іншими комунікаціями і об'єктами, що обслуговуються, переважно, його мешканцями».

Тому згідно з адміністративно-територіальним підходом складовими сільської території є її територіальна громада, сільське поселення (село чи селище) зі всіма облаштованими на ньому об'єктами житлового, соціального, виробничого призначення і відповідною інфраструктурою та землі і споруди за межами населеного пункту, які згідно з чинним законодавством, належать мешканцям чи всій територіальній громаді відповідної території.

Розмитість поняття сільської території у національному законодавстві, незавершеність процесу розмежування земель державної та комунальної власності, неоднорідність у розвитку сільських населених пунктів не дозволяє повною мірою використовувати всі наявні на її території ресурси для забезпечення сталого розвитку. Наявні ж на сьогодні можливості сільської території є обмеженими. Слабкість економічної та фінансової бази сіл та селищ робить діяльність місцевого самоврядування малоефективною. Забезпечення ж базових стандартів життя і визначеного набору обов'язкових послуг сільському населенню потребує належного фінансового забезпечення, що, відповідно, вимагатиме і кардинальних якісних змін у чинній адміністративно-територіальній системі країни.

Організаційно-функціональний підхід до визначення структурних елементів сільських територій. Згідно з підходом СОТ, сільською територією є місцевість поза зоною великих міст, де економіка базується на традиційних для сільського населення заняттях, місцевих виробництвах, на використанні природних ресурсів. Ця дефініція засвідчує, що закордоном до складу сільських територій, як правило, включають і малі міста (з чисельністю до 250 тис. осіб), які є центрами цих територій, у яких зазвичай зосереджена значна частка виробництва з переробки сільськогосподарської продукції.

Окремими вченими сільські території досліджуються на рівні регіонів, районів, поселень як територіальні одиниці, у межах яких формується поселенська територіальна спільнота, яка характеризується специфічним сільським укладом, а земля та інші природні ресурси стають джерелами і

факторами соціально-господарської діяльності людей [147]. При цьому в економічній сфері території розвиваються переважно сільськогосподарські галузі, продукт яких є матеріальною основою розвитку території та джерелом її доходу.

Проте слід зазначити, що в сучасних умовах розвитку монофункціональність сільської економіки не забезпечує достатніх умов для сталого розвитку сільських територій, тому вона покликана розвиватися в напрямі диверсифікації видів економічної діяльності. Наголос при цьому робиться на інноваціях, наукових дослідженнях, знаннях і передачі технологій.

Розглядаючи сільську територію як систему зазвичай виділяють три підсистеми: економічну, соціальну й екологічну, кожен з яких також можна представити у вигляді систем, які складаються із сукупності елементів (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Функціональна структура сільських територій як системи [157]

При цьому кожен елемент запропонованої структури сільських територій перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими підсистемами, які, з огляду на вказані характеристики, спрямовані на максимальне забезпечення задоволення його потреб та інтересів. Цьому сприяє механізм реалізації набору функцій сільських територій, які можна систематизувати, враховуючи розглянуту структуру сільської території [157]:

1. Природна підсистема: природно-зберігаюча; екологічна; рекреаційна.
2. Соціальна підсистема: демографічна, соціальна, культурна.

3. Економічна підсистема: ресурсна; виробнича; господарська; управлінська.

Зважаючи на комплексність поняття сільських територій, їх розвиток передбачатиме зміну стану всіх підсистем (соціальної, економічної та екологічної) сільських територій у часі. Проте окремі дослідники притримуються думки, що розвиток має передбачати лише зміни на краще [149]: «Розвиток полягає у здійсненні змін на краще, зазвичай у сенсі підвищення економічного, соціального, екологічного добробуту та якості життя громадян».

Складність будь-якої системи полягає у складності її структурних елементів. Зокрема, економічна підсистема сільської території є надзвичайно складним утворенням зі своєю структурою, зв'язками між структурними елементами, факторами розвитку тощо.

Сільське господарство, залишаючись на сьогодні для багатьох сільських територій важливим економічним сектором економіки і чинником створення багатства і робочих місць, втрачає свою домінуючу роль, володіючи й іншими важливими соціальними, рекреаційними та екологічними функціями. Його значущість значно варіює залежно від території, рівня модернізації первинного сектору і наявності альтернативних джерел доходу. Зокрема, на більшості територій ЄС на первинний сектор припадає менше 10% від загального числа зайнятих. У третині сільських територій його частка становить менше 5%. Проте в деяких районах його частка, як і раніше, перевищує 25% [216].

Багатофункціональність сільського господарства передбачає виконання широкого спектру соціальних функцій, таких як підтримка виробничого потенціалу, заохочення розвитку сільських територій (збереження сільського населення, ландшафту та спадщини) і охорони навколишнього середовища (див. рис. 2.5).

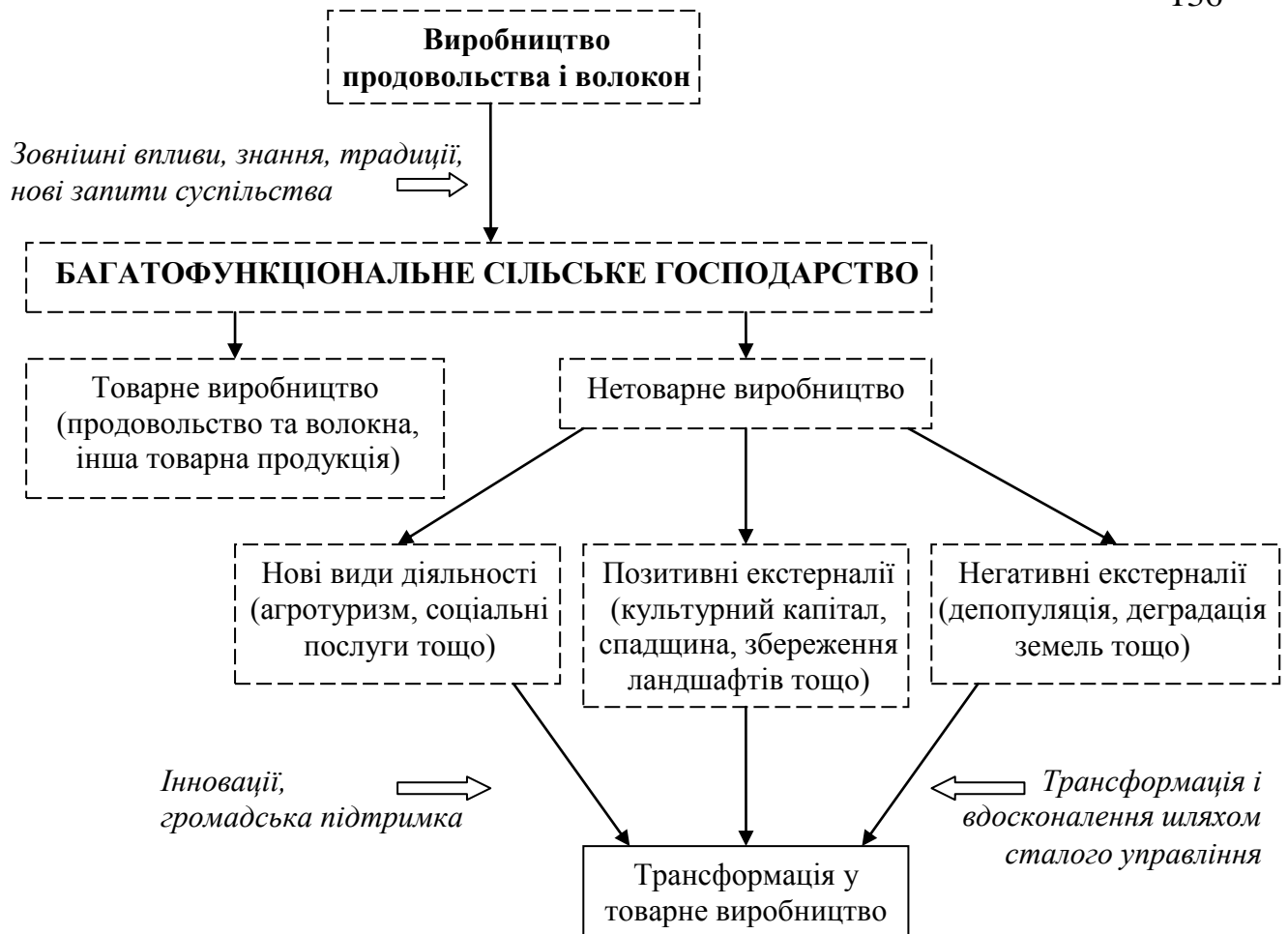

Рис. 2.5. Мультиплікативна функція сільського господарства [216]

Багатофункціональність сільського господарства можна означити як інтегроване виробництво товарної і нетоварної продукції у сільському секторі. Тобто економічна діяльність може мати множинний результат і сприяти досягненню кількох соціальних цілей одночасно. Багатофункціональність є новою об'єднуючою парадигмою, яка вплинула на формування постмодерністського сільського господарства відповідно до нових суспільних викликів.

На думку окремих дослідників, сільське господарство виконує чотири види функцій [216]. Для більш наочного визначення індивідуальної ролі сільського господарства використано різні кольори. «Зелені функції» передбачають управління ландшафтом і збереження ландшафтних принад, природокористування, створення середовища проживання диких тварин, збереження біорізноманіття, удосконалення обміну поживними речовинами тощо. «Блакитні послуги» є іншими суспільними благами, створеними

сільським господарством, які включають управління водними ресурсами, боротьбу з повенями, збір води і створення енергії. «Жовті послуги» відповідають за роль сільського господарства у сільській згуртованості і життєздатності, атмосфері і розвитку, що дозволяє враховувати культурну та історичну спадщину, створення регіональної ідентичності, пропонуючи полювання, агротуризм і агророзваги. Продовольча безпека є «білою функцією» сільського господарства.

Розвиток сільської економіки базується на тісній взаємодії первинного сектору із секторами так званої «нової економіки»: «зелена» енергетика, туризм, розвиток ремесел та виробництво регіональних продуктів, освітні послуги тощо.

Така складна система як сільські території не може обмежуватися лише традиційними економічною, соціальною та екологічною підсистемами. На думку окремих дослідників [49], необхідно виділити ще як мінімум три підсистеми: політичну, культурну та інформаційну.

Досліджуючи сільські території як соціо-еколого-економічні системи, окремі дослідники пропонують виділити такі її структурні елементи:

- сільська територія як базис для проживання сільського населення і задоволення життєвих потреб, що забезпечує життєдіяльність відповідної людської спільноти;
- організаційно-виробнича структура, яка забезпечує розвиток виробництва на цій території і при заданій сукупності населення;
- еколого-господарський баланс території, тобто стійкий стабільний розвиток сільського господарства з використанням ощадних до природного середовища інтенсивних, екологічно безпечних технологій.

На думку А. Амбросенко [1], сільська територія – поліфункціональний географічний простір за межами міст, на якому формуються територіальні логістичні господарські кластери: сільського, лісового і водного господарств. При цьому металогістичний кластер об'єднує господарські системи низького рівня з врахуванням галузевих, секторальних і просторових ознак єдності

географічного й економічного просторів. Кластери низького рівня виражають сутність зв'язків, що виникають між природними ресурсами, фізичним капіталом і ресурсами праці в логістичних ланцюжках території та за її межами. Тому сільські території доцільно розглядати як системне поліелементне і поліфункціональне просторове утворення з інтегральними оцінками економічної, соціальної та екологічної ефективності використання природно-ресурсного потенціалу [1].

У вітчизняній агроекономічній літературі важливою ознакою сільської території вважається наявність на ній сукупності системоутворюючих елементів: соціуму (населення), села (сільського поселення), сільськогосподарських та інших угідь поза межами сільських поселень із розташованими на них виробничими об'єктами [91]. При цьому «системоутворювальним елементом сільських територій на базовому рівні виступає населення в його виробничому, споживчому, самоврядному вимірах. Іншими їх елементами є поселення (просторовий резервуар певних об'єктів, місце життєдіяльності його мешканців), виробничий комплекс, землі сільськогосподарського та іншого призначення, соціальна сфера, інфраструктура, природне середовище (в межах і поза межами поселень)» [91]. Основними ж функціями сільських територій є виробничо-господарська, оздоровчо-рекреаційна, природоохоронна та соціальна [96].

Важливими «складовими сільських територій є сільські поселення як виробничі, соціально-культурні, адміністративні, осередки самоврядування, сільськогосподарські та інші угіддя за межами населених пунктів з розташованими на них виробничими об'єктами, наявним матеріальним і природно-ресурсним потенціалом, а також населення як їх системоутворюючий елемент. Зазначені компоненти сільських територій перебувають у тісному взаємозв'язку між собою та з елементами інших систем» [17].

Зважаючи на особливості організаційного та функціонального навантаження поняття «сільська територія», будемо розглядати його як складну систему, яка складається з шести підсистем: економічної, фінансової, соціальної, екологічної, культурної та політичної (див. рис. 2.6).

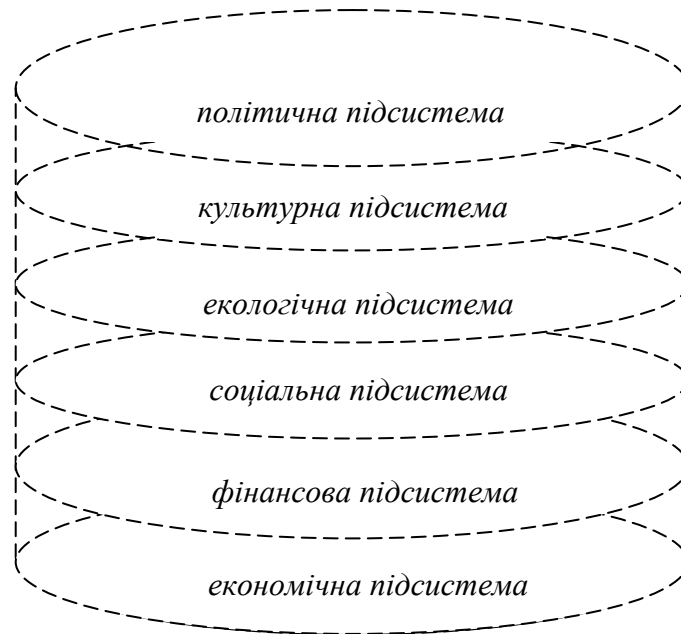

Рис. 2.6. Підсистеми сільської території як складної системи

Економічна підсистема сільської території охоплює всю сукупність видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованої на виробництво, обмін, розподіл і споживання товарів і послуг. Ефективність її функціонування залежить від максимально повного задіяння місцевих ресурсів, які інвестуються і мобілізуються задля отримання прибутку. Основними елементами фінансової підсистеми є: місцеві фінанси; фінанси суб'єктів господарювання усіх форм власності; фінанси невиробничої сфери діяльності; фінанси населення; фінансовий ринок; фінансова інфраструктура тощо.

Недостатність фінансових ресурсів для забезпечення місцевими органами влади покладених на них функцій і завдань як власних, так і делегованих; скорочення власних оборотних коштів суб'єктів підприємництва; обмеженість доступу до зовнішніх ринків запозичень є суттєвими перешкодами на шляху сталого розвитку сільської території. Соціальна підсистема пов'язана із сільськими мешканцями і стосується навичок і знань, якими вони володіють, а також включає демографічні характеристики території, взаємозв'язки між мешканцями і соціальними мережами. Екологічна підсистема відіграє ключову роль у стимулюванні або обмеженні економічного розвитку. Якість навколишнього середовища відіграє все більше значення в економічному

розвитку сільських територій, особливо у світлі останніх змін у сільському господарстві, розвитку туризму і відпочинку тощо. Культурна підсистема як сукупність матеріальних і духовних цінностей, як історично набутий набір правил всередині соціуму для його збереження та гармонізації, які базуються на соціальній практиці і соціальному відтворенні символів і смислів. Політична підсистема включає впорядковану, складну, багатогранну систему державних і недержавних відносин соціальних (суспільних та політичних) інститутів, що виконують певні політичні функції. Вона покликана відображати різноманітні інтереси соціальних груп, які безпосередньо або через свої організації і рухи беруть участь в політичному житті території.

Система [73] (від грец. «система» – ціле, складене з частин) є одним з ключових понять природничих, технічних та соціальних наук. Система: 1) будь-яка матеріально-енергетична чи концептуальна сукупність взаємозв'язаних складових, об'єднаних прямими і зворотними зв'язками в деяку єдність; 2) саморозвиваюча і саморегульована визначеним чином впорядкована матеріально-технічна сукупність, наявна та керована як відносно стійке єдине ціле за рахунок взаємодії, розподілу і перерозподілу наявних, поступаючих ззовні і продукованих цією сукупністю речовин, енергії, інформації, і яка забезпечує превалювання внутрішніх зв'язків (у тому числі переміщень речовин, енергії і передачі інформації) над зовнішніми.

Кожна із зазначених підсистем має матеріально-інформаційну природу, формуючись у єдності матеріальної та інформаційної основ [73]. Під матеріальною основою розуміють сукупність об'єднаних у системне ціле матеріальних елементів, які забезпечують здійснення комплексу функцій, необхідних для існування і розвитку системи. Інформаційна ж основа – це нематеріальна сутність, яка ув'язує в системне ціле матеріальні елементи системи і забезпечує у просторі і часі впорядкованість системи. Інформаційною основою сільської території є нематеріальні активи (права майнової та інтелектуальної власності, імідж підприємств, товарні знаки тощо), технологічні схеми, ноу-хау, бази даних, взаємозв'язки між окремими ланцюгами виробництва, економічні відносини в межах і за межами сільської

території, знання і досвід працівників, правова основа, традиції і звички людей тощо [73].

Збалансоване функціонування інформаційної та матеріальної основ дозволяє забезпечити виконання ними функції по збору та переробці інформації. Виходячи з матеріально-інформаційної основи кожної з підсистем сільської території, вони функціонують завдяки взаємодії територіального, людського та інформаційного базисів.

2.3. Формування моделей розвитку сільських територій на основі системного підходу

Світові тенденції децентралізації щодо прийняття багатьох управлінських рішень на місцях стосовно перспектив розвитку кожної окремої території та розширення можливостей територій користуватися належними їй ресурсами обумовлюють потребу у формуванні моделі розвитку сільських територій, яка б забезпечувала ефективне використання потенціалу території. У той же час маючи в своїй сукупності спільні проблеми розвитку, кожна з сільських територій характеризується своїми природно-кліматичними, соціальними, економічними та екологічними особливостями розвитку, які повинні враховуватись при побудові адекватної моделі їх розвитку.

Більшість досліджень проблем розвитку аграрного сектору та села в 70-90-ті роки ХХ ст. базувалось на плановому підході [102, 167]. При цьому під комплексним планом соціально-економічного розвитку сільського адміністративного району розуміли планування основних показників перспективного розвитку сукупності галузей господарства району, в першу чергу сільського господарства і взаємопов'язаних з ним галузей на основі врахування всього багатоманіття умов розвитку району, ефективного використання його економічних та природних ресурсів.

Комплексність передбачає [167]:

- оптимальне використання земельних, трудових та інших ресурсів району;

- раціональну, яка відповідає природно-економічним умовам і вимогам науково-технічного прогресу, структуру сільського господарства району;
- тісний взаємозв'язок сільськогосподарського виробництва з решта галузями господарства;
- оптимізацію міжгалузевих пропорцій і зв'язків;
- пропорційний розвиток галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери.

Важлива роль у вирішенні проблеми оптимального поєднання економічних та соціальних аспектів планування належить системному підходу, який дозволяє розглядати район як соціально-економічну систему, в якій економічні та соціальні процеси, які об'єктивно розвиваються, знаходяться в тісній взаємозалежності.

На основі системного підходу є можливим вивчити закономірності і залежності, які характеризують план соціально-економічного розвитку як складну відкриту систему, якій притаманні внутрішня цілісність, відносна автономність, динамізм та інш. [167].

Невизначеність сутності сільських територій, несформованість інституційного середовища їх функціонування, законодавча мінливість стосовно майбутніх реформ землі та адміністративної реформи тощо стають перепонами на шляху до формування чітких пріоритетів та цілей розвитку сільських територій. Відсутність протягом тривалого часу законодавчо визначеної політики розвитку сільських територій законсервувала існуючу неефективну систему розподілу повноважень між різними рівнями влади та суб'єктами сільського розвитку. Така ситуація призвела до зростання безробіття на селі, збільшення міграційних потоків з села в міста і за кордон, простоювання та деградації значних обсягів сільськогосподарських земель, зосередження вагомих земельних ресурсів в агрохолдингах, неможливості використання власних ресурсів території тощо.

Сільські території як об'єкт дослідження задля формування моделей їх стійкого розвитку – це складне соціально-економічне явище, яке має свої цілі

розвитку, соціально-економічний та природно-ресурсний потенціал і систему місцевого самоуправління [59].

Дефініція «модель» пов'язана передусім з наявністю двох принципових підходів до ідентифікації [4]. Згідно з першим підходом, модель є довільною множиною значень елементів з певними функціями. Відповідно, з позиції математичної логіки модель є формулою (функцією), яка пов'язує кілька взаємозумовлених чинників відповідного соціального чи економічного процесу. У другому підході модель розглядається як можливість глибокого аналізу певних явищ у суспільному житті.

Модель як копія реального об'єкта має відображати основні властивості об'єкта моделювання (сільську територію), процеси в об'єктах системи та їх взаємозв'язок, фактори впливу на різні складові розвитку сільської місцевості, які перебувають у взаємозв'язку один з одним і служать виконанню поставленого завдання.

При обґрунтуванні підходів до побудови моделей функціонування сільських територій необхідно врахувати:

- по-перше, наразі не існує системних моделей функціонування сільських територій, які б забезпечили якісну постановку задач планування, прогнозування та оптимального управління наявними динамічними процесами стосовно сільських територій;
- по-друге, на цей час не повною мірою є вивчена природа процесів (соціальних та економічних), які б забезпечили гарантовану адекватність розроблюваних моделей;
- по-третє, розроблення інформаційних систем для конкретних сільських територій є надзвичайно довготривалим і коштовним. Без таких систем створити моделюючі, оптимізуючі та системи оптимального управління нереально;
- по-четверте, наявні на сьогодні часткові моделі розвитку сільських територій передбачають насамперед розвиток сільського господарства. Проте у сучасних умовах заходи з розвитку аграрного сектору мають бути доповнені

заходами, направленими на розвиток не лише сільського господарства, але й розвиток територій загалом;

- по-п'яте, моделювання процесів розвитку сільських територій необхідно здійснювати із врахуванням загальнодержавних проблем;
- по-шосте, вирішення соціальних питань територій без розв'язання проблем ефективної реалізації їх потенціалу є безперспективним;
- по-сьоме, тільки використання синергетичного підходу до дослідження процесів на сільських територіях може дати очікувані результати – побудову ефективних систем управління сільськими територіями.

Тому поліфункціональна модель розвитку сільських територій має орієнтуватись насамперед на економічні процеси як на конкретній сільській території, так і за її межами (у регіоні, суміжних регіонах, державі тощо), охоплювати всі взаємозв'язані галузі економіки та враховувати самоорганізуючі та основні напрями адміністративно-управлінських впливів на їх розвиток і в результаті призводити до цілеспрямованих соціальних перетворень на селі.

Стратегія ринкових перетворень та формування моделі сільського розвитку має враховувати реальну оцінку потенціалу села для втілення цих перетворень і прогнозовані наслідки таких реформ з позиції досягнення стратегічних соціально-економічних цілей та мінімізації негативних потенційних загроз. Як стверджує наприклад Т. Осташко, виділяють три рівнопріоритетні стратегічні цілі аграрних перетворень: продовольча безпека; формування сталого, ефективного, експортоорієнтованого сільського господарства; розвиток сільської місцевості, які тісно пов'язані між собою і взаємозалежні [61].

Окремі дослідження в напрямі побудови моделі розвитку аграрного сектору та сільських територій здійснюються і на вітчизняних теренах [47]. Більшість з них обмежуються формалізацією процесів і не знаходять своєї реалізації на реальних даних. Аналіз досягнень агропромислового виробництва розвинутих країнах свідчить, що саме ефективне використання новітніх розробок у сфері агротехніки, біотехнології та агроекології, всебічна

раціоналізація аграрного природокористування зумовили тут істотне зниження природо-, фондо- й енергомісткості агропродовольчої продукції, різке підвищення її конкурентоспроможності. Зазначені чинники слід віднести до пріоритетних напрямів розвитку вітчизняного АПК [40].

Визначаючими факторами впливу на розвиток сільської території є правовий, макроекономічний (динаміка розвитку національної економіки та світові тенденції розвитку), інституційний, фінансовий (бюджетний, кредитний, інвестиційний), ціновий та внутрішньоресурсний (фактор розміщення, фактор забезпеченості природними та трудовими ресурсами, структурний, інституційно-організаційний, інфраструктурний, фактор ініціативності сільських мешканців).

Моделювання розвитку сільського господарства як визначаючого насьогодні виду економічної діяльності на сільській території за об'ємом продукції та кількістю робочих місць, здійснюється в розрізі рослинництва та тваринництва за основними групами продукції. При побудові моделі сільськогосподарського виробництва слід враховувати такі його особливості як залежність від погодних умов, сезонність виробництва, нееластичний попит на його продукцію, значну матеріаломісткість виробництва, зазвичай повільну окупність, значну залежність від державної підтримки, слабку прогнозованість виробництва через особливості інституційної його складової (переважна частка сільськогосподарської продукції виробляється в господарствах населення) тощо.

Достатньо повне вивчення структурних елементів території, параметричний опис цих елементів, врахування дії внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку території, дозволяє зробити оцінку інвестиційної привабливості території. Підвищенню інвестиційної привабливості сільських територій сприятиме завершення адміністративно-територіальної реформи, проведення кадастрової оцінки землі, децентралізація системи міжбюджетних відносин тощо.

Регіональні особливості розвитку сільських територій є основою для розробки та формування соціально-економічного районування України. Проте

найбільш яскраво відмінності у розвитку сільських територій розкриваються через їх класифікацію за визначеними критеріями.

Формування моделі розвитку сільських територій передбачає врахування всього багатоманіття внутрішнього потенціалу та акцентування на особливостях досліджуваної території. Обмежуючим фактором реалізації моделі сільських територій є потенціал їх розвитку (див. рис.2.7).

Рис. 2.7. Побудова моделі розвитку сільської території

Для дослідження розвитку сільської території як цілісної системи, моделювання економічних процесів на території, визначення тенденцій їх розвитку в майбутньому, прогнозування окремих економічних показників доцільно використовувати економіко-математичне моделювання. Цей метод є зручним інструментом для аналізу особливостей розвитку сільської території як складної динамічної системи, імітації і короткотермінового та довгострокового прогнозування її поведінки.

Методи моделювання базуються на побудові моделі прогнозованого об'єкта і вивчення з її допомогою процесу розвитку об'єкта в майбутньому [68]. Моделлю є об'єкт, який замінює оригінал і відображає найважливіші для цього дослідження риси і властивості оригіналу. Під моделлю економічної системи розумітимемо таке її представлення, яке складається з визначеного об'єму організованої інформації про неї і побудоване для її вивчення. Для однієї і тієї ж системи можна побудувати кілька різних моделей, у тому числі залежно від ступеня деталізації системи. Побудова такої моделі, яка б максимально

адекватно описувала процеси розвитку сільської території, її внутрішні взаємозв'язки і дозволяла б ефективно втручатися в процеси, є досить складним завданням. Основними типами таких моделей є: економетричні, математичні, статистичні та імітаційні.

Імітаційна модель, на відміну від аналітичної, представляє собою не закінчену систему рівнянь, а розгорнуту схему з детально описаною структурою і поведінкою досліджуваного об'єкта. Для імітаційного моделювання характерно відтворення явищ, які описуються моделлю, із збереженням їх логічної структури, послідовності чергування у часі, взаємозв'язку між параметрами і змінними досліджуваної системи [28].

Імітаційні моделі призначені для отримання інформації про модельовану систему і розробки в подальшому відповідних оцінок, придатних для формування рішень. Моделювання розвитку сільських територій з побудовою імітаційної моделі має такі переваги:

- можливість побудови більш адекватних реально функціонуючим об'єктам моделей і майже необмеженого експериментування з моделлю при різних припущеннях;
- порівняно легке залучення в модель факторів невизначеності, випадкового характеру багатьох змінних;
- відображення динаміки процесів, часових параметрів, термінів, запізнь.

Моделювання є важливим тоді, коли система складається із багатьох систем, які паралельно функціонують і взаємодіють між собою в часі. Можна виділити такі напрями економіко-математичного моделювання економічних процесів:

- моделювання територіальних пропорцій розвитку економіки сільських територій;
- моделювання розміщення виробництва за галузями сільськогосподарського виробництва;

- моделювання формування сільськогосподарського господарства регіонів країни.

Розроблення, дослідження та практичне використання моделей розвитку територій здійснюється за такими основними напрямками:

- розвиток та впровадження інформаційних систем, розроблення систем інформаційного забезпечення аналізу ринків;
- розроблення спеціалізованих та інтегрованих програмних комплексів, адаптованих до регіональних умов;
- розроблення програмних комплексів, які орієнтовані на використання на різних рівнях державного управління;
- розроблення навчально-інформаційних систем (економіка та технології на сільських територіях);
- розвиток просторових моделей регіонів.

У розробленні моделей функціонування сільської економіки важливо враховувати різні аспекти розвитку території: демографічні, соціальні, еколого-економічні, фінансові тощо. Еколого-економічний аспект моделювання має включати умови забруднення, знищення та утилізації забруднювачів навколишнього середовища, обмеження на екологічно небезпечні види діяльності, умови зіставлення затрат і результатів природоохоронних заходів. Важливим є забезпечення глибшого вивчення соціально-економічної динаміки та розвиток багатопрофільних систем прогнозування.

Побудова просторових моделей, передусім інформаційних, вимагає задіяння значної кількості спеціалістів. Такі моделі включають дані з розміщення ресурсів, їх розвиток, міжрегіональні потоки товарів та послуг, фінансових та людських ресурсів тощо.

При моделюванні розвитку сільської території як цілісної системи, яка складається з об'єктів, кожний з яких становить собою складну функціонуючу систему, перспективними є також методи інформаційного моделювання, оскільки інформаційні моделі дозволяють найбільш повно і точно імітувати структуру об'єкта і його властивості, і теорія імпульсних процесів, яка набула

широкого застосування при дослідженні складних динамічних еколого-соціально-економічних систем [152].

Моделювання розвитку сільської території передбачає побудову її багатосшарової інформаційної моделі. Базовими етапами її реалізації є:

- визначення основних структурних елементів сільської території;
- обґрунтування системи змінних, які достатньо повно характеризуватимуть ці елементи;
- встановлення основних зв'язків і відношень між цими елементами;
- присвоєння цим зв'язкам відповідних відносних та абсолютних величин;
- побудова багатofакторних моделей розвитку для кожного елемента сільської території;
- побудова економетричної множинно-регресійної моделі для прогнозування розвитку сільського господарства території;
- визначення основних внутрішніх та зовнішніх факторів розвитку сільської території;
- оцінки рівня розвитку та інвестиційної привабливості території;
- формування системи управлінських рішень, які забезпечать ефективний розвиток сільської території.

Моделювання розвитку сільських територій передбачає досягнення таких цілей, як наближення до міських стандартів життя (доступність основних соціальних благ), забезпечення продовольчої безпеки країни, збереження природних екосистем території тощо.

Моделювання розвитку сільських територій в умовах зовнішньої та внутрішньої нестабільності економічного, політичного тощо середовищ є надзвичайно складним процесом. Здійснення моделювання ускладнюється ще й специфікою самого об'єкта моделювання – сільських територій – оскільки на сьогодні не існує як його законодавчого визначення (лише в окремих законопроектах), так і правового визначення економічної бази для їх розвитку. Також здійснення моделювання ускладнюється й внутрішніми особливостями

функціонування сільських територій, яким на сьогодні, притаманний монофункціональний розвиток. Ведення ж сільського господарства характеризується значною залежністю від кліматичних умов, сезонністю виробництва, нееластичним попитом на його продукцію, значною матеріаломісткістю виробництва, зазвичай повільною окупністю, залежністю від державної підтримки, слабкою прогнозованістю виробництва через особливості інституційної його складової (переважна частка сільськогосподарської продукції виробляється саме в господарствах населення).

Реалізація моделей розвитку сільських територій покликана:

- забезпечити оперативною (інтегральною, балансовою, довідковою тощо) інформацією наявні системи прийняття рішень;
- забезпечити ефективне використання ресурсів сільських територій;
- забезпечити послаблення впливу природних факторів на розвиток сільських територіях;
- забезпечити ефективну керованість, яка дозволить виробляти продукцію із запланованою якістю в об'ємах і в номенклатурі, яка дасть максимальну прибутковість на прогнозованому проміжку часу;
- підвищити доходні статті бюджету за рахунок розвитку всіх видів економічної діяльності на основі ефективної реалізації потенціалу території;
- підвищувати зайнятість шляхом створення нових робочих місць у нових секторах економіки сільської території;
- розробляти та реалізовувати соціально-економічні програми розвитку сільських територій на всіх рівнях;
- підвищувати інвестиційну привабливість громад, сприяти реалізації інвестиційних проектів тощо.

Сільські території як системний динамічний об'єкт, на теренах якого діють стійкі кількісні закономірності, характеризуються кількісними співвідношеннями, що уможлиблює їх формалізоване математичне представлення.

Сільська територія як система – це сукупність взаємозв'язаних елементів, які сумісно реалізують визначену ціль. Навколишнє середовище, у якому функціонує система, є надсистемою. Підсистемою є підмножина елементів, які реалізують цілі, узгоджені з цілями системи (наприклад, підсистема може здійснювати частину цілей системи). Усі процеси на сільських територіях активно взаємодіють. Взаємодія завжди є конкретною і тому її можна оцінити. Зміст взаємодії обумовлений природою процесів та їх складових.

Рівні моделювання та відповідні їм моделі наведені на рис. 2.8.

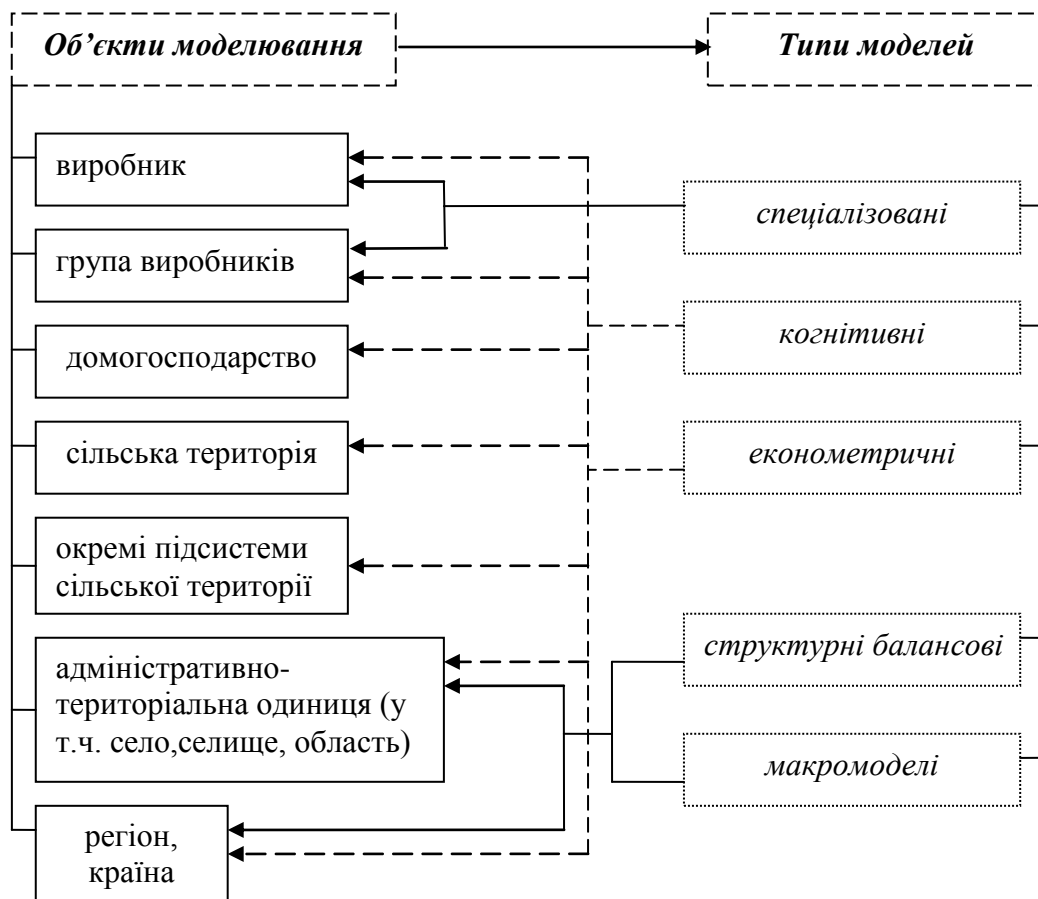

Рис. 2.8. Рівні моделювання та відповідні їм моделі розвитку сільських територій (розроблено автором)

Системні моделі розвитку сільських територій включають у себе: моделі функціонування окремого сільськогосподарського виробника, моделі функціонування групи товаровиробників сільськогосподарської продукції,

моделі окремих підсистем сільської території (соціальної, економічної, екологічної тощо), моделі на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць, зокрема на рівні регіону сільська економіка є інтегрованою у регіональну економіку тощо.

Адаптації моделей для подальшого моделювання процесів на сільських територіях передують обробка та аналіз соціально-економічної інформації. Основними видами аналізу є ретроспективний (наступний, історичний) і перспективний (попередній, прогнозний). Вони своєю чергою диференціюються на фінансово-економічний, управлінський, техніко-економічний, функціонально-вартісний, системний, оперативний (поточний), тактичний, стратегічний, прогнозний аналізи тощо.

Системи аналізу даних. В умовах трансформаційних процесів в економіці країни швидкоплинність змін і структурних зрушень відображаються у змінах характеристик об'єктів моделювання. Це потребує оперативного фіксування, аналізу й узгодження на мікро-, мезо- й макрорівнях управління. Таку функцію виконують інформаційні системи, які покликані забезпечити аналіз даних. Інтенсивного розвитку останнім часом зазнали інформаційні технології Business Intelligence (BI), які водночас дозволяють об'єднувати збір даних, аналіз моделювання і прогнозування [71].

Інструменти BI включають технології аналітичної обробки даних On-line Analytical Processing (OLAP), отримання даних (Data Mining), різні програмні продукти у вигляді статистичних пакетів. OLAP – це технологія оперативної аналітичної обробки даних, що використовує методи і засоби для збору, збереження та аналізу багатовимірних даних для підтримання процесів ухвалення рішень.

Методики Data Mining сформовані як синтез методів статистики, теорії інформації, машинного навчання, теорії баз даних тощо. Отримання даних визначається як процес аналітичного дослідження великих масивів інформації для виявлення закономірностей і систематизації взаємозв'язків між змінними, які в подальшому можна використати для нових даних [71]. Одним з методів, на основі якого організовується Data Mining, є нейронні мережі.

Спеціалісти в області теорії автоматичного управління останнім часом особливу увагу приділяють новим нетрадиційним підходам стосовно інтелектуалізації систем управління. В їх основу покладені формалізовані якимось чином знання людини про об'єкт управління, чи притаманні людині способи мислення, завдяки яким вона вивчає навколишній світ і підкорює його своїм інтересам. До першої групи підходів належать, наприклад, жорстко детерміновані експертні системи, а також більш гнучкі системи управління на базі нечіткої логіки (fuzzy logic). Нечітка логіка є одним з методів еволюційного моделювання, який пропонується в Data Mining. Причинами виникнення невизначеності даних є невідомість, неповнота (недостатність, неадекватність) і недостовірність, яка поділяється на фізичну і лінгвістичну [11].

Другий підхід реалізується в межах еволюційних методів моделювання, до яких належать генетичні алгоритми (ГА) і штучні нейронні мережі (ШНМ). Пропонований напрям формалізації знань є альтернативним класичній парадигмі й відносно новим напрямом у теорії автоматичного управління, згідно з яким пропонується інший спосіб відображення й перетворення дійсності [11].

Формування моделі розвитку сільських територій передбачає врахування всього багатоманіття внутрішнього потенціалу та акцентування на особливостях досліджуваної території. Проте найбільш яскраво відмінності у розвитку сільських територій розкриваються через їх класифікацію за визначеними критеріями. Обмежуючим фактором реалізації моделі сільських територій є потенціал їх розвитку

2.4. Характеристики системних моделей розвитку сільських територій

Дамо коротку характеристику та призначення основних моделей функціонування сільської території загалом та її окремих елементів зокрема.

Макромоделі. Особливостями розвитку сільських територій є їх відкритий характер та інтегрованість у економіку регіону: внутрішні ринки товарів і

факторів виробництва відповідних територій є відкритими та інтегрованими у національну економіку. Відповідно, макромоделі дозволяють вивчати функціонування сільської економіки як складової регіональної економіки.

Розрізняють два основних типи моделей економічного зростання. У моделях першого типу зростання розглядається як конкурентне, тобто всі регіони конкурують за обмежені ресурси, а розвиток національної економіки розглядається як результат ефективного розподілу ресурсів між регіонами. У моделях ж кумулятивного або генерованого зростання регіон орієнтується на внутрішні джерела розвитку, що передбачає розвиток регіонів без перерозподілу ресурсів між ними [18].

Головним завданням реалізації цих моделей є визначення основних чинників регіонального зростання та з'ясування умов, які забезпечать рівноважний та ефективний просторовий розвиток для всієї сукупності територій, що входять до цього простору.

Укрупнена модель (макромодель) функціонування економіки регіону охоплює блоки [18]:

- виробництво товарів і ринкових послуг;
- виробництво неринкових послуг;
- населення;
- доходи та видатки зведеного бюджету країни;
- основні балансові співвідношення;
- індикатори соціально - економічного розвитку регіону.

На рівні регіону досліджувати розвиток сільських територій можна на основі модифікації моделі функціонування регіону, запропонованої А. Гранбергом [18].

Блок виробництва товарів і ринкових послуг.

Блок виробництва. В моделі використовуються «класичні» виробничі функції, які показують залежності об'ємів випусків від факторів виробництва (зокрема, функції Кобба-Дугласа):

$$X^t = F_x^t(L_x^t, A_x^t), \quad (2.1)$$

де X^t – обсяги випуску товарів та ринкових послуг у фактичних цінах;

L_x^t – чисельність зайнятих;

A_x^t – вартість основних засобів.

Динаміка основних засобів визначається їх початковою вартістю, введенням та вибуттям [18]:

$$A_x^{t+1} = (1 - r_x^t)A_x^t + \Delta A_x^t, \quad (2.2)$$

де r_x^t - коефіцієнт вибуття основних засобів,

ΔA_x^t - введення засобів у поточному періоді.

Введення засобів визначається освоєними інвестиціями попереднього періоду [18]:

$$\Delta A_x^t = I_x^{t-1}. \quad (2.3)$$

Загальний обсяг інвестицій забезпечується власними можливостями виробників (IO_x^t), коштами місцевих бюджетів (IL_x^t), державного бюджету (IS_x^t), позиченими засобами (IZ_x^t) [18]:

$$I_x^t = IO_x^t + IL_x^t + IS_x^t + IZ_x^t. \quad (2.4)$$

Фінансовий блок. Основним фінансовим результатом є прибуток (збиток) від реалізації товарів та послуг [18]:

$$PR_x^t = P_x^t X^t (1 - m_x^t) - a_x A_x^t - z_x^t L_x^t (1 + n_l^t), \quad (2.5)$$

де PR_x^t - прибуток (збиток) від реалізації товарів та послуг;

P_x^t - індекс росту основних цін;

m_x^t - питомі матеріальні витрати;

a_x - норма амортизації основних засобів;

z_x^t - середня заробітна плата;

n_l^t - нарахування на заробітну плату.

Виробництво неринкових послуг.

Блок виробництва. Його структура є аналогічною до блоку виробництва товарів та ринкових послуг (Y^t - об'єм випуску неринкових послуг):

$$Y_t = F_y^t(L_y^t, A_y^t); \quad (2.6)$$

$$A_y^{t+1} = r_y A_y^t + \Delta A_y^t; \quad (2.7)$$

$$\Delta A_x^t = I_y^{t-1}; \quad (2.8)$$

$$I_y^t = I L_y^t + I S_y^t + I X_y^t + I H_y^t + I Z_y^t, \quad (2.9)$$

де $I X_y^t$ - інвестиції у виробництво неринкових послуг (на розвиток відомчої соціальної інфраструктури);

$I H_y^t$ - ресурси населення (домашніх господарств) на будівництво житла.

Фінансовий блок. Його основна тотожність – рівність сукупних доходів та витратків на виробництво неринкових послуг $D_y^t = R_y^t$.

Доходи формуються з коштів державного та місцевих бюджетів ($R S_y^t$, $R L_y^t$), відомчих джерел ($R X_y^t$) і позичених засобів ($R Z_y^t$):

$$D_y^t = R S_y^t + R L_y^t + R X_y^t + R Z_y^t. \quad (2.10)$$

До витрат на виробництво неринкових послуг належать: матеріальні затрати ($m_y^t p_y^t Y^t$), витрати на капітальний ремонт і заміну основних засобів ($a_y^t A_y^t$), оплату праці, включно з нарахуваннями ($Z_y^t (1 + n_y^t) L_y^t$), податкові та неподаткові платежі (N_y^t):

$$R_y^t = m_y^t p_y^t Y^t + a_y^t A_y^t + Z_y^t (1 + n_y^t) L_y^t + N_y^t. \quad (2.11)$$

Населення. Зазвичай, будується три типи балансів: баланс населення, баланс працездатного населення, баланс грошових доходів та витрат населення.

Баланс населення формується на основі природнього та механічного рухів населення у розрізі трьох вікових груп: молодшого від працездатного віку (H_1^t), у працездатному віці (H_2^t), старшого від працездатного віку (H_3^t).

Позначення:

r_j^t - коефіцієнт життєвості для j -ої групи населення, $j=1,2,3$;

ΔH^t - сальдо зовнішньої міграції для j -ої групи населення;

ΔH - сальдо зовнішньої міграції загалом для населення;

ξ^t - інтенсивність зовнішньої міграції;

S_j^t - вікова структура мігрантів, $j=1,2,3$.

Основні співвідношення:

$$\Delta H^t = H^t \xi^t, \quad (2.12)$$

$$\Delta H_j^t = S_j^t \Delta H^t, \quad (2.13)$$

$$H_j^{t+1} = r_j^t H_j^t + \Delta H_j^t, \quad (j=1,2,3) \quad (2.14)$$

$$H^{t+1} = H_1^{t+1} + H_2^{t+1} + H_3^{t+1}. \quad (2.15)$$

Баланс працездатного населення. Чисельність працездатного населення визначається з врахуванням працюючих пенсіонерів.

Баланс грошових доходів та витрат населення. Основними статтями доходів населення є доходи, отримані з основного місця праці, соціальні трансферти (пенсії, стипендії, допомоги), доходи від грошових вкладів та цінних паперів, інші доходи. Основними статтями витрат є витрати на купівлю товарів та послуг, обов'язкові платежі, заощадження (грошові вклади, купівля цінних паперів і валюти), інші витрати.

Доходи та видатки зведеного бюджету країни.

У цьому блоці формуються варіанти розподілу та використання доходів зведеного бюджету. Відповідно до прийнятих нормативів податкових нарахувань і неподаткових зборів та їх розподілу оцінюються доходи бюджетів (Державного та місцевих). Відповідно до поставлених цілей та пріоритетів розвитку країни визначається структура бюджетних видатків, оцінюється рівень збалансованості доходів та витрат та заходи, які забезпечуватимуть її підвищення тощо.

Доходи бюджету складаються з податкових, неподаткових надходжень, доходів від операцій з капіталом та трансферт.

Податкові відрахування. До загальнодержавних податків належать [35]: податок на прибуток підприємств (N_1); податок на доходи фізичних осіб (N_2); податок на додану вартість (N_3); акцизний податок (N_4); екологічний податок (N_5); рентна плата (N_6); мито (N_7). До місцевих податків належать: податок на майно (N_8); єдиний податок (N_9). До місцевих зборів належать: збір за місяць для паркування транспортних засобів та туристичний збір.

Так, наприклад, при розмірі ставки n_1^t та розмірі оподатковуваного прибутку P_{bx}^t податок на прибуток дорівнює:

$$N_1^t = n_1^t P_{bx}^t. \quad (2.16)$$

Аналогічно, за встановленими законодавчо розмірами ставок розраховуються й інші податки.

Сума отриманих доходів на місцях податків позначається як NN^t .

Місцеві бюджети. Сукупні доходи бюджету регіону, крім власних доходів DL_s^t , включають бюджетні трансферти з Державного бюджету DT_r^t і позичені засоби ZR^t :

$$DL^t = DL_s^t + DT_r^t + ZR^t. \quad (2.17)$$

Описана модель дозволяє вивчати процеси і механізми функціонування та розвитку економіки регіону, розраховувати узагальнюючі показники (індикатори) регіонального розвитку та їх взаємозв'язки. Частина індикаторів є достатньо традиційними, вибір інших визначається можливостями моделі.

Структурні балансові моделі. Ці моделі та їх реалізація дають можливість встановлювати залежності та зв'язки між кількісними та якісними економічними параметрами, проводити аналіз впливу внутрішніх та зовнішніх чинників на економічні процеси в регіонах загалом і на окремо взятих сільських територіях тощо. Зокрема, вони дозволяють [18]:

1. Здійснювати аналіз видів економічної діяльності, у яких об'єми випуску залежать від попиту, або ж лімітуються виробничими можливостями. Тому в прогнозних розрахунках разом з типовими задачами доцільно використовувати й такі, у яких за одними видами економічної діяльності невідомими є величини

x_i (валовий випуск i -ої галузі), а за іншими – y_i (кінцева продукція i -ої галузі).

2. Розглядати різні ситуації, зокрема знаходження y_i за умови повного використання всіх виробничих потужностей, при цьому вектор величин $x_j = N$ може не задовольняти обмеження за іншими виробничими ресурсами. Повне використання потужностей може бути неефективним через незадовільний стан частини потужностей, структура ж кінцевого попиту може виявитися нерациональною тощо.

3. Досліджувати вплив регулювання цін на регіональному рівні на формування доданої вартості (рентабельності) в розрізі видів економічної діяльності. Більшість цін формується не на внутрішньо регіональному, а на міжрегіональному, національному і світовому ринках. Зміна таких «зовнішніх» цін суттєво впливає на величину доданої вартості (особливо рентабельності) майже у всіх видах економічної діяльності в регіоні. Проте зберігається також деяка множина товарів та послуг, ціни на які формуються в регіоні. Відповідно, при регулюванні цих цін необхідно враховувати їх можливий вплив на величини доданої вартості, а також на інші «регіональні ціни».

4. Вивчати міжгалузеві залежності кінцевого попиту і доданої вартості. Валова додана вартість є сумою споживання основного капіталу, оплати праці, нарахувань на оплату праці, прибутку, певних податків, субсидій (із знаком мінус) та інших елементів. Вивчення структури доданої вартості за видами економічної діяльності і залежностей елементів доданої вартості від об'ємів випуску і кінцевого попиту займає важливе місце в регіональному економічному аналізі і прогнозуванні.

5. Будувати міжгалузеві моделі регіону з відкритою економікою. У базовій моделі міжгалузевого балансу зовнішні зв'язки регіону розглядаються просто як частина кінцевого попиту: вивіз та експорт продукції – зі знаком плюс, ввіз та імпорт – зі знаком мінус. Для того, щоб досліджувати можливості та ефективність розвитку зовнішніх зв'язків, їх вплив на пропорції економіки регіону, необхідно виділяти в моделі відповідні змінні та параметри.

Дані про вивіз (експорт) та ввіз (імпорт) у зіставленні з об'ємами випуску і споживання продукції за видами економічної діяльності характеризують безпосередній вплив зовнішніх зв'язків на формування та розподіл ресурсів певних видів продукції і, відповідно, лише пряму участь відповідних галузей у міжрегіональному і міжнародному розподілі праці. Обмеженість аналізу лише цих даних полягає в недообліку міжгалузевих взаємозв'язків, які виникають внаслідок обміну продукцією різних галузей. Тому важливе значення має аналіз повних потреб і повної економії випусків та ресурсів, обумовлених вивозом і ввозом продукції. Показники повного вивозу (експорту) і повного ввозу (імпорту) доцільно використовувати для регулювання структури зовнішніх зв'язків регіону з метою досягнення кращої збалансованості і підвищення ефективності регіонального господарського комплексу. Наприклад, для зменшення дефіциту енергії в регіоні можна не лише збільшувати ввіз енергії та енергоресурсів, але й скорочувати вивіз енергомісткої продукції і збільшувати її ввіз. Для ефективнішого використання місцевих природних ресурсів може бути доцільніше вивозити не первинну продукцію (сировину), а продукти її глибокої переробки. Міжрегіональний та зовнішньоторговельний обміни здійснюють вплив не лише на структуру виробництва, але й на потребу в обмежених ресурсах.

6. Модифікувати вихідні умови і дослідити модель з недоповнюючим ввозом. У базовому варіанті моделі міжгалузевого балансу допускається можливість розвитку будь-якого виду економічної діяльності в кожному регіоні. Таке припущення виправдане лише при дуже значному рівні агрегації галузей. Неможливість організації деяких виробництв пояснюється насамперед природними факторами (відсутністю деяких корисних копалин, ґрунтово-кліматичних умов тощо). Обмеженість видів виробництв у регіоні може також бути наслідком соціально-історичних умов, низької економічної ефективності певних виробництв, науково-технічної відсталості тощо.

7. Будувати модель з коефіцієнтами вивозу та ввозу. Визначення на прогнозований період значень вивозу та ввозу, експорту та імпорту для окремого регіону стикається зі значними труднощами насамперед тому, що

потребує міжрегіональних узгоджень. Для полегшення цієї задачі нерідко використовуються коефіцієнти вивозу та ввозу як інструменти аналізу відкритості економіки регіону.

8. Будувати оптимізаційні моделі. Оптимізаційні міжгалузеві моделі регіону розвивають та посилюють аналітичні можливості моделей балансового типу. По-перше, основні умови балансових моделей обов'язково включаються в оптимізаційні моделі, і тому балансові моделі можуть інтерпретуватися як частковий випадок оптимізаційних моделей. По-друге, оптимізаційні моделі дозволяють впорядкувати і формалізувати вибір найкращих із збалансованих станів економіки регіону з погляду визначених критеріїв оптимальності (цільових функцій). По-третє, розв'язок оптимізаційної моделі разом з «оптимальним планом» дає важливу інформацію про співмірність затрат та результатів – оптимальні оцінки, а також інші показники, які характеризують зміну «оптимального плану» при зміні різних умов моделі.

9. Виявити дефіцитні потужності, що слугує сигналом для здійснення оперативних заходів з максимального розширення моделі за рахунок модернізації і додаткових поставок обладнання, прискореного вводу пускових будівельних об'єктів, зміни спеціалізації відповідних підприємств та інтенсифікації режиму їх роботи (змінності) тощо. Цьому сприяє побудова *оптимізаційної моделі міжгалузевого балансу продукції і виробничих потужностей*.

Введемо позначення:

$X = (x_i)$ – вектор-стовпчик валових випусків;

x_{ij} – поточні затрати продукції i -ої галузі на випуск j -ої галузі;

$Y = (y_i)$ – вектор-стовпчик кінцевої продукції,

$A = (a_{ij})$, $(i, j = 1, \dots, n)$, де $a_{ij} \geq 0$ – коефіцієнт прямих затрат продукції i -ої галузі на виробництво одиниці продукції j -ої галузі.

Відповідна балансова модель матиме вигляд:

$$\begin{aligned} X &= AX + Y, \\ fX &\leq C, \end{aligned} \tag{2.18}$$

$$X \leq N,$$

де f – матриця ресурсних коефіцієнтів;

C – вектор наявних ресурсів;

$N = (N_j)$ – вектор-стовпчик виробничих потужностей.

Критерій оптимальності (чи цільова функція) регіону виражає прагнення до максимізації благополуччя населення в межах умов стійкого соціо-економіко-екологічного розвитку регіональної системи.

Для короткострокового періоду прогнозування, як правило, використовуються критерії максимізації внутрішнього кінцевого попиту чи його основної частини – кінцевого споживання при фіксації решти кінцевого попиту.

Модифікаціями критерію оптимальності у міжгалузевій моделі регіону є максимізація внутрішнього кінцевого попиту (чи кінцевого споживання) в заданому асортименті; максимізація приросту внутрішнього кінцевого попиту (чи кінцевого споживання) в заданому асортименті; максимізація векторної функції внутрішнього кінцевого попиту (кінцевого споживання) тощо.

Когнітивні моделі. Зважаючи на вагомість фактора невизначеності для виявлення базових соціально-економічних проблем розвитку та генерації рекомендацій щодо методів управління складною системою (якою є сільська територія) перспективною є розробка когнітивної моделі для якісного моделювання ситуації та територіях [83].

Якісні моделі складних і надскладних систем достатньо ефективно будуються на основі математичного апарату знакових і зважених графів, які дозволяють формалізувати взаємодію основних позитивних і негативних зворотних зв'язків, що існують між процесами, які визначають функціонування і розвиток складної соціально-економіко-екологічної моделі. При побудові таких моделей може використовуватись неповна, нечітка і навіть суперечлива інформація. Відповідно, когнітивна структуризація є зручним інструментом дослідження слабоструктурованих, погано формалізованих задач. Вона сприяє поглибленню розуміння проблем, виявленню протиріч, якісному їх аналізу.

Щоб зрозуміти і проаналізувати поведінку складної системи з допомогою когнітивного підходу, будується структурна схема причинно-наслідкових зв'язків [83]. Такі схеми, інтерпретуючі думки, погляди осіб, які приймають рішення, називаються когнітивною картою. На математичній мові когнітивна карта називається знаковим (зваженим) орієнтованим графом (орграфом).

Загалом когнітивні технології сприяють вирішенню таких задач:

- якісний аналіз політичної, економічної, соціальної та іншої інформації для прогнозування і ранньої ідентифікації загроз національній безпеці;
- якісний аналіз ситуації для виявлення факторів, які впливають на її розвиток;
- моделювання ситуації для прогнозування можливих варіантів її розвитку і визначення дій, які сприяють її розвитку у напрямі, що відповідає національним інтересам.

Аналіз таких важливих для суспільства проблем, як ефективне управління розвитком сільських територій, проводиться на надзвичайно складних системах. Вони містять велику кількість змінних, які взаємодіють. При здійсненні математичного моделювання складних систем потрібно постійно знаходити компроміс між складністю моделей, точністю результатів і можливістю забезпечення даними обчислювальний процес на прогнозований період. На перших порах слід розробляти достатньо прості моделі, які вимагають мінімальну кількість даних. Для розробки таких моделей можуть бути використані знакові та зважені орграфи.

Для вивчення властивостей, встановлення перспектив регіонального розвитку сільських територій та оперативного ефективного втручання в наявні процеси необхідне комплексне дослідження різноманітних взаємопов'язаних аспектів функціонування: економічних, соціальних, природно-кліматичних, сировинно-ресурсних тощо з урахуванням політичних, правових і інших відносин, що існують на конкретній сільській території та в її навколишньому середовищі.

Одним з пріоритетних напрямів подальшого розвитку сільських територій є підвищення ефективності використання її ресурсного потенціалу. Сільська територія як об'єкт дослідження відрізняється складною структурою, характеризується величезною кількістю різнорідних за своєю природою елементів і взаємозв'язків, наявністю невизначеності та ризику, неоднозначністю наслідків від прийнятих управлінських рішень тощо. Наявність таких властивостей свідчить, що сільська територія належить до класу складних слабоструктурованих із слабовизначеними зв'язками систем. Необхідно зауважити, що, як правило, опис параметрів і законів функціонування систем такого класу за допомогою традиційного (класичного) математичного апарату, який слабоприспосований до структурованих процесів різної природи, з різнорідними впливами як дискретної, так і неперервної дії за умов значної невизначеності параметрів діючих і прогнозованих процесів є проблематичним. Побудова адекватних моделей таких складних систем вимагає нетрадиційних підходів, які б враховували неповноту, неточність, несинхронність даних і різноманітність методик її обробки.

Для дослідження систем такого класу в багатьох випадках ефективнішим є використання методів моделювання, які явно використовують структуру об'єкта дослідження з нечітко оціненими зв'язками між компонентами цього ж об'єкта. Процеси, які в ньому відбуваються, за своєю природою є динамічними і проходять на значних інтервалах часу. Застосованими можуть бути різноманітні методи числового, якісного, експертного та інших типів аналізу, включаючи методи нечіткої логіки.

Одним з перспективних підходів до аналізу слабоструктурованих проблемних сфер, що сформувався в останні десятиріччя, є аналіз когнітивних карт або когнітивне моделювання [56]. Характерною рисою сучасного моделювання складних соціальних та економічних систем, в основі якого лежить когнітивний аналіз, є симбіоз наук: психології, соціології, економіки, математики, інформатики тощо. Такі наукові напрями, як дослідження операцій, загальна теорія систем, кібернетика і прогностика, формують

методологію сучасного моделювання, яка дозволяє побудувати системи прогнозування, планування та керування.

Аналіз різноманітних апробованих підходів, які б можна було ефективно використати для розвитку і функціонування соціально-економічних систем, засвідчує, що для цих цілей найбільш природним апаратом є знакові, зважені знакові, функціональні знакові графи та апарат імпульсних процесів.

Вказаний апарат дозволяє працювати з даними як якісного, так і кількісного типу. Причому рівень використання кількісних даних може змінюватися в сторону їх збільшення у процесі глибшого вивчення взаємозв'язків між взаємодіючими факторами.

Апарат знакових графів дозволяє формувати прогнози розвитку чи траєкторії руху системи моделювання у фазовому просторі його змінних (факторів) на основі інформації про її структуру, зв'язків між окремими об'єктами, імпульсними процесами.

В основі технології когнітивного аналізу лежить когнітивна структуризація знань про об'єкт і його зовнішнє середовище. Ціль такої структуризації полягає у встановленні найсуттєвіших факторів, їх якісний і числовий зв'язок як в межах об'єкту, так із зовнішнім середовищем. Взаємовплив факторів відображається за допомогою когнітивної карти (граф-моделі), яка представляє собою знаковий (зважений) орієнтований граф. Когнітивну карту можна подати у вигляді орієнтованого графа, ребрам якого поставлені у відповідність ваги. Вершини графа відповідають факторам (концептам), що визначають ситуацію, орієнтовані ребра – причинно-наслідковим зв'язкам між факторами. Когнітивні карти є не тільки засобом структуризації та формалізації ситуації (або системи), але і засобом її аналізу. Різні інтерпретації вершин, ребер та вагових коефіцієнтів на ребрах приводять до різних моделей і методів їх аналізу.

Використання знакових і зважених орграфів для моделювання складних систем. Найсуттєвими для досліджуваної проблеми змінні параметри вважаються вершинами орграфа G . Від вершини u до вершини v в G є дуга (u, v) , якщо зміна значення параметра u впливає безпосередньо на значення v . Ця дуга має знак плюс, якщо вплив u на v є «посиленням» (за інших рівних

умов збільшення u приводить до збільшення v і зменшення u приводить до зменшення v), і знак мінус, якщо викликає «гальмування» (за інших рівних умов збільшення u приводить до зменшення v , і зменшення u приводить до збільшення v).

Згідно з твердженням Маруями [152], контур (дві і більше змінних) посилює відхилення тоді і лише тоді, коли він містить парну кількість негативних дуг (у супротивному випадку це контур, який протидіє відхиленню).

Якщо більшість контурів є контурами, які посилюють відхилення, то початкові зміни можуть перевищувати зміни в результаті їх безпосереднього впливу. Таким чином, наявність багатьох контурів, які посилюють відхилення, передбачають нестійкість [152].

Такі моделі містять в собі багато спрощень. Наприклад, вплив деяких змінних на інші може бути різної сили. Модель у вигляді знакового орграфа передбачає, що всі впливи будуть однаковими по силі, оскільки ваги на кожній дузі дорівнюють одиничній величині. Більш обґрунтовано буде приписування дугам (u, v) різної ваги $w(u, v)$, що приводить до зваженого орграфа. Така вага інтерпретується як відносна сила впливу і може бути позитивною (для «підсилюючих» впливів) чи негативною (для «гальмуючих» впливів). Більш загальним випадком буде, якщо сила впливу, яка відповідає дузі (u, v) , змінюється залежно від значень змінних u і v . Таку залежність можна змодельовати, приписуючи кожній дузі (u, v) орграфа G функцію $f(u, v)$ значень u і v змінних. Орграф з такою функцією $f(u, v)$ називається функціональним знаковим орграфом [152].

Друге спрощення в знаковій (зваженій чи функціонально-знаковій) моделі полягає у неврахуванні часу запізнювання при впливі зміни u на v . Таким чином, у більш точній моделі необхідно було б ввести на дузі другу вагу для визначення запізнювання, яке відповідає впливу, чи ще в більш загальному вигляді функцію $g(u, v)$, яка визначає запізнювання при впливі u на v .

У теорії зважених графів важливим є поняття стратегії. Стратегією називається процедура, яка змінює стан системи. Якщо система представляється зваженим орграфом, деякі можливі зміни чи стратегії є такими [152]:

- змінити у визначений час значення деяких вершин;
- додати в заданий час деяку нову вершину (фактор) і нові дуги до неї і від неї;
- змінити в певний час знак деякої дуги;
- змінити в заданий час вагу деякої дуги;
- додати нову дугу між наявними вершинами;
- додати новий контур (який посилював би чи зменшував відхилення).

Моделі когнітивних карт та етапи їх побудови. У загальному випадку когнітивною картою називається причинно-наслідкова мережа

$$G = \langle C, W \rangle,$$

де G – орієнтований граф (когнітивна карта);

C – множина вершин факторів, $c_i \in C$, $i = 1, 2, \dots, n$, що є елементами досліджуваної системи;

W – множина зв'язків між факторами (ребра графа), які інтерпретуються як причинно-наслідкові зв'язки.

Як правило, множину факторів C розбивають на три підмножини: множину вхідних факторів, або параметрів управління $U = \{u_1, u_2, \dots, u_m\}$; множину проміжних факторів $E = \{e_1, e_2, \dots, e_p\}$; множину вихідних (цільових) факторів $Y = \{y_1, y_2, \dots, y_l\}$. Кожній вершині c_i ставиться у відповідність вектор незалежних змінних $X_i = X^{(c_i)} = \{x_g^{(c_i)}\}$ $g = 1, 2, \dots, l_i$, що характеризує її суттєві параметри.

За способами експертного завдання, ступенем сили причинно-наслідкових зв'язків і значень концептів можна виділити такі види когнітивних карт: якісні (знакові), зважені, нечіткі. У якісних (знакових) когнітивних картах чинники ситуації пов'язані причинно-наслідковими відношеннями, для яких визначений тільки знак впливу: позитивний (+1) або негативний (-1). При позитивному

зв'язку зростання фактора-причини призводить до зростання фактора-наслідку, а при негативному – до зменшення. Якщо ж від одного вузла графа до іншого ведуть як позитивні, так і негативні зв'язки, то питання про сумарний характер впливу залишається невизначеним. У зважених знакових когнітивних картах визначаються знак (+ або -) і вага впливу, що визначає силу причинного зв'язку [152].

Узагальненням традиційних когнітивних карт є нечіткі когнітивні карти, у яких ваги ребер можуть бути значеннями з деякої лінгвістичної шкали, що характеризують силу (ступінь) впливу відповідного зв'язку, або (у деяких інтерпретаціях) ступінь упевненості в наявності цього зв'язку. Цим лінгвістичним змінним можна поставити у відповідність чисельні значення з відрізка $[-1, 1]$: $w_{ij} = w(c_i, c_j) \in W \rightarrow [-1, 1]$, $i, j = 1, 2, \dots, n$. У цьому випадку значення ваг причинно-наслідкових зв'язків можна одержати з використанням методів побудови функцій приналежності дискретних нечітких множин. У загальному випадку побудова когнітивної (графічної) карти проблемної ситуації складається з етапів, наведених нижче [152].

Когнітивні карти дозволяють здійснювати *статичний аналіз*, або аналіз впливів – це аналіз досліджуваної ситуації за допомогою вивчення структури взаємних впливів концептів когнітивної карти та *динамічний аналіз*, який полягає у генерації можливих сценаріїв розвитку ситуації в часі.

Аналіз когнітивних карт дозволяє здійснювати аналіз впливів, аналіз динаміки зміни стану (прогноз розвитку ситуації), аналіз стійкості, сценарний аналіз, пошук управлінських впливів, оцінювання й інтерпретацію прогнозів розвитку ситуації.

Аналіз впливів у когнітивній карті полягає у визначенні знака та сили непрямого і сумарного впливу між будь-якою парою чинників у знакових і нечітких когнітивних картах. Дослідження взаємодії концептів дозволяє оцінювати «розповсюдження впливу» по когнітивній карті, що змінює її стан (проміжних і вихідних факторів). Аналіз когнітивної карти дозволяє виявити структуру проблеми (системи), знайти найбільш значущі фактори, що впливають на неї, оцінити дію факторів (концептів) один на одного [152].

Можна виділити такі *етапи побудови когнітивних карт* [24]:

1. Виділення чинників, що характеризують проблемну ситуацію.

1.1. Виділення базисних факторів (концептів), що описують суть проблеми. Виділення в сукупності базисних цільових факторів, стан яких бажано змінити.

1.2. Визначення факторів, що впливають на цільові. Ці фактори в моделі будуть потенційно можливими важелями дії на ситуацію (параметрами управління).

1.3. Визначення індикаторів (параметрів) факторів та процесів, що відображають та пояснюють динаміку розвитку проблемної ситуації.

2. Групування чинників по блоках шкал вимірювання для побудованих показників. Групування в окремі блоки факторів, що характеризують певну сферу проблеми (геополітичну, макро- і мікроекономічну, соціальну, екологічну, демографічну, галузеву, регіональну тощо).

2.1. Виділення для кожного блоку часткових показників, що детально характеризують досліджувані тенденції та процеси.

2.2. Побудова для кожного блоку групи інтегральних показників, за змінами яких можна судити про загальні тенденції у цій сфері.

3. Визначення зв'язків між чинниками.

3.1. Визначення напряму впливів і взаємовпливів між чинниками.

3.2. Визначення позитивності впливу (позитивне, негативне +\(-).

3.3. Визначення сили впливу і взаємовпливу чинників (зокрема, у термінах лінгвістичних змінних).

3.4. Визначення зв'язків між чинниками різних блоків.

4. Перевірка адекватності моделі.

Приклади побудови когнітивних карт.

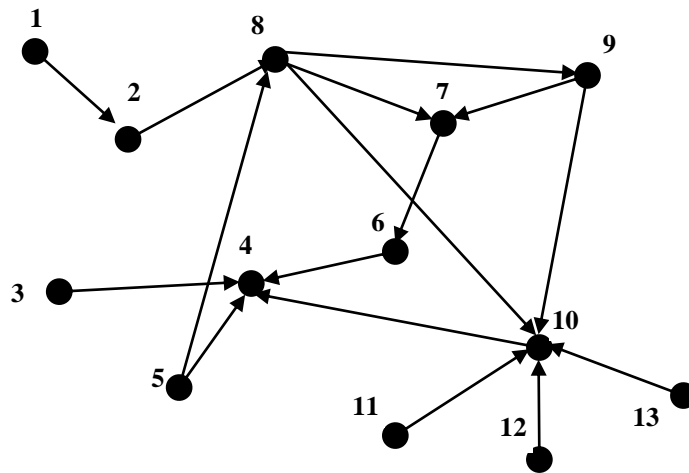

Рис. 2.9. Когнітивна карта економічного добробуту сільських мешканців
(розроблено автором)

(1 - частка сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні господарств населення, %; 2 - частка сільськогосподарських підприємств у виробництві сільськогосподарської продукції, %; 3 - частка зайнятих у сільському господарстві, %; 4 - сукупні ресурси домогосподарств, грн.; 5 – диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію; 6- частка сільського господарства в економіці регіону, %; 7 – ефективність сільськогосподарського виробництва, грн. на 100 га; 8 - обсяг інвестицій на сільській території, грн.; 9 - рівень розвитку транспортної інфраструктури; 10 – товарність сільськогосподарського виробництва, %; 11 – кількість сільських домогосподарств з площею землі 1,01 га і більше; 12 – частка землі сільських домогосподарств з площею землі 1,01 га і більше, %; 13 – інститут дорадництва)

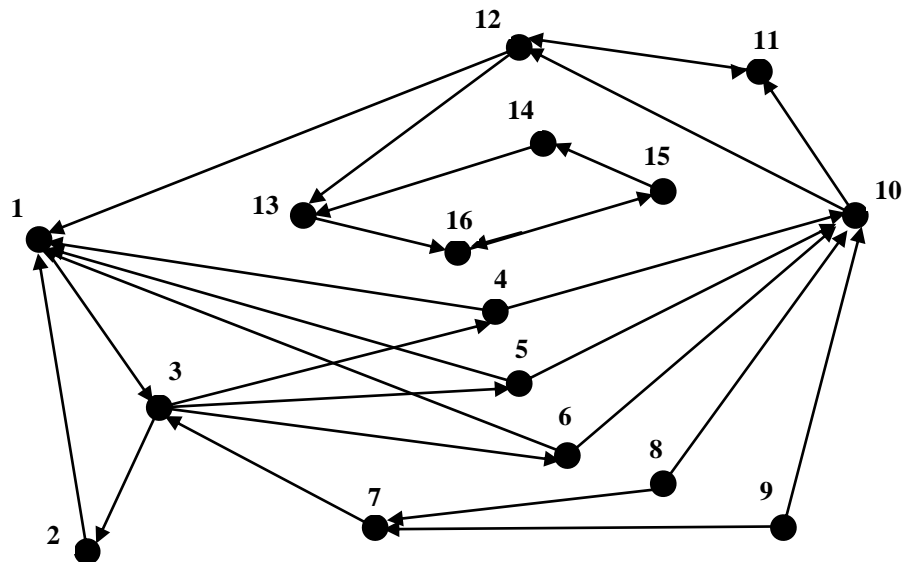

Рис. 2.10. Когнітивна карта соціального розвитку сільської території
(розроблено автором)

(1 – міграційний приріст (скорочення), на 1000 осіб; 2- охоплення дітей дошкільними навчальними закладами за регіонами (% до кількості дітей відповідного віку); 3- кількість наявного сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт на початок року, осіб; 4 - забезпеченість населення сільськими загальноосвітніми навчальними закладами, кількість сільських населених пунктів, на які приходить 1 такий заклад; 5 - забезпеченість населення магазинами роздрібною торгівлі, кількість сільських населених пунктів на 1 заклад; 6 - забезпеченість населення об'єктами ресторанного господарства, кількість сільських населених пунктів на 1 заклад; 7 - коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 осіб); 8 -забезпеченість населення лікарняними ліжками, тис. осіб на одне ліжко; 9 -забезпеченість аптеками, кількість сільських населених пунктів на 1 аптеку; 10 – рівень безробіття, %; 11 - роздрібний товарооборот підприємств на одну особу, грн.; 12 - величина сукупних ресурсів домогосподарства, грн.; 13 - природний приріст (скорочення населення), на 1000 осіб; 14 - частка кількості розлучень до кількості зареєстрованих шлюбів, %; 15 – ефективність соціальних інститутів; 16 - середній розмір домогосподарства, осіб)

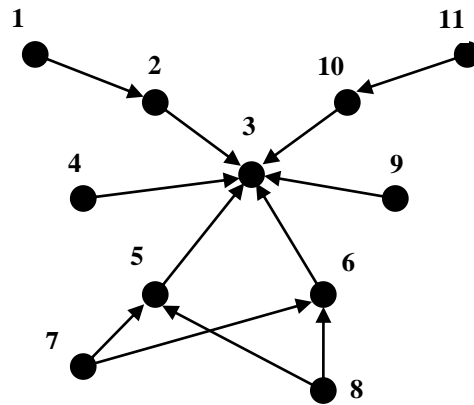

Рис. 2.11. Когнітивна карта екологічного стану сільської території
(розроблено автором)

(1- частка сільського господарства в економіці регіону, %; 2 – сукупні ресурси домогосподарств, грн.; 3 – очікувана тривалість життя при народженні, років; 4 – частка території регіону, вкритої лісами, %; 5 - утворення відходів з розрахунку на 1 км² території, т (I-IV класу небезпеки); 6 - викиди забруднюючих речовин, т на км²; 7 – частка добувної промисловості в економіці регіону, %; 8 – частка переробної промисловості в економіці регіону, %; 9 - вартість спожитої продукції, отриманої з особистого селянського господарства та від самозаготівель, грн.; 10 – коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 осіб); 11- рівень медичного обслуговування)

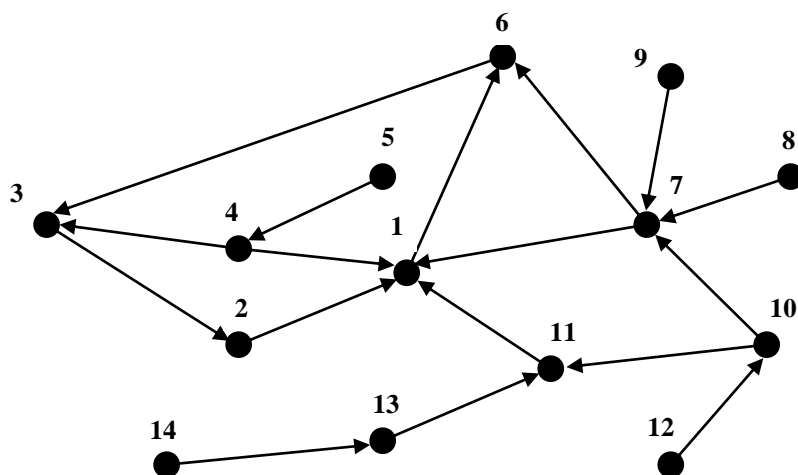

Рис. 2.12. Когнітивна карта якості життя сільського населення
(розроблено автором)

(1- якість життя сільського населення; 2 – середній розмір домогосподарства, осіб; 3 - загальний приріст (скорочення населення), на 1000 осіб; 4 – величина сукупних ресурсів сільських домогосподарств на одного працюючого, грн.; 5 – частка сільського господарства в економіці регіону, %; 6 - міграційний приріст (скорочення населення), на 1000 осіб; 7 – середній бал по ЗНО; 8 - кількість сільських населених пунктів, на які приходиться 1 сільський загальноосвітній навчальний заклад; 9 – кількість вчителів на 1000 учнів сільських загальноосвітніх навчальних закладів; 10- вартість спожитої продукції, отриманої з особистого селянського господарства та від самозаготівель, грн.; 11 - очікувана тривалість життя при народженні, років; 12 - частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції, %; 13 - коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 осіб); 14 - рівень медичного обслуговування)

Виробничі моделі розвитку сільських територій. Зважаючи на превалююче місце сільського господарства у сільській економіці, яке на сьогодні продовжує залишатись основним видом економічної діяльності на сільській території, розглянемо основні виробничі моделі території саме на прикладі сільського господарства. Моделювання розвитку сільського господарства як за об'ємом продукції, так і кількістю робочих місць, здійснюється в розрізі рослинництва та тваринництва за основними групами продукції. При побудові моделі сільськогосподарського виробництва слід враховувати такі його особливості, як залежність від погодних умов, сезонність виробництва, нееластичний попит на його продукцію, значну матеріаломісткість виробництва, зазвичай повільну окупність, значну залежність від державної підтримки, слабку прогнозованість виробництва через інституційні особливості функціонування його продуцентів (більшість сільськогосподарської продукції виробляється в господарствах населення) тощо.

До економіко-математичних моделей, які використовують у сільському господарстві, належать такі моделі як модель кормової бази господарства, оптимізації структури посівних площ, оптимізації структури стада тварин, оптимізації кормового раціону, оптимізації використання машинно-тракторного парку тощо. Метою побудови зазначених моделей є такий вибір з безлічі

варіантів вирішення завдання, який забезпечує найкращий і найефективніший розподіл ресурсів. Вибір оптимального варіанту визначається показником якості вирішення задачі або критерієм оптимальності.

Оптимальним вирішенням є знаходження мінімального або максимального значення критерію оптимальності, наприклад, максимум валової, товарної продукції, прибутку, мінімуму витрат тощо. У математиці подібні завдання називаються екстремальними.

Основоположною класифікаційною ознакою є сутність модельованих економічних процесів. Сукупність усіх економічних, виробничих, технологічних процесів складає єдиний об’єкт системного моделювання. Для розвитку сільського господарства найбільш істотними процесами є процеси спеціалізації, концентрації та розміщення виробництва; виробництва і розподілу сільськогосподарської продукції; механізації і автоматизації сільськогосподарського виробництва; хімізації виробництва; меліорації земель; виробничі процеси вирощування і переробки певних видів рослинницької і тваринницької продукції; розподіл виробничих ресурсів; ціноутворення; розподіл доходів та інші процеси.

Ці процеси становлять основу для побудови груп моделей, однорідних за своєю сутністю. Основні типи економіко-математичних моделей (виробничих, спеціалізованих) наведені у Додатку Д.

У загальному вигляді задача економіко-математичного моделювання може бути сформульована таким чином. Дана система m лінійних рівнянь з n невідомими:

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n = b_1 \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \dots + a_{in}x_n = b_i \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n = b_m \end{cases} \quad (2.19)$$

і деяка лінійна форма цих невідомих:

$$Z = c_1x_1 + c_2x_2 + \dots + c_nx_n. \quad (2.20)$$

Потрібно знайти таке невід’ємне рішення системи, тобто такі значення змінних $x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, \dots, x_n \geq 0$, які перетворювали б лінійну форму (2.20) у максимум (мінімум).

В економічних задачах обмеження, накладені на невідомі, задаються не тільки у вигляді рівнянь, а й у вигляді системи нерівностей.

Найчастіше обмеження задаються у вигляді змішаної системи, що включає і рівності, і нерівності. Однак усі такі системи обмежень легко зводяться до системи рівнянь, тобто до обмежень основної задачі лінійного програмування. Розмір моделі визначається числом невідомих величин n і кількістю обмежень m . Модель задачі можна записати в більш стислій формі (структурній). Наприклад:

Знайти максимум (мінімум) лінійної функції

$$Z_{\max(\min)} = \sum_{j=1}^n c_j x_j$$

за умови:

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} x_j = b_i \quad \begin{array}{l} \leq \\ \geq \end{array} \quad \begin{array}{l} (i = 1, 2, \dots, m); \\ (j = 1, 2, \dots, n); \end{array}$$

$$x_j \geq 0,$$

де n - загальна кількість змінних величин;

j - порядковий номер змінної;

m - загальна кількість обмежень;

i - порядковий номер обмеження;

x_j - змінна, яка позначає j -ий вид діяльності;

c_j - оцінка цільової функції з розрахунку на одиницю j -того виду діяльності;

a_{ij} - норма затрат i -того виду ресурсу на одиницю j -того виду діяльності;

b_{ij} - об’єм виробничого ресурсу i -того виду.

Наведена математична модель є базовою, оскільки лежить в основі більшості лінійних моделей. У кожному окремому випадку ця модель може

ускладнюватися за рахунок введення обмежень, що описують усілякі умови конкретних задач.

Коефіцієнти при невідомих величинах a_{ij} позначають норми затрат виробничих ресурсів або норму виходу продукції з розрахунку на одиницю виміру змінної величини: це норми витрат на одиницю продукції, на один гектар посіву сільськогосподарських культур, на одну голову тварин, норми годівлі, норми виробітку, врожайність з гектара, продуктивність тварин тощо.

Разом з техніко-економічними коефіцієнтами в економіко-математичних моделях використовують коефіцієнти пропорційності і коефіцієнти зв'язку. Коефіцієнти пропорційності служать для вираження кількісної залежності розвитку однієї галузі від рівня іншої, пропорційності вмісту окремих видів кормів у цій групі тощо. Коефіцієнти зв'язку встановлюють зв'язок між одержуваним значенням величини змінної і об'ємом обмежень. Такі коефіцієнти найчастіше дорівнюють одиниці.

Обсяг правої частини обмежень b_i називають вільними членами або константами. Вони залежать від умов і постановки самої задачі. Найчастіше вони характеризують обсяги виробничих ресурсів (землі, праці, техніки, добрив, виробничих приміщень, капітальних вкладень і тощо), гарантовані обсяги виробництва, фіксовані розміри посівних площ сільськогосподарських культур, поголів'я худоби тощо.

Розмірність змінних (x_j), техніко-економічних коефіцієнтів (a_{ij}) і вільних членів (b_i) має бути повністю взаємопов'язана. Розмірність кожного обмеження визначається одиницями виміру його правої частини b_i . Розмірність усіх техніко-економічних коефіцієнтів a_{ij} має відповідати розмірності, прийнятої для цього обмеження b_i , поділеної на розмірність відповідної змінної x_j .

Наприклад, якщо за x_j прийняти площу посіву сільськогосподарських культур у гектарах, а за b_i – ресурси мінеральних добрив у центнерах, то для техніко-економічних коефіцієнтів a_{ij} розмірністю буде кількість центнерів

добрив, що вносяться на гектар посіву кожної культури. Загальна ж кількість використуваних добрив не перевищить їх наявність.

Важливу роль в економіко-математичній моделі відіграють коефіцієнти цільової функції c_j , оскільки знаходження рішення задачі лінійного програмування зводиться до підбору таких невід'ємних значень змінних величин, які при множенні на коефіцієнти лінійної форми дають максимум або мінімум цільової функції. Коефіцієнти цільової функції безпосередньо пов'язані з відповідним критерієм оптимальності рішення задачі. Найчастіше вони характеризують дохід з одиниці виміру змінної в натуральному і вартісному вираженні.

Узагальнююча модель розвитку сільської території. Основні типи моделей функціонування сільської території загалом і її окремих елементів та завдань, визначених у межах цих моделей, наведені на рис. 2.13.

Рис. 2.13. Основні типи моделей та задач

Перелік основних задач, які дозволяють розв'язувати побудова відповідних моделей, наведений у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Типи моделей та задачі, які можуть бути розв'язані

Тип моделі	Основні задачі
1	2
<p>Інформаційні моделі – ГІС системи</p> <p>1.1. Геоінформаційні системи;</p> <p>1.2. Системи космічного моніторингу в плануванні та прогнозуванні.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Просторове представлення сільських територій, на основі якого формується кадастрова система і система використання ресурсів; • Моніторинг економічної ефективності використання ресурсів території; • Моніторинг економічної ефективності розвитку території (у т.ч. сільськогосподарського виробництва); • Моніторинг календарних дат посіву та збору; • Моніторинг орних земель, запасу їх продуктивної вологи; • Моніторинг площ посіву, їх фітосанітарного стану; • Прогноз урожайності культур тощо.
<p>Когнітивне моделювання</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Дослідження проблем, які виникають у нестійких слабоструктурованих системах, які не піддаються вивченню за допомогою традиційних математичних моделей; • Врахування змін в зовнішньому середовищі і самому об'єкті управління; • Систематизація і верифікація уявлення експерта про об'єкт управління і його зовнішнє середовище; • Планування з врахуванням наявних перспектив, ресурсів, засобів; • Використання наявних тенденцій розвитку ситуації в інтересах території (громади тощо); • Прогнозування наслідків тих чи інших управлінських рішень; • Розроблення оптимальних стратегій управління при зміні ситуації з врахуванням дії зовнішніх, внутрішніх, слабкопрогнозованих, швидкоплинних, довготермінових та інших видів тенденцій і факторів тощо.
<p>Структурні балансові моделі</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Моделювання міжгалузевих матеріальних балансів з обмеженнями на виробничі ресурси, виробничі ресурси за видами продукції, трудові ресурси; • Структурний аналіз взаємозв'язку випусків, виробничих ресурсів і кінцевого споживання (попиту); • Визначення збалансованих випусків продукції галузей, які забезпечують кінцевий попит; • Моделювання міжгалузевих залежностей цін і доданої вартості; • Дослідження впливу зовнішнього середовища на економіку регіону, у яку інтегрована сільська економіка; • Аналіз відкритості регіону (модель з коефіцієнтами вивозу та ввозу); • Аналіз міжрегіонального міжгалузевого балансу і на цій основі міжрегіональних економічних відносин; • Оптимізація (максимізація) внутрішнього споживання в заданому асортименті; • Оптимізація моделі регіону з відкритою економікою тощо.

1	2
Макромоделі, укрупнені моделі	Моделювання функціонування економіки території за такими основними блоками: <ul style="list-style-type: none"> • виробництво товарів і ринкових послуг; • виробництво неринкових послуг; • населення; • доходи і витрати бюджетів усіх рівнів; • основні балансові співвідношення; • індикатори соціально - економічного розвитку тощо.
Економетричні моделі	<ul style="list-style-type: none"> • Визначення факторів впливу; • Вивчення взаємовпливу факторів; • Побудова статистичних регресійних моделей тощо.
Спеціалізовані моделі	<ul style="list-style-type: none"> • Відтворення та розвиток ресурсного потенціалу; • Оптимальне управління ресурсами; • Управління якістю ґрунтів – оптимальна експлуатація ґрунтів; • Оптимальне планування технічного забезпечення під заданий план робіт; • Оптимальне планування сільськогосподарського виробництва з врахуванням ринкових механізмів тощо.

Узагальнена модель розвитку сільських територій включає в себе набір взаємозв'язаних системних моделей (див. рис. 2.14).

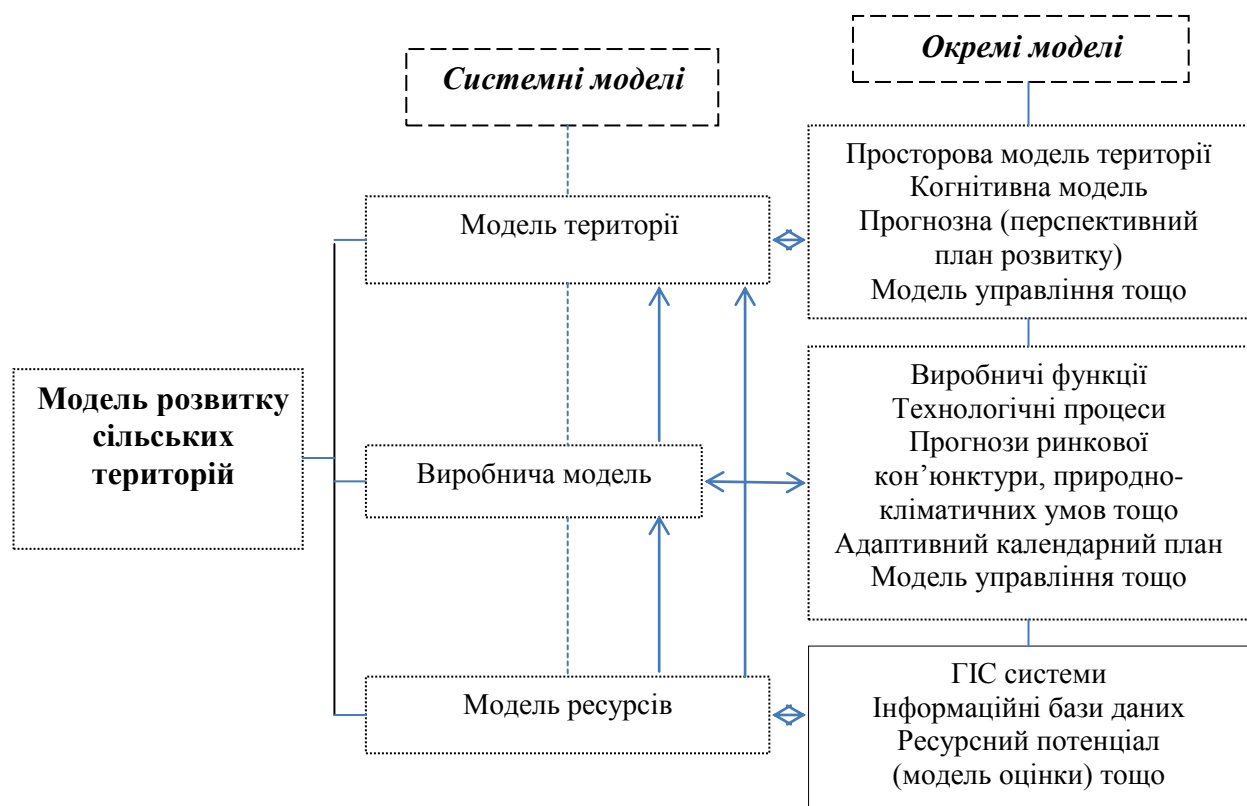

Рис. 2.14. Модель розвитку сільських територій
(розроблено автором)

Побудова системних моделей розвитку сільських територій і методів їх аналізу є необхідною умовою розробки комплексного інструментарію забезпечення їх всебічного розвитку. Виходячи з поставлених завдань дослідження, визначається рівень здійснюваного моделювання: починаючи з найпростіших регресійних моделей функціонування домогосподарств чи виробничих функцій окремого сільськогосподарського виробника, імітаційних моделей функціонування екологічної підсистеми території з використанням теорії графів і закінчуючи складними багат шаровими моделями, у яких функціонування кожного з об'єктів описується окремою моделлю і які інтегруються у єдину модель через збалансування товарних, фінансових та інших потоків.

Особливістю моделювання розвитку сільських територій як складної соціально-економічної системи з врахуванням усіх її складових (підсистем) (економічної, соціальної, екологічної тощо) є їх тісна інтегрованість у регіональну територіальну систему, що обумовлює необхідність дослідження їх розвитку також і крізь призму функціонування регіональної системи, тобто як певної її підсистеми. Побудова моделі розвитку сільських територій у цьому випадку здійснюватиметься на основі побудови балансових і структурних рівнянь.

Основним обмежуючим фактором у моделях процесів на сільських територіях є їх потенціал. Критеріями оптимальності в задачах аналізу відповідних процесів є ефективне використання необхідних ресурсів із збереженням економічно-екологічного балансу території. Постановка всіх задач моделювання має в кінцевому підсумку сприяти досягненню спільної цілі – формуванню такого територіального кошика благ та послуг, який би забезпечував максимально високу якість життя сільських мешканців.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Розвиток таких складних систем як сільська територія, з точки зору синергетики, відрізняється нелінійністю і неврівноваженістю внаслідок наявності внутрішніх суперечностей, відкритості та відповідно вагомості зовнішніх факторів впливу. Досліджуючи сільську територію як надзвичайно складну систему, ми завжди будемо мати справу з невизначеністю. Сільські території виникли як соціальні та екологічні системи, поведінка яких демонструє непередбачувану, хоча й обмежену, нестабільність. На здатність прогнозувати розвиток системи або керувати її стійкістю не обов'язково впливатиме додаткова інформація. Зміни в системі мають передусім будуватися і керуватися, а не прогнозуватися або плануватися. Дія та адаптація передбачених сценаріїв майбутнього стає все кориснішим інструментом. Системний підхід разом з креативністю, інновацією та самоорганізацією мають вирішальне значення для розробки бажаних і здійснених атракторів і для управління системою в напрямі досягнення цих станів.

Системний та інституціональний підхід у вивченні сільської території дозволяє враховувати неоднорідність сільських громад. Згладжуванню такої неоднорідності повинен сприяти механізм партнерства, який забезпечує управління розбіжних і часто суперечливих бачень бажаним і можливим шляхам розвитку на території. Партнерства є свого роду «організаціями - мостами, які з'єднують кордони», чия діяльність спрямована на подолання конфліктів, формування коаліції між зацікавленими сторонами, а також доповнення, звільнення або перешкоди від «зовнішніх» суб'єктів. Не існує якогось визначеного типу партнерств чи формальних інституційних угод, які формують адекватну інституційну фізіологію.

Базуючись на сучасному адміністративно-територіальному устрої України та законодавчо визначеному розподілі повноважень у сфері земельних відносин, сільську територію в територіальному вимірі можна окреслити межами адміністративної одиниці села чи селища, до яких долучаються також землі, які на правах приватної власності належать мешканцям відповідної

сільської території та земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності відповідної територіальної громади. Відповідно, згідно адміністративно-територіального підходу складовими сільської території є її територіальна громада, сільське поселення (село чи селище) зі всіма облаштованими на ньому об'єктами житлового, соціального, виробничого призначення і відповідною інфраструктурою та землі і споруди за межами населеного пункту, які згідно чинного законодавства, належать мешканцям чи всій територіальній громаді даної території.

Зважаючи на особливості організаційного та функціонального навантаження поняття «сільська територія», будемо розглядати її як складну систему, яка складається, відповідно, з шести підсистем: економічної, фінансової, соціальної, екологічної, культурної та політичної. Виходячи з матеріально-інформаційної основи кожної з підсистем сільської території, вони функціонують завдяки взаємодії територіального, людського та інформаційного базисів.

Однією з сучасних методологічних засад дослідження сільських територій виступає системний підхід, який дозволяє розглядати їх складові елементи у взаємозв'язку між собою та їх взаємодією з елементами інших систем. Оскільки сільські території можна вважати складними системами з розгалуженою мережею прямих і зворотних зв'язків, на які чинять безпосередній вплив як ендогенні, так і екзогенні змінні, то для їх повноцінного дослідження і розробки дієвих прогнозів розвитку важливого значення набувають моделі системного аналізу.

Побудова системних моделей розвитку сільських територій і методів їх аналізу є необхідною умовою розробки комплексного інструментарію забезпечення їх всебічного розвитку. Виходячи з поставлених завдань дослідження, визначається рівень здійснюваного моделювання: починаючи з найпростіших регресійних моделей функціонування домогосподарств чи виробничих функцій окремого сільськогосподарського виробника, імітаційних моделей функціонування екологічної підсистеми території з використанням

теорії графів і закінчуючи складними багат шаровими моделями, у яких функціонування кожного з об'єктів описується окремою моделлю і які інтегруються у єдину модель через збалансування товарних, фінансових та інших потоків.

Особливістю моделювання розвитку сільських територій як складної соціально-економічної системи з врахуванням усіх її складових (підсистем) (економічної, соціальної, екологічної тощо) є їх тісна інтегрованість у регіональну територіальну систему, що обумовлює необхідність дослідження їх розвитку також і крізь призму функціонування регіональної системи, тобто як певної її підсистеми. Побудова моделі розвитку сільських територій у цьому випадку здійснюватиметься на основі побудови балансових і структурних рівнянь.

Основним обмежуючим фактором у моделях процесів на сільських територіях є їх потенціал. Критеріями оптимальності в задачах аналізу відповідних процесів є ефективне використання необхідних ресурсів із збереженням економічно-екологічного балансу території. Постановка всіх задач моделювання має в кінцевому підсумку сприяти досягненню спільної цілі – формуванню такого територіального кошика благ та послуг, який би забезпечував максимально високу якість життя сільських мешканців.

Основні результати проведеного дослідження висвітлені автором у працях: [118, 120, 124, 126, 127, 129].

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК ОСНОВИ ЇХ КОМПЛЕКСНОГО РОЗВИТКУ

3.1. Сутність потенціалу сільської території та його значення у формуванні моделей її розвитку

Відповідно до теорії складних систем, характерними ознаками сільської території є водночас стабільність і вразливість. Напрями розвитку такої системи залежать від її здатності пристосовуватися до ширшого спектру факторів впливу та ефективного використання її внутрішнього потенціалу.

Останніми десятиліттями розвиток сільських територій зазнав різких змін і зіткнувся з багатьма викликами. Ведення сільськогосподарського та лісового господарств роблять сільські території важливими постачальниками продуктів харчування на внутрішньому та зовнішньому продовольчих ринках. Крім того, володіючи багатим біорізноманіттям і вельми неоднорідним природним середовищем, сільські території стають все важливішими центрами з виробництва енергії з біомаси та інших відновлювальних джерел, таких як водні, вітрові, сонячні тощо ресурси. На сільських територіях започатковано розвиток нових секторів економіки, таких як сільський туризм та інших видів діяльності, пов'язаних з їх природними та культурними надбаннями.

Розвиток сільських територій є безперервним процесом, який передбачає розвиток сільської економіки, підвищення рівня життя сільських громад, забезпечення продовольчої безпеки, зайнятості і доходів тощо.

Можна виділити два аспекти розвитку сільських територій: змістовний і процесний [216]. Змістовний аспект розвитку полягає у здійсненні різноманітних заходів, спрямованих на поліпшення сільської економіки, якості життя суспільства, самобутності ландшафту, захист навколишнього середовища, а також привабливість сільської місцевості. Однією ж з основних характеристик процесного виміру розвитку сільських територій є відновлення

сільських інституцій, процедур і культури, та їх вплив на сільський простір. Інституційне оновлення має відповідати інноваційним процесам і практикам, які мають використовуватися на сільських територіях. У цьому контексті велику увагу слід приділити участі громади до її залучення у процеси розвитку території.

Розвиток сільських територій передбачає процес багатовимірних змін, які впливають на сільські системи. Економічне зростання, поліпшення соціальних умов і збереження природних цінностей є рівнозначними складовими розвитку сільських територій. І вони мають бути реалізовані відповідно до підходу «знизу вгору» шляхом залучення та сталого використання місцевих ендегенних ресурсів (довкілля, робочої сили, знань, структури виробництва, споживання тощо). Сільські громади також мають враховувати і використовувати екзогенні можливості для забезпечення зростання, тобто ринки, технологічні можливості, належно обліковуючи та збалансовуючи їх з потребами збереження і зміцнення власної територіальної специфіки і різноманітності.

Врахування власного потенціалу розвитку сільських територій у формуванні моделей їх розвитку. Зазвичай розрізняють два види розвитку: екзогенний та ендегенний. Екзогенний розвиток є процесом, детермінованим ззовні економічними ринковими силами і заходами національної (міжнародної) державної політики. Такий тип моделі був поширений у перші десятиліття після Другої світової війни, коли більшість європейських країн інвестували у сільські регіони. Інвестиції вкладались в основному у відкриття філіалів заводів, передислокацію фірм, створення полюсів зростання і поліпшення інфраструктури. Як свідчить історія, вплив цієї моделі на сільську економіку не завжди був позитивним. Очікувані мультиплікативні ефекти від створення нових фірм, передачі досвіду та технологій, реінвестування прибутку в сільському господарстві часто не наступали. Спад у 1970-х р. призвів до закриття багатьох філіалів, здійснювані інвестиції робили сільську економіку вкрай вразливою до коливань на світовому ринку і до рішень, які приймалися на вищих рівнях управління [216].

На противагу цьому, ендогенний розвиток сільських територій є результатом реалізації місцевих ініціатив, базується на місцевих ресурсах і ставиться з повагою до місцевих цінностей. Результати розвитку, як правило, залишаються надбаннями місцевої економіки. Передумовами успіху ендогенної моделі розвитку слугують інтенсивна взаємодія, обмін інформацією і співпраця між місцевими суб'єктами, особлива увага при цьому приділяється поліпшенню інфраструктури.

Ендогенні моделі зростання можна класифікувати залежно від конкретизації джерел економічного зростання та об'єктів інвестування. У результаті виділяються такі моделі довгострокового стійкого зростання, які продукуються [189]:

- інвестиціями у фізичний капітал, насамперед у машини та обладнання;
- інвестиціями в людський капітал;
- інвестиціями в сектор знань.

Традиційно переважають екзогенні моделі розвитку сільських територій. Проте на сьогодні важливою складовою розвитку сільських територій є необхідність реалізації внутрішнього потенціалу шляхом стимулювання ініціативи місцевих громад і процесів планування «знизу вгору» (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Моделі ендогенного та екзогенного сільського розвитку

	<i>Екзогенний розвиток</i>	<i>Ендогенний розвиток</i>
1	2	3
<i>Ключові принципи</i>	Ефект масштабу і концентрації	Використання місцевих (природних, людських і культурних) ресурсів для сталого розвитку
<i>Рушійні сили</i>	Міські полюси зростання (екзогенні драйвери щодо сільської місцевості)	Місцева ініціатива та підприємництво
<i>Функції сільських територій</i>	Продукти харчування та сировина для розширення міської економіки	Економіки, що продукують диверсифіковані послуги
<i>Фокус розвитку сільських територій</i>	Модернізація сільського господарства: заохочення мобільності праці капіталу	Розбудова можливостей (навички, інститути, інфраструктура): подолання відчуженості

Критика	Розвиток залежний, спотворений, визначений ззовні	руйнівний	Не надто поширений у сучасній практиці реалізації політики розвитку сільських територій
----------------	---	-----------	---

Складено за даними : [216].

Ендогенні підходи засновані на припущенні, що власні ресурси території (природні, людські та культурні тощо) відіграють ключову роль у її розвитку. У той час як завданням екзогенного розвитку сільських територій є подолання сільських відмінностей та ідентичностей шляхом промоції універсальних технічних засобів і модернізації фізичної інфраструктури, ключовим завданням ендогенного розвитку є використання відмінних між собою людських можливостей і можливостей навколишнього середовища для формування конкурентної моделі розвитку території. У цій моделі забезпеченість місцевими ресурсами (клімат, родючість землі та якість навколишнього середовища) і специфічні характеристики людського і культурного капіталу забезпечують основні умови для довгострокового розвитку сільських територій. Основною метою цієї моделі розвитку є поліпшення місцевих економічних і соціальних умов шляхом мобілізації внутрішніх ресурсів.

Деякі автори піддають сумніву перспективність ендогенного розвитку [235]. На їх думку, у сьогоdnішньому глобалізованому світі соціально-економічний розвиток сільських територій без врахування зовнішнього впливу (наприклад, зовнішньої кон'юнктури, політики уряду, тощо) є ідеалістичним. Тому процес розвитку на сільських територіях значною мірою залежить від взаємодії місцевих (ендогенних) факторів і глобальних (екзогенних) сил. На цьому ґрунтується змішаний екзогенно-ендогенний підхід, який відкидає поляризацію між двома моделями і зорієнтований на підвищення можливостей локальних територій у реалізації процесів розвитку, задіянні власних ресурсів в умовах посилення глобалізації. Така модель позиціонується як нео-ендогенна (див. табл. 3.2).

Модель нео-ендогенного сільського розвитку

	<i>Нео-ендогенний розвиток</i>
<i>Ключовий принцип</i>	Взаємодія між локальними і глобалізаційними силами
<i>Рушійна сила</i>	Глобалізація, швидкі технологічні зміни у сфері комунікацій та інформації
<i>Функції сільських територій</i>	Економіка знань, динамічна участь місцевих представників у місцевих і зовнішніх мережах і процесах розвитку
<i>Основні проблеми розвитку сільських територій</i>	Розподіл ресурсів і конкурентоспроможності в глобалізованому середовищі
<i>Фокус розвитку сільських територій</i>	Підвищення локальних можливостей та участі суб'єктів для скерування дії місцевих і зовнішніх сил на користь території
<i>Критика</i>	Недостатньо емпіричних даних про дієвість моделі

Складено за даними: [216].

Нео-ендогенний розвиток сільських територій відповідає твердженню, що сільські території є не ізольованими, а частиною глобалізованого світу, тому дія зовнішніх факторів також має враховуватись. Відповідно передумовою розвитку на місцевому рівні є побудова локальної інституційної спроможності мобілізувати внутрішні ресурси і впоратися із зовнішніми факторами впливу. Такий підхід передбачає потенційну спроможність території взяти на себе певну відповідальність за забезпечення свого соціально-економічного розвитку.

Характерними ознаками нео-ендогенного розвитку є зорієнтованість у здійсненні економічної та інших видів діяльності на максимальне збереження благ у межах місцевої території при використанні місцевих ресурсів; і контекстність розвитку, зосереджуючись на потребах та можливостях місцевого населення.

Реалізація потенціалу території як передумова її розвитку. Дослідження, присвячені питанням розвитку сільських територій, в основному стосуються виявлення проблем і можливостей їх розвитку. На сьогодні такі дослідження зорієнтовані і на визначення та оцінку різних «видів капіталу», яким володіють сільські території (економічні, людські, соціальні, культурні та екологічні тощо) та їх потенціал ендогенного розвитку [216].

Таким чином, сільські території володіють різними видами капіталу, кожен з яких має певний потенціал розвитку. «Потенціал розвитку» розуміється як ресурси, принади і капітал окремої території, які можуть бути використані сьогодні або в майбутньому для забезпечення його сталого розвитку. Факторами, що впливають на реалізацію потенціалу, є їх доступність, корисність, технології, ринок тощо. Ендогенний потенціал розвитку є основою для розвитку різних видів діяльності на сільській території (сільське і лісове господарства, підприємництво, туризм, відпочинок, проживання тощо). Ресурси і принади є базою для розвитку різних видів капіталу, в той час як потенціал, як вартісна категорія, появляється у фазі, коли у нас є можливість розвивати оцінений ресурс або принади з урахуванням запасів капіталу. Ендогенний розвиток як процес базується на активації характерних та/або відповідних внутрішніх ресурсів і потенціалу території [216].

На думку деяких авторів [163], зміст поняття «сільська територія» слід розуміти як багатофункціональну природно-соціально-виробничу структуру, складовими елементами якої є: власний ресурсний потенціал, сільський населений пункт, наявне сільське населення, місцеві громадські інституції, органи місцевого самоврядування, соціальна та виробнича інфраструктури, сільськогосподарські підприємства та інші види підприємств з виробництва, переробки продукції, торгівлі чи надання послуг, господарства населення, об'єкти рекреації тощо. Виходячи з пропонованого визначення, потенціал території є структурним елементом її території. На нашу ж думку, потенціал є визначальним внутрішнім фактором розвитку сільської території.

Відповідно до нео-ендогенної моделі розвитку сільських територій формування та реалізація потенціалу території відбувається під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів (див. рис. 3.1).

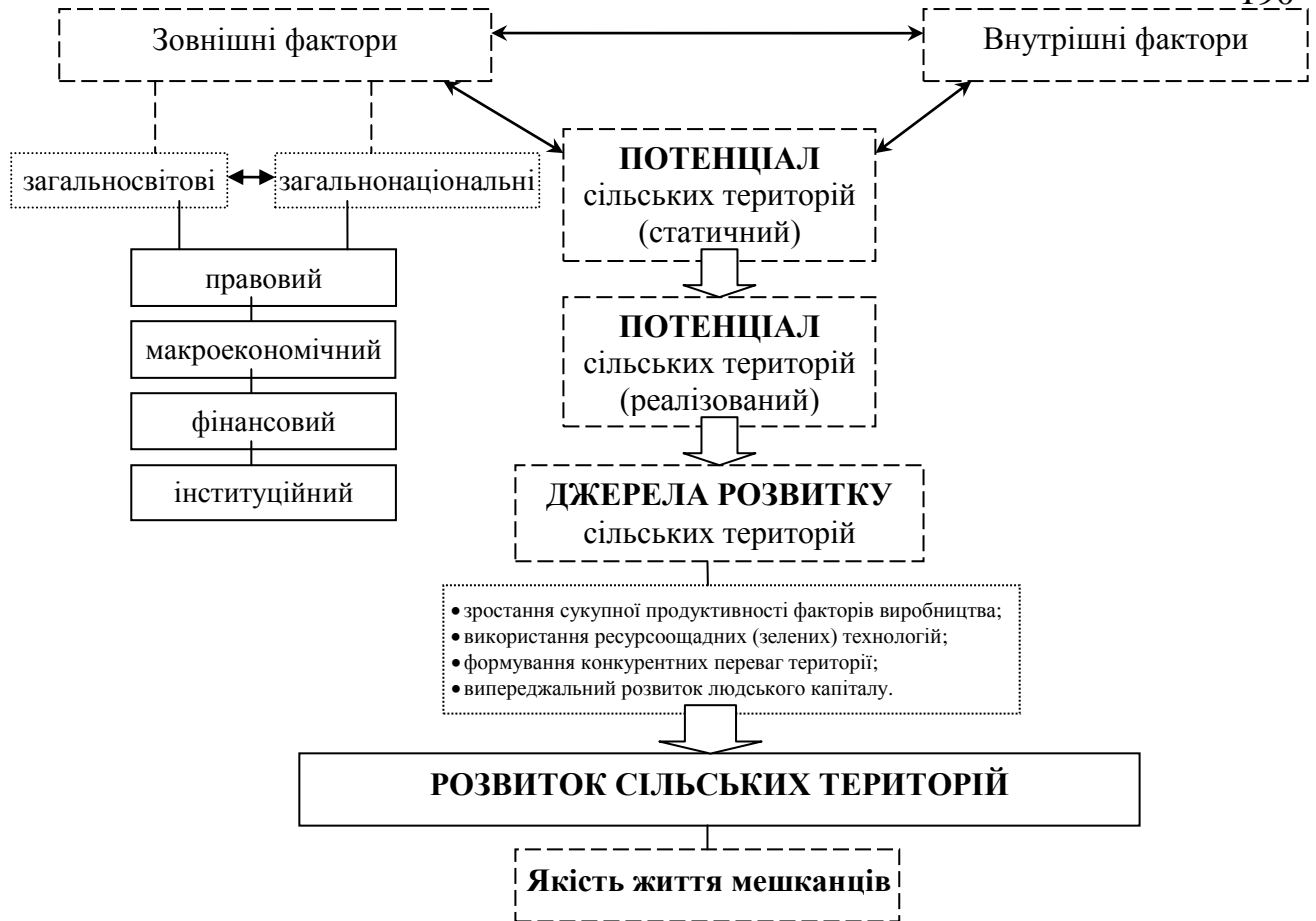

Рис. 3.1. Розвиток сільських територій через призму реалізації їх потенціалу
(розроблено автором)

Потенціал сільської території може розглядатися як триада взаємопов'язаних елементів: «територія – соціум – господарство», які відображають найбільш суттєві в стратегічному управлінні аспекти [146]:

- територіальний (природно-ресурсний потенціал, невіддільний і базовий елемент);
- соціальний (мешканці, бізнес-спільнота, лідери, з погляду тісноти зв'язку їх споживчих і бізнес-стратегій із сільською територією);
- господарський (галузева структура, інфраструктурний потенціал).

При цьому має досягатись синергія територіального-соціального-господарського факторів.

На думку окремих авторів [9], ресурсний потенціал сільських територій становить собою джерело і засіб їх відтворення, а також відіграє ключову роль у визначенні функцій, спрямованості та динаміки їх розвитку. Його можна

оцінити шляхом комплексного аналізу сукупності ресурсів – внутрішніх складових потенціалу. У сучасній науковій літературі вживаються різні категорії потенціалу сільських територій, зокрема: поселенський, демографічний, природний, трудовий, кадровий, економічний (виробничий), соціальний і фінансовий, що характеризують компонентну структуру сукупного потенціалу сільського поселення.

Потенціал території – це сукупність наявних ресурсів території, які вона задіює або за певних умов може задіяти для підтримки (забезпечення) функціонування всіх структурних елементів складної соціоекономічної системи якою є сільська територія.

Як зазначалось раніше, сільська територія загалом і кожна з її підсистем розвиваються через взаємодію територіального, людського та інформаційного базисів, які водночас є і основними структуротворчими компонентами їх потенціалу (див. рис. 3.2).

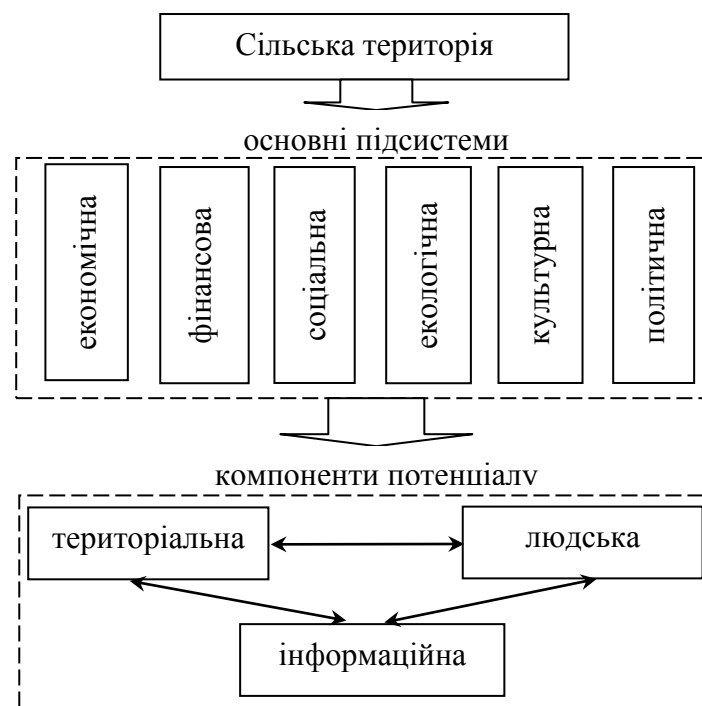

Рис. 3.2. Структуротворчі компоненти сільської території (розроблено автором)

Людський потенціал є необхідною умовою розвитку сільських територій. Якщо на сільській території характерними є процеси масового відтоку молодих людей або сформувалась несприятлива вікова структура демографічних ресурсів, тоді буде дуже важко ініціювати ендегенне економічне зростання. Важливими характеристиками людських ресурсів є також освітній рівень населення, їх культурна самобутність і соціальна структура. Людський фактор є доречним не лише з погляду сільських територій: ми також маємо враховувати вплив зміни міського способу життя на сільські території, такі як зміни у проведенні дозвілля і споживанні продуктів харчування міських мешканців. Рівень залучення та участь місцевого населення (разом з іншими місцевими суб'єктами) також є важливим фактором успішного планування і реалізації розвитку території.

Потенціал сільських територій – поняття, яке є складним комплексним фактором усталеного розвитку з визначеною системою внутрішніх, зовнішніх елементів і причин. Складовими елементами потенціалу сільських територій є її ресурси (сформована й оцінена потреба суспільного виробництва). Причини зміни ресурсів території визначаються як зовнішніми, так і внутрішніми процесами. При цьому потенціалом розвитку є властивість носія піддаватись змінам, які забезпечать посилення наявних або появу нових властивостей, які можуть бути додатково створені у розмірах, обмежених природними, організаційно-технічними та загальноекономічними умовами [80].

Потенціал є надзвичайно багатогранним і багатоаспектним складним поняттям, тому залежно від вибраних критеріїв можна виділити різні види потенціалу на рівні території (див. рис. 3.3).

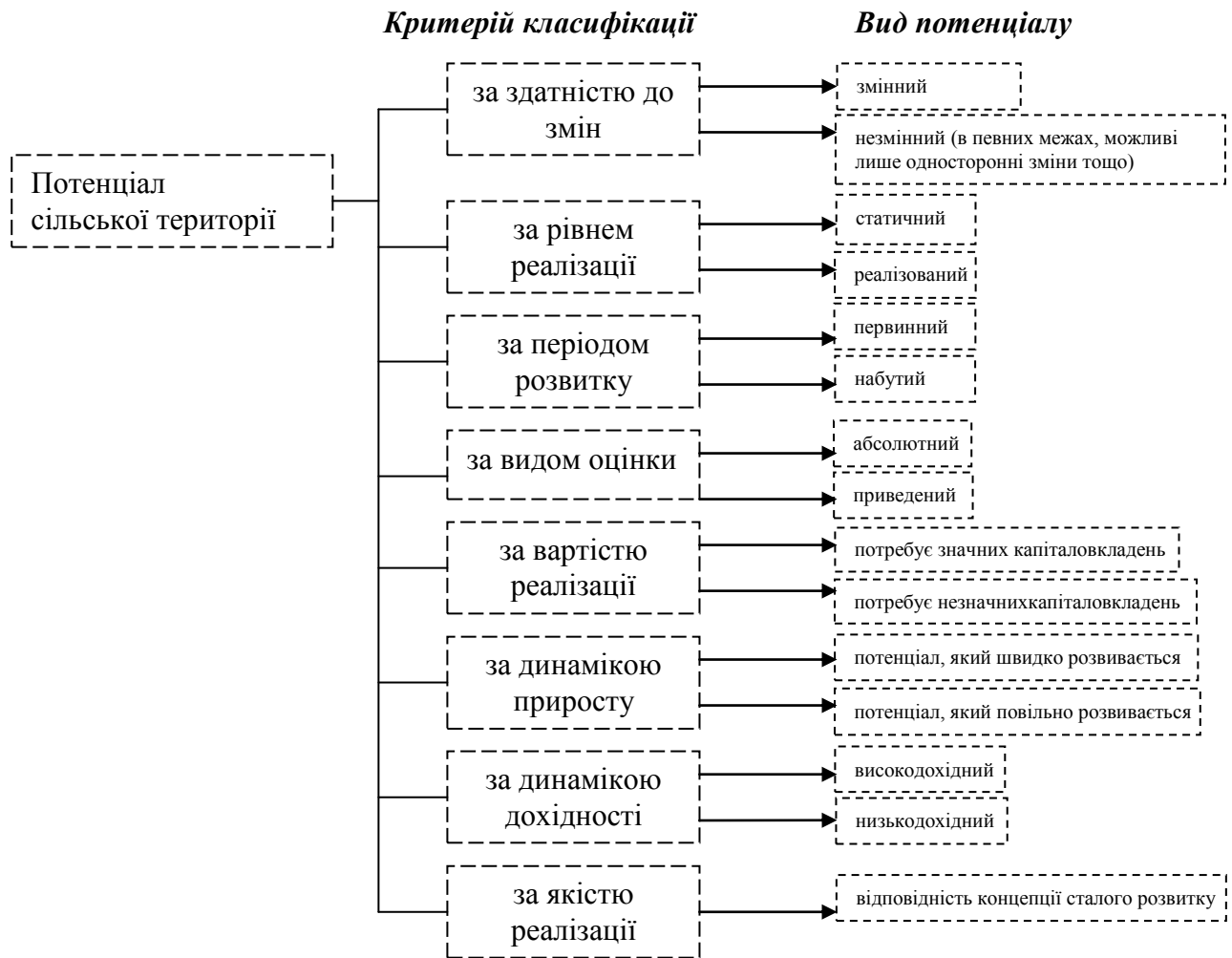

Рис. 3.3. Види потенціалу сільської території (розроблено автором)

Структура потенціалу сільської території за критерієм різновиду ресурсів наведена на рис. 3.4.

Підходи до оцінки потенціалу розвитку сільської території. У широкому сенсі слово «потенціал» (від латин. *potentia* – сила, можливість) означає сукупність засобів, умов, необхідних для ведення, підтримки, збереження чого-небудь. Оцінка потенціалу розвитку території передбачає проведення таких заходів, як розрахунок інтегральних індексів розвитку для зіставлення та типологізації різних сільських територій за рівнем соціально-економічного розвитку, виявлення додаткових резервів і розробка перспективних напрямків розвитку [74].

Рис. 3.4. Структура потенціалу сільських територій (розроблено автором)

Зазвичай розуміння потенціалу розвитку території зводиться до сукупності усіх наявних у її межах ресурсів (запасів, джерел) – матеріальних і духовних, природних і людських, як уже залучених у процеси суспільного виробництва і соціального розвитку, так і тих, які можуть бути використані для економічного зростання, підвищення рівня і якості життя населення певної території.

На сьогодні можна виділити такі методики оцінки потенціалу території [74]:

1. Бально-індексна (відносна) покомпонентна.
2. Бально-індексна (відносна) інтегральна.
3. Оціночне картографування природних умов і ресурсів.
4. Енергетична.
5. Вартісна (абсолютна) оцінка окремих видів природних ресурсів.

6. Вартісна комплексна оцінка потенціалу території.

Одними з найбільш досліджених на сьогодні є методи поелементної оцінки потенціалу території. Для цієї мети використовуються методи бальної оцінки. Однак обґрунтування побудови бальних шкал розроблені недостатньою мірою.

В основу здійснення оцінки потенціалу сільських територій покладені завдання, які і визначають її методику:

- визначення та структурування основних проблем соціально-економічного та екологічного розвитку територій;
- виявлення тих територій, які потребують заходів Державної регіональної політики вирівнювання;
- формування перспективних напрямів розвитку сільських територій на основі реалізації їх потенціалу.

Ефективним напрямом дослідження потенціалу сільських територій є використання цільового підходу. Згідно нього досліджувати потенціал розвитку території необхідно не лише з його розуміння як сукупності наявних ресурсів, а з обліку можливих напрямів розвитку, які визначаються цими ресурсами, а також потребами людей [74]. Вивчення потенціалу території передбачає господарську оцінку його окремих компонентів та її синтез.

Сільське господарство через об'єктивні історичні причини є основним і часто безальтернативним видом економічної діяльності і зайнятості сільського населення, яке формує економічну базу сільських муніципальних утворень [175]. Відповідно, дослідження саме сільськогосподарського потенціалу розвитку сільських територій є вкрай важливим.

Обґрунтування оцінки сільськогосподарського потенціалу розвитку сільських територій представлено на рис. 3.5.

Проаналізуємо сільськогосподарський потенціал сільських територій на прикладі Львівської області. Структура сільськогосподарських угідь досліджуваного регіону наведена у табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Розподіл сільськогосподарських угідь на 1 січня 2013 року, тис. га¹

	Площа земель (частка земель, %)
Сільськогосподарські угіддя	1264
Рілля	795,06 (62,9%*)
<i>у тому числі</i> посівна площа сільськогосподарських культур	597
• <i>зернові культури</i>	290 (48,6% ²)
• <i>технічні культури</i>	80 (13,4%)
• <i>картопля і овоче-бажанні культури</i>	122 (20,4%)
• <i>кормові культури</i>	105 (17,6%)
Пасовища	256,6 (20,3%)
Сіножаті	188,34 (14,9%)
Багаторічні насадження	22,75 (1,8%)
Перелоги	1,264 (0,1%)

Примітки:

1. Частка відповідного типу сільськогосподарських угідь у загальній його площі.
2. Частка посівної площі, яка припадає на відповідні культури

Складено за даними: [169]

У структурі земель Львівської області землі сільськогосподарського призначення становлять 57,9%, рілля – 36,4%. У структурі сільськогосподарського виробництва переважає продукція рослинництва, проте частка продукції тваринництва є також вагомою і складає 41%. Наявна структура виробництва формує і структуру земель регіону: відносно високими зберігаються частки кормових культур у структурі посівних площ – 17,6%, частки пасовищ і сіножатей у структурі сільськогосподарських угідь – відповідно, 20,3% і 14,9%. Динаміка площ кормових культур та поголів'я худоби та птиці за 1990-2013 роки наведена у таблиці 3.4.

Рис. 3.5 Обґрунтування оцінки сільськогосподарського потенціалу розвитку сільських територій
(розроблено автором)

**Співвідношення посівних площ кормових культур та поголів'я худоби та
птиці**

Роки	Кормові культури, тис га	Поголів'я худоби та птиці, тис. голів					
		Велика рогата худоба		Свині	Вівці і кози	Коні	Птиця усіх видів
		усього	у тому числі корови				
1990	384,7	1095,4	404,7	383,8	64,0	47,1	10444,8
1995	340,5	771,1	390,6	303,4	42,0	54,2	6223,6
2000	263,7	565,7	336,9	260,8	33,5	66,5	6266,8
2005	153,0	362,7	235,4	230,2	23,5	61,3	7186,9
2008	114,7	299,8	177,7	258,7	21	54,3	7987,1
2009	111,7	283,7	171,7	305,8	22,5	53	8148
2010	108,4	251,9	161,7	296,4	22,6	50,1	7961,5
2011	107,0	237,6	155,9	287,3	25,3	49	8474,8
2012	105,3	250,5	152,9	306,3	28,6	47,5	8826,1
2013	100,7	240,4	146,6	334,7	31,8	46	9063,1

Складено за даними: [169]

Скорочення поголів'я великої рогатої худоби у 4,5 рази протягом 1990-2013 рр. результувало у 3,8 кратне скорочення площ кормових культур. Стосовно ж іншого поголів'я худоби та птиці, то воно не зазнало такого різкого скорочення, окрім ще поголів'я овець і кіз, яке за цей же період скоротилося у 2 рази.

Неефективність заходів підтримки розвитку тваринництва, розбалансованість цінової політики на кінцеву продукцію тваринництва та на витрати, необхідні для її отримання, незначне зростання кінцевого попиту сформувало стабільну спадну тенденцію у виробництві продукції тваринництва. Натомість лише 28,6% середньо-добового раціону людини забезпечується за рахунок споживання продукції тваринного походження, що майже у 2 рази нижче за встановлений пороговий критерій (55 %) [44].

Потенціал сільської території передусім має бути зорієнтованим на задоволення споживчих потреб населення цієї території, які детермінуються показником раціональних норм споживання, рекомендованих Українським НДІ гігієни харчування МОЗ. Співвідношення потреб населення та ресурсних можливостей території дозволить сформувати пріоритетні напрями розвитку території.

Співвідношення норм споживання, раціональних і закладених у споживчому кошику представлені у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Норми споживання продуктів харчування населенням України, кг на рік

Продукти	Раціональні норми споживання, рекомендовані Українським НДІ гігієни харчування МОЗ	Споживчий кошик	Різниця (2-3), у % до 2
1	2	3	4
М'ясо та м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо, включаючи сало й субпродукти)	83	53	36,2
Молоко та молочні продукти (у перерахунку на молоко)	380	148,5	60,9
Яйця (шт.)	290	220	24,1
Риба та рибопродукти	20	13	35
Цукор, кондитерські вироби	38	37	2,6
Олія рослинна всіх видів	13	7,1	45,4
Картопля	124	95	23,4
Городина та баштанні культури	161	110	31,7
Фрукти, ягоди та виноград	90	64	28,9
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби в перерахунку на борошно, крупа, бобові)	101	123,4	22,2 (більше від норми)

Складено за даними: [198].

У сучасних умовах теперішній споживчий кошик не відповідає тим раціональним нормам споживання основних продуктів, які рекомендовані Українським НДІ гігієни харчування МОЗ.

Споживання продуктів харчування у домогосподарствах у середньому за рік з розрахунку на одну особу, виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу та розрахунок потреби населення регіону в продуктах харчування на прикладі Львівської області наведено у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Споживання продуктів харчування у домогосподарствах, у середньому за 2012 рік з розрахунку на одну особу, кг

Продукти	Усі домогосподарства	У міських поселеннях	У сільських поселеннях	Виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу, кг
1	2	3	4	5
М'ясо і м'ясопродукти	51,6	60	40,8	49
Молоко і молочні продукти	283,2	282	284,4	244
Яйця, шт.	240	264	192	205

1	2	3	4	5
Риба і рибопродукти	15,6	16,8	13,2	-
Цукор	36	34,8	37,2	-
Олія та інші рослинні жири	24	24	24	-
Картопля	106,8	82,8	140,4	721
Овочі та баштанні	118,8	117,6	122,4	185
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	44,4	56,4	27,6	37
Хліб та хлібні продукти	104,4	96	116,4	-

Складено за даними: [169]

Сучасний стан споживання та потреби у продуктах харчування представлені у табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Розрахунок потреби та спроможності регіону продукувати визначену споживчим кошиком необхідну кількість основних продуктів харчування у 2012 році

Продукти	Ємність внутрішнього ринку регіону, т	Потреба у продуктах харчування згідно раціональних норм споживання, т	Виробництво сільськогосподарської продукції у регіоні, т	Частка власного виробництва у обсягах реального споживання продуктів харчування, %	Частка власного виробництва у обсягах рекомендованого споживання продуктів харчування, %
1	2	3	4	5	6
М'ясо і м'ясопродукти	131100,1	210878,1	124494,3	95	59
Молоко і молочні продукти	719526,2	965466	619930,8	86	64
Яйця, шт.	609768	736803	520843,5	85	70,7
Риба і рибопродукти	39634,92	50814	-	-	-
Цукор	91465,2	96546,6	-	-	-
Олія та інші рослинні жири	60976,8	33029,1	-	-	-
Картопля	271346,8	315046,8	1831845	675,1	581,5
Овочі та баштанні	301835,2	409052,7	470029,5	155,7	114,9
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	112807,1	228663	94005,9	83,3	41,1
Хліб та хлібні продукти	265249,1	256610,7	-	-	-

Співвідношення обсягів власного виробництва продуктів першої необхідності із його реальним споживанням домогосподарствами регіону засвідчує достатньо високий рівень продовольчої безпеки (вище 80%) за

більшістю товарними позиціями. Проте, якщо порівняти потреби регіону у продуктах харчування згідно раціональних норм харчування, тоді ситуація із забезпеченням продовольчої безпеки є менш привабливою. Імпорт продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини є практично у два рази більшим, ніж їх експорт. Коефіцієнт покриття експортом імпорту продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини у регіоні становить 0,43%, що є найнижчим показником у країні.

Низька ємність внутрішнього ринку регіону обумовлена і низьким рівнем та структурою доходів мешканців території. У 2012 році домогосподарства у сільській місцевості на одну особу витрачали близько 618,9 грн. на продукти харчування. Вартість ж продуктів харчування (десять позицій) згідно раціональних норм споживання становила приблизно 1042 грн., тобто економічна доступність продуктів харчування складала приблизно 60%. І це при тому, що при розрахунках враховувались лише десять товарних позицій продуктів харчування.

Аналіз потенційної можливості регіону продукувати необхідну кількість продовольчих товарів (згідно раціональних норм харчування) за умови дотримання нормативів оптимального співвідношення культур [85] та використання європейських технологій ведення сільськогосподарського виробництва проводився на основі розрахунку необхідної кормової бази в кормових одиницях (для продукції тваринництва) і визначення необхідних посівних площ (для продукції рослинництва і тваринництва).

Ефективність ведення сільського господарства у зарубіжних країнах є, як відомо, суттєво вищою. Зокрема, якщо середня врожайність зернових у Львівській області станом на 2012 рік становила 37,1 ц з 1 га, то у ЄС – 51,4 ц з 1 га; цукрових буряків, відповідно, 431 і 701,9 ц з 1 га; картоплі – 189 і 323,2 ц з 1 га; середній річний удій молока у регіоні - 4009 кг (у Польщі – 5000 кг, у Великобританії – 7535 кг), несучість курей теж приблизно у два рази нижча від середньосвітових показників. Використання новітніх технологій виробництва дозволяє ефективніше використовувати сільськогосподарський потенціал

території, нарощувати експортні можливості та зменшувати розораність території.

Рівень споживання продуктів харчування населенням регіону не за всіма позиціями відповідає встановленим нормам, тому, зважаючи на теперішню неспроможність регіону продукувати необхідну кількість сільськогосподарської продукції, важливо забезпечити сталий розвиток сільськогосподарського виробництва, зорієнтований на задоволення потреб населення із збереженням екологічного балансу території.

Етапи проведення оцінки сільськогосподарського потенціалу розвитку сільської території наведені на рис. 3.6.

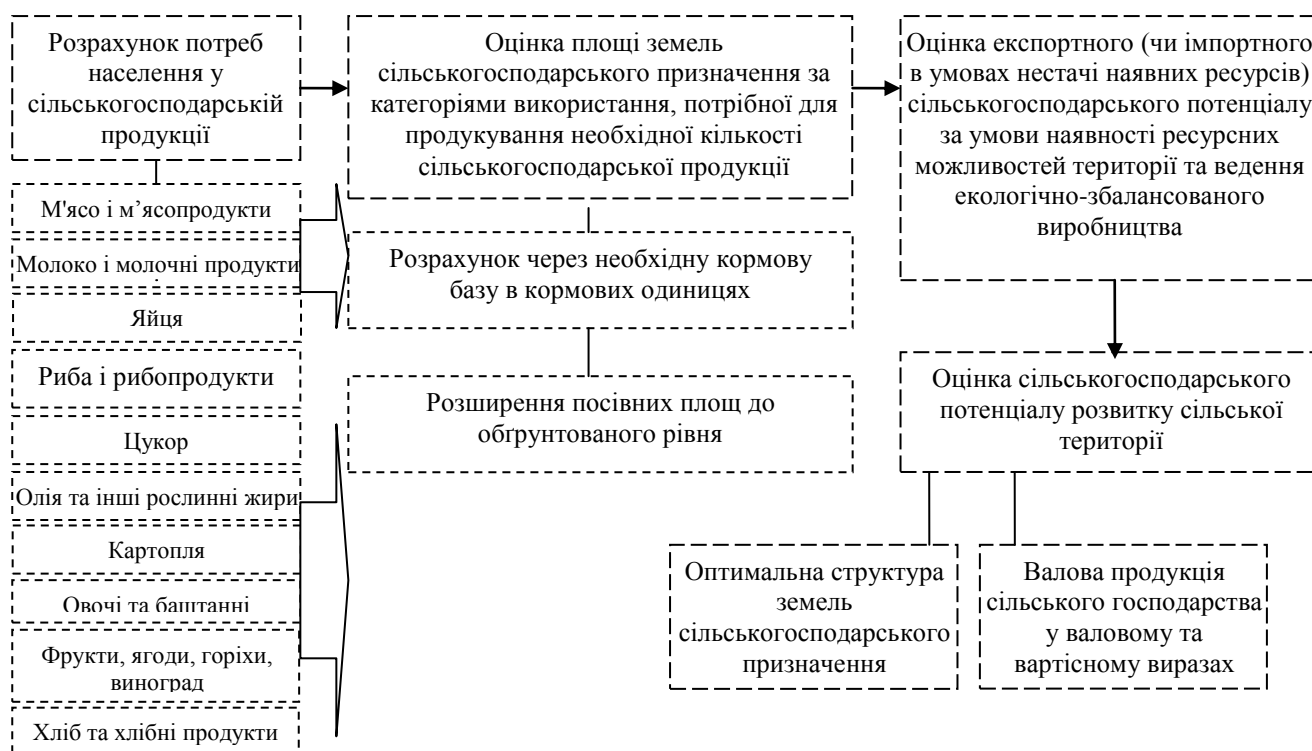

Рис. 3.6. Оцінка сільськогосподарського потенціалу розвитку сільської території (розроблено автором)

Розрахунки засвідчили, що для забезпечення потреб населення регіону у продовольчих товарах потрібно наростити площі кормових культур (до 145,4 тис. га) і збільшити площі зернових культур (до 362,7 тис. га) за рахунок зменшення площ технічних, картоплі та овоче-баштанних культур (до 96,8 тис. га). Незначного розширення потребують і площі пасовищ до 292 тис. га.

Оцінка сільськогосподарського потенціалу сільських територій регіону дозволяє стверджувати про потенційну можливість регіону не лише забезпечити продовольством населення в повному обсязі, але й розвивати експортний потенціал. Першочерговими проблемами при цьому, які потребують вирішення, постають проблеми обліку земель, ефективності їх використання, проблеми простоювання земель, формування інституту ефективного власника та інформаційної бази щодо потреб у продовольстві, прогнозованої цінової політики тощо.

Запропонований підхід до оцінки сільськогосподарського потенціалу дозволяє розрахувати обґрунтовану структуру посівних площ, яка задовольняє потреби населення у сільськогосподарській продукції з врахуванням середньої європейської врожайності та дотриманням оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах.

Зважаючи на нові виклики, з якими зіштовхнулися сільські території у своєму розвитку, ОЕСР визначила три ключові фактори, які покликані впливати на формування сучасної політики розвитку сільських територій [216]:

- зосередження на принадах території: широкий спектр ресурсів сільських територій (що виходять далеко за межі вузької зосередженості на сільському господарстві) та їх використання мають враховуватися при реалізації стратегії сталого розвитку сільських територій. Багатофункціональність сільських територій є основою місцевої політики розвитку;
- необхідність реформування аграрної політики: проблема збереження системи державної підтримки в умовах бюджетного дефіциту, дотримання міжнародних торговельних угод, незадоволеність фермерів наявними субсидіями, які не забезпечують адекватних цін на вироблену продукцію;
- децентралізація і особливості регіональної політики: досвід показує, що просте спрямування грошей у сільські території є недостатнім для вирішення наявних проблем і забезпечення їх розвитку. Реалізація політики та ефективні програми мають робити сільські території більш

конкурентоспроможними за рахунок мобілізації їх внутрішнього потенціалу розвитку. Також політика регіонального розвитку має відходити від практики формування «зверху-вниз» і згладжування регіональних відмінностей у розвитку за рахунок субсидій. Вона повинна ставати більш системною і спрямованою на поліпшення конкурентоспроможності регіону, стимулюючи розвиток інфраструктури створюючи пропозицію якісної робочої сили, роблячи більший акцент на місцевих активах і знаннях тощо).

3.2. Методичні підходи до дослідження потенціалу соціально-економічного розвитку сільських територій

Реалізація регіональної політики розвитку сільських територій спрямована на забезпечення диверсифікації галузевої структури сільської економіки, зорієнтованої на збільшення продукування товарів з високою доданою вартістю та розвитку нових галузей на основі власного потенціалу територій. Також відповідна політика має забезпечувати ефективну реалізацію потенціалу соціально-економічного розвитку сільських територій, щоб перешкодити звуженому відтворенню і з часом зниженню ресурсних можливостей.

Функціонування регіональної відтворювальної системи, елементом якої є і сільські території, супроводжується трансформацією ресурсів у матеріальні і нематеріальні блага, які є необхідними для споживання для забезпечення життєдіяльності територіального соціуму. Відтворення життєдіяльності полягає не лише у збереженні навколишнього середовища, відтворенні ресурсів і виробничого потенціалу, але й у підтримці, а також покращенні соціальної складової: рівня і якості життя населення відповідної території. При цьому кожний регіон – це відтворювальна система, базована на специфічному, притаманному саме йому поєднанні ресурсів відтворення, обумовленому взаємодією таких факторів [196]:

- об'єктивно сформованою локалізацією окремих ресурсів цієї відтворювальної системи (зразком можуть бути природні ресурси, розосереджені по території регіону, потенціал працездатного населення);
- поєднанням локальних відтворювальних циклів, які формують підсистеми відтворення у регіоні;
- спеціалізацією регіону в системі територіального поділу праці;
- рівнем комплексності регіональної відтворювальної системи.

Сукупність ресурсів регіонального розвитку окреслюють через введення поняття соціально-економічного потенціалу, яке дефініює як сукупність елементів національного багатства, задіяних у регіональному відтворювальному процесі, забезпечує виконання державного замовлення з формування інтеграційних зв'язків, а також створює умови для комплексного економічного та соціального розвитку регіональної системи [196]. Такими елементами, які забезпечують розширене регіональне відтворення, ефективне функціонування локальних відтворювальних циклів і вирішення соціальних проблем в регіоні, є основні виробничі фонди; невиробничі фонди; оборотні фонди; трудові ресурси, їх освітній та професійний рівні; природні ресурси; знання й інформація про виробничі потужності та зв'язки.

Ресурсний потенціал соціально-економічного розвитку муніципального утворення також розглядають як сукупність факторів, які складають базис функціонування і розвитку територіальної соціально-економічної системи [53].

Показниками, які дозволяють оцінити рівень розвитку сільських районів, можуть бути [50]: питома вага району в території регіону, чисельності населення регіону, об'ємі продукції сільського господарства та промисловості регіону; середньомісячна нарахована заробітна плата одного працюючого у сільському господарстві; об'єм виробництва продукції сільського господарства у господарствах всіх категорій; частка сільськогосподарських підприємств у сільськогосподарському виробництві; частка прибуткових та перспективних підприємств; кількість фермерських господарств; бал бонітету ґрунтів;

виробництво молока та м'яса у співвідношенні до кормової площі; міграційний притік чи відтік населення.

На думку Д. Торопова [175] при аналізі рівня соціально-економічного розвитку сільських територій з позиції результируючої складової необхідно враховувати: об'єм відвантажених товарів власного виробництва, виконаних робіт та послуг власними силами на одну особу, об'єм продукції сільського господарства на одну особу, середньомісячна нарахована заробітна плата, щільність населення, сальдо міграції по відношенню до чисельності населення. Враховуючи це, оцінку ресурсного потенціалу соціально-економічного розвитку сільських територій доцільно здійснювати в розрізі чотирьох блоків: природного потенціалу сільського господарства, матеріально-технічного, людського та фінансового потенціалів (див. табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Показники ресурсного потенціалу сільських територій

Підсистеми ресурсного потенціалу сільських територій	Показники ресурсного потенціалу сільських територій
<i>Природний потенціал сільського господарства</i>	Частка сільськогосподарських угідь, % від загальної площі регіону
	Частка посівних площ, % від загальної площі регіону
	Частка багаторічних насаджень, % від загальної площі регіону
<i>Матеріально-технічний потенціал</i>	Вартість основних фондів на одну особу
	Довжина доріг з твердим покриттям відносно території регіону
	Кількість тракторів на одиницю посівних площ
	Кількість зернозбиральної техніки на одиницю посівних площ
<i>Людський потенціал</i>	Частка населення, яка проживає в населених пунктах від 1 до 500 ос., до загальної кількості населення
	Середній вік населення
	Частка працездатного населення в загальній кількості
	Кількість лікарів на 10 тис. населення
	Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. населення
<i>Фінансовий потенціал</i>	Середньомісячна нарахована заробітна плата зайнятого населення
	Сальдований фінансовий результат діяльності підприємств на одну особу
	Доходи консолідованого бюджету муніципального району на одну особу
	Податкові доходи консолідованого бюджету муніципального району на одну особу

Складено за даними: [175].

Сільські території, потенціал яких ідентифікований, оцінений та ефективно реалізовується, характеризуються позитивними економічними зрушеннями (розширенням можливостей використання економічного капіталу і вищими доходами), позитивними демографічними тенденціями, покращенням соціальних зв'язків і розширеним відтворенням соціального капіталу. Проте для них характерними є і частіше виникнення прецедентів неефективного землекористання (з погляду сталого використання природних ресурсів) [216]. Реалізація потенціалу розширює можливості та перспективи розвитку території, але, з другого боку, також і поглиблює місцеві відмінності. Позитивний вплив простежується лише в місцевих громадах, які володіють здатністю активувати ендогенний потенціал розвитку.

На нашу думку, ресурсним потенціалом сільських територій на рівні регіону буде:

$$P_{ст} = \{ \langle P_{нрр} \rangle, \langle P_{л} \rangle, \langle P_{нр} \rangle, \langle P_{вир-ек} \rangle, \langle P_{інф} \rangle, \langle P_{фін} \rangle, \langle P_{орг-упр} \rangle, \langle P_{інн} \rangle \}$$

де: $P_{ст}$ – ресурсний потенціал сільських територій; $P_{нрр}$ – природно-ресурсний потенціал; $P_{л}$ – людський потенціал; $P_{нр}$ – просторовий потенціал; $P_{вир-екон}$ – виробничо-економічний потенціал; $P_{інф}$ – інфраструктурний потенціал; $P_{фін}$ – фінансовий потенціал; $P_{орг-упр}$ – організаційно-управлінський потенціал; $P_{інн}$ – інноваційний потенціал.

Глибша деталізація ресурсного потенціалу сільських територій матиме вигляд:

$P_{ст} \rightarrow \{ \text{вид; підвид; показник; диференціація показника за певними ознаками} \}$.

Кожний з підвидів потенціалу характеризується певним набором показників, які можуть як посилювати (збільшувати) потенціал, так і зменшувати його величину (зокрема, негативний вплив екологічних чинників).

Величини оцінки потенціалу можуть бути:

- абсолютними (од., грн, га, м³, км, т);
- відносними (частка незаселених будинків, питома вага загальної житлової площі, обладнаної опаленням);
- приведеними (на 1 особу, на одиницю площі, на 1 сільський населений пункт);
- нормативними (згідно з наявними методиками розрахунку грошової оцінки земель сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення);
- які засвідчуватимуть економічну ефективність (обсяги енергетичних потужностей на одиницю виробленої продукції тощо).

Оцінка потенціалів може бути згортаємою (приведення до суми однакових одиниць) або ні.

Розглянемо детальніше природно-ресурсний потенціал сільських територій (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Розгортка природно-ресурсного потенціалу сільських територій

Вид	Підвид	Показники
Природно-ресурсний	сільськогосподарський	Грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення [104], млн грн
	лісовий	Грошова оцінка земель лісогосподарського призначення [84], млн грн
	туристично-рекреаційний	Грошова оцінка земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, млн грн
		Екологічний податок за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел, тис. грн
		Екологічний податок за скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, тис. грн
енергетичний	Екологічний податок за розміщення відходів I-IV класу небезпеки, тис. грн	
		Технічно досяжний енергетичний потенціал нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії в перерахунку на умовне паливо (млн т у. п.)

Розрахунок сільськогосподарського потенціалу здійснюватиметься на основі грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення (ГОЗ_{c/2}), яка розраховується з врахуванням Методики нормативної грошової оцінки

земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. №213 та наведена у додатку Е.

Зважаючи, що нормативна грошова оцінка земельної ділянки (для всіх категорій землі) розраховується з врахуванням строку капіталізації, терміном у 33 роки (окрім земель лісогосподарського призначення, для яких термін капіталізації становить 50 років), оцінимо річний рентний дохід відповідних земель. Розрахунок рентного доходу має включати і коефіцієнти, які враховують місце розташування земель, вид використання земельної ділянки та належність земельної ділянки до земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення.

Згідно із Законом Верховної Ради України №1378-IV від 11.12.2003 «Про оцінку земель», «рентний дохід (земельна рента) – дохід, який можна отримати із землі як фактора виробництва залежно від якості та місця розташування земельної ділянки». Тому для зіставлення закладеного рентного доходу та реалізованої продуктивності землі використаємо показник валової доданої вартості у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві (ВДВ_{c/2}).

Ефективність ж реалізації цього потенціалу розраховуватиметься як співвідношення ГОЗ_{c/2} і ВДВ_{c/2} (див. табл. 3.10).

Таблиця 3.10

**Ефективність реалізації сільськогосподарського потенціалу
сільських територій у 2010 р.**

Регіони	Грошова оцінка сільськогосподарських угідь/ строк капіталізації, млн грн.	Валова додана вартість у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, млн грн	Ефективність реалізації сільськогосподарського потенціалу, %
	A1	B2	B2*100/ A1
1	2	3	4
Україна	13998,24	82641	590,3671
АР Крим	747,3588	2963	396,4629
Вінницька	785,0021	4772	607,8965
Волинська	332,1024	2299	692,2564
Дніпропетровська	862,8709	4881	565,6698

1	2	3	4
Донецька	785,2764	4334	551,9076
Житомирська	538,3145	2857	530,7306
Закарпатська	113,4167	1950	1719,324
Запорізька	797,6606	3358	420,9811
Івано-Франківська	161,7824	2347	1450,714
Київська	660,3994	5470	828,2866
Кіровоградська	686,0979	2948	429,6763
Луганська	593,2155	2007	338,3256
Львівська	308,2033	3710	1203,751
Миколаївська	578,8224	3557	614,5236
Одеська	851,5048	3933	461,8882
Полтавська	781,6633	4974	636,3354
Рівненська	304,2861	2342	769,6704
Сумська	501,1306	2306	460,1595
Тернопільська	330,983	2358	712,4233
Харківська	832,5439	3904	468,9242
Херсонська	754,3082	3494	463,2059
Хмельницька	589,5215	3118	528,9035
Черкаська	648,2748	4000	617,0223
Чернівецька	186,8406	1800	963,388
Чернігівська	501,4621	2923	582,8955

Як засвідчують розрахунки, саме західні регіони демонструють найвищі показники реалізації потенціалу (Закарпатська, Івано-Франківська та Львівська області), а найнижчі – східні та південні регіони (Луганська, Кіровоградська, Херсонська тощо області).

Досі невирішеною залишається проблема заниженої оцінки рентного доходу, яка закладена при нормативній грошовій оцінці земельної ділянки. В окремі ж роки, згідно з даними Державного агентства земельних ресурсів України [89], коефіцієнт індексації дорівнював одиниці (зокрема, у 2007, 2011 та 2013 р.).

Про рівень використання сільськогосподарського потенціалу свідчать також показники ефективності ведення сільського господарства. Одним з таких є показник виробництва валової продукції сільського господарства на 100 га, за яким лідерами є сільські території Західного регіону: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська області тощо. Такі результати тісно пов'язані з чинною організаційно-правовою структурою володіння та користування землями

сільськогосподарського призначення та структурою сільськогосподарського виробництва за категоріями господарств (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Деякі показники розвитку сільських територій у 2010 р.

Регіони	Виробництво продукції сільського господарства на 100 га, млн.грн.	Частка господарств населення у володінні та користуванні сільськогосподарських угідь, %	Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства, %
1	2	3	4
Україна	241,81	38,24	55,1
АР Крим	235,65	38,3	53,7
Вінницька	305,60	28,09	55
Волинська	286,93	57,09	73,3
Дніпропетровська	255,55	29,33	41,1
Донецька	246,32	33	50,4
Житомирська	217,30	51,89	72,9
Закарпатська	476,64	78,08	96,1
Запорізька	160,48	34,1	47,3
Івано-Франківська	407,32	60,48	77,3
Київська	394,79	34,49	38
Кіровоградська	184,78	26,1	50,2
Луганська	128,70	39,99	52,5
Львівська	330,41	62,91	73,7
Миколаївська	171,20	36,29	50,6
Одеська	179,01	35,38	56,7
Полтавська	234,82	23,11	46,9
Рівненська	317,34	60,62	77,9
Сумська	167,27	28,33	60,2
Тернопільська	280,50	47,18	64,5
Харківська	182,47	42,45	54,6
Херсонська	210,51	42,48	58,5
Хмельницька	266,07	39,8	60,8
Черкаська	485,48	21,78	25,9
Чернівецька	452,42	72,29	78,9
Чернігівська	155,53	40,78	57,4

Важливим підвидом природно-ресурсного потенціалу є лісові ресурси. Згідно із ст. 39 Лісового кодексу України, затвердженого постановою ВР №3853-ХІІ від 21.01.94, ліси України за екологічним і соціально-економічним значенням та залежно від основних виконуваних ними функцій поділяються на такі категорії:

- захисні ліси (виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції);

- рекреаційно-оздоровчі ліси (виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції);
- ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо);
- експлуатаційні ліси.

На сьогодні до категорії захисних лісів належить 33% всієї площі лісів, рекреаційно-оздоровчих – 15%, лісів природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення – 14%, експлуатаційних – 38% [66].

У розрізі областей існують значні відмінності у лісистості території (див. додаток Е, табл. Е.4). Грошову оцінку лісового потенціалу робитимемо на основі Методики нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів). При розрахунках лісового потенціалу використовуватимемо площу експлуатаційних лісів, решту ж площі лісового фонду врахуємо при оцінюванні рекреаційного потенціалу території.

Області, лісистість яких є найвищою, демонструють і найвищий потенціал лісових ресурсів. Такими є Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська та Чернігівська області. Відповідно, ефективність реалізації їх потенціалу є найнижчою порівняно з решта областями.

Нормативна оцінка туристично-рекреаційного потенціалу розраховуватиметься за тією ж методикою, що і лісовий потенціал (див. додаток Е, табл. Е.5). Решта показників туристично-рекреаційного потенціалу (три види екологічного податку) негативно впливатимуть на загальну оцінку природно-ресурсного потенціалу. Першість щодо величини грошової оцінки земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення посідають Київська, Рівненська, Закарпатська, Львівська, Волинська та Житомирська області.

Щодо оцінки енергетичного потенціалу, то використаємо дослідження Регіонального філіалу НІСД у м. Дніпропетровську [195], у якому здійснена

оцінка технічно досяжного енергетичного потенціалу нетрадиційних та відновлюваних джерел енергії в перерахунку на умовне паливо. Енергомісткість ВВП України у 2010 р. становила 0,64 кг у. п./грн [84], що дозволяє провести грошову оцінку енергетичного потенціалу у гривнях (див. табл. Е.5).

Розгортка просторового потенціалу представлена у таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

Розгортка просторового потенціалу сільських територій

Вид	Показники
Просторовий потенціал	Відстань до найближчого оптового ринку, км
	Відстань до кордону, км
	Довжина спільного кордону з іншою державою, км

На сьогодні у вітчизняній науці не проводиться комплексних досліджень оцінки впливу на розвиток сільських територій близькості до кордону (зокрема, у світлі активізації транскордонного співробітництва), розвиненості мережі оптових ринків тощо. Проте наявний просторовий потенціал територій у майбутньому помітніше впливатиме на їх розвиток. При цьому перспективним при дослідженні взаємодії між просторовими об'єктами є застосування методу гравітаційних моделей. Згідно з цією моделлю кореспондування між двома територіальними елементами буде тим більшим, чим більшими є їх умовні «ваги» (показники інтенсивності їх використання) та чим меншою є відстань між ними. Відповідно, сила взаємодії (інтенсивність співпраці) між територіями, що беруть участь у транскордонному співробітництві, буде тим більшою, чим більшою є їх величина (значущість) і чим меншою є відстань між ними (або між їх адміністративними центрами) [67].

Коли мова йде про співпрацю між регіонами, то зрозуміло, що величиною регіону є його географічна площа. Величина території регіону (у нашому випадку сільських територій регіону), що бере участь в транскордонному співробітництві, може бути використана як фактор величини, який прямо

пропорційно впливає на силу взаємодії між регіонами, що співпрацюють, тобто підсилює її. Проте як фактор величини (значущості) можна використовувати ще такі показники, як [67]:

- рівень розвитку (соціального, економічного, екологічного, інноваційного тощо) сільських територій регіону;
- рівень розвитку комунікаційних зв'язків (транспортна інфраструктура, розвинена мережа інформаційних систем тощо) сільських територій регіону;
- національну культуру, звички, традиції сільських територій регіону (їх схожість і близькість до звичаїв і культури сільських територій регіону, з яким ведеться співпраця);
  - моно чи багато національність, релігійні погляди населення тощо;
  - політичний устрій і стратегічна направленість щодо співпраці;
  - кількість населення регіону;
  - кількість певного виду природних ресурсів у регіоні тощо.

Як фактор відстані в гравітаційній моделі транскордонного співробітництва використовується переважно безпосередня відстань між регіонами, але додатково можуть впливати й інші другорядні фактори. Щодо відстані, то у цьому випадку може розумітися [67]:

- відстань між адміністративними центрами регіонів, що співпрацюють;
- відстань (мінімальна і/або максимальна) між межами регіонів у тому випадку, якщо вони не мають спільного кордону, а розташовані всередині країн, що співпрацюють на транскордонному рівні;
- відстань між основними містами-суб'єктами співпраці (де розташовані промислові, інноваційні, екологічні тощо центри співпраці) транскордонних регіонів тощо.

Як другорядні фактори, які можуть позитивно чи негативно коригувати дію фактора відстані, можуть бути налагодженість транспортного сполучення між регіонами, розвиненість транспортних магістралей, спрощеність (ускладненість) перетину кордону тощо.

Розгортка людського потенціалу наведена у таблиці 3.13.

Розгортка людського потенціалу сільських територій

Вид	Показники
Людський	Кількість сільського населення, осіб
	Загальний приріст сільського населення, осіб на 1000 жителів
	Середній вік населення, років
	Демографічне навантаження сільського населення працездатного віку, на 1000 осіб працездатного віку
	Середня чисельність мешканців сільського населеного пункту, осіб
	Частка зайнятого населення у сільському господарстві, %

Згідно з даними, наведеними у Додатку Е (див. табл. Е.6), першість за відповідними показниками людського потенціалу належить сільським територіям Закарпатської області, АР Крим, Одеської, Чернівецької, Івано-Франківської, Херсонської та Львівської областей. Людський потенціал же сільських територій Чернігівської, Сумської та Хмельницької областей є найнижчим.

Структура зайнятого сільського населення у 2014 році, яке працює за місцем реєстрації проживання, за видами економічної діяльності наведена на рис. 3.7.

Реалізацію людського потенціалу проаналізуємо через показники продуктивності праці та міграційного приросту (скорочення) населення (див. табл. 3.14). Сільські території Закарпатської, Чернівецької та Херсонської областей, володіючи найвищим людським потенціалом, демонструють найнижчі показники продуктивності праці та міграційного відтоку населення, що свідчить про недостатній розвиток людського капіталу. Київська, Дніпропетровська, Черкаська та Житомирська області, попри середній рівень людського потенціалу, характеризуються найвищими показниками реалізації потенціалу.

Рис.3.7. Структура зайнятого сільського населення у 2014 р., яке працює за місцем реєстрації проживання, за видами економічної діяльності, %

Таблиця 3.14

Реалізація людського потенціалу сільських територій у 2010 р.

Регіони	Продуктивність праці, тис. грн	Міграційний приріст (скорочення), осіб на 1000 жителів
1	2	3
Україна	32,27	-0,3
АР Крим	27,46	1,2
Вінницька	32,73	-0,8
Волинська	27,83	-0,7
Дніпропетровська	58,15	2,7
Донецька	29,21	0,6
Житомирська	45,68	-1,1
Закарпатська	17,35	-0,9
Запорізька	32,04	-1,2
Івано-Франківська	19,43	-0,2

1	2	3
Київська	110,54	3
Кіровоградська	31,32	-4,4
Луганська	19,39	-1,4
Львівська	23,72	0,3
Миколаївська	25,78	-0,9
Одеська	31,36	1
Полтавська	43,36	-1,1
Рівненська	39,71	-0,9
Сумська	32,61	-1,6
Тернопільська	24,76	-0,6
Харківська	35,03	0,2
Херсонська	30,24	-1,9
Хмельницька	27,45	-2,3
Черкаська	49,72	0,7
Чернівецька	20,87	-2,3
Чернігівська	28,95	-1,7

Розгортка виробничо-економічного потенціалу сільських територій наведена у таблиці 3.15.

Таблиця 3.15

Розгортка виробничо-економічного потенціалу сільських територій

Вид	Підвид	Показники
Виробничо-економічний	виробничого капіталу	Фондозабезпеченість, тис. грн на 100 га
		Фондоозброєність, тис. грн
		Ступінь зносу основних фондів, %
		Забезпеченість енергетичними потужностями на сільськогосподарських підприємствах на 100 га посівної площі, кВт
		Частка домогосподарств, що мають техніку, %
		Наявність худоби та птиці на сільськогосподарських підприємствах, од.
		Наявність худоби та птиці у господарствах населення, од.
	організації виробництва	Частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції, %
		Частка фермерських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, %
		Частка удобреної площі мінеральними добривами, %
		Частка удобреної площі органічними добривами, %
		Внесено мінеральних добрив на 1 га посівної площі, %
		Внесено органічних добрив на 1 га посівної площі, %

Найбільш фондозабезпеченими та фондоозброєними є Київська, Черкаська, Дніпропетровська області (див. додаток Е, табл. Е.7). Проте найбільш ефективно основні фонди використовуються у Закарпатській, Чернівецькій, Львівській і Вінницькій областях, що засвідчує показник фондівіддачі (див. табл. 3.16). Реалізація наявного потенціалу енергетичних потужностей і забезпечення технікою господарств населення відображається показниками виробництва сільськогосподарської продукції на 100 га.

Таблиця 3.16

**Реалізація виробничо-економічного потенціалу
сільських територій у 2010 р.**

Регіони	Фондовіддача, грн	Виробництво сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами на 100 га, тис. грн	Виробництво сільськогосподарської продукції господарствами населення на 100 га, тис. грн
1	2	3	4
Україна	0,89	348,44	219,24
АР Крим	0,73	330,44	242,55
Вінницька	1,20	598,41	222,42
Волинська	1,09	368,41	347,87
Дніпропетровська	0,87	358,12	259,03
Донецька	0,83	376,18	226,58
Житомирська	0,89	305,26	174,11
Закарпатська	1,92	586,63	159,03
Запорізька	0,69	222,57	138,82
Івано-Франківська	1,05	520,64	540,14
Київська	0,65	435,00	433,78
Кіровоградська	0,94	355,34	150,75
Луганська	0,85	168,99	121,97
Львівська	1,21	387,10	465,78
Миколаївська	0,82	238,73	160,66
Одеська	0,76	286,86	154,57
Полтавська	0,79	476,51	197,16
Рівненська	1,11	407,79	246,33
Сумська	1,11	355,47	118,07
Тернопільська	0,92	383,45	224,53
Харківська	0,89	234,72	174,03
Херсонська	0,69	289,89	186,41
Хмельницька	1,11	406,44	194,12
Черкаська	1,19	577,41	524,22
Чернівецька	1,38	493,79	412,15
Чернігівська	0,78	218,90	156,22

Найефективніше реалізують потенціал забезпечення оборотними засобами Черкаська та Івано-Франківська області.

Організаційно-правова структура сільськогосподарського виробництва є потенціалом сільської території для подальшого реформування структури власників і виробників продукції. Як засвідчує європейська практика, найефективнішою формою господарювання є фермерські господарства. У Кіровоградській, Дніпропетровській, Миколаївській і Запорізькій областях частка сільськогосподарських угідь у володінні та користуванні фермерських господарств є найвищою і складає 16-22%. Господарства населення західних областей теж у перспективі можуть реорганізуватись у більші господарства, що підвищить ефективність та забезпечить належний облік їх діяльності. На сьогодні, за виключенням Черкаської, Київської та Вінницької областей, сільські території саме Західного регіону демонструють найвищі показники ефективності виробництва сільськогосподарської продукції.

Стосовно ж якості ґрунтів, то зрозуміло, що нещадна їх експлуатація без належного відтворення первинного вмісту органічних та інших корисних сполук звужуватиме наявний потенціал сільськогосподарського виробництва. Відповідно, дотримання технологічних процесів і внесення потрібної кількості добрив сприятиме збереженню та відтворенню потенціалу (див. додаток Е, табл. Е.8).

Розгортка інфраструктурного потенціалу наведена у таблиці 3.17.

Щодо потенціалу інфраструктурного забезпечення сільських територій (див. додаток Е, табл. Е.9-10), то у Західному регіоні забезпеченість закладами освіти, клубними закладами, бібліотеками, магазинами роздрібною торгівлі, ресторанными закладами та АТС є кращою порівняно з рештою регіонів. Проте рівень медичного забезпечення (лікарняні заклади та кількість лікарняних ліжок) є вищим у центральних регіонах (Вінницька, Полтавська, Черкаська та Дніпропетровська області).

Розгортка інфраструктурного потенціалу сільських територій

Вид	Підвид	Показники
1	2	3
інфраструктурний	виробничий	Довжина автомобільних доріг загального користування місцевого значення з твердим покриттям, км
		Кількість складів, сховищ, елеваторів тощо та інших будівель логістичної інфраструктури, од.
	соціальний	Забезпеченість сільського населення житлом, у середньому на 1 особу, м ² загальної площі
		Рівень інженерно-технічного облаштування сільського житлового фонду (питома вага загальної житлової площі, обладнаної каналізацією, водопроводом, опаленням, газом, гарячим водопостачанням, ваннами (душовими)), %
		Частка незаселених будинків та таких, у яких постійно не проживають, %
		Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами за регіонами (відсотків до кількості дітей відповідного віку), %
		Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 сільський загальноосвітній навчальний заклад, од.
		Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 заклад культури клубного типу, од.
		Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 масова та універсальна бібліотека, од.
		Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 лікарняний заклад, од.
		Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 аптека, од.
		Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 спортивна база, од.
		Забезпеченість населення магазинами роздрібною торгівлі, кількість сільських населених пунктів на 1 заклад, шт.
інфраструктурний	соціальний	Забезпеченість населення об'єктами ресторанного господарства, кількість сільських населених пунктів на 1 заклад, шт.
		Забезпеченість населення ринками з продажу споживчих товарів, кількість сільських населених пунктів на 1 ринок, шт.
		Забезпеченість населення АТС, кількість сільських населених пунктів на 1 станцію, шт.
		Забезпеченість населення квазіелектронними та електронними станціями, кількість сільських населених пунктів на 1 станцію, шт.

Розгортка організаційно-управлінського потенціалу наведена у таблиці 3.18.

Таблиця 3.18

Розгортка організаційно-управлінського потенціалу сільських територій

Вид	Показники
організаційно-управлінський	Кількість діючих сільськогосподарських кооперативів, од.
	Розвиненість мережі консалтингових, інформаційних та ін. інституцій, од.
	Кількість дорадчих служб, од.
	Забезпечення сіл детальними планами, шт.
	Забезпечення сільських селищ генеральними планами, шт.
	Забезпечення сільських селищ детальними планами, шт.

Розвиненість таких інституцій як сільськогосподарські кооперативи, дорадчі служби (див. додаток Е, табл. Е.11) тощо активізує розвиток сільських територій, виконуючи функцію каталізатора економічної діяльності. Проте відсутність належної законодавчої бази та відповідного фінансування (стосовно дорадчих служб) не дозволяє повною мірою задіяти цей ресурс. Згідно з теперішнім законодавством стосовно повноважень і функцій територіальної громади, то лише розробка генерального плану розвитку території є необхідною умовою для визначення території юрисдикції відповідної місцевої громади та наділення права розпоряджатися землями в межах населеного пункту повною мірою.

Розгортка фінансового потенціалу представлена у таблиці 3.19.

Таблиця 3.19

Розгортка фінансового потенціалу сільських територій

Вид	Показники
фінансовий	Обсяг інвестицій у сільське господарство, млн грн
	Фінансовий результат (сальдо) підприємств, які працювали у сфері сільського господарства, мисливства, лісового господарства, млн грн
	Доходи місцевих бюджетів на одного сільського мешканця, грн

Аналіз показників обсягу інвестицій у сільське господарство та фінансового результату підприємств, які працюють у сфері сільського

господарства, мисливства, лісового господарства, розрахованих у тис. грн на 100 га, засвідчили, що найвищим фінансовим потенціалом наділені Черкаська, Київська, Кіровоградська, Тернопільська та Вінницька області. Найнижчі показники ж демонструють Закарпатська, Сумська, Волинська, Рівненська та Житомирська області.

Розгортка інноваційного потенціалу наведена у табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Розгортка інноваційного потенціалу сільських територій

Вид	Показники
інноваційний	Кількість інноваційно-активних підприємств на сільських територіях, од.
	Обсяг інноваційної продукції, млн грн
	Кількість реалізованих проектів на сільських територіях, од.
	Кількість кластерних формувань на території, од.

Зважаючи на поглиблення депресивних явищ на сільських територіях, необхідним є формування інноваційної моделі суспільно-економічних відносин та дієвого інституціонального забезпечення її функціонування. Економіка й окремі її сфери, наприклад інноваційна діяльність, потребують відповідного інституційного забезпечення. Стрижневим елементом цього процесу є формування ефективних правових інститутів [197].

На сьогодні відсутня статистика стосовно інноваційної діяльності на сільських територіях. Станом на 2012 р. лише 17,4% підприємств займалися інноваційною діяльністю, причому основна частка інноваційних витрат припадає саме на промисловість (питома вага ж реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової становила у 2011 р. 3,8%). На фоні загального низького рівня інноваційної діяльності у країні становлення інноваційного сільського виробництва зазнає суттєвого впливу з боку організаційно-правових структур володіння земельними ресурсами та сільськогосподарського виробництва. Більшість земель (цей показник в середньому по Україні становить 38,08%) перебуває у володінні та користуванні господарств населення. Така організаційно-правова структура земель впливає і на структуру

виробництва сільськогосподарської продукції, за якої за станом на 2012 рік 49,3% всієї продукції країни було вироблено господарствами населення.

Починаючи з Маастрихського меморандуму (1993 р.) ЄС розробив основи інноваційної політики з використанням «системного підходу», за яким інновації осмислюються не як лінійний і односпрямований потік знань від стадії наукових досліджень до практики, але як вельми розсіяний процес навчання, що відбувається в складних і гібридних реляційних мережах. Відповідно, ЄС активно сприяє розвитку державно-приватних (досліджень) партнерств, транснаціональних мереж, інноваційно-орієнтованої політики закупівель та інноваційних інкубаторів [229].

У ЄС сільські території і сільські громади все більше розглядаються як платформа і відправна точка для здійснення процесів диверсифікації економіки та забезпечення сталого розвитку. Фермери продовжують бути важливими соціальними, культурними та економічними суб'єктами у сільській місцевості, проте більшість жителів уже зайнято у несільськогосподарських видах діяльності.

Сільське господарство є однією з галузей, де системний підхід до інновацій використовується з кількох причин. Інституційні бар'єри та наявний «розрив» між дослідженнями і практикою в багатьох країнах засвідчили, що лише використання знань фермерів є недостатнім можливим джерелом для інновацій. Одним з основних завдань для аграрної системи знань та інновацій є забезпечення вдосконалення процесів переробки, маркетингу і здатності створювати додану вартість у сільському та лісовому господарствах, а також освоєння можливостей у наданні нових сільських та екологічних послуг і непродовольчого виробництва.

За умови розвитку інновацій як системи спільного продукування знань, економічних, соціальних, організаційних та технологічних рішень на основі спільних інтересів і мереж цей процес має шанси бути успішнішим. Зазвичай такі мережі включають широкий спектр учасників та інтересів: фермери, споживачі, сільські підприємці, малі і середні підприємства, регіональні органи влади, університети, науково-дослідні установи та агенції з підтримки

інновацій, посередники і брокери знань тощо. Ефективні інноваційні системи функціонують завдяки дії сприятливих інституційних механізмів і базуються на співпраці у формі партнерських відносин між різними групами державного і приватного секторів, регіональними платформами інновацій, бізнес-спілками і кластерами тощо [229].

Найбільш показовими на сільських територіях ЄС є здійснення інновацій у сферах прямого маркетингу, екологічних технологій та надання сільських послуг. Основними видами інновацій є: економічні, соціальні, організаційні і технічні. Хоча всі види інновацій є взаємопов'язаними і важливими для їх успіху, порівняльний аналіз показує, що у сфері прямого маркетингу переважають здебільшого інновації організаційного та економічного характеру (попри превалюючий соціальний характер ініціатив громадян), а у сфері екологічних технологій вони передусім технічні та організаційні, у сфері ж надання сільських послуг вони насамперед соціальні та організаційні (див. табл. 3.21).

Таблиця 3.21

Види інновацій на сільських територіях

(кількість “+” характеризує рівень присутності інновацій у відповідному секторі)

Інновації	Прямий маркетинг	Екологічні технології	Сільські послуги
1	2	3	4
Економічні	<ul style="list-style-type: none"> розбудова ринкових каналів (фермерських магазинів, інтернет-платформ) поліпшення маркетингу (колективне просування, логотипи, заходи тощо) неформальна економіка солідарних купівельних груп +++	<ul style="list-style-type: none"> ресурси біомаси колективне опалення нові способи забезпечення енергією (наприклад, енергія на контрактній основі) регіональна структура виробництва +	<ul style="list-style-type: none"> децентралізація громадських служб територіально організовані послуги +
Соціальні	<ul style="list-style-type: none"> посилена взаємодія між виробниками мережі між виробниками і споживачами нарощування культури харчування громадян-споживачів ++	<ul style="list-style-type: none"> фермери як виробники енергії залучення і активна роль фермерів та інших місцевих суб'єктів ++	<ul style="list-style-type: none"> формування партнерств місцеві мережі зв'язку та навчання соціальні/громадські блага, ідеї інтегровані в послуги групи LEADER розширені знання та експертні мережі ++

1	2	3	4
Організаційні	<ul style="list-style-type: none"> нові способи управління (землеробство і продаж) краща організація праці +++	<ul style="list-style-type: none"> нові способи організації процесу налаштування виробничих мереж регіональні заходи +++	<ul style="list-style-type: none"> організація роботи у соціально орієнтованих фермах мережеві компанії регіональні кластери бізнесу формування партнерств місцеві мережі зв'язку та навчання +++
Технічні	<ul style="list-style-type: none"> нові продукти особливі методи маркетингу +	<ul style="list-style-type: none"> нові культури і сівозміни нова технологія для виробництва і використання біоенергії (нагрівачі) ++	<ul style="list-style-type: none"> використання широко-смугового доступу в Інтернет послуги телефонного зв'язку рекреаційні технології +

Складено за даними:[229].

На сьогодні за відсутності використання інноваційних каналів прямого маркетингу первинні виробники аграрної продукції отримують лише до 30-40% виручки від кінцевої (роздрібної) ціни на вироблену ними продукцію, тоді як в інших країнах на їх частку припадає до 50-70% і більше [63].

Одним з видів організаційних інновацій, що впроваджуються в секторі особистих селянських господарств і стосуються заготівлі, зберігання й транспортування молока, є створення на території населеного пункту приймального пункту, укомплектованого цистерною з холодильною установкою. Подібний досвід став візитною карткою аграрного сектору Польщі, де з використанням державної підтримки створені та функціонують молочні кооперативи. Держава надає одноразову допомогу для обладнання заготівельного пункту охолоджувачем молока та молоковозом. При цьому Міністерством сільського господарства Польщі встановлено об'єм партії молока для одного кооперативу – не менше 100 тис. літрів на рік [15].

У сучасних умовах, намагаючись зберегти й відтворити земельні ресурси, аграрії вдаються до використання інноваційних ресурсозберігаючих технологій обробітку ґрунту, здатних поєднувати підвищення ефективності виробництва з ощадливим використанням сільськогосподарських угідь. Такі технології також сприяють відновленню рівноваги між елементами агроєкосистем і забезпеченням адаптивності індустріальних форм виробництва до вимог відновлення навколишнього природного середовища [15].

Технологічні/технічні інновації пов'язані з розвитком нових продуктів, впровадженням нових методів виробництва і постачання, технічними рішеннями в галузі логістики та маркетингу. У сфері біоенергетики інновації пов'язані з виробництвом біомаси і передбачають вирощування нових сільськогосподарських культур, нових способів сівозміни, збирання врожаю або використання промислових відходів і шламу. Процесний етап включає в себе нові технологічні рішення для виробництва біоенергії [228].

На сучасному етапі інституційних та структурних перетворень в Україні забезпечення розвитку сільських територій є важливою складовою формування національної інноваційної системи. Вона має бути спрямована на активізацію інноваційних процесів, впровадження ресурсощадних (зелених) технологій, диверсифікацію сільської економіки тощо. Подолання депресивних явищ на сільських територіях потребує побудови нової моделі їх розвитку на засадах інноваційності, системності та ефективного використання їх потенціалу.

Наявний потенціал сільських територій є не лише визначальним фактором їх розвитку, але й важливою конкурентною перевагою цих територій. Використання ресурсощадних (зелених) технологій, випереджальний розвиток людського капіталу, зростання сукупної продуктивності факторів виробництва сприятиме розвитку потенціалу сільських територій, його нарощенню, розширенню можливостей його реалізації та забезпеченню основної цілі – зростанню якості життя сільських мешканців.

3.3. Якість життя як один з критеріїв оцінки ефективності реалізації потенціалу

Політика стійкого розвитку сільських територій на сьогодні тісно пов'язана з масштабними проектами, направленими на підвищення якості життя сільського населення [72]. При цьому все більшої ваги у розвитку соціально-економічної політики підтримки села набирає цільовий підхід, що, природно, має позитивно відобразитись на покращенні ключових оціночних

індикаторів якості життя населення. Перевагою такого роду заходів, безумовно, є точкове та ефективне вирішення конкретних проблем. Тому подальший успіх політики стійкого розвитку сільських територій однозначно буде пов'язаний із заходами підтримки цільового характеру.

Суттєвою проблемою, яка виникає при реалізації такого роду програм, є оцінка необхідності, своєчасності і пріоритетності поставлених завдань. Це насамперед пов'язане з тим, що цільове вирішення питань потребує диференційованого підходу при визначенні найгостріших проблем відсталих регіонів і муніципальних утворень. Визначення правильних пріоритетів у багато чому буде визначати успішність цільової політики розвитку сільських територій [72]. Рівень розвитку сільських територій на сьогодні значно більше залежить від його наближення до сучасних соціальних стандартів якості життя, ніж від різниці у розмірах заробітної плати в містах та селах.

Згідно з Концепцією розвитку сільських територій [58], з метою визначення відповідності наявних програм реальним проблемам і потребам сільських територій, оцінки ефективності використання ресурсів для реалізації визначених завдань, перегляду переліку визначених завдань та заходів програм, механізмів їх реалізації, прийняття рішень про продовження чи припинення реалізації програм, формування пріоритетів наступних програм доцільним є здійснення постійного моніторингу розвитку сільських територій. Основним критерієм ефективності чинних програм та одночасно їх кінцевою метою є зростання якості життя сільських мешканців.

У сучасних дослідженнях не існує єдиного уніфікованого підходу до оцінювання якості життя. Кожний з розроблених підходів виходить з потреб здійснюваного дослідження та специфіки об'єкта дослідження (країна, регіон, сільська територія тощо). Зокрема, Д. Сміт виділяє сім груп індикаторів: життєве середовище, дохід та зайнятість, здоров'я, освіта, соціальний порядок, соціальна приналежність, рекреація, де задоволеність статусом є ключовим показником в оцінці якості життя, оскільки саме він відображає серйозні проблеми соціальної стратифікації та соціальної справедливості. Продовжив ці розробки Е. Епплер. Він уперше ввів в оцінювання якості життя суб'єктивні

індикатори: впевненість у майбутньому, дотичність та участь у прийнятті рішень.

Усе більш ускладнена соціально-економічна реальність потребує від її дослідників нової методології, яка поєднує класичні та синтетичні підходи. Комісія з оцінки економічної діяльності та соціального прогресу (Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress) розробляє методи оцінки факторів, які забезпечують цінність життя у її діяльнісних проявах. По-перше, дослідники вивчають такі складові якості життя, як добре здоров'я, гідна освіта, політичні свободи, насилля, пригнічення та інші. По-друге, вони дослідили, як люди проводять вільний час і наскільки вони щасливі від того, чим вони займаються цілий день. Надійність підходу полягає в тому, щоб дізнаватись у людей про більш широкі, об'ємні і якісні судження про життя загалом. Таким чином, такий підхід дозволяє визначити не лише середній рівень задоволеністю життям, але й виявити значні відмінності в рівнях задоволеністю життям на сільських та міських територіях. Крім того, дослідники використовують метод ранжування таких показників, як здоров'я, безпека, відпочинок тощо, які для більшості опитуваних мають більше значення, ніж дохід.

Три концептуальні підходи, на думку Комісії [244], є корисними в контексті оцінки якості життя населення:

- Перший підхід, розроблений в тісному зв'язку з психологічними дослідженнями, базується на понятті суб'єктивного благополуччя. Давня філософська традиція розглядає людей як кращих суддів своїх власних умов. Цей підхід тісно пов'язаний з утилітаристською традицією, проте він присутній і в багатьох течіях давньої та сучасної культури, згідно з якими можливість людей бути «щасливими» і «задоволеними» своїм життям є універсальною метою людського існування.

- Другий підхід базується на понятті можливостей. Цей підхід розглядає життя людини як сукупність різних «діянь та бутностей» (функціонувань) і її свободу вибору серед цих функціонувань (можливостей). Деякі з цих можливостей можуть бути досить елементарними на кшталт адекватного

харчування чи уникнення передчасної смертності, водночас як інші можуть бути більш складними, наприклад наявність грамотності, необхідної для активної участі у політичному житті. Основами підходу можливостей, який своїм корінням сягає філософських ідей соціальної справедливості, є акцент на людських цілях і на повазі до здатності людини проводити і реалізовувати ті цілі, які вона цінує; відмова від економічної моделі осіб, які діють, щоб максимізувати свої особисті зацікавленості, не звертаючи уваги на відносини та емоції; акцент на взаємодоповнюваності різних можливостей і визнання людського розмаїття, у якому звертається увага на роль, яку відіграють етичні принципи в розробці «доброго» суспільства.

- Третій підхід, розроблений у межах традиції економічної науки, базується на понятті справедливих розподілів. Його основною ідеєю, яка присутня в економіці добробуту, є те, що оцінка різних негрошових аспектів якості життя (крім товарів і послуг, які продаються на ринках) має враховувати вподобання людей. Цей підхід вимагає оцінки вагомості кожного з негрошових аспектів та отримання інформації про поточну ситуацію людей і про їх вподобання відповідно до їх оціненої значущості. Такий підхід дозволяє уникнути пастки розрахунків «середньої» можливості до здійснення купівлі, що може непропорційно відображати уподобання тих, хто володіє кращими можливостями, тому наголошує на врахуванні рівності між усіма її членами.

Сам термін «якість життя» вперше зустрічається у роботі американського економіста Дж. Гелбрейта «Суспільство достатку» (1958 р.) і згадується в контексті аналізу переходу західного суспільства до постіндустріальної стадії розвитку. На початках не було чіткого розмежування між такими поняттями, як «якість життя» та «рівень життя». Проте з часом до оцінки якості життя населення додалися оцінки нематеріальних складових, які акцентували увагу на соціальних умовах життя суспільства, результатом чого стали перші спроби побудови інтегрального показника якості життя населення, який об'єднав економічні, соціальні та екологічні індикатори [19].

У подальшому в межах міжнародних досліджень якості життя населення (1980-і – кінець 1990 рр.) були запропоновані різні індикатори оцінки, у тому

числі один з найбільш відомих показників – індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП). На думку його авторів, розвиток людського потенціалу визначає три найбільш важливих фактори – здоров'я і довголіття, доступ до знань і рівень життя населення (доходи).

Перший документ, присвячений дослідженню людського розвитку, окреслив новий підхід до оцінки розвитку, який поєднував індикатори очікуваної тривалості життя, рівня освіти і доходів у композитний індекс розвитку людського потенціалу (human development index, the HDI). Своєрідним проривом у сфері оцінки HDI було створення єдиної статистики, яка покликана була служити орієнтиром для соціального та економічного розвитку. HDI встановлює мінімальне і максимальне значення для кожного показника, у межах яких і розміщуються країни відповідно до їх місця (значення HDI коливається в межах 0-1). Такий підхід базується на трьох критеріях (здоров'я, освіта, стандарти життя) та чотирьох індикаторах – очікувана тривалість життя, середня тривалість навчання для дорослих, які досягли 25-річного віку та очікувана тривалість навчання для дітей шкільного віку, ВНД (валовий національний дохід) на особу у порівняних цінах [228].

Міжнародний індекс стандартів якості життя (International Living's Quality of Life Index), за яким здійснюється ранжування 192 країн, охоплює дев'ять категорій: вартість життя, культура, економіка, навколишнє середовище, свобода, здоров'я, інфраструктура, безпека і ризик та клімат [230].

Розвиток інститутів стандартизації якості життя в Україні перебуває на стадії становлення. Основними показниками якості життя на сільських територіях відповідно до міжнародних стандартів мають стати [64]:

- інфраструктурне та інженерне оснащення сільського домогосподарства;
- доступ до медичних та освітніх послуг всіх членів сільського домогосподарства;
- особиста безпека і доступ до правових консультаційних систем, у тому числі безкоштовних;
- доступ до кредитних і страхових програм;

- можливості відпочинку;
- доступ до систем отримання роботи та соціальних гарантій;
- доступ до інформаційних систем отримання державних та інших послуг;
- екологічне оточення сільського домогосподарства.

Інституціалізації потребують індикатори – нормативні значення і система контролю обов’язковості виконання. Наявність подібної інформації дозволить підвищити рейтинг сільських територій задля отримання інвестиційних ресурсів.

Поняття «якість життя» становить собою структурну цілісність, тому може бути представлене як єдність цілого і його частин. Його структура, запропонована Т. Гавриловою, наведена на рис. 3.8 [13]:

- якість населення (демографічні характеристики, здоров’я, рівень освіти);
- якість середовища проживання (природно-екологічні умови, економічний розвиток території, розвинутість соціальної інфраструктури, рівень особистої безпеки);
- якість діяльності (трудова, відпочинку, побутової, духовно-культурної і суспільно-політичної).

Рис. 3.8. Структура поняття «якість життя»

На основі проведеного дослідження Т. Гаврилова виділяє індикатори, які найчастіше використовуються для об’єктивної оцінки якості життя. Вони наведені в табл. 3.22.

Таблиця 3.22

Індикатори, які використовуються для оцінки якості життя

№ п/п	Індикатори якості життя	Зміст індикатора	Частота використання
1	2	3	4
1	Рівень життя	Середній дохід на одну особу, кратний прожитковому мінімуму, величина ВВП на одну особу, загальне споживання з розрахунку на одного мешканця в постійних цінах і по ПКС (паритет купівельної спроможності), структура витрат у розрізі товарів та послуг тощо	14
2	Рівень розвитку соціальної інфраструктури	Протяжність автомобільних доріг, забезпеченість легковими автомобілями на одну особу, кількість телефонних апаратів, протяжність залізничних колій, кількість поштових працівників тощо	11
3	Екологічний стан середовища проживання	Забрудненість повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунту; осідання ґрунту, рівень шуму, неприємні запахи, ступінь зміни ландшафту тощо	11
4	Стан здоров'я	Середня тривалість життя, коефіцієнт смертності у ранньому віці, кількість інвалідів, частка здорового населення, кількість звернень в лікарню на 1000 мешканців тощо	8
5	Особиста безпека	Рівень злочинності, частка злочинів, здійснених неповнолітніми, кількість ДТП, ризик смертності від неприродних причин тощо	8
6	Рівень освіти	Середній рівень освіченості економічно активного населення, кількість учнів і студентів у всіх видах навчальних закладів, забезпеченість місцями в школах, частка неграмотних серед населення старших 15 років тощо	7
7	Зайнятість (безробіття)	Рівень зайнятості населення у працездатному віці, вимушена неповна зайнятість, кількість осіб на 1 вакансію, кількість зневірених у пошуку роботи тощо	5
8	Якість трудового життя	Тривалість робочого тижня, частка працівників із шкідливими і небезпечними умовами праці, тривалість оплачуваної відпустки, частота нещасних випадків тощо	5
9	Якість житла	Площа житла, яке припадає на 1 людину; облаштування житла водопроводом, каналізацією, газом; вартість житла, частка власного житла, структура житлового фонду тощо	5
10	Якість дозвілля і відпочинку	Частота відвідування театрів, бібліотек, кінотеатрів; відношення людей, які систематично займаються спортом, до загальної кількості людей, площа місць для відпочинку, тираж газет тощо	5

1	2	3	4
11	Демографічна ситуація	Чисельність населення за статевовіковими групами, коефіцієнт природного приросту, індекс старіння населення, сальдо міграції тощо	2
12	Соціальна впевненість	Соціальні виплати	2
13	Сім'я	Кількість шлюбів щодо кількості розлучень, середній розмір сім'ї, питома вага дітей, які народились поза шлюбом тощо	2
14	Соціальні зв'язки	Частота спілкування з друзями, родичами тощо	1
15	Нерівність	Частка населення з доходами нижче прожиткового мінімуму тощо	1
16	Фінансово-економічний стан території	Сума інвестицій на одного мешканця, витратна частина бюджету адміністративної території, вклади населення в ощадних банках тощо	1
17	Природно-кліматичні умови	Природно-ресурсний і природно-кліматичний потенціали території	1

Складено за даними: [168].

Тому справедливим є твердження професора Д. Давидянца [23], що оцінка якості життя населення безпосередньо пов'язана із соціально-економічною ефективністю, яка виражається у двох аспектах: соціальному та економічному. При цьому співвідношення цих двох аспектів відображається в найбільшій відповідності кінцевих результатів економічного розвитку у досягненні сукупності цілей соціального розвитку. Економічна складова соціально-економічної ефективності є матеріальною основою для покращення якості життя – підвищення рівня благополуччя суспільства і створених системою умов для вільного, всестороннього розвитку особистості. Відповідно, більш точна відповідність кінцевих результатів функціонування економічної підсистеми і реальних суспільних потреб соціальної підсистеми має проявлятися в більшій направленості економічного розвитку на підвищення рівня якості життя в соціально-економічній системі.

Фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України за участю фахівців Державної служби статистики України розроблена методика вимірювання регіонального людського розвитку (РЛР) [75]. Вони можуть стати основою для моніторингу стану регіонального людського розвитку, вимірювання його прогресу та

чинників, обґрунтування політики соціально-економічного розвитку регіонів України.

До розрахунку регіонального індексу людського розвитку включено 33 показники, об'єднаних у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку: відтворення населення; соціальне становище; комфортне життя; добробут; гідна праця; освіта.

На сучасному етапі запропоновано безліч різних методологічних підходів до оцінки якості життя населення в країнах і регіонах. За способом отримання інформації розрізняють об'єктивний, суб'єктивний і комплексний (комбінований) підходи. У межах об'єктивного підходу передбачається використання офіційних статистичних даних і побудова систем індикаторів, які характеризують об'єктивні умови і результати життєдіяльності людей. Суб'єктивний підхід базується на результатах соціологічних досліджень та експертних оцінках, що відображають об'єктивні умови в суб'єктивному сприйнятті людей, їх ціннісне ставлення до створених умов у суспільстві. У дослідницькій практиці також використовується комбінований підхід на основі різного поєднання об'єктивних і суб'єктивних способів оцінки окремих складових якості життя, що дозволяє отримати оцінку якості життя за допомогою комплексу об'єктивних та суб'єктивних показників у розрізі окремих груп і територіальних спільнот [19].

Методика комплексної оцінки якості життя населення в регіонах Росії розроблена в Раді з вивчення продуктивних сил на замовлення Міністерства економічного розвитку Російської Федерації і враховує основні напрями майбутньої трансформації економіки і соціальної сфери, націленої на створення реальних передумов стабільного посткризового соціально-економічного розвитку країни, забезпечення стійкості її економічного зростання і на цій основі – значного підйому рівня і якості життя населення російських регіонів [76]. При цьому під якістю життя регіону розуміється комплексна (багатоаспектна) категорія, яка відображає всю систему умов і передумов соціального розвитку, які склалися в регіоні, а також досягнутих у ньому соціальних результатів економічного розвитку, які забезпечують наявні на цей

період часу можливості повноцінної реалізації людського потенціалу, підвищення рівня особистого і суспільного споживання матеріальних благ і послуг, всестороннього розвитку особистості, забезпечення високого рівня освіти і культури, підтримки сприятливого природного середовища і здорового способу життя, комфортних умов проживання і комплексної безпеки людини.

У результуючому зведеному (інтегральному) індексі якості життя населення об'єднані сім функціональних блоків, які включають 19 часткових (базових) репрезентативних показники [76]. Для зведення різнорідних часткових показників якості життя населення в інтегральні індекси використовується формула багатомірної середньої. Така методична розробка переслідує ціль формування системи безперервного моніторингу процесів у сфері якості життя населення з використанням обмеженого набору об'єктивних статистичних індикаторів, яка зорієнтована на забезпечення підтримки прийняття рішень у практиці державного регулювання регіональним розвитком (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Зведений (інтегральний) індекс якості життя населення регіону [76]

На думку окремих дослідників [51], якість життя є комплексною характеристикою соціально-економічних, політичних, культурно-ідеологічних, екологічних факторів та умов існування особистості, місця людини у суспільстві. Якість життя є важливим інтегральним показником соціального благополуччя суспільства та індивіда; вимірювання якості життя – необхідний компонент соціального моніторингу, оцінки стану і характеру розвитку соціальних процесів у країні.

У межах проекту «Спроможність до аналізу соціально-економічних результатів та потенціалу» групою експертів Міжнародного центру перспективних досліджень у 2008 р. був підготовлений звіт «Потенціал України та його реалізація» [107]. При написанні цього звіту однією з цілей авторів була оцінка якості життя в Україні порівняно з іншими країнами, використовуючи інструмент бенчмаркінгу.

Під якістю життя автори дослідження розуміють добробут, якісні суспільні послуги, безпечне і комфортне середовище. З цією метою було виокремлено п'ять основних сфер, результати в яких відображають успішність держави в забезпеченні високої якості життя своїх громадян: добробут, суспільство, охорона здоров'я, освіта, довкілля. Бенчмаркінг було проведено за 35 показниками, по 7-9 на кожну зі сфер. Показники підібрано таким чином, щоб охарактеризувати найбільш значущі параметри сфери, вимірюючи як ресурси, витрати й зусилля, так і результати політики. Показники сфери добробуту характеризують стан економіки, ефективності та інноваційності. Суспільство і довкілля вказують на те, наскільки сприятливим для людини є життєвий простір, якою мірою він комфортний і безпечний. Охорона здоров'я та освіта є ключовими суспільними послугами, і обрані показники свідчать про стан освіти та здоров'я населення і про забезпечення доступу до цих послуг [107] (див. табл. 3.23).

Показники оцінки якості життя в регіонах

Сфери	Параметри	Показники
1	2	3
Добробут	Економіка	Регіональний ВВП на особу, тис. грн
		Рівень безробіття, %
	Ефективність	Рівень економічної активності, %
		Енергоефективність, об'єми споживання електроенергії, пального та теплової енергії на одиницю регіонального ВВП
	Інноваційність	Кількість користувачів мережі Інтернет на 100 тис. осіб
		Витрати на дослідження і розробки, що фінансуються бізнесом, % усіх витрат
Кількість кандидатів та докторів наук на 1000 осіб		
Суспільство	Нерівність	Нерівність у доходах, коефіцієнт Джині
		Коефіцієнт гендерної нерівності у доходах
	Безпека	Кількість зареєстрованих навмисних убивств на 100 тис. осіб
		Рівень злочинності, кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. осіб
	Загрози	Коефіцієнт демографічного навантаження на 100 осіб
Охорона здоров'я	Здоров'я	Очікувана тривалість життя, років
		Різниця в очікуваній тривалості життя жінок і чоловіків, років
	Захворюваність	Смертність новонароджених на 1000 новонароджених
		Кількість людей, які живуть з ВІЛ, віком 15-49 років, %
		Рівень захворюваності на туберкульоз на 100 тис. осіб
		Кількість лікарів на 100 тис. осіб
	Спосіб життя	Смертність від випадкового отруєння та дії алкоголю на 100 тис. осіб
Частка тих, хто регулярно палить, % від загальної кількості населення віком понад 12 років		
Освіта	Якість ресурсів	Частка іноземних студентів, % від загальної кількості студентів
		Охоплення дітей дошкільними закладами, %
		Охоплення дітей середньою освітою, % до загальної чисельності постійного населення 6-17 років
		Частка робочої сили з вищою освітою, %
Довкілля	Навантаження	Скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, м ³ на особу
		Утворення відходів, кг на особу
		Шкідливі викиди, тонн на одиницю регіонального ВВП
		Шкідливі викиди, кг на особу

Складено за даними: [107].

Базуючись на наявних підходах і розумінні поняття якості життя, сучасна оцінка якості життя сільських мешканців має охоплювати економічну, демографічну, екологічну та освітянську сфери. Відповідно, основними індикаторами, які відображатимуть розвиток наведених сфер будуть: обсяг сукупних ресурсів сільських домогосподарств з розрахунку на одного зайнятого, середній розмір сільського домогосподарства, очікувана тривалість життя при народженні та середній бал ЗНО (зовнішнє незалежне оцінювання).

Сучасний розвиток сільських територій України характеризується більшим обсягом сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості в регіонах з вищим рівнем диверсифікації економіки, проте кращі показники демографічного розвитку притаманні саме регіонам, у структурі економіки яких вагомою є частка сільського господарства. Тому оптимальне поєднання високого рівня сукупних ресурсів і розміру домогосподарства вище середнього забезпечуватиме вищу якість життя порівняно з рештою регіонів.

Диференціація сільських територій регіонів за показником середнього розміру домогосподарства є достатньо високою: від 3,68 особи у Закарпатській до 2,19 особи у Чернігівській області. При цьому найвищі значення цього показника притаманні західним регіонам України (Закарпатська, Львівська, Рівненська, Івано-Франківська, Волинська області) (див. додаток Ж). З врахуванням рівнозначного інтервалу значень показника середнього розміру домогосподарства у сільській місцевості ми згрупували регіони у чотири групи: з високим, задовільним, низьким і критичним середнім розміром домогосподарства.

Не менш диференційованими є і сільські території регіонів за показником обсягу сукупних ресурсів сільських домогосподарств з розрахунку на одного зайнятого: від 3410,262 грн у Сумській області до 1898,906 грн у Херсонській. Така відмінність у розмірах сукупних ресурсів пояснюється насамперед різними можливостями у прикладанні праці на селі. Прикордонне розміщення територій, диверсифікована структура економіки регіону, вищий рівень урбанізації території тощо створюють додаткові можливості для сільських мешканців бути задієними в економічному житті території та отримувати відповідну винагороду. На зразок групування сільських територій регіонів за показником середнього розміру домогосподарства згрупуємо їх за показником обсягу сукупних ресурсів сільських домогосподарств з розрахунку на одного зайнятого теж у чотири групи: з високим, середнім, низьким і дуже низьким рівнями сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості на одного зайнятого.

Результати проведеного групування наведені у табл. 3.24.

Групування сільських територій регіонів за показниками обсягу сукупних ресурсів сільських домогосподарств з розрахунку на одного зайнятого та середнього розміру сільського домогосподарства

<i>Показники</i>	Високий рівень сукупних ресурсів	Середній рівень сукупних ресурсів	Низький рівень сукупних ресурсів	Дуже низький рівень сукупних ресурсів
Високий середній розмір домогосподарства		Закарпатська Івано-Франківська	Львівська Рівненська	
Задовільний середній розмір домогосподарства		Волинська Тернопільська Одеська Харківська		Чернівецька Херсонська
Низький середній розмір домогосподарства	Київська Полтавська Сумська	Вінницька Донецька Дніпропетровська	Миколаївська Запорізька Хмельницька Луганська Житомирська Черкаська Кіровоградська	АР Крим
Критичний середній розмір домогосподарства	Чернігівська			

Відповідно до проведеного групування сільські території регіонів можна розділити на чотири групи: 1-ша – з найкращим співвідношенням рівня доходів і розміру домогосподарства; 2-га – з високим рівнем доходів, проте незадовільною демографічною ситуацією; 3-тя – з низьким рівнем сукупних ресурсів, проте позитивною демографічною ситуацією і 4-та – з критичним співвідношенням обох показників.

До першої групи потрапили чотири області Західної України (Закарпатська, Івано-Франківська, Волинська та Тернопільська) та Одеська і Харківська області, які характеризуються найвищими показниками частки третинного сектору в економіці регіону і водночас є прикордонними територіями. До четвертої групи потрапили сільські території регіонів з менш диверсифікованою економікою та менш сприятливими передумовами демографічного розвитку.

Не менш важливим індикатором якості життя сільських мешканців є показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Його значення є результатом функціонування насамперед екологічної та економічної

складових сільської території. Зокрема, на думку експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я, несприятливі екологічні фактори у 18-20% випадків є причиною передчасної смерті; з них 7% припадає на проблеми з водопостачанням та каналізацією і лише 5% випадків обумовлені забрудненням атмосфери [190].

Відмінності між сільськими територіями регіонів за рівнем показника середньої очікуваної тривалості життя при народженні у сільській місцевості є суттєвими як для територій однієї країни: різниця між цими показниками в Одеській і Закарпатській областях становить 6,2 років на користь останньої.

Згрупуємо регіони за показниками сукупних доходів, розміру домогосподарств і показником очікуваної тривалості життя при народженні (див. табл. 3.25).

Таблиця 3.25

Групування сільських територій регіонів за показником очікуваної тривалості життя при народженні

	Висока очікувана тривалість життя при народженні	Задовільна очікувана тривалість життя при народженні	Середня очікувана тривалість життя при народженні	Низька очікувана тривалість життя при народженні
Позитивна динаміка демографічного розвитку з одночасним високим рівнем сукупних ресурсів	Івано-Франківська Тернопільська	Волинська Закарпатська	Харківська	Одеська
Позитивна динаміка демографічного розвитку з низьким рівнем сукупних ресурсів	Львівська Чернівецька	Рівненська	Херсонська	
Незадовільна динаміка демографічного розвитку з високим рівнем сукупних ресурсів		Вінниця	Донецьк Полтавська Сумська	Дніпропетровська Київська Чернігівська
Критична динаміка демографічного розвитку з незадовільним рівнем сукупних ресурсів		АР Крим Хмельницька Черкаська	Луганська Запорізька	Житомирська Миколаївська Кіровоградська

Сільські території Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської та Закарпатської областей характеризуються одночасно високими показниками як

демографічного розвитку, так і високими показниками рівнів сукупних ресурсів та високої очікуваної тривалості життя при народженні. Найкритичніша ситуація сформувалась на сільських територіях Житомирської, Миколаївської та Кіровоградської областей, що є результатом передусім незадовільного екологічного стану території.

Слід сказати, що показник очікуваної середньої тривалості життя населення є важливим індикатором розвитку сільських територій. На думку лауреата Нобелівської премії з економіки 1998 р. Амартія Сена смертність є ключовим критерієм при визначенні успішності розвитку країни. Вона є віддзеркаленням здатності суспільства до трансформації наявних економічних ресурсів у найбільш важливий продукт – здоров'я нації. Простий індикатор смертності або інтегрований показник середньої очікуваної тривалості життя, який розраховується на основі наявних даних зі смертності населення, часто може сказати більше про рівень і напрями розвитку суспільства, ніж складні макроекономічні показники [99].

Зростання тривалості життя пов'язане з багатьма факторами. Зокрема, у більшості країн ЄС спостерігається пряма кореляція між зростанням тривалості життя та рівнем їх економічного розвитку. У 1994-2006 рр. у Польщі цей коефіцієнт сягав 0,9: зростання ВВП на 1000 доларів на одну особу супроводжувався збільшенням очікуваної тривалості життя на 1 рік. За ці ж роки в Україні спостерігалась протилежна тенденція [99].

Дослідження показали, що в ті роки відмінності у тривалості життя між країнами Східної та Західної Європи були майже не обумовлені такими факторами, як інфекційні хвороби, генетика, лікарняні інфекції, медична допомога або забруднення довкілля. Внесок якості медичної допомоги в цю відмінність становив не більше 10%, а набагато важливішими були фактори способу життя, такі як вживання алкоголю і тютюну, раціональне харчування та психологічні чинники, що спричиняють зростання рівня неінфекційних захворювань і травм. Згідно зі звітом Світового банку, в Україні у структурі смертності населення неінфекційні захворювання становлять 82%, а травми та інші зовнішні причини – 12%, тоді як інфекційні захворювання – лише 6%.

Тому на сьогодні цей показник є індикатором не лише екологічної ситуації території, але й відображає рівень розвитку медичного забезпечення, якість харчування, спосіб життя та загальний психологічний стан мешканців.

Важливим показником якості життя населення є рівень освіти. На основі даних зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України у 2010 р. розраховано середній бал з предметів у розрізі регіонів. Оцінка здійснювалась на основі даних по районах регіону без врахування результатів оцінки у містах обласного підпорядкування²⁷. Тому можна стверджувати, що результати розрахунків достатньо об'єктивно відображають рівень освіти на сільських територіях.

Кращі бали з оцінюваних предметів отримали мешканці західних і центральних регіонів України (див. Додаток Ж). Особливо помітною є різниця у результатах оцінювання знань з іноземних мов, математики, фізики та хімії.

Групування регіонів за показником середнього балу ЗНО наведено у табл. 3.26.

Таблиця 3.26

Групування сільських територій регіонів за показником середнього балу ЗНО

Показник	Високий середній бал	Задовільний середній бал	Низький середній бал	Критичний середній бал
Регіони	Волинська Тернопільська Львівська Черкаська Івано- Франківська Полтавська Вінницька	Рівненська Чернігівська Хмельницька Київська Сумська Запорізька Житомирська	Миколаївська Дніпропетровська Кіровоградська Донецька Луганська Херсонська Одеська Харківська	Чернівецька АР Крим Закарпатська

Факторами, які вплинули на такий розподіл сільських територій регіонів, є розвиненість мережі сільських загальноосвітніх навчальних закладів, екологічний стан території, близькість кордону з країнами-членами ЄС (можливість виїхати на навчання, отримати стипендії, гранти) тощо.

²⁷ Розрахунки проведені з використанням функцій MicrosoftExcel.

Оцінимо якість життя сільського населення за чотирма висвітленими вище показниками. Для цього використаємо рейтингову оцінку по кожному з показників. Вона становитиме від 1 до 4. За кожним з чотирьох показників ми групували регіони у чотири групи. Тому регіони, які потрапили у групу з найвищими значеннями показниками, отримують 4 бали, а ті, що потрапили в інші групи, 3, 2 і 1 бали відповідно. Результати рейтингової оцінки наведені у табл. 3.27.

Таблиця 3.27

Рейтингова оцінка якості життя сільського населення в розрізі регіонів

Регіони	Сукупні ресурси домогосподарств з розрахунку на одного зайнятого, грн.	Середній розмір домогосподарства, осіб	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	Середній бал по ЗНО	Сумарний бал
1	2	3	4	5	6
АР Крим	1	2	3	1	7
Вінницька	3	2	3	4	12
Волинська	3	3	3	4	13
Дніпропетровська	3	2	1	2	8
Донецька	3	2	2	2	9
Житомирська	2	2	1	3	8
Закарпатська	3	4	3	1	11
Запорізька	2	2	2	3	9
Івано-Франківська	3	4	4	4	15
Київська	4	2	1	3	10
Кіровоградська	2	2	1	2	7
Луганська	2	2	2	2	8
Львівська	2	4	4	4	14
Миколаївська	2	2	1	2	7
Одеська	3	3	1	2	9
Полтавська	4	2	2	4	12
Рівненська	2	4	3	3	12
Сумська	4	2	2	3	11
Тернопільська	3	3	4	4	14
Харківська	3	3	2	2	10
Херсонська	1	3	2	2	8
Хмельницька	2	2	3	3	10
Черкаська	2	2	3	4	11
Чернівецька	1	3	4	1	9
Чернігівська	4	1	1	3	9

Результати рейтингової оцінки якості життя сільського населення дозволяють розділити регіони на три групи (див. табл. 3.28).

Таблиця 3.28

**Групування регіонів за рейтинговою оцінкою
якості життя сільського населення**

Регіони з високим рівнем якості життя сільського населення (рейтингова оцінка 13-15)	Регіони із середнім рівнем якості життя сільського населення (рейтингова оцінка 10-12)	Регіони зі низьким рівнем якості життя сільського населення (рейтингова оцінка 7-9)
Івано-Франківська Львівська Тернопільська Волинська	Вінницька Полтавська Рівненська Закарпатська Сумська Черкаська Київська Харківська Хмельницька	Донецька Запорізька Одеська Чернівецька Чернігівська Дніпропетровська Житомирська Луганська Херсонська АР Крим Кіровоградська Миколаївська

Результати оцінки показують, що саме сільські території західних регіонів демонструють вищу якість життя сільських мешканців, яка є важливим індикатором розвитку всіх підсистем сільської території та результатом ефективної реалізації потенціалу їх розвитку (див. рис. 3.10).

Європейська концепція сільського розвитку зазнала суттєвих змін, значно розширивши систему вихідних теоретичних положень і включивши питання, які виходять далеко за межі «забезпечення росту, доходів і результатів». Ці питання охоплюють оцінку змін в якості життя на території, яка відображає динамічні процеси у покращенні здоров'я та харчування, освіти, екологічно безпечних умов життя і зниженні гендерної нерівності і доходів тощо. На сьогодні досягнуто консенсусу стосовно розуміння кінцевої мети розвитку сільських територій, яка полягає у покращенні якості життя сільських мешканців.

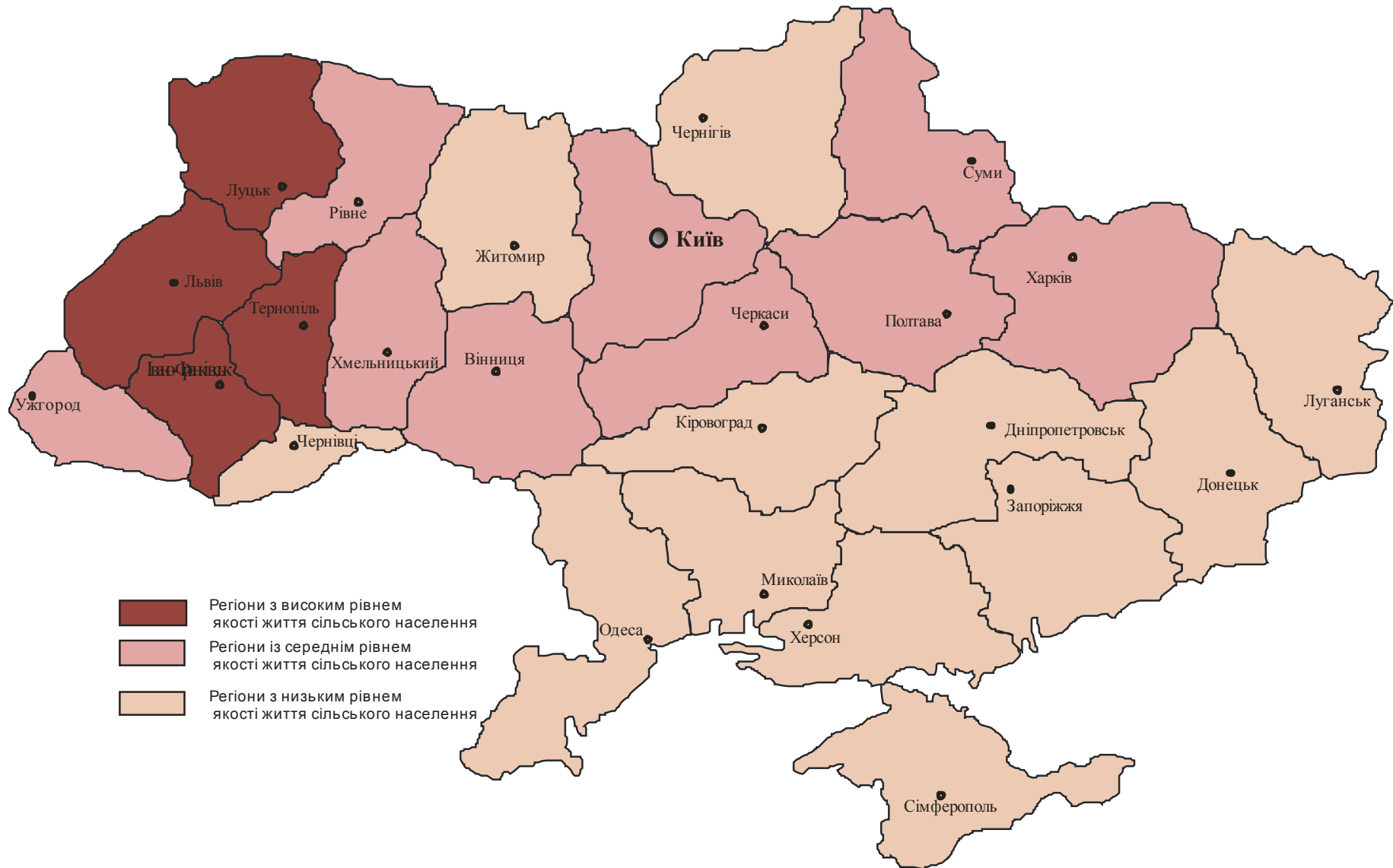

Рис. 3.10. Рейтингова оцінка якості життя сільського населення в розрізі регіонів країни (розроблено автором)

Оцінка якості життя здійснюється на основі інтегрування всіх сфер життєдіяльності людини. Характер і напрям їх впливу на формування середовища її проживання є різним. Тому забезпечення високої якості життя сільського населення можливе за умови ефективної взаємодії всіх складових сільської території, зорієнтованої на забезпечення збалансованого висхідного розвитку сільських територій. Передумовою такого розвитку сільських територій є цілеспрямована політика їх розвитку, базована на промоції їх ендogenous потенціалу та конкурентних переваг.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У сучасних дослідженнях розвитку територіальних систем зазвичай розрізняють два види розвитку: екзогенний та ендogenous. Екзогенний розвиток є процесом, детермінованим ззовні економічними ринковими силами і заходами національної (міжнародної) державної політики. На противагу цьому, ендogenous розвиток сільських територій є результатом реалізації місцевих ініціатив, базується на місцевих ресурсах і ставиться з повагою до місцевих цінностей. Результати розвитку, як правило, залишаються надбаннями місцевої економіки. Передумовами успіху ендogenous моделі розвитку слугують інтенсивна взаємодія, обмін інформацією і співпраця між місцевими суб'єктами, особлива увага при цьому приділяється поліпшенню інфраструктури. В той же час враховуючи тенденції посилення глобалізаційних процесів та максимально задіюючи локальні можливості територій, доцільно наслідувати нео-ендogenous модель, яка відкидає поляризацію між двома моделями.

Сільська територія загалом і кожна з її підсистем розвиваються через взаємодію територіального, людського та інформаційного базисів, які водночас є і основними структуротворчими компонентами їх потенціалу. У роботі потенціал території досліджується як сукупність наявних ресурсів території, які вона задіює або за певних умов може задіяти для підтримки (забезпечення)

функціонування всіх структурних елементів складної соціоекономічної системи якою є сільська територія. Покомпонентна структура потенціалу сільської території включає природно-ресурсний, просторовий, основного капіталу, інфраструктурний, людський, виробничо-економічний, організаційно-управлінський, фінансовий та інноваційний потенціали.

Підходи до оцінки потенціалу сільської території передбачають необхідність дослідження потенціалу розвитку території виходячи не лише з його розуміння як сукупності наявних ресурсів, а з обліку можливих напрямів розвитку, які визначаються цими ресурсами, а також потребами людей. Використання цільового підходу до оцінки сільськогосподарського потенціалу дозволило розрахувати обґрунтовану структуру посівних площ, яка задовольняє потреби населення у сільськогосподарській продукції з врахуванням середньої європейської врожайності та дотриманням оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах.

Оцінка сільськогосподарського потенціалу сільських територій регіону дозволяє стверджувати про потенційну можливість Львівського регіону не лише забезпечити продовольством населення в повному обсязі, але й розвивати експортний потенціал. Першочерговими проблемами при цьому, які потребують вирішення, постають проблеми обліку земель, ефективності їх використання, проблеми простоювання земель, ефективного власника, формування інформаційної бази щодо потреб у продовольстві, прогнозованої цінової політики тощо.

Наявний потенціал сільських територій є не лише визначальним фактором їх розвитку, але й важливою конкурентною перевагою цих територій. Використання ресурсощадних (зелених) технологій, випереджальний розвиток людського капіталу, зростання сукупної продуктивності факторів виробництва сприятиме розвитку потенціалу сільських територій, його нарощенню, розширенню можливостей його реалізації та забезпеченню основної цілі – зростанню якості життя сільських мешканців.

Базуючись на наявних підходах і розумінні поняття якості життя, сучасна оцінка якості життя сільських мешканців має охоплювати економічну,

демографічну, екологічну та освітянську сфери. Відповідно, основними індикаторами, які відображатимуть розвиток наведених сфер будуть: обсяг сукупних ресурсів сільських домогосподарств з розрахунку на одного зайнятого, середній розмір сільського домогосподарства, очікувана тривалість життя при народженні та середній бал ЗНО (зовнішнє незалежне оцінювання).

Результати оцінки показують, що саме сільські території західних регіонів демонструють вищу якість життя сільських мешканців, яка є важливим індикатором розвитку всіх підсистем сільської території та результатом ефективної реалізації потенціалу їх розвитку.

Основні результати проведеного дослідження висвітлені автором у працях: [108, 110, 112, 113, 121, 122, 123, 129, 133].

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1. Оцінка ефективності регіональної політики соціально-економічного розвитку сільських територій

Світовий досвід побудови ефективних моделей економічного розвитку засвідчує, що функціонування та розвиток регіональних систем не може здійснюватись лише на основі ринкового саморегулювання. Результатом здійснення політики державного невтручання незаперечно є нарощення різного роду протиріч, здатних зруйнувати цілісність національної економіки та суспільства. Тому турбота про організацію економічного простору країни є неодмінною функцією держави, безумовним рефлексом її самозбереження [18].

Сучасні системи регулювання в економічно розвинутих країнах світу стали формуватись у період світової кризи 1930-х рр. (особливо в США). Більш розвинених форм вони набули після Другої світової війни (здебільшого в Західній Європі) і останніми десятиліттями зазнають постійного реформування. Активізація діяльності держави в цій сфері відображає розуміння того, що без вирішення регіональних проблем неможливо досягнути задекларованих урядами більшості розвинутих країн національних цілей: повної зайнятості, покращення якості життя, справедливого розподілу доходів, стабільного економічного зростання та ін. [18].

Сільські території є ключовим об'єктом державного регулювання у більшості розвинутих країнах. В Україні вони займають понад 90% території країни і на них проживає третина населення країни. Значущість сільських територій посилюється їх винятковим внеском у забезпечення продовольчої безпеки та формування експортного потенціалу країни. Зважаючи на ці факти, розвиток сільських територій у сучасних умовах покликаний стати центральним питанням регіональної політики держави, спрямованої на докорінне покращення якості життя сільських мешканців і вирішення ключових

проблем розвитку сільських територій. Розробка ж адекватних і дієвих інструментів впливу на покращення сучасного стану сільської території передбачає насамперед активну участь місцевої громади.

Невизначеність ж сутності сільських територій, несформованість інституційного середовища їх функціонування, законодавча мінливість у проведенні земельної та адміністративної реформ стають перепонами на шляху до формування чітких пріоритетів і цілей розвитку сільських територій. Відсутність законодавчо визначеної політики розвитку сільських територій законсервувала наявну неефективну систему розподілу повноважень між різними рівнями влади та суб'єктами сільського розвитку. Така ситуація призвела до зростання безробіття на селі, збільшення міграційних потоків з села в міста і за кордон, простоювання та деградації значних обсягів сільськогосподарських земель, зосередження вагомої частки земельних ресурсів в агрохолдингах, неможливості використання власних ресурсів території тощо.

Водночас Україна володіє сприятливими географічними, кліматичними, ресурсними тощо передумовами для розвитку сільських територій, тому потенційно спроможна стати державою з пріоритетним розвитком аграрної сфери та одним з основних постачальників на світові ринки екологічно чистої продукції. Проте на сьогодні проблема невідповідності рівня розвитку українського аграрного сектору та сільських територій світовому рівню поки що залишається нерозв'язаною. Конкурентоспроможність національної сільськогосподарської продукції досягається в основному лише за рахунок дешевої робочої сили і нещадної експлуатації землі, що не може тривати і надалі. Разом з тим поглиблення інтеграції України з ЄС потребує формування та поглиблення позитивних тенденцій розвитку сільських територій. Без цього вона не зможе конкурувати з економічними системами розвинених країн, у яких рівні життя сільського і міського населення максимально наближені та значно переважають їх рівень у нашій країні [121].

Державна політика розвитку сільських територій покликана забезпечувати формування сприятливого інституційного, структурного й економічного

середовища для їх всестороннього розвитку, відлагоджувати дієвість механізмів залучення інвестицій на ці території та створювати комфортні умови для проживання та роботи на них сільських мешканців. Проте, попри поодинокі кроки в напрямі формування такої політики, цей процес характеризується непослідовністю, невиконанням прописаних у документах правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, скерованих на забезпечення сталого розвитку територій, і без прив'язки до євроінтеграційних ініціатив України. Водночас європейська інтеграція України є безумовним і незмінним пріоритетом її внутрішньої та зовнішньої політики [121, 123].

Розвиток сільських територій є важливим компонентом євроінтеграційної політики України на сучасному етапі взаємовідносин з ЄС. Їх значущість також посилюється й взятими Україною на себе зобов'язаннями щодо гармонізації українського аграрного законодавства та стандартів з вимогами Світової Організації Торгівлі (СОТ), ставши її повноправним членом 16 травня 2008 р.

Сучасна державна політика розвитку сільських територій покликана чітко окреслити законодавче визначення об'єкта регулювання, його типологію, правове визначення економічної бази розвитку сільських територій тощо. Саме ці прогалини у законодавстві не дозволяють забезпечити ефективність здійснюваної політики у напрямі забезпечення збалансованого розвитку сільських територій.

На сьогодні політика розвитку сільських територій здійснюється в основному в рамках державної регіональної політики та державної аграрної політики. Базовими документами нормативно-правової бази в сфері реалізації державної регіональної політики в Україні є Указ Президента України «*Про Концепцію державної регіональної політики*» (від 25.05.2001 р., № 341/2001) та Закон України «*Про стимулювання розвитку регіонів*» (від 08.09.2005 р., № 2856-IV). На основі цих законів було розроблено Державну стратегію регіонального розвитку, що була затверджена Постановою Уряду від 21 липня 2006 р. № 1001 «*Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року*». Ці документи та Державна стратегія регіонального розвитку стали платформами для розробки регіональних

стратегій розвитку та угод між Урядом України та українськими регіонами в особі обласних рад (Верховної Ради АРК).

У *Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року* враховуючи існуючі ресурсні можливості території та сформовану виробничу та соціальну інфраструктуру, прописані пріоритетні напрями розвитку регіонів. Проте вони були надто узагальненими і не розкривали шляхи та межі їх реалізації.

Постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385 затверджено «Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2020 року». У документі одним із завдань, яке забезпечить досягнення цілі 1 «Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів», визначено розвиток сільської місцевості, зокрема:

- надання державної підтримки для підвищення рівня облаштування сільської місцевості як сфери життя, діяльності та побуту селян, розмежування політики щодо підтримки сільського господарства та розвитку сільських територій;
- створення рівних умов для підтримки сільськогосподарських виробників незалежно від їх виду, типу, розміру, форми власності та господарювання;
- раціоналізація структури сільськогосподарського виробництва для підвищення його доданої вартості;
- диверсифікація сільськогосподарського виробництва, розвиток альтернативних видів економічної діяльності у сільській місцевості;
- стимулювання зайнятості населення в сільській місцевості поза сферою сільськогосподарського виробництва, включаючи розвиток аграрного бізнесу, сільського туризму, народних ремесел і промислів, підприємств сфери послуг, збору та переробки дикорослих ягід і грибів, лікарської сировини тощо;
- пріоритетний розвиток сфери сільської соціальної інженерної інфраструктури (насамперед автомобільних доріг, телекомунікацій та інших

засобів інформаційного забезпечення, об'єктів комунального господарства, сфери освіти та охорони здоров'я);

- реконструкція та модернізація зрошувальних систем;
- розвиток різних форм господарювання за умови пріоритетності формування господарств, що відіграють важливу соціально-економічну роль для сільських громад;
- створення умов для соціального розвитку села, стійкої мотивації до соціальної відповідальності бізнесу в аграрному секторі, суміжних секторах виробництва і сфері послуг;
- підвищення рівня привабливості проживання в сільській місцевості, виконання програми державної підтримки молодих працівників, залучених до роботи в сільських населених пунктах.

Визначальною особливістю сучасної політики сільського розвитку є підхід до села як до складної соціально-економічної системи, яка формується на трьох базисних ресурсах. По-перше, ресурс життєдіяльності – умови і якість життя, по-друге, ресурс життєустрою – ступінь освоєння територіального середовища, по-третє, ресурс життєзабезпечення – виробництво продуктів харчування [8].

Метою такого підходу вважається гармонізація мотивів економічної поведінки осіб та організацій, інтереси яких тією чи іншою мірою пов'язані із сільським розвитком та соціально-економічними інтересами сільських громад. Виходячи із зазначеного, політика сільського розвитку повинна бути зорієнтована на конкретні умови кожного окремого сільського регіону, враховувати його особливості, а отже максимально повно використовувати принади конкретної території. Для цього вона повинна відображати узгоджені соціальні пріоритети розвитку відповідного регіону та володіти спеціальним набором інструментів досягнення поставлених економічних цілей. Основні цілі та напрями політики сільського розвитку повинні враховувати існуючу дисгармонію у сфері розвитку сільського господарства та сільської місцевості та загальнонаціональні інтереси і тенденції [46].

Зареєстрований у 2009 р. проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення» (№4028 від 05.02.2009 р.) [136] найповніше з чинних документів розкривав правові, економічні та організаційні засади щодо впорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування до найменших сільських поселень, прав і повноважень сільських громад, а також їх взаємодію на території відповідних рад. У проекті дано визначення сільської місцевості як території, на якій розташовані сільські поселення (села, селища), сільськогосподарські та інші угіддя, ліси, водоймища, об'єкти транспортної та іншої інфраструктури, що обслуговуються мешканцями сільських населених пунктів. Це визначення кореспондується зі складовими економічної бази, які також є конкретизованими у документі. Такими є насамперед природні ресурси (земля, її надра, водні ресурси, ліси, рибні запаси, рослинний і тваринний світ тощо), розпорядження якими відповідно до чинного законодавства здійснюється органами місцевого самоврядування. Це б відповідало європейській практиці місцевого самоврядування, за якої місцева громада розпоряджається всіма 100% земель, замість теперішніх 12% (земля в межах забудови населених пунктів).

Передумовою забезпечення самодостатнього розвитку сільських територій є завершення проведення адміністративно-територіальної реформи, яка б передбачала здійснення реформи інститутів державної влади, реформу місцевого самоуправління (максимальна децентралізація) та територіальну реформу. Потрібно визначити територію юрисдикції кожної сільської територіальної громади. Впроваджуючи європейську практику місцевого самоврядування, місцева громада повинна мати у своєму розпорядженні всі наявні на її території землі. У такому випадку громаду слід наділити максимальним об'ємом повноважень і функцій, що дозволить їй вирішувати більшість проблемних питань території.

Здійснювана податкова та бюджетна реформи [35] сьогоdnішнім керівництвом країни не принесе очікуваного результату без завершення

адміністративно-територіальної реформи. Закріплені за місцевими бюджетами місцеві податки на майно (на нерухоме майно, плата за землю та транспортний податок) та єдиний податок не вирішують повною мірою проблем наділення місцевих громад достатніми фінансовими ресурсами для вирішення поточних проблем і децентралізації міжбюджетних відносин тощо. Введення податку на нерухоме майно (рішення про його запровадження приймає місцева рада) є можливим за умови розробки обґрунтованих критеріїв диференціації, за якими визначатиметься ставка оподаткування. Крім того, за умов непрозорості та надзвичайної складності процедур реєстрації майна та низького рівня життя більшості сільського населення такі нововведення лише посилять соціальний тиск на території.

Доопрацьований і, по суті, новий проект Закону *«Про упорядкування сільської поселенської мережі»* [135] вже визначає лише правові та організаційні засади щодо впорядкування сільської поселенської мережі. Розділ щодо принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості, який охоплював питання обрання виборного сільської громади, економічної бази розвитку, фінансових ресурсів сільських громад тощо є вилучений з нового проекту Закону. У результаті новий проект цього Закону став суто декларативним документом, який жодним чином не вирішує проблем ресурсного забезпечення територіальної громади.

Одними з важливих принципів реалізації державної регіональної політики мають стати: зменшення рівня територіальної диференціації економічного розвитку територій і соціального забезпечення громадян, забезпечення здатності територіальних громад та органів місцевого самоврядування в межах, визначених законодавством, самостійно та відповідально вирішувати питання соціально-економічного розвитку, удосконалення фінансових міжбюджетних відносин тощо [25, 41]. Реалізації задекларованих принципів сприятимуть розробка нових нормативно-правових документів, присвячених як регулюванню розвитку регіонів загалом, так і сільських територій, зокрема.

Важливим документом, який покликаний враховувати регіональні особливості розвитку, є Закон України *«Про статус гірських населених пунктів*

в Україні» (№56/95 від 15.02.1995) [40]. Він встановлює критерії, за якими населені пункти набувають статусу гірських, визначає основні засади державної політики щодо розвитку гірських населених пунктів і гарантії соціального захисту громадян, що у них проживають, працюють або навчаються. Проте, як засвідчили результати моніторингу гірських територій Карпатського регіону [153], цей Закон не виконується повною мірою.

З ініціативи Міністерства аграрної політики України прийнято Галузеву програму соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельний проект «Нова сільська громада») (№ 280 від 01.06.2010) [14], у межах якої передбачалася розробка та реалізація демонстраційних програм соціально-економічного розвитку п'яти сільських територіальних громад у п'яти регіонах України, що характеризуються притаманними їм особливостями соціального устрою та ведення господарства.

На жаль, більшість прийнятих нормативно-правових документів, які покликані забезпечувати позитивну динаміку розвитку сільських територій, на практиці не виконуються. Ведення ж сільського господарства, розвиток соціальної сфери села тощо значною мірою залежать від державної підтримки, відображеної і закладеної в Держбюджеті на поточний рік.

Аналіз Державних бюджетів за 2000-2011 рр. дозволив підсумувати обсяг коштів, які мали б скеровуватись на підтримку розвитку сільських територій (у т.ч. і сільського господарства) [126]. На рис. 4.1 наведено динаміку обсягів валової продукції сільського господарства, задекларованих державних витрат на підтримку розвитку сільського господарства та частку цих витрат у ВВП за відповідний рік.

Здійснений аналіз підтверджує безпосередній зв'язок між величиною закладених державних витрат на розвиток сільського господарства та обсягами його виробництва. Найвищу динаміку розвитку сільське господарство продемонструвало у 2000, 2004 та 2008 рр., у яких державні витрати на його розвиток були найвищими. У 2007 р. високий рівень державної підтримки сільського господарства не забезпечив відповідного рівня зростання валової

продукції сільського господарства через несприятливі кліматичні умови (засуху).

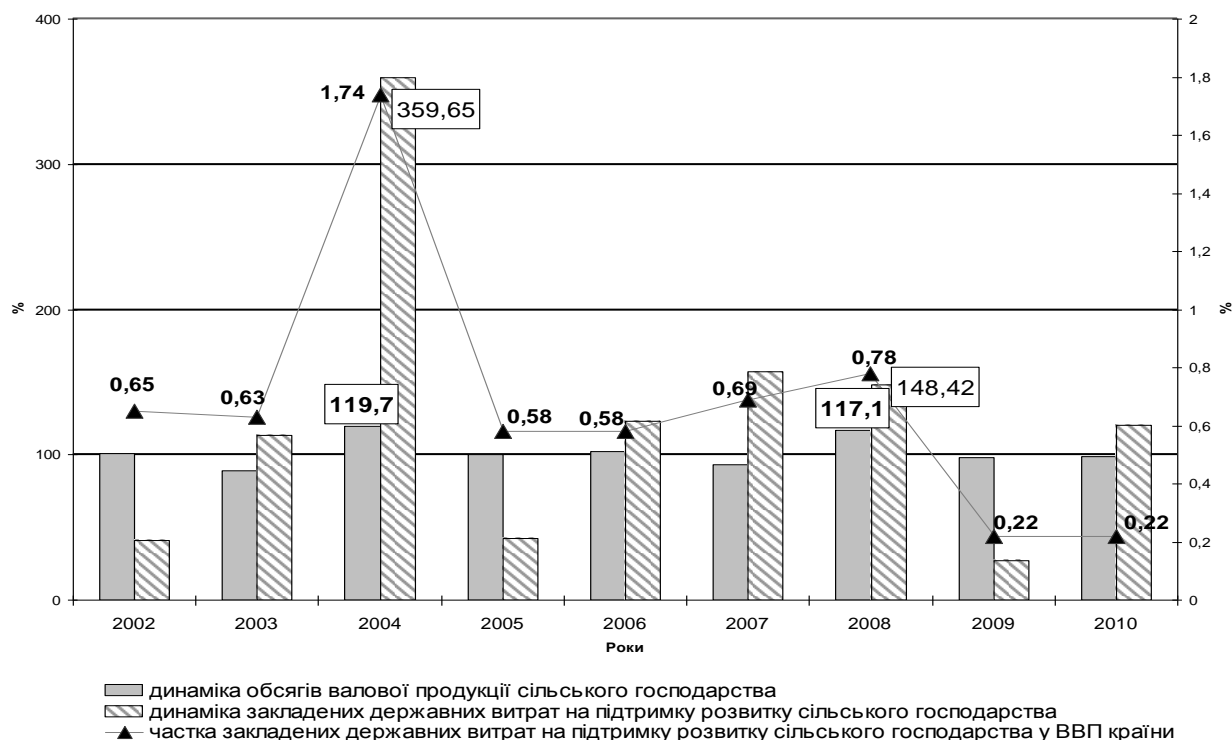

Рис. 4.1. Динаміка показників валової продукції сільського господарства і державних витрат на підтримку його розвитку та частка закладених державних витрат на підтримку розвитку сільського господарства

Рівень і механізми надання підтримки виробникам сільськогосподарської продукції в Україні не відповідають реальним потребам сьогодення: за станом на 2010 р. вона становила 0,22% ВВП, водночас вклад сільського господарства у ВВП становив 9,3% (у країнах-членах ЄС близько 4%). Щорічно державна підтримка сільського господарства здійснюється без будь-якої прив'язки до прийнятих програм і стратегій розвитку досліджуваної сфери, базуючись на наявній ситуації в національній економіці та виходячи з першочергових потреб країни. Тому спрогнозувати рівень державної підтримки є практично неможливо.

На рис. 4.2 наведено обсяги фінансування розвитку сільських територій, які передбачені Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. (від 19.09.2007 р., №1158). Проте ця Програма не виконується, оскільки у Державні бюджети за 2008-2010 рр. закладалось значно менше

коштів, ніж передбачалось цим документом. Реальні ж обсяги фінансування розвитку сільських територій є ще меншими.

Рис. 4.2. Прогнозні та передбачені Державним бюджетом України обсяги фінансування розвитку українського села

Попри достатньо значний обсяг бюджетних коштів, які в окремі роки виділялись на підтримку сільськогосподарського виробництва, механізми їх розподілу були непрозорими, а правила надання підтримки – нечіткими. Це спричинило нерівномірність доступу виробників до бюджетних коштів [182]. Більшість субсидій спрямовується корпоративним господарствам, які мають значний політичний вплив на розподіл бюджетних коштів. Водночас саме малі та середні виробники виконують функцію забезпечення культури землеробства, збереження культурних і господарських традицій сільського розвитку, утримання зайнятості в сільській місцевості та вносять значний вклад у формування продовольчих ресурсів держави. Зокрема, у 2010 р. 450 найбільших підприємств (5,2%) отримали 68,5% усіх коштів. Частка цих доплат сягла 13,2% суми виторгу від реалізації рослинницької продукції. Індивідуальний ж сектор, на який до 2011 року включно припадало виробництво понад 50% усієї продукції, практично позбавлений доступу до програм державної підтримки. Щодо фермерських господарств, то фінансування спеціальної програми їх підтримки припинилося з 2010 р.

Достатньо наочним є дослідження позитивних і негативних екстерналій індустріального та сталого типів господарювання в розрізі великих і дрібних сільськогосподарських виробників [77] (див. рис. 4.3).

Розподіляючи засоби, держава не має цільової функції по нарощуванню прибутку у господарствах і не обумовлює отримання засобів фактичними показниками ефективності їх використання. Також немає залежності між ефективністю використання бюджетних засобів у минулих періодах і розміром підтримки в майбутньому.

Особисті селянські господарства, які до 2011 р. домінували у структурі сільськогосподарського виробництва, виявились стійкішими до змінних економічних умов і зберігають свою роль у забезпеченні населення продовольством. Будучи стійкішою до різних зовнішніх впливів в силу вікового укладу господарської життєдіяльності, етноекономіка (особливо її аграрний компонент) в кризовій фазі циклічно-хвильової макродинаміки виконала роль амортизаційно-буферного, демпферного пристрою у механізмі реформаційних перетворень, що пом'якшило руйнівний вплив кризово-деструктивних явищ [53].

Перспективним напрямом розвитку сільської економіки є створення передумов для посилення ролі сімейних селянських господарств, що дозволить вирішити проблеми зайнятості, підвищити добробут мешканців територій та розширити їх купівельну спроможність.

Екстерналії індустріального та сталого типу господарювання

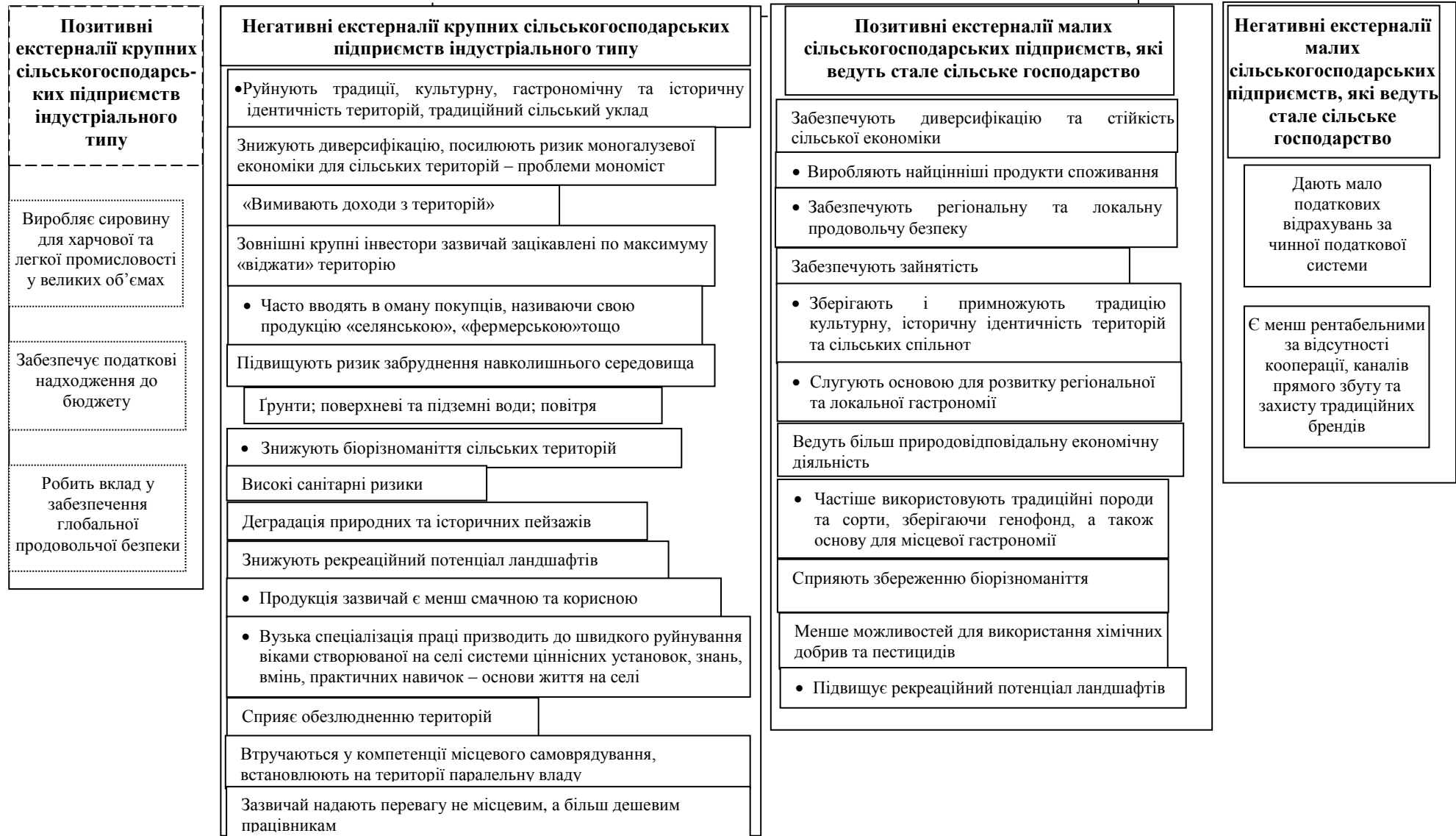

Рис. 4.3. Екстерналії індустріального та сталого типу господарювання [77]

Сприятиме вирішенню цих завдань і розвиток сільськогосподарської кооперації. Через систему споживчої кооперації, використовуючи модель лізингових поставок техніки, обладнання і племінних тварин, можна сприяти переходу малих форм господарювання на нові сучасні технології сільськогосподарського виробництва. Участь особистих селянських господарств у переробці шляхом створення переробного кооперативу не лише забезпечує стабільний ринок збуту виробленої сільськогосподарської продукції, але й покращує фінансове становище виробника шляхом нівелювання коливання цін на сільськогосподарську сировину і, відповідно, зменшення диспаритету цін на сільськогосподарську та несільськогосподарську продукції. Розвиток таких форм кооперації, як збутові кооперативи, що здійснюють реалізацію, зберігання та транспортування сільськогосподарської продукції, забезпечить зростання дохідності, підвищення товарності господарств і сприятиме розвитку сільської економіки [77].

Рівень і динаміка розвитку будь-якої соціально-економічної системи, тривалість її існування залежать насамперед від ступеня відповідності і співпідпорядкованості економічних результатів функціонування цілям її соціального розвитку [23]. Благополуччя кожного члена соціально-економічної системи та створення умов для його гармонійного розвитку покликані стати вихідними результатами функціонування економічної підсистеми. Відтак реалізація державної регіональної політики розвитку сільських територій має забезпечити тісний зв'язок між економічним розвитком на макро- чи мезорівні та добробутом кожного сільського мешканця. Рівень тісноти такого зв'язку визначатиме ефективність здійснюваної політики.

Одним з критеріїв оцінки ефективності здійснюваної політики розвитку сільських територій у роботі пропонується співвідношення показників ВРП на особу та якості життя сільських мешканців (рис. 4.4). Економічний розвиток регіону, орієнтований в першу чергу на забезпечення підвищення добробуту кожного мешканця сільської території, створюватиме передумови для збалансованого розвитку усіх сфер функціонування сільської території.

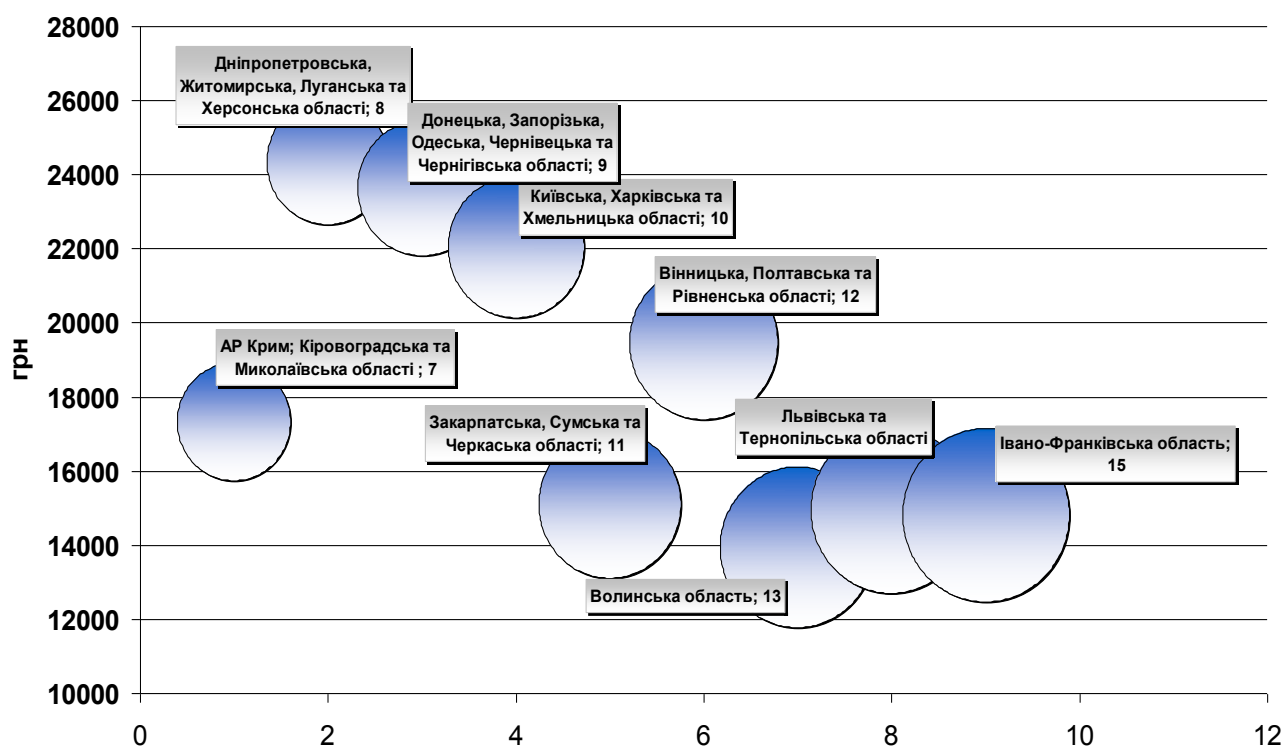

Рис. 4.4. Співвідношення показників ВРП на особу та якості життя сільських мешканців (більший об'єм бульбашки відповідає вищій якості життя)

Для більшості сільських територій бідність стала системною пасткою, основними індикаторами якої є низька продуктивність праці, монофункціональний розвиток, нерозвиненість альтернативних видів економічної діяльності, звуження споживчого внутрішнього ринку низька та інвестиційна привабливість території. У 2014 р. лише близько половини зайнятого населення, яке має реєстрацію місця проживання на території сільських населених пунктів, працювало за місцем реєстрації проживання. При цьому у Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях частка сільського населення, яке зайняте за межами місця реєстрації проживання, була найвищою (69,1 - 76,5%), з яких 16,6 та 23,3 % (у Івано-Франківській та Закарпатській областях, відповідно) зайняте за кордоном. Найнижчі значення цього показника характерні для Херсонської (28%) та Миколаївської (37,1%) областей.

Ефективність сучасної соціально-економічної політики розвитку сільських територій пропонується також оцінювати через відповідність приросту економічного добробуту регіону приросту грошових доходів домогосподарств

у сільській місцевості. Зважаючи на відсутність достатньо повної статистичної інформації стосовно розвитку сільських територій, особливо його економічної складової, і неможливість окремо виділити економічний результат функціонування сільських територій, у дослідженні на регіональному рівні основним індикатором економічного розвитку території слугуватиме показник ВРП (валового регіонального продукту) у розрахунку на одну особу. Не дивлячись на недосконалість і певні недоліки у його розрахунках, на сьогодні саме ВВП і ВРП залишаються основними вимірниками результатів економічної діяльності, кращими макроіндикаторами, якими оперує економічна теорія та практика в сучасних умовах, і використовуються для вимірювання та оцінювання економічного благополуччя народу.

Пропонуємо розраховувати динамічний показник ефективності сучасної соціально-економічної політики розвитку сільських територій таким чином:

$$I_{eff} = I_{income\ per\ person} / I_{GRP\ per\ person},$$

де: I_{eff} – показник ефективності сучасної соціально-економічної політики розвитку сільських територій; $I_{income\ per\ person}$ – індекс приросту грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості на одну особу з врахуванням індексу споживчих цін за відповідний період; $I_{GRP\ per\ person}$ – індекс приросту ВРП у розрахунку на одну особу з врахуванням дефлятора ВВП за відповідний період²⁸.

Динаміка індексів ВРП у розрахунку на одну особу з врахуванням дефлятора за відповідний період та грошових доходів домогосподарств на особу з врахуванням індексу споживчих цін за відповідний період наведена на рис. 4.5.

Загалом протягом 2000-2012 рр. простежується подібна динаміка індексів обох досліджуваних показників. Особливо чіткою вона є у періоди стрімкого зростання (2005 р.) чи різкого спаду (2009 р.) обох показників.

²⁸ Згідно з «Методичними рекомендаціями щодо розрахунку валового регіонального продукту виробничим методом» (наказ Держкомстату України від 04.06.2004 р. №351) та з урахуванням міжнародних стандартів, по валовому регіональному продукту публікуються номінальні дані у фактичних цінах та індекси фізичного обсягу, тому інформація по дефляторах ВРП у розрізі регіонів відсутня.

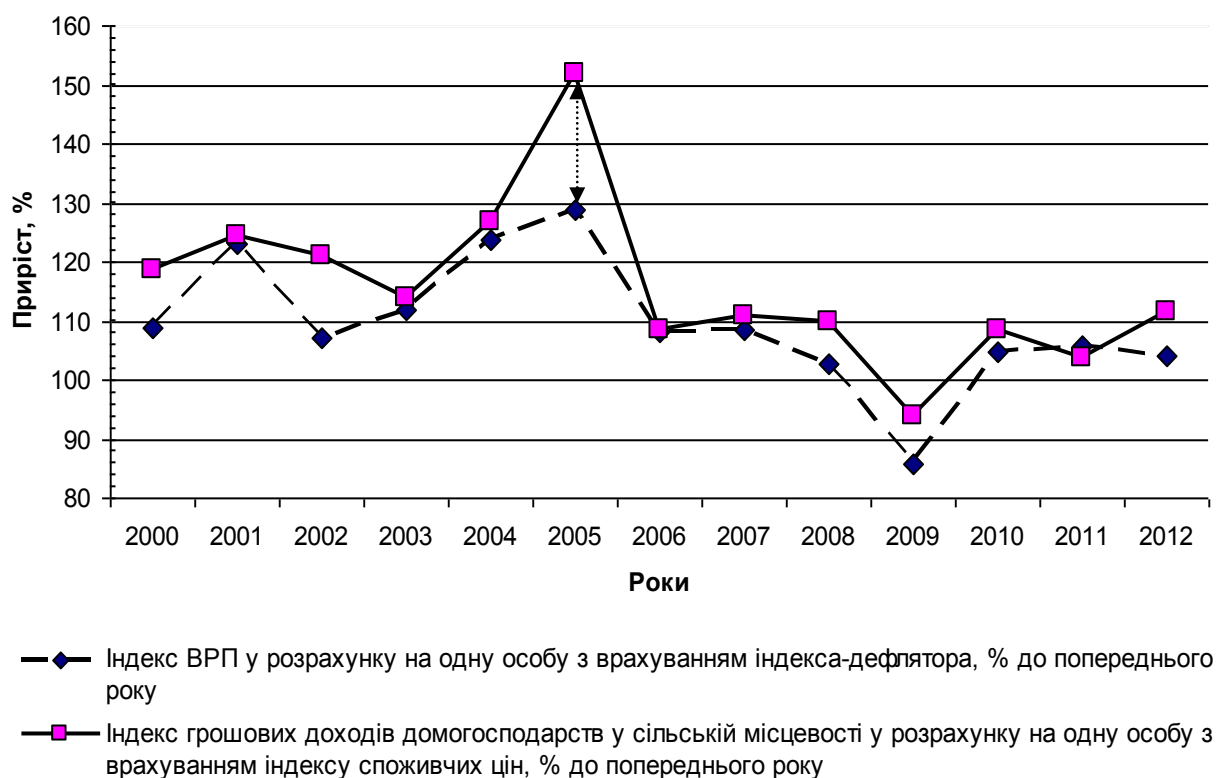

Рис. 4.5. Динаміка індексів ВРП у розрахунку на одну особу та грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості на особу

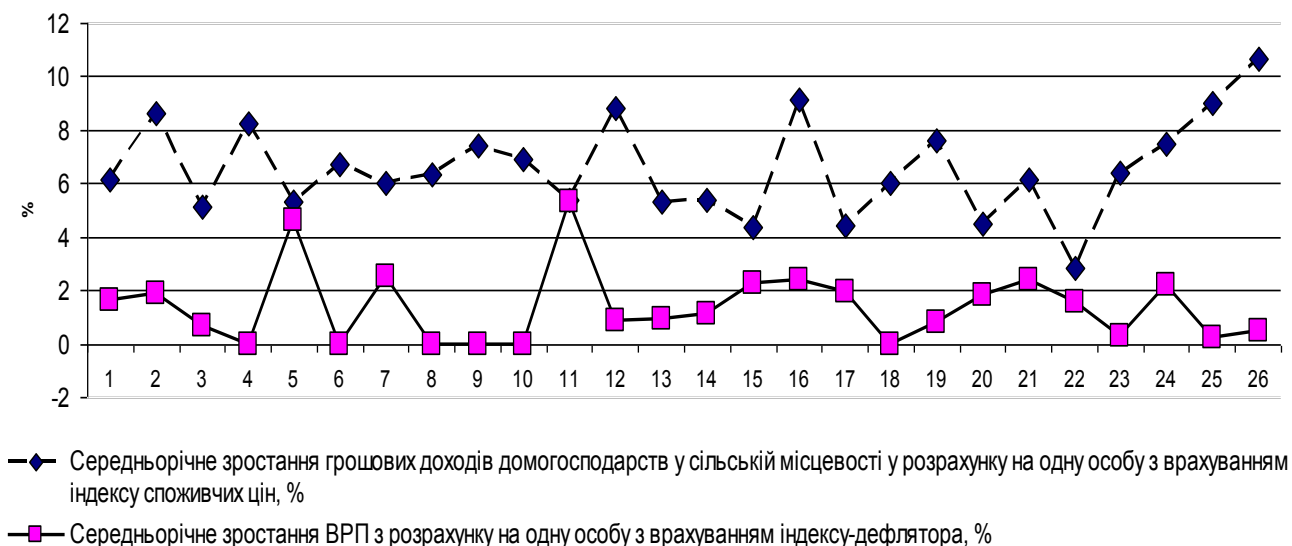
Ефективність політики визначатиметься наявною різницею між значеннями обох показників. Чим більш значущим буде розрив між індексами цих показників (тобто чим більшим буде зростання грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості порівняно зі зростанням ВРП у розрахунку на одну особу), тим тіснішим буде зв'язок між економічним зростанням і соціальною складовою розвитку. Покращення макропоказників економіки країни має у результаті призводити до пришвидшеного зростання доходів її громадян. Тому формування відповідної структури ВВП, його зростання, проведення ефективної регіональної політики мають забезпечувати адекватне зростання грошових доходів сільських та міських мешканців.

Як свідчать дані рис. 4.5, найбільший розрив у значеннях відповідних показників спостерігався у 2005 р. У цьому році зростання ВРП на 1% з розрахунку на одну особу призвело до 1,8% зростання грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості на одну особу. У 2001, 2003, 2006 роках такий розрив у значеннях показників був мінімальним, і розширене відтворення

ВВП не забезпечило належного зростання грошових доходів сільських мешканців.

На рис. 4.6 наведена динаміка середньорічного (за 2005-2010 рр.) приросту ВРП з розрахунку на особу з врахуванням дефлятора та грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості з розрахунку на особу з врахуванням індексу споживчих цін у розрізі регіонів (див. додаток 3).

1-Україна; 2-АР Крим; 3-Вінницька; 4-Волинська; 5-Дніпропетровська; 6-Донецька; 7-Житомирська; 8-Закарпатська; 9-Запорізька; 10-Івано-Франківська; 11-Київська; 12-Кіровоградська; 13-Луганська; 14-Львівська; 15-Миколаївська; 16-Одеська; 17-Полтавська; 18-Рівненська; 19-Сумська; 20-Тернопільська; 21-Харківська; 22-Херсонська; 23-Хмельницька; 24-Черкаська; 25-Чернівецька; 26-Чернігівська

Рис. 4.6. Динаміка середньорічного приросту ВРП з розрахунку на особу та грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості з розрахунку на особу в розрізі регіонів (за 2005-2010 рр.)

На рис. 4.6 продемонстровано значну диференціацію в розрізі регіонів стосовно відповідності приросту ВРП і грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості на особу. Така відмінність пояснюється не лише рівнем ефективності здійснюваної в регіонах політики соціально-економічного розвитку, але й низкою інших чинників: особливостями структури ВРП кожного регіону, зокрема (співвідношеннями між секторами економіки, рівнем диверсифікації економіки, частками заробітної плати у структурі витрат на виробництво всіх видів продукції); часткою тіньової економіки в регіоні як додаткового джерела доходів; прикордонним розміщенням територій (зокрема,

Чернігівська, Чернівецька, Закарпатська області), у яких прикордонна торгівля і додаткові можливості просторового розміщення сприяють активізації підприємницької діяльності; відмінності у структурі грошових доходів сільських домогосподарств (усталені традиції ведення підсобного господарства) тощо.

Аналіз ефективності сучасної соціально-економічної політики розвитку сільських територій засвідчує невідповідність економічного поступу країни у його впливі на соціальний розвиток території. Така ситуація склалася за наявності насамперед серйозних структурних дисбалансів у розподілі доходів від здійснення виробничої діяльності та неефективної діяльності державних інститутів.

За надзвичайно низького рівня життя сільського населення така невідповідність у розвитку економічної та соціальної підсистем лише поглиблює та загострює проблему деградації людського капіталу на сільських територіях.

Зважаючи на низький рівень розвитку сільської економіки в силу превалювання її монофункціональності, вищий рівень показника ВРП на одну особу демонструватимуть регіони з більш диверсифікованою економікою та меншою часткою сільського населення. Наявність тісного зв'язку між показниками рівня ВРП на одну особу та частки сільського населення в регіоні продемонстровано на рис. 4.7.

Сформована роками пряма залежність регіонального розвитку від секторальної структури економіки лише поглиблює наявний дисбаланс у розвитку міських і сільських територій. Активізація міграційних процесів сільськими мешканцями, переважно у працездатному віці, зниження рівня зайнятості через відсутність якісних робочих місць, руйнація неаграрних секторів і низькі можливості альтернативної зайнятості на селі не дозволяють повною мірою використовувати наявний потенціал території та розвивати ефективну сільську економіку.

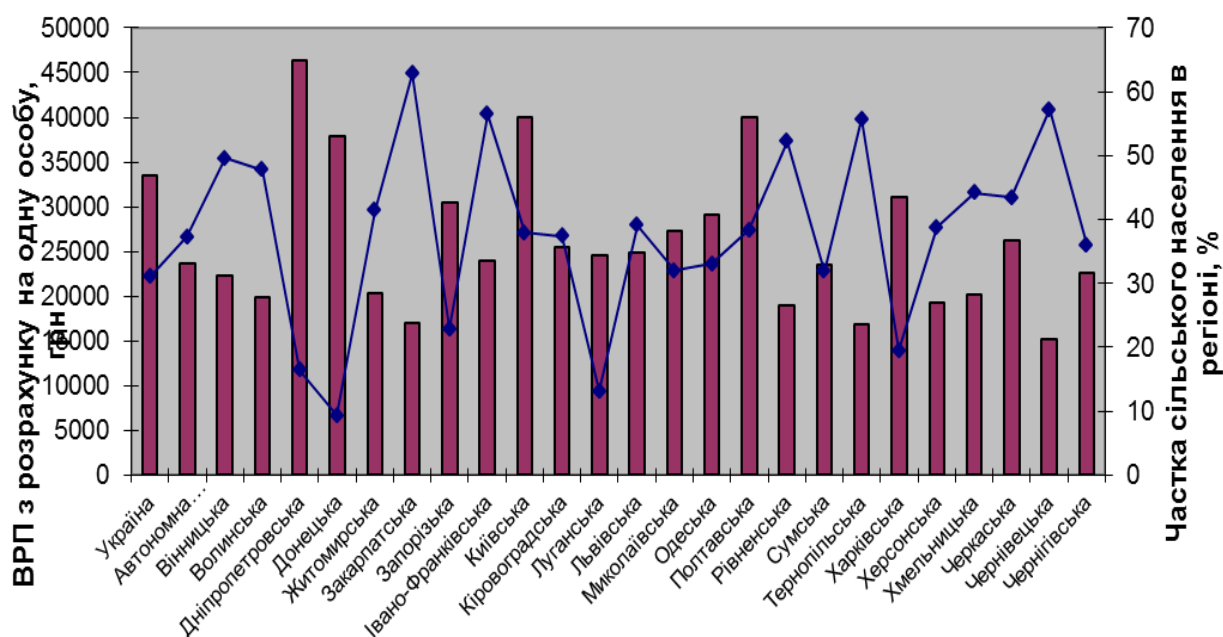

Рис. 4.7. Співвідношення частки сільського населення в регіоні та ВРП на одну особу у 2013 р.

В Україні ж політика зайнятості реалізується через державні та регіональні програми, орієнтовані на підтримку вразливих груп населення (особи з інвалідністю, молодь, жінки, особи старшого віку), проте пропоновані заходи здебільшого спрямовані на адаптацію ринку праці до наявних економічних реалій, і питання ефективної зайнятості населення вони не розв'язують [62].

Тому розвиток несільськогосподарської зайнятості, яка абсорбує вільну робочу силу, дозволить істотно розширити сферу залучення робочої сили на селі; нівелювати сезонність аграрної праці; сформувати багатогалузеву структуру зайнятості сільського населення; уповільнити темпи і мінімізувати негативні наслідки сільської міграції; створити умови для закріплення молоді на селі за рахунок розвитку виробництв, які вимагають високої кваліфікації; підвищити доходи сільських жителів і знизити рівень бідності, підвищити мобільність робочої сили; формувати зайнятість, орієнтовану на ціннісні орієнтації різних соціальних верств сільського населення [199].

Диверсифікація економічної діяльності на сільських територіях сприятиме зменшенню їх залежності від економічно більш розвинутих міст, розширить можливості працевлаштування серед усіх категорій сільського населення,

включно з тими, які потребують додаткової підтримки на ринку праці. Саме ці завдання мають бути покладені в основу реалізації регіональної політики розвитку сільських територій.

Одним з ключових завдань регіональної політики розвитку сільських територій є також забезпечення зменшення регіональної диференціації. Про її рівень свідчить проведений аналіз показників сукупних ресурсів сільських домогосподарств і ВРП на особу. Протягом 2005-2010 рр. регіональна диференціація у рівнях сукупних ресурсів сільських домогосподарств зменшилася: якщо у 2005 р. відношення між найбільшими і найменшими сукупними ресурсами становило 1,43 разу, то у 2010 р. – 1,39 разу. Що ж стосується показника ВРП на особу, то тут регіональні відмінності є більш помітними: у 2005 р. – він склав 2,71 разу, а в 2010 р. – 3,17 разу. Тобто рівень регіональної диференціації продовжує зростати.

Співвідношення сукупних ресурсів домогосподарств на особу і мінімального прожиткового мінімуму засвідчує надзвичайно низький рівень життя більшості сільського населення (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Співвідношення сукупних ресурсів домогосподарств на особу і мінімального прожиткового мінімуму

№ п/п	Регіони	2005 р. ¹	2010 р. ²
1	2	3	4
1	Україна	1,10	1,38
2	АР Крим	0,87	1,30
3	Вінницька	1,10	1,27
4	Волинська	1,09	1,41
5	Дніпропетровська	1,13	1,48
6	Донецька	1,22	1,48
7	Житомирська	1,13	1,42
8	Закарпатська	1,15	1,25
9	Запорізька	1,11	1,48
10	Івано-Франківська	1,11	1,26
11	Київська	1,25	1,51
12	Кіровоградська	0,94	1,22
13	Луганська	1,13	1,51
14	Львівська	1,02	1,23
15	Миколаївська	1,21	1,36
16	Одеська	1,01	1,43
17	Полтавська	1,23	1,50
18	Рівненська	1,06	1,28
19	Сумська	1,13	1,53

1	2	3	4
20	Тернопільська	1,04	1,27
21	Харківська	1,18	1,48
22	Херсонська	1,17	1,21
23	Хмельницька	1,03	1,32
24	Черкаська	1,11	1,46
25	Чернівецька	0,92	1,33
26	Чернігівська	1,16	1,68

Примітки:

1. У 2005 р. прожитковий мінімум загалом становив 423 грн. [33].
2. У 2010 р. прожитковий мінімум у середньому за рік становив 848,6 грн.

У 2005 р., як засвідчують дані табл. 4.1, сільське населення більшості регіонів перебувало на межі виживання, оскільки величина їх сукупних ресурсів перебувала на рівні прожиткового мінімуму. У 2010 р. ситуація дещо покращилась, проте, зважаючи на змістовне наповнення, функції та зв'язок поняття прожиткового мінімуму [55] з іншими основними категоріями соціальної політики, цей поступ був мінімальним і не відповідав реальним потребам сільських мешканців.

Важливими індикаторами диференціації регіонального розвитку сільських територій є децильний (квінтільний) коефіцієнт диференціації грошових (загальних) доходів населення, співвідношення грошових (загальних) доходів 10% (20%) найбільш та 10% (20%) найменш забезпеченого населення, частка населення (домогосподарств) з грошовими (загальними) доходами на одну особу у місяць нижчими прожиткового мінімуму (див. табл. 4.2-4.4).

Показовим є суттєве покращення досліджуваних показників протягом 2005-2010 рр., особливо міських поселень. Якщо у 2005 р. частка міського населення з грошовими доходами на одну особу у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, становила 56,6%, то у 2010 р. – 10,3%. Такий прогрес спостерігається і за іншими показниками. Що ж стосується сільських територій, то тут прогрес є не таким явним і свідчить про наявні прогалини та неефективність реалізації регіональної політики їх розвитку.

Таблиця 4.2

Розподіл населення за рівнем грошових доходів на одну особу

Регіони	2005						2010					
	Децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення, разів		Співвідношення грошових доходів 10% найбільш та 10% найменш забезпеченого населення, разів		Частка населення з грошовими доходами на одну особу у місяць, нижчими прожиткового мінімуму		Децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення, разів		Співвідношення грошових доходів 10% найбільш та 10% найменш забезпеченого населення, разів		Частка населення з грошовими доходами на одну особу у місяць, нижчими прожиткового мінімуму	
	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях
Україна	2,5*	2,7*	5,0**	5,2**	56,6	78,9	2,1*	1,9*	3,8**	3,6**	10,3	26,5
АР Крим	2,9	3,5	4,2	5,5	65,2	84,6	-	-	-	-	-	-
Вінницька	5,0	4,4	7,5	5,3	54,7	63,9	3,5	3,4	3,6	4,7	30,5	40,7
Волинська	-	-	-	-	80,6	83,4	-	-	-	-	57,1	56
Дніпропетровська	-	-	4,3**	5,2**	54,3	75,9	-	-	3,2**	2,3**	20,4	41,4
Донецька	3,4	3,9	5,4	6,5	57,5	73,8	-	-	-	-	-	-
Житомирська	5,5	4,0	10,7	6,2	60,5	81,1	4,1	6,2	4,4	4,3	40,8	49,7
Закарпатська	3,9	2,8	4,6	3,7	70,2	87,3	2,6	3,4	3,7	3,2	40,7	55,7
Запорізька	4,0	5,7	6,5	8,5	59,1	72,9	3,0	3,4	4,3	4,9	21,4	39,7
Івано-Франківська	2,9	3,6	4,0	4,6	52,9	82,8	2,6	3	3,6	4,3	30,7	63,1
Київська	3,4	4,6	5,8	7,2	69,2	73,7	3,1	2,6	4,5	2,3	17,8	19,8
Кіровоградська	4,6	4,1	7,4	6,4	65,7	88,4	4,2	3,5	4,0	4,2	29,8	56,5
Луганська	3,8	4,6	6,0	5,3	61,3	80,2	3,2	3,4	4,1	3,2	26,1	42,4
Львівська	3,3	4,7	5,1	7,5	53,9	86,1	2,9	3,7	4,3	4,4	28,4	58,5
Миколаївська	5,2	4,8	11,1	6,3	43,1	71,2	3,8***	3,7***	5,4***	5,1***	22,4***	41,9***
Одеська	3,9	4,0	6	6,6	55,9	86,4	4,1	4,3	6,7	8	16,9	47,3
Полтавська	3,7	3,7	5,9	5,2	59,6	72,1	3,3	3,6	8,7	3,6	25,0	34,6
Рівненська	4,4	4,7	6,9	7,4	79,6	91,8	3,2	4,7	3,9	4,9	39,6	63
Сумська	-	-	-	-	70,4	77	3,3	2,9	5,0	2,8	32	36,1
Тернопільська	-	-	-	-	73,3	81,6	-	-	-	-	60,1	57,1
Харківська	3,9	6,2	6,0	9,5	55,8	73,4	2,8	3,3	3,6	3,6	20	28,9
Херсонська	3,8	5,2	4,2	5,8	56,8	76,5	3,3	3,3	3,3**	4,3**	35,3	50,4
Хмельницька	4,1	4,6	6,4	8,4	59,6	81,8	3,8	3,7	4,7	4,3	30,1	50,0
Черкаська	4,7	5,4	6,5	8,3	51,9	68,2	3,4	3,8	4,0	4,9	15,3	39,9
Чернівецька****	3,4	3,9	5,8	6,6	55,6	84,4	2,9	3,4	4,1	4,5	30,7	36,5
Чернігівська	-	-	-	-	-	-	3,6	3,4	3,7	3,7	34,4	28,3

* Квінтільний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення, разів

** Співвідношення грошових доходів 20% найбільш та 20% найменш забезпеченого населення, разів

*** Дані 2009 року

Таблиця 4.3

Розподіл населення за рівнем загальних доходів на одну особу

Регіони	2005						2010					
	Децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення, разів		Співвідношення грошових доходів 10% найбільш та 10% найменш забезпеченого населення, разів		Частка населення з грошовими доходами на одну особу у місяць, нижчими прожиткового мінімуму		Децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення, разів		Співвідношення грошових доходів 10% найбільш та 10% найменш забезпеченого населення, разів		Частка населення з грошовими доходами на одну особу у місяць, нижчими прожиткового мінімуму	
	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях	у міських поселеннях	у сільських поселеннях
Україна	2,4*	2,3*	4,7**	4,2**	50,4	65,2	2,0*	1,8*	3,7**	3,2**	6,9	12,9
АР Крим	2,9	3,4	4,2	4,9	61,8	78,6	-	-	-	-	-	-
Вінницька	4,2	3,6	6,4	5,0	43,7	46,3	3,5	3,0	3,9	4,2	25,1	28,0
Волинська	-	-	-	-	72,1	68,2	-	-	-	-	41,7	24,1
Дніпропетровська	-	-	4,2	4,3	49,1	60,7	-	-	3,2	2,8	17,3	20,8
Донецька	-	-	-	-	-	-	3,1	2,8	5,0	2,8	13,7	26,7
Житомирська	4,5	3,5	8,7	5,3	57,8	69,9	4,1	5,0	5,1	3,2	36,7	28,7
Закарпатська	3,5	2,2	4,1	3,1	63,8	58,0	2,5	2,8	3,5	3,2	38,6	39,6
Запорізька	3,8	4,1	6,1	6,3	53,6	63,8	2,8	3,4	4,4	4,6	16,7	27,6
Івано-Франківська	2,7	3,0	4,4	4,2	43,2	64,2	2,5	2,5	2,7	3,4	23,5	34,2
Київська	3,6	3,6	4,8	5,4	64,8	63,2	-	-	-	-	-	-
Кіровоградська	4,1	3,7	6,5	5,3	58,9	78,5	4,0	3,0	4,1	3,3	25,2	29,0
Луганська	4,0	3,6	6,3	4,5	53,1	67,3	3,1	3,0	4,5	2,2	21,5	24,5
Львівська	-	-	-	-	-	-	2,8	3,0	4,0	3,8	24,4	37,1
Миколаївська	4,9	4,1	8,4	4,9	33,2	47,3	-	-	-	-	-	-
Одеська	4,0	3,1	5,8	5,1	49,6	75,0	3,5	4,4	6,0	7,1	10,9	34,8
Полтавська	3,4	2,9	4,4	3,6	49,9	54,9	3,2	2,7	6,6	3,4	17,8	22,1
Рівненська	4,3	3,0	5,9	4,7	75,1	80,3	3,0	3,1	3,0	3,8	28,3	27,7
Сумська	-	-	-	-	60,8	55,5	3,2	2,8	4,1	3,2	21,4	16,8
Тернопільська	-	-	-	-	64,5	65,5	-	-	-	-	50,1	25,7
Харківська	3,5	4,5	5,3	6,7	50,8	62,3	2,7	2,7	3,5	2,1	15,1	15,7
Херсонська	3,3	5,1	4,0	6,5	52,8	65,5	3,3	3,3	3,4	4,2	31,2	46,4
Хмельницька	3,5	3,8	5,3	5,2	49,3	73,1	3,9	3,3	5,1	3,8	24,6	31,4
Черкаська	4,4	4,1	3,9	6,0	39	56,8	3,4	3,8	3,7	4,0	11,5	26,4
Чернівецька	3,2	3,3	5,5	5,2	48,0	68,1	2,8	2,9	3,9	3,8	26,2	35,5
Чернігівська	-	-	-	-	-	-	3,2	2,9	3,6	3,1	23,8	16,6

* Квінтільний коефіцієнт диференціації грошових доходів населення, разів

** Співвідношення грошових доходів 20% найбільш та 20% найменш забезпеченого населення, разів

*** Дані 2009 року

Попри покращення абсолютних значень досліджуваних показників, диференціація в регіональному розрізі лише посилилась. Якщо у 2005 р. найвищий і найнижчий показники частки населення з грошовими доходами на одну особу в місяць, нижчими прожиткового мінімуму, продемонстрували Рівненська (91,8%) та Вінницька (63,9%) області, то в 2010 р. ця різниця стала суттєвішою, відповідно, Івано-Франківська (63,1%) та Київська області (19,8%).

Стабільно незадовільними є показники диференціації у Запорізькій і Черкаській областях у 2005-2010 рр., проте вони демонструють кращі показники частки населення з грошовими (загальними) доходами, нижчими прожиткового мінімуму, порівняно з рештою регіонів. Високий рівень диференціації притаманний також Одеській, Херсонській і Черкаській областям. Низький рівень ж диференціації спостерігається у Закарпатській, Івано-Франківській і Полтавській областях.

Загалом у західних регіонах спостерігається найвищий показник частки населення з доходами (як грошовими, так і загальними) на одну особу в місяць, нижчими прожиткового мінімуму. Причому така ситуація стала більш наочною саме у 2010 р. Це пов'язано насамперед з більшою часткою та кількістю сільського населення, яке проживає саме у західній частині України і, відповідно, наявними проблемами зайнятості та особливостями ведення сільського господарства на цих територіях тощо.

Наявна диференціація у рівнях життя сільського населення свідчить про неефективність сучасної регіональної політики соціально-економічного розвитку сільських територій. Формування інституційного середовища розвитку сільських територій на сьогодні перебуває на початковому етапі. Відсутність активної ініціативи на місцях, неузгодженість дій управлінської вертикалі, відсутність спеціалізованих інституцій, які б курували організаційні та фінансові аспекти розвитку сільських територій та сільського господарства, зокрема, низька активність наявних організацій (наприклад, дорадчих служб) тощо не забезпечують умови для збалансованого розвитку сільських територій на основі максимально повного використання їх потенціалу.

У світі активне державне втручання і регулювання є важливою складовою сільського розвитку. Чинна ж законодавча база розвитку сільських територій країни не відповідає реальним викликам сьогодення та не дозволяє розвивати потужний аграрний потенціал країни. Проблеми розвитку аграрного сектору економіки, добробуту сільського населення і раціонального використання природних ресурсів можливе лише за комплексного підходу до їх вирішення. А це можливе лише за умови виділення такого об'єкта економічної політики держави як сільські території. Основними акцентами державної політики розвитку сільських територій мають стати соціальність їх розвитку, ефективне ведення сільського господарства, яке б забезпечило продовольчу безпеку країни, деаграризація та збереження природного середовища.

4.2. Регіональні аспекти розвитку сільських територій

Сільська територія здебільшого розглядається як територія, розміщена поза межами міських поселень. Залежно від місця розташування, віддаленості від обласних чи районних центрів, набору ресурсів території існують різні види сільських територій з різними потребами. Це вимагає розробки особливих заходів для кожної конкретної території, які базуватимуться на системних оцінках рівня її розвитку та інвестиційної привабливості.

Відсутність диференційованого підходу до розвитку сільських територій призвело до превалювання аграрної складової у сільській економіці, часто нерационального розміщення продуктивних сил, занепаду соціально-побутової інфраструктури та загострення демографічної ситуації на територіях.

Зважаючи на неоднорідність у розвитку сільських територій, необхідність диференційованого підходу до планування їх стійкого розвитку не викликає сумніву. На думку І. Міщенко [82] такий підхід дозволить, по-перше, виявити особливості розвитку різних типів територій, їх слабкі та сильні сторони. По-друге, визначитися з індивідуальним набором інструментів територіального розвитку, який найбільше підходить для тої чи іншої території. По-третє, з

врахуванням специфіки територій визначити пріоритетні заходи з розвитку території для досягнення стійкості розвитку села. Крім того, такий підхід необхідний для більш ефективного та раціонального використання обмежених фінансових ресурсів, оскільки грошові засоби будуть скеровуватись на вирішення першочергових проблем сільських територій. Як характеристики, за якими здійснюється поділ територій на групи, можна вибрати різні критерії: об'єм виробництва чи інвестицій, пропускну здатність транспортних магістралей, чисельність населення, функціональну приналежність території та інші.

Досліджуючи організаційно-економічні основи диверсифікації, важливо розуміти, що сільська економіка – це система соціально-економічних відносин на селі, зорієнтована на комплексне і раціональне використання ресурсного потенціалу, розвиток та ефективне функціонування об'єктів соціальної сфери та інженерної інфраструктури, збереження самотнього способу життя населення на сільських територіях [78].

Найбільш комплексну класифікацію сільських територій на теоретичному рівні розробив О. Павлов. Критеріями типізації стали *етнічна ознака, ступінь ресурсозабезпеченості, політико-правовий статус, види та режими використання, ступінь розвитку, складність території, її функціональне значення та господарська функція* [92].

У дослідженні П. Саблука і М. Орлатого подана типізація сільських поселень, згідно з якою вони поділяються на сільськогосподарські, агропромислові та несільськогосподарські. До останніх автори відносять села, понад 50% працюючого населення яких, зайняте несільськогосподарськими видами діяльності [94].

Неоднорідність території за різними ознаками чи надмірна величина території з точки зору визначених цілей вивчення чи практичної діяльності обумовлюють необхідність поділу території на частини – регіони. Регіоном є певна визначена територія, яка відрізняється від інших територій низкою ознак і яка володіє деякою цілісністю, взаємозв'язаністю складових її елементів.

Слово «регіон» – латинського походження (від кореня regio), в перекладі означає країна, край, область [18].

Будучи поняттям типологічним, конкретизація та змістовна інтерпретація регіону здійснюється під час виділення певних типів регіонів. Регіони виділяються з території у відповідності з визначеними цілями та задачами. Використання ж слова «регіональна» передбачає системний підхід до простору, який розглядається як місце проживання людини [18].

У працях основоположників регіональної економіки регіон виступав лише як місце зосередження природних ресурсів і населення, виробництва і споживання товарів, сфери обслуговування. Регіон не розглядався як суб'єкт економічних відносин, носій особливих економічних інтересів. В сучасних ж теоріях регіон досліджується як багатофункціональна і багатоаспектна система [18].

Цікавою є класифікація регіонів за рівнем економічного розвитку та галузевою структурою на індустріальні, індустріально-аграрні, аграрно-індустріальні та аграрні, до якої вдалися Л. Афанасьєва і Н. Лисак. Базуючись на цих дослідженнях, О. Павлов типізував сільські урбанізовані зони і ареали за їх характерними ознаками [94]. На думку науковця, власне сільські урбанізовані зони представлені трьома основними типами. Перші два типи – це *міські агломерації* (просторово зрощені міські поселення, між якими існують тісні соціально-економічні, демографічні, іноді адміністративно-управлінські зв'язки), *вкраплені в незначні маловиразні руральні території*. Третій змішаний тип поселень – *причорноморсько-приазовський*, який за своєю географією є найбільш строкатим, ніж інші. *Приміські урбанізовані ареали* віднесено до четвертого типу: це утворення, які, на відміну від попередніх, є наслідком процесу урбанізації, а не результатом господарського освоєння території та еволюції міських агломерацій і сільських поселень. Унаслідок цього процесу тут сформувалися так звані урба-руральні ареали, для яких характерні випереджаючі темпи зростання кількості населення міст-супутників і передмість порівняно з населенням центру ареалу. До категорії урбанізованих

ареалів належать насамперед міста з населенням понад 500 тис. осіб з прилеглими до них сільськими територіями [94].

Побудова типологій (чи типологічних угруповань) регіонів є важливою як для системного опису та діагностики соціально-економічного становища регіонів, так і для реалізації завдань державної регіональної політики [18]. Відповідно, методи, механізми та заходи економічної політики мають враховувати особливості типів регіонів, які виділяють з врахуванням економічних, соціальних, природних, геополітичних та інших суттєвих умов.

Регіональні особливості розвитку сільських територій є основою для розробки та формування соціально-економічного районування України. Проте найбільш яскраво відмінності у розвитку сільських територій розкриваються через їх класифікацію за визначеними критеріями.

Щодо оптимального соціально-економічного районування України, то існує чимало досліджень з цієї проблематики [21, 26, 42, 57, 97, 102, 160, 167]. У багатьох випадках здійснення типології залежить від тих завдань, які ставлять перед собою дослідники. Проте такий підхід не є об'єктивним. Професор Шаблій О.І. виділяє ознаки районів, які можна прийняти за принципи районування [167]:

- тісний соціально-економічний, демографічний і культурний взаємозв'язок території району з головним ядром – її найбільшим за кількістю населення;

- формування у великому регіоні територіальної соціально-економічної системи, тобто такого просторового поєднання населення, соціальної, економічної та екологічної сфер, в якому на основі їх взаємозв'язаності, збалансованості і взаємодоповнюваності створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства;

- спеціалізація району в загальноукраїнському (загальнодержавному) поділі та інтеграції праці;

- можливість здійснювати в межах району територіальне регулювання та координацію соціальних, економічних і демографічних процесів на субукраїнському рівні.

Результатом районування у більшості досліджень є виділення 6-10 районів на основі їх територіальної близькості та спорідненості за багатьма ознаками. Проте таке районування не враховує в повній мірі специфіку сільських територій, зв'язок соціально-економічного розвитку території і власне сільських територій. Це актуалізує необхідність здійснення типології сільських територій країни.

Кожний регіон повинен мати свої особливості розвитку сільського господарства, вибір пріоритетних галузей і типів господарств. Відповідно до природно-економічних умов, фінансово-економічної та екологічної ситуації має здійснюватись територіальна організація сільськогосподарського виробництва [148].

Зокрема, Полісся має всі умови для високо інтенсивного скотарства, м'ясного та беконного свинарства, картоплярства, льонарства та хмелярства. Лісостепова зона сприятлива для бурякоцукрового виробництва, зернового господарства, м'ясо-молочного скотарства та беконного свинарства. В степових умовах особливо вигідно розвивати зернове господарство, вирощування соняшнику, плодів і ягід, винограду, а в тваринництві доцільно розвивати м'ясо-молочне скотарство та свинарство. В зоні Прикарпаття вигідно вирощувати цукрові буряки (низинні райони), льон-довгунець (передгірні райони), в Карпатах – скотарство та вівчарство, лікарські рослини, плодово-ягідні культури. Традиційними галузями на Закарпатті залишається садівництво та виноградарство [148].

В густозаселених та екологічно вразливих регіонах (Карпати, Крим, Закарпаття, Буковина) доцільно поступово переходити на хімічно чисті агротехнології з відносно низькими затратами матеріально-технічних ресурсів, мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів тощо. На зміну хімічним засобам боротьби з бур'янами та шкідниками рослин тут повинні прийти біологічні методи, природоохоронна культура ведення землеробства та тваринництва. Зокрема, в тваринництві доцільно організувати замкнуту технологію виробництва продукції, яка б виключала шкідливі відходи та їх відтік у навколишнє середовище [148].

Н. Дишлюк поділяє регіони України на індустріально-аграрні та аграрно-індустріальні залежно від типу структури виробництва в регіоні (розрахунковий індекс обчислюється відношенням частки сільського господарства у валовій доданій вартості регіону до частки промисловості у валовій доданій вартості регіону).

У науковій і практичній діяльності виділяють два підходи до проблемного районування (типології). Перший з них базується на оцінці регіонів (територій) за рівнем гостроти головних проблем, другий – на основі типологізації визначальних тенденцій розвитку.

Перший з варіантів розкрито у роботі М. Барановського для визначення депресивності регіонів країни та аграрних територій [2]. Зокрема, автором розроблена типологія сільських депресивних територій України з використанням 19 показників, які відображали виробничо-інфраструктурний, фінансовий, соціальний потенціали, а також особливості демографічної ситуації та розселення адміністративних районів України. Розрахунок інтегрального показника дозволив виділити такі типи районів: депресивні, відсталі, середнього розвитку, відносно розвинуті, розвинуті. Результати роботи засвідчили, що близько 75% сільських районів України потрапили до категорії депресивних і відсталих територій.

Другий підхід до визначення проблемних територій є менш поширеним, хоча, порівняно з першим, характеризується певними перевагами. Головні з них полягають у більшому рівні узагальнення, у відході від фрагментації простору, яка неминуче виникає при визначенні проблемних територій на основі узагальнюючого індикатора, у можливості визначення типів територій зі схожими проблемами та тенденціями розвитку [3].

Особливістю комплексної типології будь-яких об'єктів, насамперед тих, які мають системну будову, є науково-обґрунтований підбір індикаторів, на основі яких вона проводиться, і вибір найефективнішого методу її здійснення. Сільські території, на думку О. Павлова, є багатофункціональними територіально-просторовими утвореннями, що складаються з виробничо-господарського комплексу, соціальної і виробничої інфраструктури, людського

капіталу, села та власне території як просторового базису [92]. Із зазначеного випливає, що сільські території мають системну будову, а тому інформаційну базу дослідження М. Барановського склали чотири групи показників, які відображають: 1) господарсько-інфраструктурний потенціал; б) фінансовий розвиток; в) соціальний стан; г) демографічний розвиток. Перший і третій блоки представляли по п'ять показників, другий – два, четвертий – сім [3].

Комплексна типологія, яка є одним з найуживаніших методів наукового географічного аналізу, може здійснюватися у різний спосіб. Так, для проведення зазначеної вище типології сільських територій використано нейромережеві методи, зокрема через побудову карт самоорганізації Кохонена (Self Organizing Maps-SOM) [3].

Алгоритм побудови типології сільських територій наведений на рис. 4.8.

Можна виділити два підходи до побудови індикаторів розвитку сільських територій:

- побудова інтегрального, агрегованого індикатора, на основі якого можна давати оцінку рівню розвитку відповідної території;
- побудова системи індикаторів, кожний з яких відображає різні аспекти розвитку територій. Зазвичай у межах загальної системи виділяють такі підсистеми показників: економічні, екологічні, соціальні.

Рис. 4.8. Алгоритм виділення типів сільських територій
(розроблено автором)

Інформаційною основою для розробки індикаторів розвитку та їх подальшого використання в процесі прийняття рішень на державному/регіональному рівнях можуть бути:

- міжнародна статистична інформація;
- державна статистична інформація;
- відомча інформація (регіональні адміністрації та їх структури, підрозділи регіональних відомств);
- регіональна інформація (наприклад, отримана на базі соціологічних опитувань населення регіону);
- методичні розробки як затверджені, так і ті, що перебувають у процесі підготовки, з врахування екологічних параметрів у документах, які визначають стратегічні напрями розвитку галузей (державні та регіональні відомства);
- наукові публікації та розробки в цій сфері дослідження.

У регіональних дослідженнях часто використовуються методи типологічних угруповань, розроблені в межах теоретичної статистики. При цьому перевага надається методам складних угруповань, коли розподіл сукупності регіонів на групи (типи) здійснюється за двома і більше ознаками, взятими у поєднанні (комбінації) [18].

У країнах-членах ЄС існує тісний зв'язок між здійсненням типології, впровадженням політики сільського розвитку та побудовою моделей як інструментів її ефективної реалізації. При цьому ключовими критеріями типології визначено:

- освіта/кваліфікація власників і працівників сільськогосподарських підприємств;
- важливість сільського господарств в економіці регіону;
- розширення секторальної структури сільської/регіональної економіки;
- тенденції регіональної міграції/депопуляції;
- розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром у регіоні;
- рівні регіональної сільськогосподарської продуктивності;
- схильність до сільськогосподарської диверсифікації в регіоні;

- ступінь сільськогосподарської обробки та рівень якості продукції в регіоні;

- ступінь руральності/периферійності регіону.

Наведені критерії використовуються для оцінки регіональних відмінностей у проведенні політики регіонального та сільського розвитку. Ефективним інструментом здійснення такої оцінки є побудова моделей, які враховують ті чи інші критерії (див. табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Враховання критеріїв типології у моделях

Групи моделей	Ключові критерії типології								
	освіта/кваліфікація власників і працівників сільськогосподарських підприємств	Важливість сільського господарства в економіці регіону	розширення секторальної структури сільської/регіональної	тенденції регіональної міграції депопуляції	розподіл сільськогосподарських підприємств за розміром у регіоні	рівні регіональної сільськогосподарської продуктивності	схильність до сільськогосподарської диверсифікації в регіоні	ступінь сільськогосподарської обробки та рівень якості продукції в регіоні	ступінь руральності/периферійності регіону
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Моделі людського капіталу	+			+					
Моделі часткової рівноваги і математичного програмування			+		+	+			
Моделі з врахуванням учасників сільськогосподарського виробництва					+	+			
Обчислювана загальна рівновага		+	+						
Кейнсіанський аналіз мультиплікатора		+	+						
Регіональні вхід-вихід і матрицісоціального обліку		+	+						
Гравітаційні моделі			+						
Аналіз часткової зміни			+						
Економетричні моделі вибору			+						
Базові економічні моделі							+		
Інноваційні моделі	+		+		+				
Нові економічно-географічні моделі			+						+

Складено за даними:[206].

Мета здійснення типології визначає і необхідний рівень її проведення. Формування регіональних стратегічних і програмних документів, спрямованих на активізацію підприємницької та інвестиційної діяльності на сільських територіях, потребує врахування всіх особливостей та потреб території. Розвиток ж сільських територій навіть у розрізі районів окремого регіону характеризується помітною неоднорідністю. Зокрема, у Львівській області значна їх диференціація спостерігається за показниками щільності сільського населення (від 23,4% у Сколівському районі до 104,4% у Пустомитівському районі), частки сільського населення у населенні району (від 53,9% у Яворівському районі до 96,1% у Стрийському районі), забезпеченості сільськогосподарськими землями (у т.ч. ріллею) (від 0,55 га на одну особу у Яворівському районі до 1,52 га у Радехівському районі), ефективності ведення сільського господарства (від виробленої сільськогосподарської продукції на суму 244 тис. грн з розрахунку на 100 га у Сколівському районі до 612 тис. грн у Стрийському районі) тощо. Сформовані передумови розвитку є унікальними для кожної території і тому потребують розробки особливих підходів у процесі формування програм їх розвитку.

Відповідно, прикладом типології сільських територій у розрізі районів є класифікація сільських територій Львівської області за критеріями їх демографічного, економічного та просторового розвитку, що дозволило виявити причини диференціації та сформувані перспективні напрями їх розвитку (див. рис. 4.9) [121].

Специфіка зайнятості сільського населення та ландшафтно-кліматичні особливості території Львівської області роблять визначальними у економічному розвитку сільських територій ведення сільського господарства та розвиток рекреаційного сектору.

Зважаючи на високу густоту сільського населення та відповідно чинник малоземелля, у структурі господарств, які займаються сільськогосподарським виробництвом у регіоні, переважають господарства населення. Їх частка у Львівській області є практично у два рази більшою, ніж середня по Україні.

Відповідно, частка сільськогосподарських підприємств як державних, так і недержавних у виробництві сільськогосподарської продукції є незначною, проте цей показник в розрізі районів регіону характеризується достатньою варіативністю (від 0% у Сколівському районі до 61,1% у Стрийському районі). Цей регіон вирізняється також меншою часткою земель сільськогосподарського призначення і більшою часткою лісів: ліси та лісовкриті площі займають 31,8% загальної площі території області.

За рівнем туристичного і рекреаційного потенціалу Львівщина займає одне з провідних місць у державі. Ефективне його використання дозволить частково вирішити проблеми зайнятості та доходів мешканців сільських територій, а також розвивати внутрішній туристичний потенціал країни. На території області зосереджено понад чверть всієї історико-культурної спадщини України. Крім того, тут розташовано 6 курортів, 2 національні парки («Сколівські Бескиди», «Яворівський»), заповідник «Розточчя». На території області також розташовано 323 об'єкти природно-заповідного фонду (6,1% від площі області), з яких 24 об'єкти загальнодержавного значення, 299 – місцевого [30].

Проте, попри відносно кращі показники демографічного та соціального розвитку, проблеми бідності населення, безробіття, нерозвиненості виробничої та соціальної інфраструктур тощо залишаються актуальними і для сільських територій Львівського регіону. Окремі з них набувають характерних особливостей залежно від конкретного району внаслідок ландшафтних, кліматичних, соціальних чи економічних умов його розвитку.

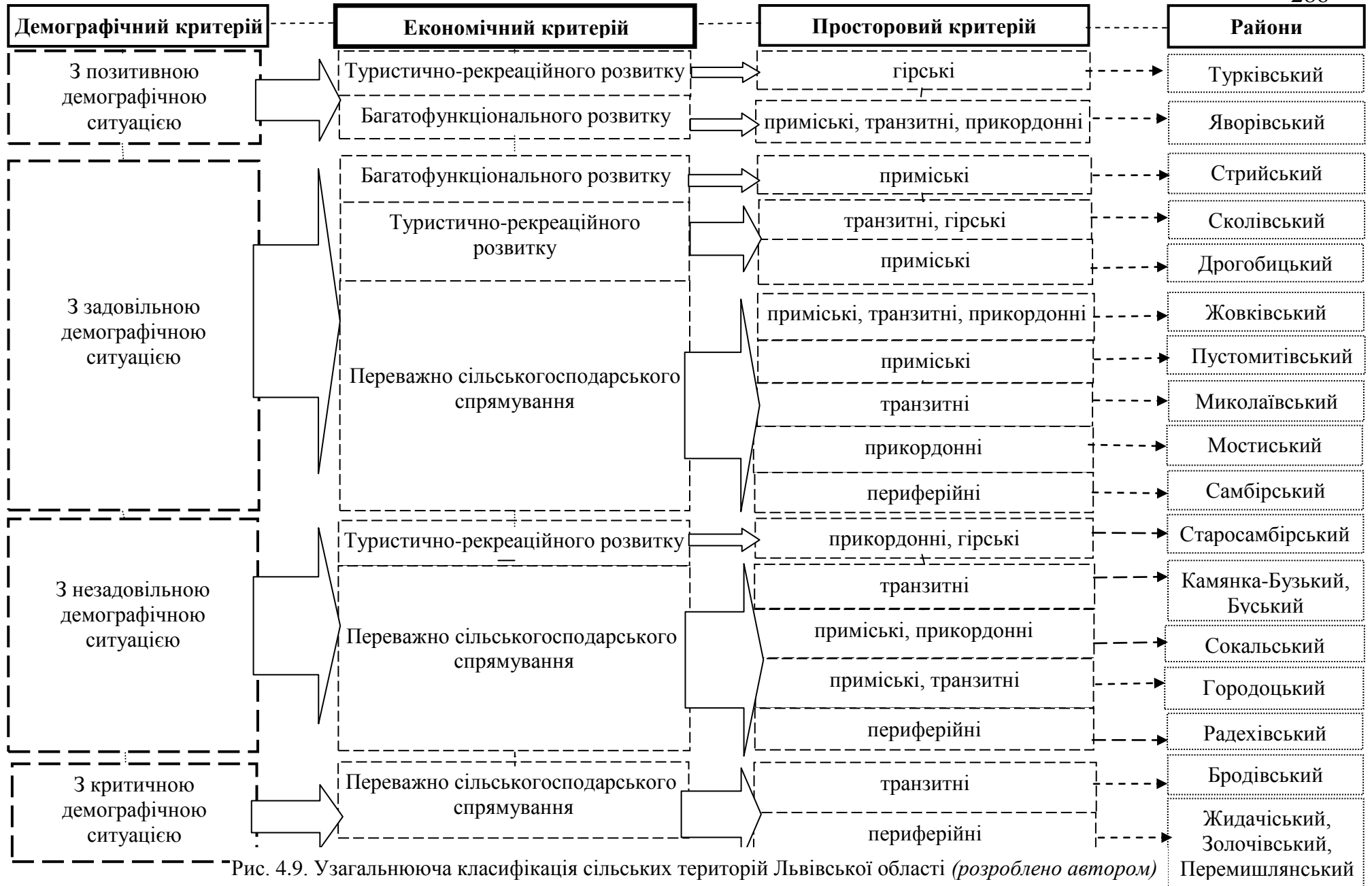

Рис. 4.9. Узагальнююча класифікація сільських територій Львівської області (розроблено автором)

Важливим критерієм класифікації сільських територій є також і природно-кліматичне районування. Класифікація територій дозволяє виявити специфіку можливостей і потреб кожної окремої території і вдосконалити систему керування їх розвитком. Такий підхід дозволяє дати загальну характеристику, окреслити основні проблеми та визначити стратегічні пріоритети розвитку сільських територій. Ця класифікація дозволила умовно виділити такі групи територій (на прикладі районів Львівської області):

- зона Малого Полісся (Волинська височина та Мале Полісся): Сокальський, Радехівський, Бродівський, Жовківський, Кам'янка-Бузький, Буський і Золочівський райони;

- лісостепова зона (Подільська височина): Яворівський, Городоцький, Пустомитівський, Миколаївський, Перемишлянський і Жидачівський райони;

- передгірська зона (Передкарпатська височина): Мостиський, Самбірський, Дрогобицький і Стрийський райони;

- гірська зона (гірські Карпати): Старосамбірський, Турківський і Сколівський райони.

Найбільша диференціація рівня соціально-економічного розвитку районів спостерігається за географічним положенням: близькістю до мегаполісу, а відповідно – до ринків збуту, а також за родючістю сільськогосподарських угідь та природно-кліматичними умовами [187].

Згідно з Т. Нефьодовою, не дивлячись на те, що наявність родючих ґрунтів, ріллі та пасовищ (фактори «першої природи») відіграють ключову роль у сільському господарстві, проте їх недостатньо для забезпечення стійкого розвитку територій. Особливо вагомими у розвитку села є фактори «другої природи», а саме близькість до міста. Інакше кажучи, близькість до міста є одним з найбільш суттєвих факторів, детермінуючих розвиток сільських територій [82].

Центропериферійні відмінності територій відіграють ключову роль у їх розвитку. Основними теоріями та концепціями, які пояснюють механізми розвитку системи «центр-периферія», є [82]:

- теорія «центр-периферія» Дж. Фрідмана;

- теорія розміщення І. Тюнена;
- теорія кумулятивного росту Г. Мюрдаль;
- модель «дифузії нововведень» Т. Хегерстранда;
- концепція полюсів росту Ф. Перру тощо.

Зважаючи на обґрунтовані критерії ідентифікації центру та периферії на мезорівні, учені розставили акценти таким чином, що статус центру закріплений за містами, насамперед великими промисловими містами, населення яких становить понад 100 тис. осіб; село, сільська місцевість віднесені до периферії регіонального простору.

Поряд з домінуючими підходами до визначення центру та периферії є й окремі роботи, що використовують інші критерії. Так, наприклад, для локальних систем населених пунктів у ролі центральних місць («життєзабезпечуючих ядер», за висловом Д. Урманова) можуть бути як крупні міста, так і сільські населені пункти [82].

В основі теорії міської агломерації лежать три складові: немобільність природних ресурсів, наявність великих міст та неоднорідність географічного середовища. Згідно з Х. Річардсоном, регіональне зростання базується на внутрішніх немобільних ресурсах (географічне положення, рельєф, земля, рекреаційні ресурси) та залученні мобільних ресурсів з інших регіонів. Ефект агломерації та особисті вподобання інвесторів, на думку вченого, є ключовими елементами регіонального зростання. Натомість П. Кругман у якості переваг території виділяє фактори «першої природи» (багатство природних ресурсів, вигідне географічне положення), які мало залежать від людини, і фактори «другої природи» (агломераційний ефект, людський капітал, інституційне середовище), які найбільше пов'язані з діяльністю держави та суспільства [82].

За словами Н. Зубаревича, для розвиненого суспільства фактори «другої природи» відіграють ключову роль. Так, результати використання макроекономічних моделей засвідчують, що традиційні фактори – праця та капітал – описують регіональний розвиток на 30%, всі решта – 70% – невизначені фактори [82].

Найпоширенішими причинами регіональної диференціації є [18]:

- різкі відмінності природно-кліматичних умов життя та підприємництва в окремих регіонах країни;
- масштаби, якість і напрями використання природних ресурсів, які визначають «продуктивність» регіонів. Цей фактор впливає не лише на сільське господарство, рибальство, видобуток корисних копалин і лісове господарство, але й на умови економічної діяльності і життя людей;
- периферійне чи глибинне положення регіону, що впливає на зростання транспортних витрат, виробничих витрат і звуження ринку збуту;
- застаріла структура виробництва, запізніле введення інновацій;
- агломераційні переваги (насиченість у регіоні міжгалузевими зв'язками і розвинута інфраструктура) та агломераційні недоліки (перенаселення);
- стадія технологічного розвитку, яка характеризується переважанням тих чи інших виробництв і виробничо-технологічних укладів;
- демографічні відмінності (структура населення, динаміка відтворення, у тому числі обумовлена етнорелігійними особливостями);
- відмінності у підприємницькому кліматі (податкова система, рівень адміністративного контролю над фірмами тощо);
- політичні та інституційні фактори (наприклад, ступінь регіональної автономії);
- соціально-культурні фактори (ступінь урбанізації, освіта населення, наявність наукових та культурних центрів тощо).

У сучасних умовах розвитку аграрної економіки на регіональному рівні управління є обґрунтованим використання диференційованого підходу, який дозволяє враховувати індивідуальні особливості функціонування сільських територій. Сучасна парадигма формування аграрної економіки обумовлює у великій мірі розмежування і диференціацію більшості сільських територій за рівнем соціально-економічного розвитку. У країнах з розвиненою ринковою економікою (США, країнах-членах ЄС, Японія) на всіх рівнях управління виробництвом широко й ефективно використовуються методи кластерного

аналізу. На сьогодні в цих країнах кластеризацією охоплено близько 50% всього економічного середовища. Наприклад, в американській економіці стратегія розвитку практично кожного штату базується на розвитку кластерів. Як стверджують спеціалісти Гарвардської школи бізнесу, кластерний сектор є головною рушійною силою розвитку тих секторів, які забезпечують функціонування локального ринку [171].

Використання методів кластерного (багатовимірного статистичного) аналізу дозволяє диференціювати сільські території за соціально-економічними ознаками і на цій основі допомагає регіональним управлінським структурам ефективно розробляти перспективні проекти і програми розвитку муніципальних утворень. Стратегічне значення створення регіональних кластерів полягає в економії за рахунок масштабу і можливості здійснювати спільні інвестиції. Масштаби деяких проектів не дозволяють окремим господарюючим суб'єктам здійснювати їх фінансування. Реалізація значної кількості дрібних проектів коштом одного суб'єкта призводить до розпорошення і неоптимального витрачання ресурсів. Об'єднання в кластер дозволяє вирішувати зазначені проблеми [171].

Кластер також сприяє оптимізації ланцюжків постачань, залученню нових клієнтів і розширенню ринків збуту шляхом надання клієнтам продукції більш високої якості за нижчою ціною, сприяючи розширенню ринків збуту і задоволенню суспільних потреб у регіоні. Він дозволяє поліпшити імідж як окремої компанії, так і всього кластера і території загалом. Спільні маркетингові заходи, презентації кластера та території формують їх бренди, залучаючи нові компанії та інвесторів [171].

Вагомим аргументом на користь кластерного підходу до розвитку територіальних соціально-економічних систем є властива населенню низьк априродна рухливість. Це означає, що доцільно не спонукати населення до переміщення, особливо гірських і сільських територій, а вишукувати ресурси для створення об'єктів його працевикористання в традиційних місцях проживання, сприяючи формуванню кластерних структур [171].

Кластер як територіально відособлена, інноваційно спрямована квазіінтегрована структура, утворена на основі принципу технологічного ланцюга, що реалізує спільні економічні інтереси учасників, пов'язаних між собою певною корпоративною культурою взаємодії, забезпечує максимально повне використання конкурентних переваг регіону, зміцнює його конкурентні позиції і, як наслідок, сприяє підвищенню регіональної конкурентоспроможності [171].

Кластерний аналіз в поєднанні з такими сучасними методів наукового дослідження, як економіко-математичне моделювання, кореляційно-регресійний аналіз тощо допомагає ефективно визначати найсприятливіші в економічному плані сільські території як «потенційні точки зростання» і особливу увагу приділяти депресивним сільським територіям як своєрідним «інкубаторам бідності» на регіональному рівні. Використання таких перспективних методів дослідження дозволить здійснити перехід від фактично наявної монофункціональної моделі розвитку сільських територій, основою якої є вузький галузевий підхід, до багатofункціональної моделі [171].

У ЄС використовується певний спектр методологій для побудови регіональних типологій. Основними видами методології є агрегатні (у тому числі методи факторного та кластерного аналізу і використання нейронних мереж) і неагрегатні (прості методи багатокритеріального аналізу) [206].

Вибір найбільш відповідного методу конструювання типології має відповідати таким критеріям:

- простота/прозорість;
- ступінь об'єктивності/позасуб'єктивності/відповідністьрезультатів;
- простота інтерпретації;
- можливість виявити «відповідні» просторові моделі стану і тенденцій змін соціально-економічних показників;
- можливість врахувати велику кількість показників;
- стійкість результатів у часі (зміни у складі регіонів, що належать до певного класу типології).

У табл. 4.6 наведено просте порівняння методів факторного та кластерного аналізів і нейронних мереж як агрегатних методів і як альтернативного простішого багатокритеріального підходу.

Таблиця 4.6

Оцінка трьох загальних підходів до конструювання типологій

Критерії	Факторний і кластерний аналіз (агрегатний метод)	Нейромережеві методи (агрегатний метод)	Простий багатокритеріальний метод (неагрегатний метод)
Простота/прозорість	-	+/-	+
Об'єктивність/позасуб'єктивність/ відповідність результатів	-	-	+
Простота інтерпретації	-	+	+
Можливість виявити «відповідні індикатори»	+	-	-
Можливість врахувати велику кількість показників	+	+	-
Стійкість результатів у часі	-	-	+

Складено за даними: [206].

Наведений огляд типологій засвідчує, що агрегатні методології є найпопулярнішими в академічних колах, здебільшого тому, що вони дозволяють задіяти більшу кількість показників, у змозі визначити «найбільш відповідні показники/фактори» для наявних просторових структур, і вони не потребують (на відміну від простого багатокритеріального методу) «довільних» порогових значень для використовуваних показників.

Нейромережеві підходи є привабливою альтернативою, оскільки вони дозволяють зробити попередню специфікацію типів. Вони мають аналогічні переваги щодо багатокритеріального аналізу і в контексті оцінки територіального впливу, оскільки забезпечують відповідність виділених типів завданням моделі чи політики. Водночас вони мають більший потенціал для обробки більшої кількості показників, ніж це можливо при використанні багатокритеріального підходу. Проте вони не набули широкого використання у здійсненні регіональних типологій.

На сьогодні переваги критеріїв простоти/прозорості, легкості інтерпретації, і «надійності» результатів є суттєвими аргументами на користь багатокритеріального аналізу. Проте обмеженість цього підходу щодо відповідності решті критеріям, може викликати труднощі у його використанні.

Одним з рішень може бути поєднання кількох методів включно з факторним аналізом і нейромережовим підходом.

Заключним етапом здійснення типології є оцінка її потенційної корисності як засобу формування спрощеного середовища моделювання. Очевидно, що найефективнішим способом зробити це є здійснення моделювання за типами, а також оцінка результатів моделювання в розрізі кожного типу. Чим більш значущими є відмінності результатів виділених типів, тим більш адекватною буде типологія як середовище моделювання.

Залежність окремих напрямів виробництва від природно-кліматичних умов та інших факторів виробництва на обмеженій території пояснює високий ступінь ефективності кластерних технологій в агропромисловому комплексі. Саме так сформувалися, наприклад, виноробні кластери в Каліфорнії (США) і Баден-Вюртемберзі (Німеччина), соєво-кукурудзяний і зерновий пояси в США і Канаді, виробництво сиру та шоколаду у Швейцарії тощо [53].

Відсутність нормативно-правового регламентування створення кластерної організації виробництва, визнання кластера як самоврядного господарського об'єднання підприємств унеможливорює поширення на нього чинних та розробки нових спеціалізованих програм державної підтримки [88]. Як наслідок, в Україні існують лише поодинокі приклади практичного створення і функціонування аграрних кластерів, які переважно є ініціативою товаровиробників і засновані на основі досвіду, запозиченого ними зі світової практики кластерного розвитку.

Чинниками, що ускладнюють розвиток аграрних кластерів в Україні є [88]:

- недосконалість законодавчої бази для функціонування кластерів і, як наслідок, відсутність підтримки кластерних ініціатив аграрних підприємств з боку держави;
- брак довіри між органами державної влади і бізнесом, а також між окремими компаніями, небажання компаній ділитися внутрішньою інформацією через можливість зловживань і виникнення залежності від потужніших партнерів;

- слабкість діючих аграрних кластерів через низький рівень конкуренції на внутрішньому ринку, відсутність «агресивних» постачальників і вимогливих споживачів;
- ризик втратити право на одержання аграрним підприємством пільг і дотацій при будь-яких організаційних чи виробничих змінах;
- «відірваність» науки та освіти від аграрного виробництва;
- брак іноземних інвестицій та венчурного капіталу, які є важливим джерелом розвитку кластерів у розвинутих країнах;
- відсутність єдиної систематизованої інформаційної бази про наявні та потенційні кластери, що перешкоджає створенню у суспільстві розуміння переваг кластерних об'єднань, а також цілісної картини про функціонування та результати діяльності вже діючих аграрних кластерів в Україні.

З метою вдосконалення системи управління процесами розвитку сільських територій необхідним є використання диференційованого підходу до формування політики її розвитку, яка покликана враховувати потреби та можливості кожної окремої території. Побудова типологій сільських територій вимагає вибору певного набору критеріїв, за якими вона буде здійснюватись. Визначальним фактором такого вибору є мета кожного конкретного дослідження. Сучасні методи проведення типологій дозволяють обробляти великі масиви інформації і враховувати особливості об'єкта досліджень. Обґрунтованими є ті критерії типології і методи її проведення, які дозволяють виділити максимально відмінні між собою типи територій. Відповідність виділених типів сільських територій поставленим завданням буде оцінюватись шляхом моніторингу ефективності заходів політики сільського розвитку в розрізі цих типів територій.

4.3. Стимулюючий вплив реструктуризації економіки регіонів на розвиток сільських територій

Розвиток сільської території багато в чому залежить від особливостей регіональної економіки: галузевої спеціалізації, інфраструктури, її фінансової стійкості тощо. Багаті на ресурси регіони надають допомогу сільським територіям, у тому числі і фінансову. Агропромислові ж регіони є в основному дотаційні, що не володіють достатньою фінансовою базою, необхідною для належної підтримки села [81].

Сталий розвиток сільських територій можна розглядати як процес якісних змін, спрямованих на стабільне соціально-економічне зростання сільських територій, підвищення ефективності сільської економіки, рівня зайнятості та якості життя сільського населення на основі реалізації комплексу економічних, соціальних і екологічних заходів державного та місцевого рівня [58]. Основними складовими реалізації політики сталого розвитку сільських територій при цьому можуть стати: розвиток і реалізація виробничого та ресурсного потенціалу сільських територій; диверсифікація економічної діяльності; збільшення рівня доходів сільського населення; підвищення рівня соціальних стандартів і покращення умов проживання сільського населення; охорона та збереження природних ресурсів сільських територій; збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності.

Таким чином, перехід до сталого розвитку сільських територій є процесом складним і довготривалим. Вирішення першочергових завдань на шляху до сталого розвитку сільських територій потребує врахування впливу низки факторів, що проявляються на всіх стадіях суспільного відтворювального процесу. Різноманіття факторів, що впливають на стійкість сільських територій, можна розділити на дві групи: внутрішні і зовнішні [81].

І. Міщенко зазначає, що природно-кліматичний фактор є дуже важливим для аграрних регіонів. При цьому основними факторами виробництва у сільському господарстві є: земля, природно-кліматичні умови, наявність сировинних ресурсів. Від них залежить інвестиційна привабливість території,

конкурентоспроможність сільськогосподарського виробництва, розвиток туристично-рекреаційних зон тощо. Вагомим є вплив і внутрішніх чинників, дія яких проявляється досить гостро на муніципальному рівні, де безпосередньо здійснюється сільськогосподарське виробництво, формуються умови розвитку сільських територій та закладається основа продовольчої безпеки країни.

Нестача фінансових ресурсів, загострення соціальних проблем на селі, поглиблення диспаритету цін на сільгосппродукцію, дефіцит кваліфікованих кадрів в управлінській сфері територій, руйнація інфраструктури тощо є суттєвими перешкодами у формуванні процесів сталого розвитку сільських територій.

Регіонам притаманна двоїста природа: з одного боку, це багатомірні еколого-соціально-економічні структури, а з другого – це ланки просторової структури економіки, тобто особливий тип економічних систем, який виникає на основі взаємозв'язаного розвитку виробництва, населення і ресурсної сфери [144].

Регіоном є певна територія, яка відрізняється від інших територій низкою ознак і володіє деякою цілісністю, взаємозв'язаністю її структурних елементів [18]. Академік М. Некрасов пропонує вважати регіоном велику територію країни з більш чи менш однорідними природними умовами і характерною направленістю розвитку продуктивних сил на основі поєднання комплексу природних ресурсів з відповідною сформованою і перспективною матеріально-технічною базою, виробничою та соціальною інфраструктурою. На рівні регіону комплексно поєднуються два взаємозв'язаних напрями у розвитку суспільного поділу праці: галузевий і територіальний.

Важливу роль у розвитку територіальних соціально-економічних систем відіграє взаємодія інтересів різних суб'єктів. У цьому контексті сам процес управління може розглядатися як пошук ефективних форм взаємодії між різнонаправленими інтересами для збалансованого поступального розвитку системи. При формуванні механізму управління на регіональному рівні необхідно враховувати такі групи інтересів [53]:

- інтереси господарюючих суб'єктів, пов'язаних з розвитком і функціонуванням усіх видів інфраструктури, яка забезпечує процес виробництва і налагодження зв'язків як в самому регіоні, так і між регіонами;
- інтереси населення, пов'язані з забезпеченням необхідного рівня та якості життя;
- інтереси муніципалітетів, пов'язаних з реалізацією комплексного відтворення місцевих соціально-економічних систем;
- регіональні інтереси, пов'язані із забезпеченням збалансованого комплексного розвитку регіону загалом і його активної участі у міжрегіональній взаємодії у вирішенні регіональних проблем.

Важливими чинниками збалансованого розвитку регіональної системи є збереження відтворювальних пропорцій, які представляють собою певні кількісні та якісні співвідношення між різними показниками в процесі суспільного відтворення, які у взаємозв'язку утворюють єдину систему. Такими є [87]:

1. Загальноекономічні пропорції, що характеризують якість відтворювальних процесів загалом і роль регіону в національній економіці. До них належать пропорції між попитом і пропозицією, споживанням і накопиченням, живою та оречевленою працею, затратами та результатами суспільної праці, виробничою та невиробничою сферами, а також пропорції, що дозволяють охарактеризувати місце регіону в народному господарстві країни, його галузях і секторах.

2. Структурні пропорції, що відображають співвідношення між різними елементами системи регіонального відтворення, які забезпечують її участь у територіальному поділі праці. Вони є матеріально-оречевленою характеристикою рівня комплексності розвитку регіональної економіки і представлені насамперед міжгалузевими та внутрішньогалузевими пропорціями, а також пропорціями між галузевою структурою регіону та суспільними потребами.

3. Соціально-економічні пропорції, переважно характеризуючи ефективність розподільчих процесів, що визначають рівень і якість життя. Цю групу формують пропорції між платоспроможним попитом і насиченістю регіонального споживчого ринку товарами та послугами, між чисельністю населення та розвитком житлового господарства, між житловим комплексом і комплексом комунально-побутового обслуговування, між чисельністю населення і розвитком галузей соціальної інфраструктури.

4. Економіко-демографічні пропорції, які відображають взаємозалежність демографічного та економічного потенціалів регіонального відтворення і обумовлюючих характер міграційних процесів. Вони охоплюють співвідношення між приростом і вибуттям трудових ресурсів, між трудовими ресурсами та наявністю робочих місць, між міським і сільським населенням.

5. Економіко-екологічні пропорції, які характеризують співвідношення між місткістю природного середовища та рівнем соціально-економічного розвитку регіону. Вони виражаються у співвідношенні між сировинним потенціалом і можливостями його використання у виробництві, між розвитком виробництва та рівнем природоохоронної діяльності, між експлуатацією та відтворенням природних ресурсів.

6. Фінансово-економічні пропорції, пов'язані з кругообігом матеріальних і фінансово-грошових ресурсів і які лежать в основі управління регіональною економікою внаслідок своєї важливої ролі у забезпеченні зв'язків між учасниками регіонального відтворення. До цієї групи належать пропорції між виробленою чистою продукцією та використаним на території регіону національним доходом; бюджетом регіону та ресурсами, необхідними для забезпечення функцій регіональних органів влади; частками податків і платежів, що надходять до федерального та регіонального бюджетів; внутрішніми та зовнішніми джерелами, що забезпечують розвиток регіону.

Загальноекономічні пропорції перебувають у тісній взаємодії із структурними пропорціями регіонального відтворення. Аналіз структурних пропорцій дозволяє говорити про рівень комплексності розвитку економіки

регіону загалом та оцінити їх вплив на розвиток усіх складових сільських територій.

Важливим компонентом структурних пропорцій є структура економіки регіону за видами економічної діяльності. Виділимо три види секторів: первинний, вторинний і третинний. При цьому види економічної діяльності за секторами розподілемо таким чином:

- первинний сектор: сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибальство, рибництво, добувна промисловість;
- вторинний сектор: обробна промисловість, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води;
- третинний сектор: будівництво, торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку, діяльність готелів і ресторанів, транспорту та зв'язку, фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг і надання послуг підприємцям; державне управління, освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту.

Дослідження секторальної структури ВДВ регіонів України за 2001-2010 рр. дозволила класифікувати регіони, виділивши п'ять типів: аграрні, аграрно-індустріальні, індустріально-сировинні, індустріальні, постіндустріальні (див. додаток К). Оцінка ж розвитку сільських територій у розрізі виділених типів регіонів дозволить виявити вплив регіональної структури економіки на формування диференціації у рівнях їх розвитку.

Аграрними регіонами вважатимемо регіони, у структурі економіки яких первинний сектор переважає вторинний, особливо, що стосується співвідношення показників частки сільського господарства і переробної промисловості. Якщо частка вторинного сектору є переважаючою порівняно з первинним сектором, проте частка сільського господарства є значною, тоді регіон є аграрно-індустріальний. Переважаюча частка вторинного сектору з вагомих внеском добувної промисловості притаманна індустріально-сировинним регіонам; істотна частка обробної промисловості і нижче середньої

частка сфери послуг свідчать про індустріальний характер розвитку регіону; за умови ж частки сфери ринкових послуг вище середнього по країні, можна констатувати про розвиток регіону в напрямі формування постіндустріальної економіки.

Групування регіонів відповідно до визначених критеріїв у періоди 2005-2010 рр. і 2001 – 2010 рр. наведено у таблицях 4.7 - 4.8.

Таблиця 4.7

Типи регіонів

		<i>Типи регіонів за станом на 2010 р.</i>				
		Аграрні	Аграрно-індустріальні	Індустріально-сировинні	Індустріальні	Постіндустріальні
<i>Типи регіонів за станом на 2005 р.</i>	Аграрні	Вінницька Волинська Житомирська Кіровоградська Тернопільська Чернівецька Чернігівська	Черкаська			
	Аграрно-індустріальні	Херсонська	Закарпатська Миколаївська Рівненська Хмельницька Івано-Франківська Сумська			Київська
	Індустріально-сировинні			Дніпропетровська Донецька Луганська Полтавська		
	Індустріальні				Запорізька	
	Постіндустріальні					АР Крим Львівська Одеська Харківська

У таблиці 4.8 наведено типи регіонів у 2001-2010 рр.

Типи регіонів

		Типи регіонів за станом на 2010 р.				
		Аграрні	Аграрно-індустріальні	Індустріально-сировинні	Індустріальні	Постіндустріальні
Типи регіонів за станом на 2001 р.	Аграрні	Волинська Житомирська Кіровоградська Тернопільська Чернівецька	Закарпатська			
	Аграрно-індустріальні	Вінницька Херсонська Чернігівська	Миколаївська Рівненська Хмельницька Івано-Франківська Сумська Черкаська			Харківська Київська
	Індустріально-сировинні			Дніпропетровська Донецька Луганська Полтавська		
	Індустріальні				Запорізька	
	Постіндустріальні					АР Крим Львівська Одеська

Розрахунки засвідчують, що протягом 2005-2010 рр. структурні зміни у розвитку трьох регіонів дозволили модифікувати їх економіку: якщо Херсонська область, будучи у 2005 р. за своєю секторальною структурою економіки індустріально-аграрним регіоном, у 2010 р. вже стала типово аграрним регіоном. Економічний ж розвиток Черкаської та Київської областей, навпаки, дозволив їм ще більше диверсифікувати економіку в напрямі розвитку обробної промисловості та сфери послуг.

Така зміна структури економіки знайшла своє відображення у добробуті сільського населення: зокрема, якщо у 2005 р. у Херсонській області сукупні

ресурси домогосподарств у сільській місцевості становили 77,5% від їх найбільшого значення (Закарпатська область), то вже у 2010 р. – лише 73%. Протилежна тенденція спостерігається за цей же період у Черкаській і Київській областях: позитивна зміна сукупних ресурсів домогосподарств за цей же період становила 11% і 8,7%, відповідно.

Як демонструють результати дослідження за період 2001-2010 рр., окрім Херсонської області, економіки Вінницької та Чернігівської областей також зазнали значних структурних змін, ставши більш аграрно зорієнтованими. Модернізація економіки Харківської та Київської областей дозволила їм суттєво наростити частку продукції третинного сектору у структурі їх ВРП.

Оцінимо вплив сформованої структури регіональної економіки на розвиток сільських територій у розрізі узагальнюючих показників соціально-економічного розвитку територій та основних їх складових: демографічного розвитку території, стану навколишнього середовища, розвитку ринку праці, розвитку інфраструктури та функціонування сільської економіки.

Сформовані економічні пропорції регіонального відтворення визначають розвиток середовища функціонування сільських територій. Базовим економічним показником, який характеризує результати регіонального відтворення на певний момент, є ВРП на одну особу. Розглянемо основні соціально-економічні показники розвитку сільських територій у розрізі виділених нами типів регіонів (див. табл. 4.9).

Таблиця 4.9

**Основні соціально-економічні показники
розвитку сільських територій у 2010 р.**

Показники	Типи регіонів				
	Аграрні	Аграрно-індустріальні	Індустріально-сировинні	Індустріальні	Постіндустріальні
1	2	3	4	5	6
ВРП на одну особу, грн	13850	15537	28284	23657	22169
Частка сільського населення, %	46,1	45,3	19,5	23,1	32,7

1	2	3	4	5	6
Частка населення, зайнятого у сільському господарстві, %	24,73	21,8	11,58	13,6	11,95
Сукупні ресурси домогосподарств, грн	3078,4	3178,1	3142,6	3198,2	3357,6

Аналіз розрахунків засвідчує, що найвищий рівень розвитку за показником ВРП на одну особу демонструють саме індустріально-сировинні та індустріальні регіони в силу вагомості сировинного сектору економіки, розвитку важкої промисловості та експорту більшої частки виробленої продукції на зовнішні ринки. Відповідно, найменшим рівнем ВРП на одну особу, характеризуються аграрні та аграрно-індустріальні регіони, частка сільського населення в яких є найвищою. Проте найвищі сукупні ресурси домогосподарств формуються на сільських територіях постіндустріальних регіонів.

Одними з факторів відставання у розвитку окремих регіонів є низький рівень диверсифікації економіки і у тому числі низький рівень розвитку галузей переробки сільськогосподарської продукції.

Демографічні характеристики розвитку сільських територій відповідно до зазначених типів регіону наведені у табл. 4.10.

Таблиця 4.10

Демографічні характеристики розвитку сільських територій у 2010 р.

Показники	Типи регіонів				
	Аграрні	Аграрно-індустріальні	Індустріально-сировинні	Індустріальні	Постіндустріальні
1	2	3	4	5	6
Очікувана тривалість життя при народженні, років	71,1	71,3	70,1	70,95	71,2
Загальний приріст (скорочення), на 1000 осіб	-9,4	-6	-9,9	-9,5	-3,6
Природний приріст (скорочення), на 1000 осіб	-7,8	-5,4	-10,1	-8,3	-7,03

1	2	3	4	5	6
Міграційний приріст (скорочення), на 1000 осіб	-1,69	-0,61	+0,2	-1,2	+1,13
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,7	2,81	2,5	2,54	2,83
Коефіцієнт смертності, кількість померлих на 1000 осіб населення	19,38	17,7	20,38	19,3	19,15
Коефіцієнт смертності дітей до 1 року	9,45	10,65	11,13	13,3	11,1
Кількість наявного сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт на початок року, у середньому осіб	573,3	692,6	367,2	455	540,7
Середній вік сільського населення, років	41,24	40,33	42,5	41,3	40,7
Демографічне навантаження сільського населення працездатного віку, на 1000 осіб працездатного віку	829,5	777,75	771,5	749	760,5
Частка кількості розлучень до кількості зареєстрованих шлюбів, %	37,93	37	48,31	47,13	39,44

Кращі показники демографічного розвитку сільських територій у розрізі зазначених типів демонструють постіндустріальні, аграрно-індустріальні та аграрні регіони. Найчисельніші поселення зосереджені саме в аграрно-індустріальних регіонах, які, окрім того, превалюють за показниками середнього віку сільського населення та частки кількості розлучень до кількості зареєстрованих шлюбів (вона є найнижчою). Така ситуація склалась не лише через екологічно чистіше середовище проживання мешканців територій (відсутність важкої промисловості), а насамперед через традиційно високу духовність та дотримання християнських сімейних цінностей.

На думку експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я, несприятливі екологічні фактори у 18-20% випадків є причиною передчасної смерті, з них 7% припадає на проблеми з водопостачанням та каналізацією і лише 5% випадків обумовлені забрудненням атмосфери [190].

Найбільш інтенсивний міграційний відтік населення спостерігається з регіонів з вираженою тенденцією до руралізації за показниками динаміки сільського населення. Скорочення трудових ресурсів через міграцію сприяє підриву виробничого потенціалу даних регіонів, створюючи передумови для звуженого регіонального відтворення. Також імперативного характеру набуває зміцнення поселенської мережі, яке забезпечує розширене відтворення економіки сільських територій регіону.

Окрім економіко-демографічних пропорцій, збалансованість регіонального відтворення в умовах зростаючої антропогенного навантаження на навколишнє середовище все більше детермінується економіко-екологічними пропорціями.

Стан навколишнього середовища на територіях відповідно до зазначених типів регіону наведено у табл. 4.11.

Таблиця 4.11

**Характеристики стану навколишнього середовища
на сільських територіях у 2010 р.**

Показники	Типи регіонів				
	Аграрні	Аграрно-індустріальні	Індустріально-сировинні	Індустріальні	Постіндустріальні
Частка лісів та лісо-вкритих площ, %	21,1	26	9,2	4,38	18,73
Утворення відходів з розрахунку на 1 км ² території, т (I-IV класу небезпеки)	177,7	66,65	2928,63	203,6	79,48
Викиди забруднюючих речовин, т на км ²	3,9	6,13	31,05	12	8,83

Зрозуміло, що найзабрудненішими будуть території регіонів індустріально-сировинного та індустріального типів. Висока ж частка лісів і лісовкритих площ разом з використанням сучасних ресурсощадних та екологічно безпечних технологій виробництва роблять аграрно-індустріальні та постіндустріальні регіони найпривабливішими територіями для проживання з позиції екологічної безпеки.

Відмінності у розвитку ринку праці на сільських територіях відповідно до зазначених типів регіону наведено у табл. 4.12.

Характеристики ринку праці на сільських територіях у 2010 р.

Показники	Типи регіонів				
	Аграрні	Аграрно-індустріальні	Індустріально-сировинні	Індустріальні	Постіндустріальні
1	2	3	4	5	6
Рівень економічної активності, % від усього населення, віком 15-70 років	72	65,7	67,2	71,1	65,4
Частка найманих працівників сільськогосподарських підприємств серед зайнятого населення, %	8,75	7,7	15,9	13,43	9,74
Максимально можлива частка сільського населення, зайнятого у сільському господарстві, %	0,51	0,49	0,66	0,54	0,38
Питома вага керівників у сільському господарстві з повною вищою освітою, %	66,5	69,45	64	54,3	64,8
Питома вага спеціалістів в сільському господарстві з повною вищою освітою, %	35,31	41,34	39,7	38,6	59,28
Виконання квоти цільового прийому сільської молоді вищими сільськогосподарськими навчальними закладами, %	72,16	73,61	74,78	82,1	83,23

Рівень освіченості керівників і спеціалістів у сільському господарстві індустріально-сировинних та індустріальних є суттєво нижчим порівняно з рештою регіонів. Також у цих регіонах сформувалась більш монофункціональна модель розвитку сільських територій. Відповідно, частки доходів від продажу сільськогосподарської продукції та вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель на цих територіях, у структурі сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості є вищими.

Розвиток інфраструктури сільських територій є також диференційованим відповідно до зазначених типів регіонів (див. табл. 4.13). Кращі показники

забезпечення освітянськими закладами, закладами культури, бібліотеками, магазинами роздрібної торгівлі та об'єктами ресторанного господарства притаманні саме аграрним та аграрно-індустріальними регіонам. Водночас у сфері медицини вони програють через більшу чисельність сільського населення і високу щільність його проживання.

Таблиця 4.13

Характеристики розвитку інфраструктури сільських територій у 2010 р.

Показники	Типи регіонів				
	Аграрні	Аграрно-індустріальні	Індустріально-сировинні	Індустріальні	Постіндустріальні
Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами за регіонами, % до кількості дітей відповідного віку	35	37,4	33,3	32	33
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 сільський загальноосвітній навчальний заклад	1,99	2,09	3,37	2,65	2,34
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 заклад культури клубного типу	1,56	1,61	2,47	2,32	1,81
Кількість сільських населених пунктів, на які припадає 1 масова та універсальна бібліотека	1,82	1,83	2,7	2,36	1,79
Забезпеченість населення лікарняними ліжками, тис. осіб на одне ліжко	1,92	2,28	1,17	1,39	1,63
Забезпеченість аптеками, кількість сільських населених пунктів на 1 аптеку	16,12	17,8	17,19	9,34	38,53
Забезпеченість населення магазинами роздрібної торгівлі, кількість сільських населених пунктів на 1 заклад	1,97	2,01	3,21	3,01	3,02
Забезпеченість населення об'єктами ресторанного господарства, кількість сільських населених пунктів на 1 заклад	3,83	4,1	7,95	10,28	5,45
Забезпеченість населення ринками з продажу споживчих товарів, кількість сільських населених пунктів на 1 ринок	15,78	12,05	9,38	9,63	11,32
Роздрібний товарооборот підприємств на одну зайняту особу, грн	3479,78	3051,36	3276,33	3393,765	7461,7

Особливості економічного розвитку сільських територій відповідно до зазначених типів регіону наведені у табл. 4.14.

Таблиця 4.14

Характеристики економічного розвитку сільських територій у 2010 р.

Показники	Типи регіонів				
	Аграрні	Аграрно-індустріальні	Індустріально-сировинні	Індустріальні	Постіндустріальні
1	2	3	4	5	6
Забезпеченість сільськогосподарськими угіддями, га на одного сільського мешканця	2,71	2,28	4,28	5,12	2,52
Частка с/г угідь у володінні та власності гос-в населення, %	52,21	52,48	35,66	35,89	50,89
Валова продукція сільськогосподарства в усіх категоріях господарств, млн грн. (в середньому на регіон)	28674,7 (3584,33)	29421,5 (3677,68)	19015 (4753,75)	3601,1	19823,8 (4955,95)
Частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції	63,84	62,81	47,73	47,3	55,75
Виробництво сільськогосподарської продукції на 100 га, тис грн	296.43	363.32	247.6	168.88	312.82
Виробництво сільськогосподарської продукції с/г п-ми на 100 га, тис грн	221.86	272.97	201.16	138.81	306.73
Виробництво сільськогосподарської продукції госп-ми нас-ня на 100 га, тис грн	376.72	428.05	345.04	222.59	336.15
Виробництво сільськогосподарської продукції фермерськими гос-ми на 100 га, тис грн	162.45	144.72	93.72	93.18	244.27
Виробництво продукції сільського господарства на одну особу, грн	3097,03	2786,86	1889,91	1999,15	2255,86
Продуктивність праці у с/г п-ах (на одного зайнятого в с/г виробництві, у порівняних цінах; грн)	57505,44	65648,23	62558,23	55698,8	68711,55
Площа земель с/г призначення, тисга	1567,63	1353,21	2216,03	2300,8	2056,9
Частка земель с/г призначення у структурі земель території, %	68,17	63,52	77,7	84,6	70,46
Частка ріллі у структурі с/г угідь, %	83,11	78,13	86,39	88,45	81,68

1	2	3	4	5	6
Частка удобреної площі мінеральними добривами, %	69,03	69,74	71,05	67,8	69,58
Частка удобреної площі органічними добривами, %	2,16	4,1	2,05	0,4	2,6
Внесено мінеральних добрив на 1 га посівної площі, кг	68,12	69,63	49,5	38	72,25
Внесено органічних добрив на 1 га посівної площі, кг	0,8	0,73	0,53	0,1	0,63
Площа с/г угідь у користуванні фермерських господарств на кінець року, тис га	140,73	118,5	280,95	338,6	188,83
Валова продукція сільського госп-ва у фермерських госп-вах, млн грн	189,88	131,14	265,65	315,5	266,68
Частка фермерських господарств у виробництві с/г продукції, %	4,98	3,48	5,7	8,76	5,66
Частка доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості у структурі сукупних ресурсів, %	3,74	6,5	3,23	4,3	4,05
Частка доходів від продажу с/г продукції у структурі сукупних ресурсів, %	12,4	11,09	12,68	17,1	6,68
Частка вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного гос-ва та від самозаготівель у структурі сукупних ресурсів, %	13,5	10,99	11,83	11,5	11,25
Частка імпорту продовольчих товарів і с/г сировини у загальному об'ємі імпорту, %	11,97	14,97	3,59	9,25	15,08
Частка експорту продовольчих товарів і с/г сировини у загальному об'ємі експорту, %	22,9	21,34	3,79	5,95	30,69
Коефіцієнт покриття експортом імпорту продовольчих товарів і с/г сировини, %	3,83	2,44	5,73	1,51	1,54

Стосовно особливостей розвитку сільської економіки, то будучи менш забезпеченими сільськогосподарськими угіддями, сільські мешканці аграрних, аграрно-індустріальних і постіндустріальних регіонів є основними власниками земель сільськогосподарського призначення, а отже основними виробниками сільськогосподарської продукції. Саме на цих територіях спостерігається вища

ефективність сільськогосподарського виробництва, що частково пояснюється вищим рівнем удобрення земель. Також ці регіони характеризуються високими частками експорту продовольчих товарів і сільськогосподарської сировини у загальному об'ємі експорту.

Украї негативно вплив на сільськогосподарське виробництво здійснюють труднощі безпосереднього виходу на агропродовольчі ринки, які контролюються торговими мережами, що просувають імпорتنу продукцію та працюють із приватними посередниками.

Важливою детермінантою розвитку агропродовольчого комплексу стало зниження ресурсного потенціалу сільського господарства внаслідок міграції кваліфікованих трудових ресурсів у міста, зниження якості землі через недостатнє внесення добрив, високого ступеня зносу основних фондів.

Учені Гарвардського університету, які проводили комплексне дослідження динаміки ефективності сільського господарства США у другій половині ХХ ст., виділили основні фактори його зростання, які можна проранжувати за зменшенням ступеня значимості в такому порядку: зміна ресурсного забезпечення галузі, залучення сучасних технологій, підвищення якості робочої сили [53].

Необхідно зазначити, що зміна ресурсного забезпечення відбувалась в основному за рахунок трансформації структури використовуваних ресурсів. Якщо в 50-і р. минулого століття 40% ресурсів припадало на працю, 35% – на землю, а на капітал – лише 25%, то вже на кінець 80-х р. питома вага праці скоротилася до 14%, а капіталу – зросла до 51% (у тому числі основного капіталу, втіленого у виробничих спорудах, тракторах, сільськогосподарських машинах, обладнанні для тваринництва тощо – до 43%). Частка землі при цьому залишалась незмінною. На початок ХХІ ст. структура ресурсної бази сільського господарства США характеризувалась такими параметрами: трудові ресурси – 10%, земля – 30%, капітал – 60% [53].

Загалом проведене дослідження дозволило виявити, що важливим фактором розвитку сільських територій є рівень диверсифікації регіональної економіки. Саме в тих регіонах, які ми ідентифікували як постіндустріальні,

розвиток сільських територій характеризується найкращими економічними, соціальними та екологічними показниками. Також відносно вища якість життя сільських мешканців притаманна аграрно-індустріальним регіонам. У регіонах ж з вираженою індустріально-сировинною структурою економіки рівень розвитку сільських територій є найнижчим.

Перспективними напрямками диверсифікації економіки сільських територій і формування альтернативної зайнятості є розвиток нових секторів, зокрема сільського аграрного туризму, який є інтегруючим елементом сфери послуг і самого сільського господарства регіонів. Розвиток агротуризму супроводжується виникненням позитивних екстерналій в економіці сільських територій, формуючих основи їх стійкого розвитку [53]. По-перше, розвиток туризму у сільській місцевості пов'язаний із збереженням і відновленням лісових і земельних угідь, водойм. По-друге, розвиток агротуризму сприяє розвитку сільських переробних підприємств. Розрахунки економістів показують, що «продовольство, пропущене через туристичну галузь, збільшує свою вартість у 9-10 разів» за рахунок ліквідації посередників, а об'єми сільськогосподарського виробництва зростають в 1,3-1,5 разу від базового рівня. По-третє, розвиток агротуризму потребує реструктуризації соціальної сфери села (культурно-дозвілєвої сфери, охорони здоров'я тощо). Світова практика комплексного розвитку сільського туризму показує, що затратний механізм соціальної сфери перетворюється у високодохідне виробництво. По-четверте, розвиток агротуризму створює додаткові робочі місця з привабливими умовами праці і високим доходом. У цьому плані доречно говорити про те, що розвиток агротуризму сприяє досягненню Парето-оптимального стану в соціо-еколого-економічній системі регіону.

Розробка заходів державної регіональної політики у сфері регулювання підприємницької діяльності, внутрішнього ринку товарів та послуг, зорієнтованих на розширення його місткості та створення сприятливих умов для започаткування бізнесу саме на сільських територіях сприятиме їх розвитку.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Розвиток суспільно-територіальної системи залежать насамперед від ступеня відповідності і співпідпорядкованості економічних результатів функціонування цілям її соціального розвитку. Благополуччя кожного учасника функціонування соціально-економічної системи якою є сільська територія та створення умов для його гармонійного розвитку покликані стати вихідними результатами функціонування економічної підсистеми. Відтак реалізація регіональної політики розвитку сільських територій має забезпечити тісний зв'язок між економічним розвитком на макро- чи мезорівні та добробутом кожного сільського мешканця. Рівень тісноти такого зв'язку визначатиме ефективність здійснюваної політики.

Ефективність сучасної соціально-економічної політики розвитку сільських територій пропонується оцінювати через співвідношення приросту економічного добробуту регіону та якості життя сільських мешканців.

Значна диференціація в розрізі регіонів стосовно відповідності приросту ВРП і грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості на особу пояснюється не лише рівнем ефективності здійснюваної в регіонах політики соціально-економічного розвитку, але й низкою інших чинників: особливостями структури ВРП кожного регіону, зокрема (співвідношеннями між секторами економіки, рівнем диверсифікації економіки, частками заробітної плати у структурі витрат на виробництво всіх видів продукції); часткою тіньової економіки в регіоні як додаткового джерела доходів; прикордонним розміщенням територій (зокрема, Чернігівська, Чернівецька, Закарпатська області), у яких прикордонна торгівля і додаткові можливості просторового розміщення сприяють активізації підприємницької діяльності; відмінності у структурі грошових доходів сільських домогосподарств (усталені традиції ведення підсобного господарства) тощо.

Аналіз ефективності сучасної соціально-економічної політики розвитку сільських територій засвідчує невідповідність економічного поступу країни у його впливі на соціальний розвиток території. Така ситуація склалася за

наявності насамперед серйозних структурних дисбалансів у розподілі доходів від здійснення виробничої діяльності та неефективної діяльності державних інститутів. За надзвичайно низького рівня життя сільського населення така невідповідність у розвитку економічної та соціальної підсистем лише поглиблює та загострює проблему деградації людського капіталу на сільських територіях.

З метою вдосконалення системи управління процесами розвитку сільських територій необхідним є використання диференційованого підходу до формування політики її розвитку, яка покликана враховувати потреби та можливості кожної окремої території. Побудова типологій сільських територій вимагає вибору певного набору критеріїв, за якими вона буде здійснюватись. Визначальним фактором такого вибору є мета кожного конкретного дослідження. Сучасні методи проведення типологій дозволяють обробляти великі масиви інформації і враховувати особливості об'єкта досліджень. Обґрунтованими є ті критерії типології і методи її проведення, які дозволяють виділити максимально відмінні між собою типи територій. Відповідність виділених типів сільських територій поставленим завданням буде оцінюватись шляхом моніторингу ефективності заходів політики сільського розвитку в розрізі цих типів територій.

Загалом проведене дослідження дозволило виявити, що важливим фактором розвитку сільських територій є рівень диверсифікації регіональної економіки. Саме в тих регіонах, які ми ідентифікували як постіндустріальні, розвиток сільських територій характеризується найкращими економічними, соціальними та екологічними показниками. Також відносно вища якість життя сільських мешканців притаманна аграрно-індустріальним регіонам. У регіонах ж з вираженою індустріально-сировинною структурою економіки рівень розвитку сільських територій є найнижчим.

Розробка заходів державної регіональної політики у сфері регулювання підприємницької діяльності, внутрішнього ринку товарів та послуг, зорієнтованих на розширення його місткості та створення сприятливих умов для започаткування бізнесу саме на сільських територіях сприятиме їх

розвитку. Також відповідна політика має забезпечувати ефективну реалізацію потенціалу соціально-економічного розвитку сільських територій, щоб перешкодити звуженому відтворенню і з часом зниженню ресурсних можливостей.

Основні результати проведеного дослідження висвітлені автором у працях: [115, 116, 117, 119, 125, 128, 129, 132, 231, 243].

РОЗДІЛ 5

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

5.1. Концептуальні засади управління розвитком сільських територій

Неузгодженість та швидкозмінність основоположних нормативно-законодавчих документів, присвячених питанням управління розвитком сільських територій, їх прив'язка до потреб та бачення насамперед тих політичних сил, які на конкретний період часу визначають орієнтири майбутнього розвитку країни, недооцінка та нерозуміння вагомості місця сільських територій у суспільному та загальноекономічному просторі країни, призвели до відсутності сформованої цілісної системи їх управління.

Водночас розробка ефективної системи управління зорієнтована на виконання сільськими територіями їх базових функцій (забезпечення продовольчої безпеки, продукування як сільськогосподарських, так і несільськогосподарських товарів і послуг, а також інших життєво необхідних населенню суспільних благ, надання туристичних та рекреаційних послуг, збереження сільського способу життя та сільської культури, соціальний контроль над територією, збереження біорізноманіття ландшафтів тощо); розширене відтворення населення, зростання рівня і якості його життя; підтримання екологічної рівноваги у біосфері.

Логіка формування системи управління наведена на рис. 5.1.

Розвиток сільських територій, на наш погляд, передбачає процес управління комплексним розвитком території для забезпечення в теперішньому і прогнозованому майбутньому стійких соціально-економічних відносин суб'єктів територіального управління та господарювання, диверсифікації та підвищення ефективності сільської економіки, належного рівня життя сільського населення, збереження природної цілісності екосистем.

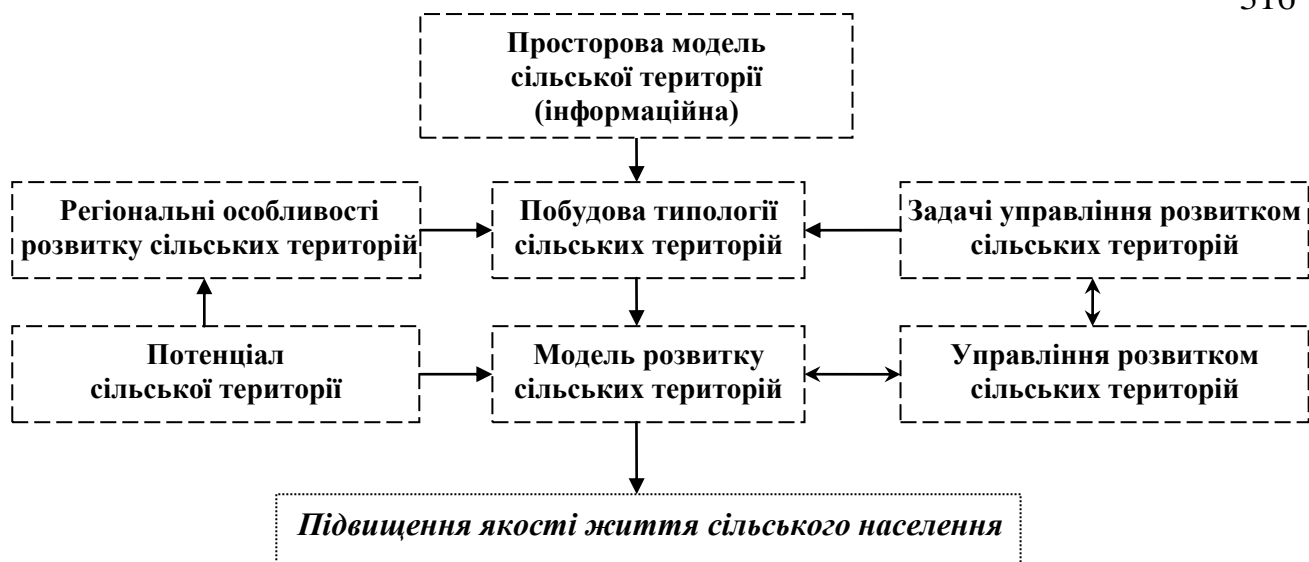

Рис.5.1. Формування системи управління розвитком сільських територій
(розроблено автором)

Розвиток складних соціально-економічних систем, якою є сільська територія, багатоаспектність та багатогранність процесів, які на ній відбуваються, врахування зв'язків із зовнішнім середовищем, насамперед з регіональним простором, потребує і відповідного методологічного забезпечення. Новітній підхід до розуміння та дослідження такого роду складних систем пропонує синергетика.

У сфері управління соціально-економічними системами синергетика виходить з таких положень [143]:

1. Питання, як має функціонувати економіка, невіддільне від питання, як вона влаштована і функціонує насправді. Економіка – це самоорганізована система, зміна стану якої відбувається в силу її внутрішніх механізмів. Зовнішній світ, хоча і є причиною її зміни, проте цілком її не детермінує.

2. Керувати – значить переводити систему з одного стану в інший, який відповідає цілям управління. Для цього потрібно так впливати на структурні компоненти системи, щоб вони еволюціонували в потрібному темпі в бажаному напрямі.

3. Управління за своєю суттю системне. З цим пов'язана та обставина, що управлінські рішення, що приймаються в одних сферах системи, впливають на рішення, що приймаються в інших сферах. Управління сучасними соціальними процесами стикається з низкою взаємопов'язаних проблем. Зростання ролі

особистості в соціальних процесах посилює напруженість, оскільки підвищує відповідальність не тільки тих, хто приймає управлінські рішення, а й тих, хто втілює ці рішення в життя.

4. Панівний у сучасній науці підхід до управління, згідно з яким результат керуючого впливу є прямо пропорційний наслідку докладання зусиль, справджується лише у випадку, коли керована система перебуває у рівноважному стані з навколишнім середовищем і внутрішніми процесами. Однак коли та ж система перебуває в дуже нерівноважному стані, вона починає підкорятися законам нелінійного характеру (відповідь системи непропорційна силі впливу на неї). Зокрема, І. Пригожин та І. Стінгерс пишуть: «Чудова особливість розглянутих нами процесів полягає в тому, що при переході від рівноважних умов до сильно нерівноважних ми переходимо від повторюваного і загального до унікального, особливого».

5. У нелінійних системах можливим є явище, яке отримало назву резонансного збудження. Резонансний, хоча і слабкий, вплив призводить до більшого ефекту, ніж сильний, але неузгоджений з системою вплив.

6. Завдання державного управління у ситуації невизначеності – спробувати зберегти стабільність системи з одночасним розгортанням пошуків нових альтернатив. В умовах гострої кризи можливість резонансного управлінського впливу на процеси самоорганізації є особливо актуальною. Проте йдеться не лише про те, щоб нові рішення входили у резонанс з віджилими традиціями. Вони мають бути націлені на стимулювання активності нових соціальних сил, на перспективні норми і принципи організації, на цінності, які можуть забезпечити суспільству розвиток у зміненому світі завтрашнього дня.

Виходячи з викладеного, суть управління розвитком сільських територій, на нашу думку, можна виразити такими положеннями:

- можна передбачити різні дестабілізуючі ситуації;
- до негативних ситуацій можна і потрібно готуватися;
- в умовах частого впливу дестабілізуючих факторів управління вимагає специфічних знань, особливих підходів і життєвого досвіду;

- цілеспрямоване ефективне управління розвитком території здатне знизити ризики і негативні наслідки.

Управління розвитком сільських територій, що ґрунтується на загальних закономірностях, властивих управлінським процесам, має бути і специфічним, пов'язаним з територіальними особливостями.

Передумовами забезпечення розвитку сільських територій є:

- макроекономічна стабільність і зростання основних макропоказників у країні;
- забезпечення дохідності виробників сільськогосподарської продукції всіх організаційно-правових форм;
- покращення доступу господарюючих суб'єктів територій до матеріально-технічних, кредитних, інформаційних ринків та інших ресурсів;
- розвиток несільськогосподарської зайнятості в сільській місцевості;
- досягнення на селі соціальнорівних з містом умов отримання доходів і доступності суспільних благ;
- формування в сільській місцевості інститутів громадянського суспільства, які забезпечують захист економічних і соціальних інтересів різних груп сільського населення;
- реалізація програм щодо поліпшення екологічної ситуації в сільській місцевості.

Відповідно, слід зазначити, що розвиток сільських територій значною мірою визначає і соціально-економічну ефективність розвитку країни загалом [187].

Будучи складною соціально-економічною системою, сільські території функціонують і розвиваються в межах державної та регіональної політик. Регулювання територіального розвитку становить собою спеціально організовані системні дії щодо забезпечення сталого і збалансованого функціонування муніципальних систем, головним цільовим орієнтиром яких є покращення якості життя населення. Такі дії можуть здійснюватися локально – місцевими громадами у формі самоврядування, регіонально – органами, що

представляють інтереси великих територіальних одиниць, і загальнодержавно – у масштабах усієї країни [187].

Структура управління розвитком сільських територій представлена на рис. 5.2.

На сьогодні однією з основних проблем розвитку муніципальних утворень є сповільнення темпів розвитку малого підприємництва та відсутність фондів підтримки підприємців. Відсутніми є такі важливі елементи стимулювання підприємницької активності, як інформаційно-консалтингові організації та система мікрофінансування підприємців-початківців [177].

Саме тому ціллю політики сільського розвитку має стати створення сприятливих умов для життєдіяльності сільського населення шляхом підвищення багатофункціональності територій [96]. Вона виступає як основа і засіб реалізації стратегії розвитку сільських територіальних утворень, що відбувається в процесі управлінської діяльності. Розвиток системи управління сільськими територіями передбачає її комплексний аналіз у територіальному, суб'єктному, галузевому та функціональному вимірах.

Передумовами багатофункціонального розвитку села є реалізація цілої низки заходів, які б стимулювали нові трансформаційні й інституційні зміни на сільських територіях. Одним з головних завдань має стати економічна активізація розвитку сільських територій.

На сьогодні перед управлінською практикою постали дві ключові проблеми: відтворення потенціалу сільського господарства та забезпечення зайнятості на сільських територіях. Їх вирішення потребує формування науково обґрунтованої та практично адекватної сучасним умовам парадигми сільського розвитку [177].

Рис. 5.2. Структура управління розвитком сільських територій (розроблено автором)

Зважаючи на наявні проблеми та сучасні виклики, з якими зіштовхнулися сільські території, сучасна парадигма управління сільськими територіями має визначатися [52]:

- здатністю забезпечити власне зростання в умовах дотримання оптимальних пропорцій свого внутрішнього розвитку і збалансованості з розвитком економічної, екологічної та соціальної підсистем;
- здатністю до формування належних соціальних, економічних і політичних умов для проживання, роботи та відпочинку мешканців територій, що потребує ефективної роботи територіальних органів влади у сферах повноти задіяння місцевих можливостей, реалізації потреб, інтересів та очікувань жителів, захисту їх від негативного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів;
- здатністю до створення умов для довготривалого розширеного відтворення потенціалу цих територій у режимі збалансованості та соціальної орієнтації;
- спроможністю населення реально покращувати своє життєзабезпечення, відчувати гарантії стабільності, мати впевненість у своєму майбутньому і майбутньому своїх дітей;
- надійністю її економічної підсистеми, тобто адаптивністю та еластичністю відтворювання до різного роду змін;
- змінами життя і діяльності людей на основі збалансованого вирішення соціально-економічних завдань збереження сприятливого навколишнього середовища і природно-ресурсного потенціалу сільських територій заради задоволення потреб нинішнього та майбутніх поколінь.

Провідну роль при цьому мають відігравати територіальні громади як суб'єкти реального самоврядування в безпосередній співпраці із сільськогосподарськими підприємствами, розташованими на цій території [148]. Саме вони мають ініціювати пріоритетність розбудови підвідомчих їм територій об'єктами виробничого та соціального призначення.

Важливим напрямом вдосконалення методів управління регіональним розвитком для підвищення його стійкості є розвиток інститутів громадянського

суспільства. Передусім це вдосконалення місцевого самоврядування та зміцнення його фінансово-економічної самостійності. Як показує зарубіжний і передовий вітчизняний досвід, потенціал цього рівня влади дуже істотний. Однак використовується він неефективно [189].

На думку окремих науковців, під управлінням комплексним соціально-економічним розвитком муніципального утворення слід розуміти управління взаємоузгодженими програмами (проектами) розвитку всіх сфер життєдіяльності муніципального утворення з прив'язкою до ресурсів, термінів відповідно до прийнятих населенням пріоритетів, а також прийнятими до виконання на основі договорів або за законом державними та регіональними програмами розвитку. При цьому стратегія комплексного розвитку розглядається як ключова ланка розвитку сільської місцевості [187].

Сільська економіка не має обмежуватися лише такими видами економічної діяльності, як сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибальство, рибництво. Її функціонування покликане визначатися і розвитком торгівлі, сфери послуг, промисловості, виробництва будматеріалів, туризму тощо.

Вивчення сільської економіки російськими вченими охоплює і провідні паливно-енергетичний, металургійний, лісопромисловий і агропромисловий комплекси, які здійснюють визначальний вплив на розвиток економіки сільських територій. Відповідно, галузевий підхід у вирішенні проблем сільської місцевості має доповнюватись проектами інтегрованого розвитку, що охоплює основні проблеми сільської місцевості, – не тільки сільське, а й лісове, водне господарство та інші види діяльності [187].

Завданнями управління розвитком муніципальних утворень в аспекті економічної взаємодії галузей при цьому є [187]:

- оцінка поточного стану муніципального утворення з урахуванням виділення провідного комплексу території;
- вибір інструментів для регулювання соціально-економічного розвитку території;

- визначення напрямів підвищення інвестиційної привабливості муніципальних утворень;

- забезпечення спеціалізації та комплексності розвитку економіки.

В основі ознаки комплексності лежить взаємопов'язаний і пропорційний розвиток усіх видів економічної діяльності на сільських територіях на основі найбільш раціонального використання місцевих умов і ресурсів. Комплексність має передбачати і розвиток усіх складових як виробничої, так і соціальної сфер. Ефективна територіальна організація є важливим фактором розвитку сільських територій.

Управлінські рішення в контексті оптимальної системи управління соціально-економічним розвитком сільських територій базуються на п'яти детермінантах [187]:

- перша – управлінські рішення впливають з аналізу сільської території як об'єкта дослідження, що потребує розробки відповідної методології його дослідження. Вона передбачає обчислення соціально-економічних параметрів функціонування сільської території за допомогою відповідної методики, а саме: методики визначення індексу людського розвитку;

- друга – управлінські рішення передбачають опрацювання дослідницького прогнозу розвитку цього об'єкта, тобто виявлення тенденцій та особливостей розвитку сільських територій відповідно до досліджуваних параметрів, що впливає з результатів аналізу (обчислення) досліджуваного об'єкта та процедури екстраполяції – прогнозу розвитку досліджуваного об'єкта, його руху в часі;

- третя – управлінські рішення потребують складання нормативного прогнозу, тобто виявлення мети розвитку об'єкта, яка має відповідати певній соціально-економічній нормі функціонування об'єкта, що дозволяє виявляти адекватні важелі впливу – ті параметри об'єкта, на які мають впливати, і те, як саме впливати на ці параметри для їх оптимізації (стабілізації, ефективного розвитку);

- четверта – управлінські рішення, крім того, передбачають організацію об'єкта впливу – державних і самоврядних органів, тобто йдеться про

оптимальну форму організації органів влади, які приймають управлінські рішення – про систему управління сільськими територіями;

- п'ята – через системні якості будь-якого соціально-економічного об'єкта, який розвивається і підлягає оптимізаційному впливу, слід говорити про оптимальну еталонну системну форму організації цього об'єкта відповідно до загальної мети розвитку держави.

Заходами стратегічного управління щодо удосконалення соціально-економічного розвитку сільських територій є: заходи, спрямовані на збільшення надходжень від реалізації аграрної продукції (цінове регулювання, регулювання обсягів пропозиції, державні закупівлі, регулювання зовнішньої торгівлі у сфері аграрних ринків); прямі бюджетні виплати (дотація на одиницю продукції, дотації на гектар або на голову худоби, дотації на основі історичних рівнів, прямі платежі в дохід фермерам, екологічні компенсаторні платежі); заходи, спрямовані на зниження витрат виробництва (субсидування ресурсів, тобто компенсація виробничих витрат, що передбачає часткову компенсацію різних видів виробничих витрат, кредитування); податкове регулювання (система оподаткування суб'єктів підприємництва в сільській місцевості, спрямована на зменшення для них податкового тягаря); заходи з розвитку соціальної інфраструктури села; заходи екологічного характеру (екологічні податки, ліцензії на забруднення, система пілг для екологічно безпечних виробництв).

Управління розвитком сільських територій передбачає розбудову системи інститутів (формальних та неформальних), які дозволять налагодити процеси управління розвитком виробництва, управління ресурсами та управління розвитком територій (див. рис. 5.3).

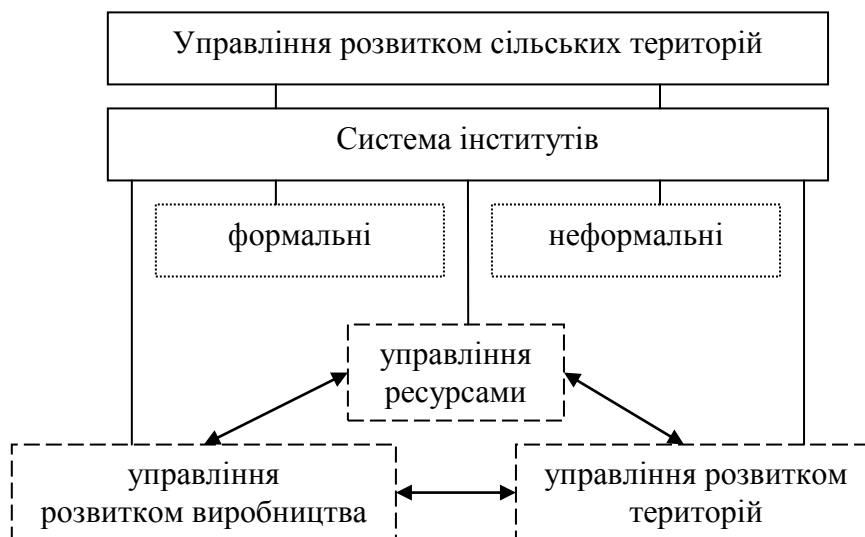

Рис. 5.3. Управління розвитком сільських територій
(розроблено автором)

Про ефективність функціонування інститутів розвитку сільських територій свідчать показник валової сільськогосподарської продукції, який у 2014 р. зріс лише на 2,8% (інститут підприємництва), рівень середньомісячної зарплати в сільському господарстві, який у 2013 р. склав 69% середньомісячної зарплати загалом в економіці (інститут праці), показник природного скорочення сільського населення, який у 2013 р. склав -5,4 на 1000 наявного населення (що у два рази перевищує відповідний показник у міській місцевості), наявність збиткових підприємств, які працюють у сільському господарстві, кількість яких зросла і склала 20,2% (інститут підприємництва), рівень рентабельності виробництва продукції сільського господарства у сільськогосподарських підприємствах впав до 12,2% (інститут витрат), існування проблеми викривлення і невідповідності ціни на сільськогосподарську та несільськогосподарську продукції (інститут ціни) тощо [169].

Зважаючи на кількісне та якісне виснаження людського потенціалу, розвиток сільських територій потребує пошуку нових каналів залучення економічних, фінансових та управлінських ресурсів. Такими каналами можуть бути інститути громадянського суспільства, інтернет- і медіа ресурси, які в координаційному зв'язку з інститутами приватних інвесторів, бізнесом неаграрної спрямованості, який вступає в стадію диверсифікації, і місцевим

самоуправлінням здатні сформувати соціальне середовище і суспільну думку, зорієнтованих на подолання стереотипів непрестижності та хронічної дотаційності життя на сільських територіях [65].

Реалізація завдань соціального розвитку можлива лише через інститут соціальних стандартів, який забезпечує контроль з боку державних і громадських органів влади соціальних гарантій. Дія механізму соціальних стандартів є багатоплановою. Він задає напрям та умови розвитку соціальної реальності; визначає не лише вартість, але і якість суспільних благ для населення; дозволяє визначити точну потребу в ресурсах, необхідних для досягнення затвердженого стандарту та терміни його досягнення [65].

Досвід інституалізації стандартів життя сільського населення і за рахунок неї підвищення рівня та престижності сільського життя найповніше представлений у Великобританії, у спільному документі Міністерства сільського господарства, риболовлі та продовольства (Ministry of Agriculture, Fishery and Food) і Міністерства навколишнього середовища, транспорту та регіонів (Ministry of Environment, Transport and Regions) «Rural services standard 2002» [248], який охоплює повний спектр послуг, список відповідальних відомств, а також набір вимог, індикаторів, стандартів чи цілей, які мають бути досягнуті відомствами.

Несформованість інституційного середовища розвитку сільських територій є істотною причиною незадовільного стану сільської економіки у всіх регіонах країни. Відсутність єдиного джерела фінансування програм сільського розвитку, нерозвиненість мережі громадських інституцій та організацій, які б займалися питаннями розвитку сільських територій, не дозволяють повною мірою розкривати наявний потенціал територій. Відсутність протягом тривалого часу загальнонаціональної стратегії розвитку сільських територій (у 2015 році прийнята Концепція і у 2016 прийнята Програма), незавершений процес кадастрової оцінки землі як базового ресурсу території, не розроблено паспортів і генеральних планів сільських населених пунктів, які б стали відповідними пунктами у стратегічному плануванні територій. Ці завдання покликані стати основою формування регіональних і районних програм. Проте

програми пишуться декларативно та є здебільшого безперспективними щодо реалізації на практиці. Більшість прийнятих районних програм не забезпечуються фінансуванням. Зберігається диференційований підхід у наданні дотацій і фінансової підтримки сільськогосподарським підприємствам і господарствам населення. Зокрема, це стосується і підтримки тваринницького сегмента сільської економіки. При цьому, якщо стосовно сільськогосподарських підприємств однією з умов отримання фінансової підтримки є збереження кількості поголів'я протягом року, то для господарств населення у разі отримання допомоги у 2012 р. ця умова передбачала збереження поголів'я до 2015 р. Значні бюрократичні процедури та небажання сільськогосподарських виробників зв'язуватися з бюджетними коштами, роблять такі механізми підтримки вітчизняного виробника неефективними.

Неврегульованість питань місця реєстрації та місця функціонування підприємств призводить до виникнення ситуацій, за яких підприємство, використовуючи ресурси території, отримує доходи, проте не має жодних фінансових зобов'язань, сплачуючи податки за місцем реєстрації та залишаючи територію ні з чим. Відсутність належного контролю з боку держави призводить також до виснаження ґрунтів, недотримання технології виробництва, орієнтації інвесторів передусім на зовнішній продовольчий попит тощо. Інвестори, які працюють на сільських територіях, мають вкладати кошти не лише у розвиток власного бізнесу, але й скеровувати певну частину коштів на розвиток цієї території.

Тому на сьогодні нагальною є розробка комплексної програми сільського розвитку з визначеним переліком довгострокових організаційних, інноваційних, економічних та інших заходів підтримки, яка б слугувала орієнтиром для регіонів у формуванні реалістичних місцевих стратегій розвитку.

Водночас розвиток європейської САП орієнтований на її спрощення, що дозволяє забезпечити конкурентоспроможність сільської економіки, збереження і створення нових робочих місць і повноцінний розвиток сільських територій.

Метою спрощення є формування такої політики та її механізмів, які б не були більш складними, ніж це необхідно для ефективного досягнення намічених цілей. Фермери та інші економічні оператори в аграрній галузі мають бути звільнені від тяганини і вимог, які не потрібні для досягнення політичних цілей або для забезпечення належного управління грошима платників податків [253]. Особливостями реалізації європейської політики сільського розвитку є її прогнозованість і незмінність на визначений програмний період [219].

Вагомим стимулом для розбудови ефективної системи інститутів є ратифікація 16 вересня 2014 р. Верховною Радою України Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Закон набирає чинності 27 вересня 2014 р. Ратифікований документ покликаний забезпечити якісно новий, поглиблений формат відносин між Україною та ЄС. Угода не лише закладає якісно нову правову основу для подальших взаємин між Україною та ЄС, але й слугуватиме стратегічним орієнтиром для проведення системних соціально-економічних реформ в Україні, широкомасштабної адаптації законодавства України до норм і правил ЄС [165].

Окрема глава 17 розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» цієї Угоди присвячена питанням розвитку сільського господарства та сільських територій [179]. Зокрема, у ній зазначається, що Сторони Угоди співпрацюють задля сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, у тому числі шляхом поступового зближення політик і законодавства. Співробітництво між Сторонами у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює *inter alia* такі сфери:

- сприяння взаємному розумінню політик у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій;
- посилення адміністративних спроможностей на центральному та місцевому рівнях щодо планування, оцінки та реалізації політики;

- заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин, зокрема поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій, *inter alia* шляхом впровадження найкращих практик у цих сферах;

- обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад;

- покращення конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі та ефективності і прозорості ринків, а також умов для інвестування;

- поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів;

- сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників;

- посилення гармонізації з питань, які обговорюються в рамках міжнародних організацій;

- обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій;

- заохочення політики якості сільськогосподарської продукції у сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості [179].

У додатку ж XXXVIII до глави 17 наведений перелік регламентів, директив, рішень, рекомендацій та повідомлень ЄС, які є частиною юридичних стандартів, що розглядаються українською стороною при поступовому наближенні законодавства щодо конкретного сектору чи продукту.

Додатковим чинником та каталізатором розвитку агропромислової сфери та сільських територій після підписання Угоди про асоціацію з ЄС стала можливість участі України у новій рамковій програмі ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», яка триватиме протягом 2014-2020 рр. з загальним бюджетом приблизно 70 млрд євро.

«Горизонт 2020» є фінансовим інструментом реалізації флагманської ініціативи Інноваційного союзу, Європа 2020 для зміцнення конкурентоспроможності Європи у глобальному вимірі, її економічного зростання та створення нових робочих місць. «Горизонт 2020» об'єднує Рамкову програму з досліджень та інноваційного розвитку, Рамкову програму конкурентоспроможності та інновацій та Європейський інститут інновацій та технологій. Реалізація програми охоплює три компоненти: передова наука, індустріальне лідерство, соціальні виклики [165].

Етапи управління розвитку територій представлені на рис. 5.4.

Рис. 5.4. Етапи управління соціально-економічним розвитком сільських територій (розроблено автором)

В основі системи управління знаходиться прогноз соціально – економічного розвитку сільської території. Передбачають розробку довготривалих, середньотермінових та короткотермінових прогнозів. Основна задача короткотермінових прогнозів – обґрунтування економічної бази бюджету сільської території, виявлення очікуваного рівня дефіцитності чи профіциту. Довготривалі і середньотермінові прогнози служать для стратегічного вибору сільської території, обґрунтування цілей стійкого збалансованого розвитку, їх кількісні параметри із врахуванням наявного потенціалу та перспектив його розвитку, а також факторів можливого зовнішнього впливу.

На сучасному етапі сільська територія є цілісним системним утворенням і одночасно невіддільною частиною територіальних систем вищого рівня. І тому при прогнозуванні соціально – економічного розвитку сільської території потрібно враховувати орієнтири розвитку територіальних систем різних рівнів.

Для прогнозування особливу актуальність набуває інформація про перспективну оцінку соціального, екологічного, природно – ресурсного потенціалів, наявні тенденції інноваційного розвитку, можливі показники якості життя населення, прогноз формування інвестиційного клімату в регіоні тощо.

Процес прогнозування включає такі етапи:

1. Постановка цілей і задач прогнозування.
2. Комплексний аналіз вихідної інформації.
3. Формування моделі об'єкту прогнозування – сільської території.
4. Отримання прогнозних траєкторій розвитку сільської території.
5. Прийняття рішень на основі прогнозної інформації.
6. Постійна оцінка якості прогнозу і його адаптація до реальних умов.

Прогнози розвитку сільських територій формуються на основі статистичних даних із використанням матеріалів моніторингу політичних, екологічних, соціальних, економічних тощо процесів, а також оцінок ефективності використання наявного потенціалу, вивчення потенціальних можливостей сучасних технологій тощо. Формуванню прогнозів передують

вивчення структури взаємозв'язків між явищами і об'єктами сільських територій, ефективність використання факторів і ресурсів, оцінюється вплив факторів зовнішнього середовища. Вказаний комплексний моніторинг повинен забезпечити системно діагностичний аналіз.

Необхідно відмітити пасивний характер прогнозування більшості сучасних систем прогнозування, який передбачає розроблення інерційних варіантів соціально – економічних прогнозів. Аналіз пасивних прогнозів дозволяє встановити перелік проблем і тенденцій в перспективі, що забезпечить провести оцінку їх негативних та позитивних наслідків.

Процес активного прогнозування передбачає наявність якісної вихідної інформації. Потрібно враховувати, що сільська територія є відкритою динамічною системою за наявності великої кількості зв'язків між факторами розвитку. Результат дії більшості факторів є далеко неочевидним при прийнятті рішень. На даний час, коли траєкторії розвитку системних територіальних систем носять нелінійний характер, часто непередбачуваний, часто найбільш виправданим є використання сценарного (цільового) прогнозу та розроблення системи управління для його максимального досягнення.

Сценарний прогноз формується в процесі теоретичних досліджень із врахуванням синергетичних ефектів в розвитку територіальних утворень, прогнозування, планування та можливостями управління процесами різної природи. В рамках сценарного цільового підходу виділяються декілька якісно різнорідних траєкторій, які покривають весь спектр можливих напрямків розвитку сільських територій.

Сучасний рівень розвитку засобів обробки інформації дозволяє переходити від окремих методів прогнозування до системи підтримки прийняття рішень. Керування розвитком сільських територій може бути успішно реалізовано лише при наявності реальної картини наявних та майбутніх процесів і тенденцій, їх базових характеристик, які отримуються в процесі аналізу соціально-економічного прогнозування. В даний час необхідно розробляти системні моделі мережевого (структурованого) виду, які в максимальній мірі враховують взаємодію існуючих та прогнозованих факторів і дають можливість сформулювати

керуючі дії для досягнення максимальної реалізації ресурсного (наявного та прогнозованого) та інших потенціалів.

Система заходів у розрізі трьох структурних напрямів здійснення управління розвитком сільських територій наведена на рис. 5.5. Інтегроване поєднання реалізації зазначених заходів дозволяє охопити всі аспекти управління розвитком сільських територій та на основі ефективної реалізації їх потенціалу забезпечити соціально-економічний розвиток цих територій.

5.2. Інструментарій системи управління розвитком сільських територій

5.2.1. Управління розвитком територій. Територіальний підхід набуває все більш широкого визнання у сфері управління розвитком сільських територій. Він сприяє реалізації стратегії, спрямованої на здійснення змін на територіях. Цей підхід зорієнтований на розвиток місцевого потенціалу, що дозволяє вирішити основні проблеми розвитку шляхом сприяння широкій візуалізації сільських можливостей, не обмежуючись лише сільськогосподарським видом діяльності. Це заохочує здійснення експериментів та інновацій на сільських територіях. Водночас також наголошується на важливості характеру і напряму взаємодій місцевих суб'єктів між собою та з зовнішніми суб'єктами. У цьому контексті формується новий погляд на стратегічне управління сільськими територіями, за якого місцеві зацікавлені сторони беруть більшу відповідальність за реалізацію змін і більший контроль за вибраний шлях розвитку своїх територій.

Рис. 5.5. Система заходів управління розвитком сільських територій

Основними інструментами управління розвитком територій є стратегування та територіальний маркетинг (див. рис. 5.6).

Рис. 5.6. Інструменти управління територіями

Будучи ключовими суб'єктами сталого розвитку, сільські території покликані самостійно визначати цілі, інструменти та ресурси свого функціонування. Позитивним прикладом у цій сфері є наукові розробки білоруських учених щодо створення і впровадження індивідуальних програм соціально-економічного розвитку локальних сільських територій – агромістечок [158].

Для місцевих громад самостійне визначення цілей і основних напрямів територіального розвитку при консолідованій участі ключових господарюючих суб'єктів стало необхідною умовою і найефективнішим способом досягнення стабільності і стійкості соціально-економічного розвитку в динамічному конкурентному середовищі. При цьому місцеві стратегії є основою для формування державних планів і програм територіального розвитку [54].

Стратегування розвитку сільських територій передбачає підвищення зайнятості, якості життя сільського населення, її конкурентоспроможності порівняно з міськими стандартами комфортності проживання, створення сприятливих соціально-економічних умов для виконання базових функцій територій; покращення демографічної ситуації та збільшення очікуваної тривалості життя сільського населення; збереження і примноження історико-культурного потенціалу сільського поселення; раціональне використання природних ресурсів і збереження навколишнього середовища.

Методами стратегічного планування розпочали користуватися державні органи управління у Європі і США з початку 70-х років при розробці, плануванні та реалізації комплексних соціально-економічних програм розвитку на основі найефективнішого використання наявних ресурсів. Стратегічне планування – це систематичний процес, за допомогою якого місцеві спільноти (за участі всіх зацікавлених осіб) створюють картину свого майбутнього, виходячи з місцевих ресурсів, зовнішніх і внутрішніх умов і визначають етапи і заходи досягнення намічених цілей [54].

Формування ринкової економіки України, інтенсифікація глобалізаційних процесів у світі детермінують необхідність підвищення конкурентоспроможності територій, основним інструментом якого є територіальний маркетинг, який забезпечує формування іміджу території.

Комплексність та багатоаспектність задач управління сільською територією актуалізує проблему вибору маркетингової парадигми, яка оперує достатнім набором інструментів, здатних забезпечити сталий розвиток територій, які на сьогодні є пріоритетними напрямками державної політики держави. В умовах зміни акцентів управління з виробничо-господарських на соціально-територіальні необхідним є досягнення інтегрованості всіх ланок і елементів сільської економіки, балансу інтересів товаровиробників різних форм власності і масштабів виробництва, селекції та імплементації найефективніших методів державного управління сільським розвитком, а також їх затребуваності сільським населенням [145].

Використання засобів територіального маркетингу дозволить комплексно підійти до вирішення проблеми створення іміджу території. В основі поняття «імідж території» лежить ідея єдності, взаємозумовленості середовища, способу життя і сприйняття цього. Для формування позитивного іміджу території необхідно покращувати умови проживання населення та інших зацікавлених груп на певній території, а також впливати на сприйняття заданого іміджу, надаючи йому унікальних, неповторних рис. Підвищення якості життя населення на певній території та створення передумов для позитивного емоційного сприйняття місця проживання – можна домогтися, використовуючи технологію територіального маркетингу [155].

Маркетинг територій становить собою низку технічних методів, навичок, дій, реалізація яких дозволить з достатнім ступенем успішності «продати», запропонувати зацікавленим особам, наприклад, конкретні характеристики території (зручне місцерозташування території, особливі ресурси, об'єкти культурної спадщини, які роблять територію більш привабливою для відвідин, та інші характеристики території) (див. рис. 5.7 - 5.8).

Важливим маркетинговим принципом є принцип підвищення значущості колегіальності у прийнятті ключових стратегічних рішень у розвитку території. Світовий досвід показує, що розвиток сільських територій, що спирається на внутрішні потенціали і сприяє збереженню природних, культурних та історичних цінностей при одночасному створенні сприятливих умов для життя сільського населення, можливий лише за активної участі населення у розробці та реалізації програм і проектів сільського розвитку, моніторингу та оцінки ефективності їх реалізації [10].

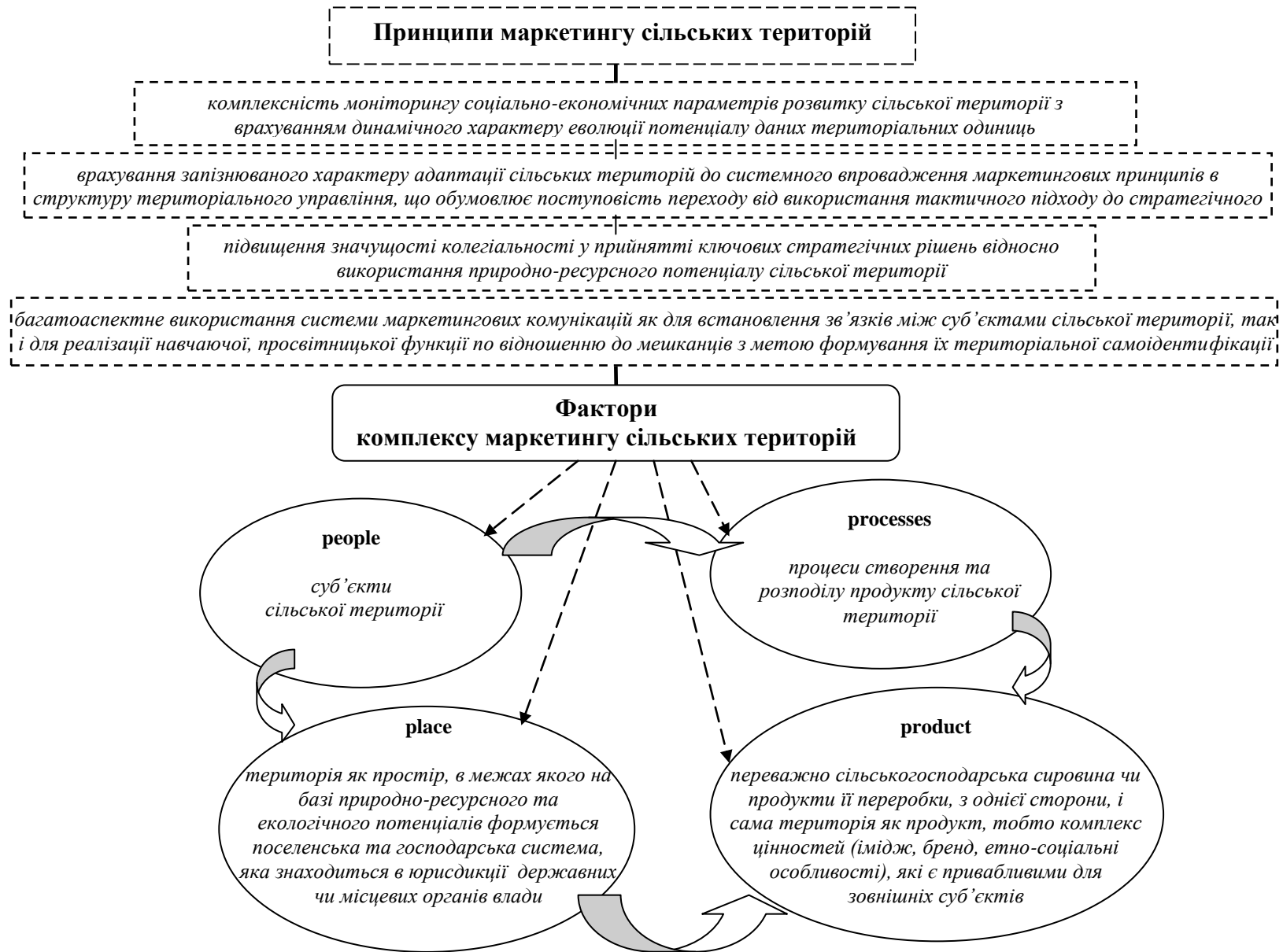

Рис. 5.7. Маркетинг сільських територій

Рис. 5.8. Маркетинг сільської території

Складено за даними: [98, 145, 146, 155].

Основними завданнями розвитку сільських територій при цьому є [10]:

1. Створення на сільських територіях господарських систем, які саморозвиваються, на основі формування економічного обігу місцевих ресурсів у результаті:

- розвитку конкурентоспроможного й екологічно гармонійного сільського, лісового та водного господарств;

- диверсифікації сільськогосподарського виробництва, підвищення економічної активності населення, відродження традиційних і розвиток нових ремесел, промислів і виробництв;

- розвитку сучасної виробничої та інформаційної інфраструктури;

- розвитку місцевої промисловості;

- всебічного розвитку кооперації у виробничій, збутовій, фінансовій та інших сферах;

- зміцнення ринкового простору та відповідних виробничо-збутових зв'язків.

2. Розвиток місцевого самоврядування для формування соціально-організованого і відповідального громадянського суспільства на селі.

3. Підвищення привабливості проживання в сільській місцевості.

4. Підвищення конкурентоспроможності сільських територій.

Важливими принципами розвитку сільських територій є субсидіарність, компліментарність та партиципативність (суспільна участь).

Важливою складовою управління розвитком сільських територій є долучення сільських мешканців до громадської діяльності на територіях. На сьогодні можна виділити такі основні підходи до управління розвитком сільських територій на різних рівнях державного управління:

- адміністративний (підхід «зверху-вниз»);

- субсидіарний (підхід «знизу-вверх»);

- принцип «зустрічних потоків».

Безпосередня участь сільського населення у процесах функціонування сільських територій сприятиме ефективному використанню ресурсів території,

формуванню та реалізації дієвих програм та стратегій місцевого розвитку, становленню інституту відповідальності за майбутній розвиток території, обміну та накопиченню додаткової інформації тощо.

Залежно від характеру діяльності населення в процесі прийняття рішень виділяють такі ступені участі: інформування, консультування, спільне планування, прийняття рішень, повноваження (див. табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Типи участі населення у процесі прийняття рішень

Тип участі	Деякі компоненти і характеристики
1	2
Пасивна участь	Населенню надається інформація про те, що відбулося або що відбудеться. Підхід «згори-вниз», інформація належить зовнішнім експертам, спеціалістам, менеджерам
Участь у наданні інформації	Населення відповідає на питання, що задаються зовнішніми експертами, які використовують різні методи опитування. Населення не може впливати на дослідження
Участь через консультування	Консультування населення зовнішніми експертами і з'ясування їх думок. Експерти виявляють проблеми і пропонують шляхи їх вирішення. Населення реально не залучено в процес прийняття рішення
Участь за допомогою матеріального стимулювання	Забезпечення ресурсами, наприклад працею. Невеликий стимул для участі після закінчення матеріального стимулювання
Функціональна участь	Формування груп населення для вирішення певних завдань. Зазвичай після реалізації великих проектів, тому спочатку формуються під зовнішнім впливом, але можуть стати такими, що самоорганізуються, і незалежними. Участь як організація
Інтерактивна участь	Від спільного аналізу до спільних дій. Можливе створення нових місцевих інститутів (груп, організацій) або підвищення впливу наявних
Самомобілізація	Населення уповноважене приймати рішення незалежно від зовнішніх інститутів. Залежно від цілей можуть або не можуть впливати на нерівний розподіл благ і влади.

Складено за даними : [239].

Інформаційні ресурси, згідно з міжнародними вимогами, є головним критерієм інвестиційної привабливості території. Проблеми недостатнього використання інформаційних ресурсів у контексті розвитку сільських територій лежать у двох площинах: відсталість технологічної бази сільських територій у плані комп'ютеризації і доступність інтернет-мереж для приватного використання.

Підвищенню ефективності управління розвитком територій сприятиме вирішення проблем міжвідомчої взаємодії у питаннях розвитку сільських територій, відхід від вузького галузевого підходу до розвитку сільських територій, врегулювання дій різних рівнів влади, зокрема у питаннях моніторингу реалізації прийнятих програм та стратегій розвитку територій, оцінці їх ефективності, контролю результатів проектів у цій сфері, здійснюваних за державні кошти, налагодження координаційної взаємодії влади зі сільською громадою, у тому числі через розвиток електронних систем управління сільськими територіями, зміщення фокусу з орієнтації на об'єм державної підтримки розвитку територій чи рівня заробітної плати на підвищення якості життя сільських мешканців як кінцевого узагальнюючого критерію ефективності розвитку територій.

5.2.2. Управління виробництвом. Налагодження та зростання обсягів виробництва товарів та послуг є необхідною складовою розвитку сільських територій, оскільки саме питання зайнятості є найбільш важливим для територій, яке посилює тенденції руйнування соціальної та виробничої інфраструктур, обезлюднення поселень, погіршення стану земель через відсутність обробітку та належного догляду тощо. Основні задачі управління та заходи з їх вирішення представлені на рис. 5.9.

Рис. 5.9. Основні задачі управління та заходи з їх вирішення

Інформаційне забезпечення є необхідною передумовою розвитку всіх типів ринків, передусім сільськогосподарського. Сучасний розвиток мережі дорадчих фірм, консультативних центрів, інформаційні ресурси в інтернет-мережі не забезпечують належним чином наявний попит на актуальну, поточну, достовірну інформацію стосовно цін, обсягів прогнозованого врожаю, закупівель у державний резерв, потенційного внутрішнього та зовнішнього попиту на сільськогосподарську продукції тощо.

В умовах нестабільності задача прогнозування має формуватися з врахуванням таких моментів:

1. Точного прогнозу на значний інтервал часу бути не може. Можна говорити про прогноз на короткий інтервал часу, про наявність чи відсутність стійких станів. Стратегія прогнозування має визначати низку параметрів і їх перелік, що потребують зміни для того, щоб потрапити в потрібний нам стан.

2. Прогноз – це не передбачення подій майбутнього, а виявлення появи (зародження) проблем і визначення можливих шляхів їх рішення.

3. Попри те, що нелінійною динамікою був виявлений горизонт прогнозування, прогнозування в умовах «динамічного хаосу» не є таким безнадійним, якщо говорити про нього як про процес. З одного боку, прогноз – це одноразовий акт, а з другого, – це технологія, постійна робота, яку треба вдосконалювати.

4. По суті, мова йде про створення технології прогнозування як певного ітераційного процесу, на кожному кроці якого коригується методика передбачення. Така технологія передбачає наявність достовірної інформації та доступ до неї, побудову адекватних моделей, підготовку фахівців з моделювання та прогнозування соціально-економічних процесів.

Методи прогнозування можна звести всього до трьох методів, які логічно «доповнюють» один одного:

- трендове моделювання, або екстраполяція і інтерполяція тенденцій, закономірності розвитку яких в минулому і сьогодні досить добре відомі;
- аналітичне моделювання (найчастіше сценарне, матричне, мережеве, імітаційне, ігрове тощо);

- індивідуальний та колективний, очне та заочне опитування експертів.

Стосовно вивчення складних систем, то перспективним є використання сценарного прогнозування, яке дозволяє не лише оцінити параметри майбутнього розвитку ситуації, але й генерувати альтернативні шляхи зміни цієї ситуації в бажаному напрямі. На думку фахівців [159], основними перевагами зазначеного методу є:

- передбачення і попередній аналіз якісних змін, стрибків, які можуть виникати в результаті тих чи інших заходів в умовах невизначеності їх проведення;

- визначення умов досягнення бажаної мети розвитку об'єкта експертизи і встановлення набору проблем, які можуть виникнути на шляху досягнення цієї мети;

- визначення генеральної мети розвитку об'єкта прогнозування, виявлення основних факторів фону (навколишнього середовища) та формулювання критеріїв для оцінки верхніх рівнів дерева цілей.

Доступність інформації про сучасний стан ринків, а також наявність вірогідних прогнозів їх розвитку в найближчій чи віддаленій перспективі є надзвичайно важливими для прийняття ефективних рішень на всіх рівнях (підприємницькому, місцевому, регіональному і державному).

Важливою складовою процесу управління виробництва на сільських територіях є саме *прогнозування врожайності культур і оцінка потенційних втрат*. Система прогнозування врожайності будується на методах спостереження за станом посівів з урахуванням впливу природно-кліматичних умов, що дозволяє відслідковувати динаміку розвитку сільськогосподарських культур, умов вегетації, визначати терміни їх дозрівання та оптимальні строки початку збирання, корегувати мінімальний і максимальний рівні врожайності, які є стабільно можливі для конкретних умов території [43].

Прогноз врожайності на різних ділянках поля (включаючи витрати та потенційний прибуток) є базою для здійснення диференційованої обробки

полів. Точнішу оцінку рівня врожайності дозволяє отримати система комп'ютерного моніторингу, яка об'єднує різномірну інформацію в єдину просторову базу даних. Така інтеграція здійснюється шляхом побудови об'єктної моделі даних, у яку входять: картографічні шари; таблиці з інформацією про об'єкти (посівні площі, поголів'я худоби, обсяги виробництва, реалізації та споживання сільськогосподарської продукції та продовольства тощо); аеро- і космічні знімки.

Аналіз даних у цій системі проводиться засобами картографічного аналізу, що дає можливість отримувати просторово-визначені дані приросту або зниження продуктивності. Прогнозування врожайності культур та оцінки втрат дозволяє розраховувати оптимальну ціну на обладнання та матеріали, у яких підприємство матиме потребу в майбутньому, і визначати закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію.

Система управління вимагає розвитку систем інформаційної підтримки прийняття рішень [43]:

- цифрова модель місцевості, на основі якої здійснюються агротехнічні операції;
  - відомості про дистанційне зондування;
  - інформація про властивості та характеристики ґрунтів;
  - карти посівів по роках;
  - історія обробки полів;
  - багат шарова електронна карта господарства й атрибутивна база даних історії полів з інформацією про всі агротехнічні заходи;
- шари мезорельєфу, відомості про крутизну схилів і їх експозицію, мікроклімат, рівень ґрунтових вод, вміст гумусу в ґрунті тощо;
- атрибутивна база даних, що містить дані різного характеру, пов'язана з шарами електронної карти;
- прив'язка до гідрографічної мережі, яружно-балочного комплексу, які в більшості випадків доповнюють дорожньою мережею та іншими об'єктами;

- користувацькі бази даних (прив'язують до конкретних об'єктів цифрової карти), що включають інформацію про посівні площі, дані про стан ґрунтів тощо;
- електронні карти з результатами супутникових геодезичних вимірювань.

Використання таких методів дозволяє отримувати деталізовану інформацію про великі території (сільськогосподарське підприємство, адміністративний район і т.д.). Можливість визначення конфігурації полів, їх орієнтування, площі, напрямів оранки, стану полів на момент зйомки сприяє оперативній оцінці сільськогосподарських угідь. Створення системи інформаційної підтримки процесів прийняття рішень на основі ГІС дозволяє підвищити загальну ефективність сільськогосподарського виробництва за рахунок надання актуальної аналітичної інформації з усього комплексу необхідних параметрів для прийняття оптимальних і своєчасних управлінських рішень [43].

Важливими задачами управління виробництвом є також планування агротехнічних операцій, моніторинг агротехнічних операцій і стану посівів, планування, моніторинг та аналіз використання техніки тощо.

Вагомим фактором розвитку виробництва на сільських територіях є *формування собівартості продукції*. Особливо актуальною ця проблема є для виробників сільськогосподарської продукції. Нееквівалентний обмін між сільським господарством та іншими галузями економіки перетворив галузь у донора інших сфер економіки, що призупинило інвестиційні процеси та спричинилось до процесів стагнації у галузі та на сільських територіях загалом.

Забезпечення цінового паритету у сільському господарстві охоплює соціальний та економічний аспекти. З одного боку, ціна має відповідати купівельній спроможності населення та задовольняти раціональні норми споживання; з іншого, – вона має покривати всі витрати товаровиробника та забезпечувати норму прибутку, достатню для розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва.

Для забезпечення простого відтворення показник рентабельності виробництва має становити не менше 15%, а для розширеного – 30-35%. Лише займаючись вирощуванням продукції рослинництва, сільськогосподарське підприємство може хоча б втриматися «на плаву» [60].

Як свідчить світовий досвід, для економіки будь-якої країни дія ринкового механізму, крім позитивних, може мати і негативні наслідки, зокрема наростання диспропорцій у доходах населення і товаровиробників. Тому в кожній країні форми, методи й інструменти державного впливу відповідають конкретним умовам, стану економіки, пріоритетності розвитку та можливостям бюджетного фінансування [192].

У жодній цивілізованій країні не існує нерегульованого ринку в чистому вигляді. У багатьох економічно розвинутих країнах відношення обсягу державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників до загальної вартості сільськогосподарської продукції становить: у Японії – 66, Канаді – 45, країнах ЄС – 49, США – 30% [192].

Як правило, цінова еластичність попиту на продукти харчування є низькою. Підраховано, що середній коефіцієнт еластичності сільськогосподарської продукції в індустріально розвинених країнах дорівнює 0,20-0,25, тобто, щоб збільшити реалізацію продукції на 10%, зниження ціни становитиме 40-50% [192].

Основними передумовами збереження цінового диспаритету є: низька місткість внутрішнього ринку на сільськогосподарські продукти і продукти її переробки, зважаючи на низький рівень доходів населення (особливо у світлі різкої девальвації національної валюти), основна частка яких спрямовується на купівлю продуктів харчування; нееквівалентний обмін між сільським господарством і галузями, що його обслуговують; високий рівень конкуренції на ринках сільськогосподарської продукції, що стримує ріст цін; монополізація сфери закупівель окремими структурами в умовах неналежного рівня розвитку інфраструктури аграрного ринку (канали реалізації); несправедливий розподіл прибутків у ланцюжку виробник – переробник – продавець тощо.

Зокрема, у 1992 р. ціни на матеріально-технічні ресурси для села, у тому числі й на техніку, підвищилися в 98 разів, а на сільськогосподарську продукцію - лише у 20 разів [151]. Це призвело до значного порушення відносно задовільного цінового паритету, який було встановлено у 1990 р.

Темпи підвищення цін на промислові товари значно перевищували їх ріст на сільськогосподарську продукцію. Якщо на продукцію промисловості ціни протягом 1990-2005 рр. зросли майже у 12 разів, то на продукцію сільського господарства лише у 2 рази. Таким чином, індекс цінового паритету в обміні між першою та другою сферами АПК становив 0,161, що означає перевищення зростання цін придбання над цінами реалізації в сільському господарстві в 6,2 разів. Проте шестикратний диспаритет зберігся і до сьогодні. Лише протягом 1991-2000 рр. унаслідок цінового диспаритету сільськогосподарські підприємства втратили понад 57 млрд грн, що призвело до різкого погіршення обсягів капітальних вкладень аграрних виробників і призупинення оновлення матеріально-технічної бази [151].

Стимування зростання цін на сільськогосподарську продукцію у світлі зростаючих витрат на продукцію та послуги, спожиті в сільському господарстві, у кінцевому підсумку призводить до зниження якості продукції, зменшення інвестиційної активності, низького рівня оновлення матеріально-технічної бази, погіршення стану земель (через падіння обсягів внесених добрив) і на зменшення витрат на оплату праці, що, вочевидь, є найбільш значущим у світлі практично безальтернативності щодо сфер прикладання праці на сільських територіях.

Порівняно з 1990 р. витрати на оплату праці в сільськогосподарських підприємствах знизились в 4,5 разу (з 33,6% до 7,6 % у 2013 р.). П'ятикратне ж падіння спостерігається саме у галузі рослинництва. Щодо погіршення якості земельних ресурсів, то за цей же період внесення мінеральних добрив (кілограмів поживної речовини на 1 га посівної площі) зменшилося в 2 рази (калійних добрив – у 3 рази, фосфорних – у 4 рази), а органічних – у 17 разів. Утворилося замкнуте коло, яке представлено у вигляді графа на рис. 5.10.

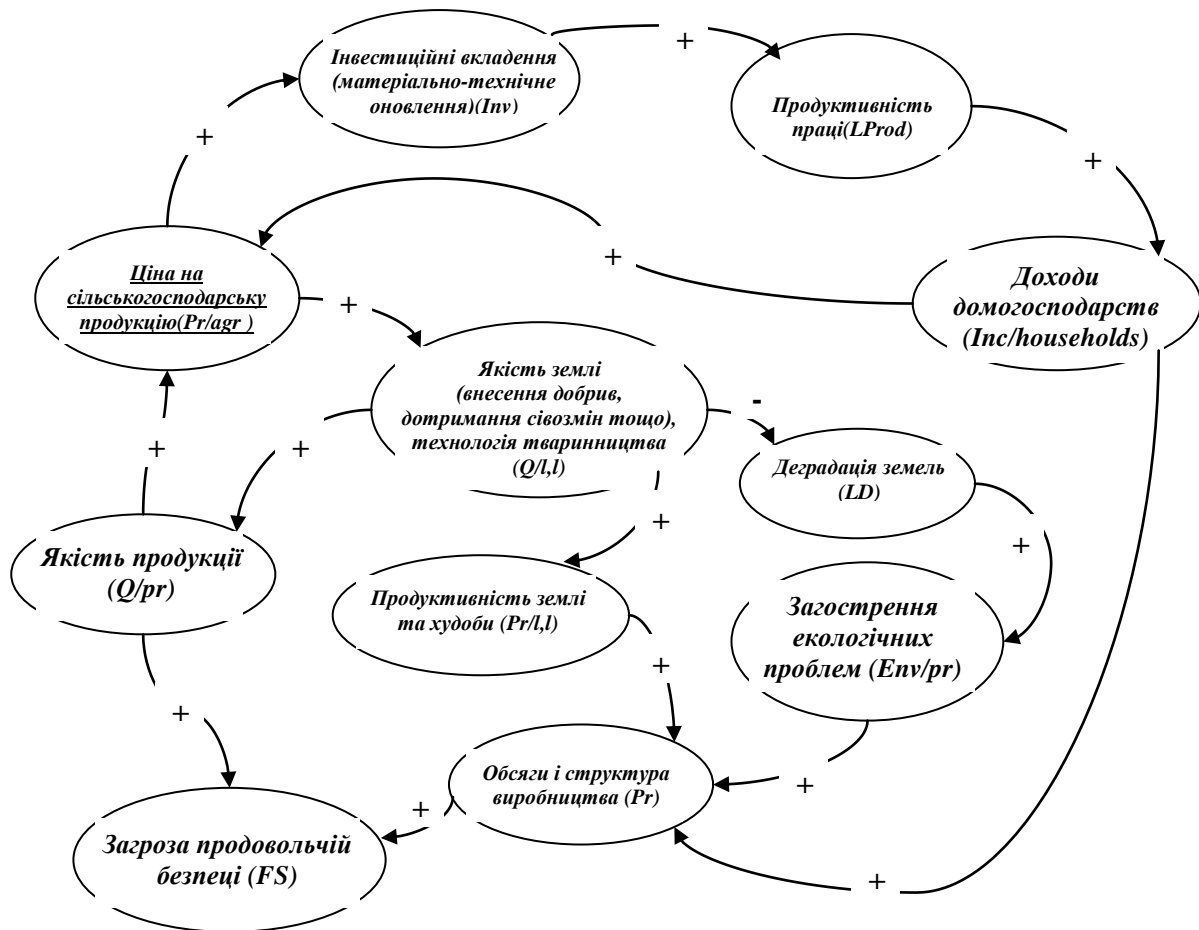

Рис. 5.10. Вплив неефективної системи формування цін на сільськогосподарську продукцію на нівелювання ключових функцій сільської території (розроблено автором)

Збереження теперішньої системи ціноутворення лише посилює негативні тенденції на територіях. Здійснимо покроковий аналіз наведених вище кіл на рис. 5.10:

1. $\downarrow Pr/agr \Rightarrow \downarrow Inv \Rightarrow \downarrow LProd \Rightarrow \downarrow Inc/hsllds \Rightarrow \downarrow Pr/agr.$
2. $\downarrow Pr/agr \Rightarrow \downarrow Q/l,l \Rightarrow \uparrow LD \Rightarrow \uparrow Env/pr \Rightarrow \downarrow Pr \Rightarrow \downarrow FS.$
3. $\downarrow Pr/agr \Rightarrow \downarrow Q/l,l \Rightarrow \downarrow Pr/l,l \Rightarrow \downarrow Pr \Rightarrow \downarrow FS.$
4. $\downarrow Pr/agr \Rightarrow \downarrow Q/l,l \Rightarrow \downarrow Q/pr \Rightarrow \downarrow Pr/agr.$

Непропорційне зростання цін на сільськогосподарську та несільськогосподарську продукцію, яка використовується при виробництві сільськогосподарської продукції, сприяє збереженню наявної асиметрії цін. При

цьому стримування зростання цін відбувається шляхом передусім зменшення витрат на заробітну плату, зниження витрат на інвестиційні вкладення, матеріально-технічне оновлення, на підтримку якісних характеристик землі тощо. Низька місткість внутрішнього ринку не дозволяє формуванню адекватної витратам ціни на продукцію. Наслідки ж збереження такого підходу стримування зростання цін наведено на рис. 5.10.

Подальше звуження витрат на оплату праці, інвестиційні вкладення чи підтримку якості землі не забезпечує розширений розвиток галузі, а призводить до його стиснення та загострення екологічних, продовольчих та соціальних проблем, вирішення яких потребуватиме в майбутньому набагато більших капіталовкладень. Виходом з такого замкнутого кола буде стимулювання зростання продуктивності праці (за рахунок, наприклад, розвитку інформаційної та консультаційної діяльності на сільських територіях, підвищення кваліфікації мешканців території, отримання нових знань та оволодіння новими професіями сільськими мешканцями, рівня професійної та спеціальної підготовки кадрів високої кваліфікації для сільського господарства, популяризації дорадчих служб, полегшення доступу до кредитних ресурсів, розвитку кооперації тощо) та розробка ефективної системи заходів як прямої, так і непрямой підтримки з боку держави, яка включатиме виплати на гектар посівів, на охорону сільськогосподарських земель, їх раціональне землекористування, консервацію деградованих та малопродуктивних земель, заліснення тощо. Безумовно, ці кроки мають супроводжуватись і врегулюванням відносин «виробник – переробник – продавець» щодо справедливого розподілу прибутків, зменшенням посередників у ланцюжку «виробник – споживач», забезпеченням цінової прогнозованості ринку, розвитком інфраструктури ринку тощо.

Побудові загальної моделі управління передують прогнозування – вивчення динамічних процесів на регіональному та зовнішньому ринках; побудова моделей технологій виробництва; адаптація моделей – адаптація технологічних процесів до реальних умов виробництва (якість ґрунтів, температурний та світловий режим, забезпечення водою і т.д.); формування календарного плану – адаптація моделі до реальних ресурсів (кадрових,

технічних, технологічних, фінансових); оптимальне динамічне адаптивне планування ресурсів, яке дозволить досягти максимальні об'єми продукції, максимальну якість та мінімальну собівартість продукції.

У процесі управління виробництвом як складовою економіки регіону необхідним є здійснення всебічного економічного аналізу попиту; ресурсного забезпечення; потужностей; міжгалузевих залежностей цін і доданої вартості; залежностей кінцевого попиту та доданої вартості; конкуруючого (неконкуруючого) імпорту та експорту; відкритості економіки; екстремальних величин – максимального приросту від кінцевого попиту чи споживання тощо.

5.2.3. Управління ресурсами. У системі управління розвитком сільських територій управління ресурсами (земельними, водними, біологічними тощо) займає особливе місце з огляду на особливості їх локалізації та задіяння у функціонуванні сільської економіки та сільських територій загалом. Задачами управління ресурсами сільських територій є підвищення диверсифікації сільської економіки, створення повної і раціональної системи освоєння земельних, водних і біологічних ресурсів.

Управління земельними ресурсами. Оцінка моделей управління земельними ресурсами засвідчує, що сільські території у ЄС є самостійними суб'єктами управління. Їх розвиток фінансується з бюджетів різних рівнів та з різних структурних фондів. Країни планують, організовують та контролюють використання цих земель на основі землевпорядної документації. Надання, вилучення, перерозподіл, зміна цільового призначення і видів дозволеного використання земельних ділянок у сільській місцевості не допускається без наявності розроблених і затверджених в установленому порядку планів (схем) та проектів землеустрою [79].

У сучасних умовах земельні ресурси набули низки особливих характеристик, таких як складність організаційної системи управління і використання, необхідність врахування великої кількості виробничих, соціально-культурних, побутових, інженерно-транспортних факторів тощо. Прийняття управлінських рішень з врахуванням складності структури управління земельними ресурсами адміністративно-територіальних утворень

(регіонів, міст, районів тощо) потребує відповідного економічного, правового та організаційного забезпечення. Це забезпечення має здійснюватись у процесі таких дій, як землеустрій, кадастр, моніторинг земель, забезпечення отримання, зберігання, обробки та видачі даних, які характеризують динаміку економічного розвитку адміністративно-територіальних утворень, включаючи ефективність управління земельними ресурсами [193].

Основним критерієм успішності управління земельними ресурсами є рівень інвестиційної привабливості земельних ресурсів, який багато в чому залежить від стабільності, визначеності та передбачуваності розвитку території, яка можлива тільки за наявності затверджених документів із землеустрою та планування території. Відповідно управління земельними ресурсами включає такі аспекти [186]:

- політичний, який забезпечує виконання соціально-політичних, економічних та екологічних завдань держави щодо раціонального використання земельних ресурсів;
- адміністративно-управлінський, пов'язаний з формуванням системи державних і муніципальних органів управління земельними ресурсами, визначенням їх компетенції, організацією виконання ними взаємоузгоджених функцій;
- правовий, що забезпечує раціональне використання та охорону земель на основі правових норм, закріплених в законодавчих актах;
- науковий, що пов'язаний з розробкою науково обґрунтованих рекомендацій з управління земельними ресурсами з урахуванням досягнень науково-технічного процесу;
- економічний, що визначає умови ефективного використання земель;
- організаційно-технологічний, що пов'язаний з розробкою та здійсненням економічних, соціальних стимулів та заходів щодо раціонального використання та охорони земель.

Структура управління земельними ресурсами, основні задачі та інструменти управління представлені на рис. 5.11.

Рис. 5.11. Управління земельними ресурсами

Сучасні тенденції щодо деградації ґрунтового покриву, зокрема забруднення, ерозія, втрата ґрунтами гумусу, наростаючий дефіцит елементів живлення тощо, актуалізують першочерговість у вирішенні проблем раціонального природокористування. Основними причинами погіршення екологічної ситуації є: відсутність прогресивних технологій, недотримання науково обґрунтованих сівозмін, перевага монокультури в деяких агропідприємствах, особливо просапних культур; низькі норми внесення органічних добрив; порушення технології застосування мінеральних добрив і пестицидів; значне поширення ерозійних процесів; збільшення площ кислих, засолених, техногенно забруднених земель через призупинення робіт з вапнування та гіпсування ґрунтів [70]. Відповідно, завданнями розвитку

землекористування сільських поселень є організація його управління на основі відповідного інформаційного забезпечення та системи організаційно-територіальних заходів, включаючи землеустрій і кадастр нерухомості.

Управління водними ресурсами. Водні ресурси відіграють визначальну роль у розвитку сільських територій, а також у забезпеченні продовольчої безпеки держави. У світі 70% загального обсягу відбору прісної води використовується для зрошення 17% посівних площ, на яких виробляється понад 40% світового обсягу сільгосппродукції.

Розвиток сільських територій та сільського господарства значною мірою залежить від стану і функціонування водогосподарського комплексу, надійності забезпечення водою необхідної кількості та якості, зрошення земель, безпеки гідротехнічних споруд, захисту населення і об'єктів від повеней та інших негативних впливів вод. Відповідно, розробка заходів, спрямованих на раціональне використання, управління та захист природних ресурсів, збереження біорізноманіття, а також збереження і поліпшення якості води та ґрунтів, є надзвичайно актуальними [190].

Перехід від споживацького до комплексного підходу до управління управління базується на принципі дотримання «оптимального балансу між економічними, екологічними та соціальними інтересами при виборі стратегії розвитку сільських територій» [190].

Приблизно 70% води, споживаної людством, припадає на сільське господарство. До 70% води, використовуваної сільгоспвиробниками, витрачається не на отримання продукції, а втрачається в іригаційних каналах, потрапляє в річки або просочується в підземні води. Існує нагальна необхідність раціонального витрачання води. Тому сільське господарство потребує нових ідей щодо раціонального використання води (див. рис. 5.12) [190].

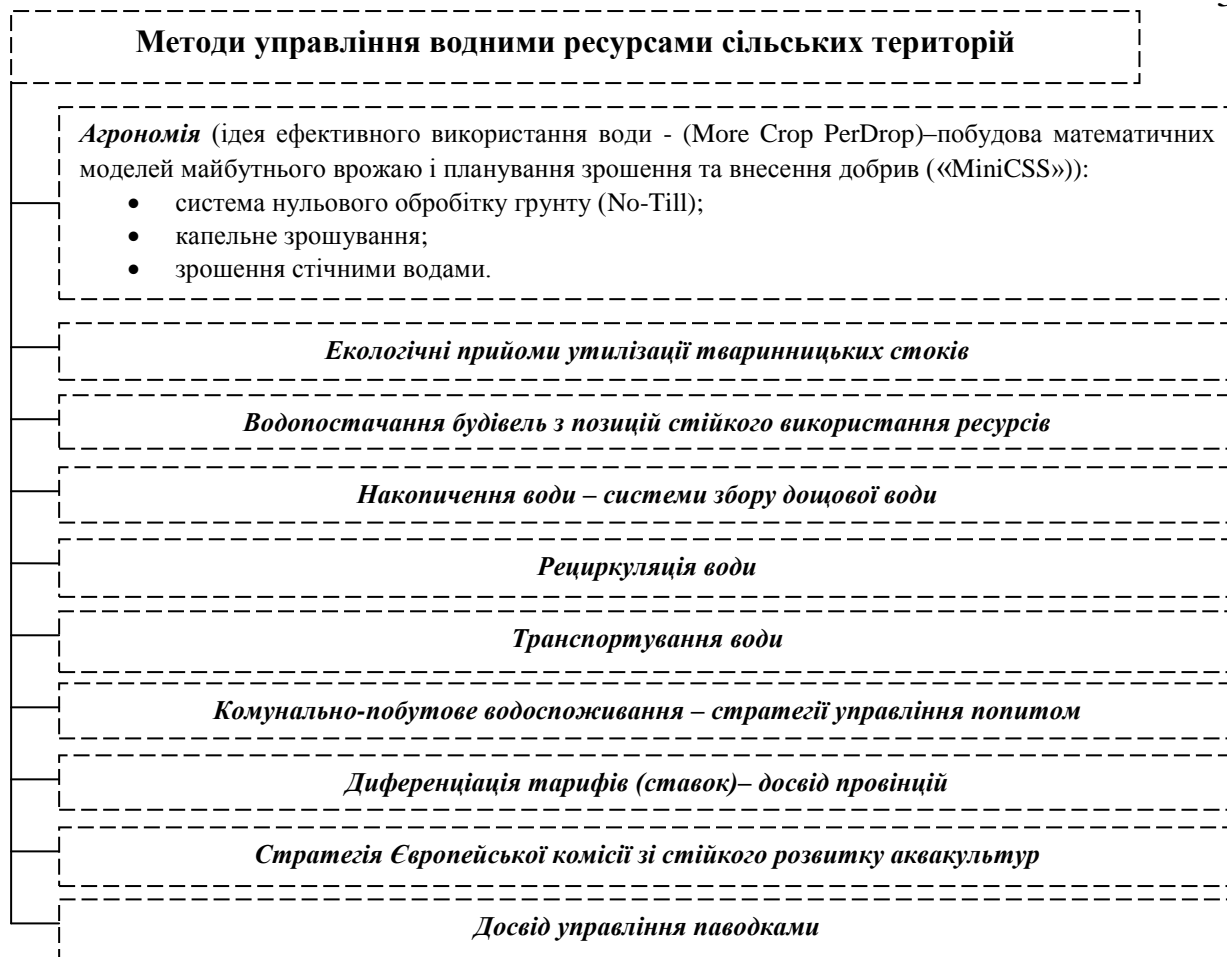

Рис. 5.12. Методи управління водними ресурсами сільських територій

В основу вибору стратегії управління водними ресурсами можуть лягти принципи [190]:

- комплексний підхід до визначення вигоди для здоров'я населення у зв'язку з покращенням якості питної води та вод для купання, вигоди для екосистем, покращені умови для економічної діяльності (наприклад, іригації, землеробства, туризму);
- ціноутворення як провідний інструмент для акумулювання необхідних фінансових ресурсів та метод впливу на поведінку споживача;
- стале використання і управління водними ресурсами на основі ефективнішого управління на рівні басейнів річок;
- зменшення забруднення та покращення очистки стічних вод на основі впровадження найкращих наявних або діючих технологій;

- формування реальної господарської відповідальності/ зацікавленості у сторін у результаті громадської участі при прийнятті рішення з управління водними ресурсами;

- розробка прийомів (інструментів) для боротьби з посухою, маловоддям, повеннями та іншими надзвичайними ситуаціями, пов'язаними з гідрологічним циклом.

Важливою складовою системи управління водними ресурсами є розробка інформаційного забезпечення, яка дозволить ефективно використовувати обмежені запаси води і водночас пропагуватиме новітні технології ощадної експлуатації ресурсів та заохочуватиме кінцевих споживачів (підприємства, організації, мешканців тощо) з повагою ставитися до даних природою благ.

Варіанти заходів, призначених для забезпечення сталого водопостачання, вимагають розробки комплексних стратегій, орієнтованих на попит і пропозицію [190]:

- Стратегії, орієнтовані на попит, допомагають підвищити ефективність водокористування, наприклад за допомогою повторного використання води. Таке розширене використання економічних стимулів, включаючи облік витрачання води і встановлення ціни на воду, щоб сприяти збереженню водних ресурсів, стимулює розвиток ринків води і торгівлі водою, передбачає значні перспективи для економії води та перерозподілу води для дорогих видів водокористування.

- Стратегії, орієнтовані на пропозицію, як правило, передбачають збільшення корисного об'єму водосховищ, забору води з водотоків і перекидання води.

- Ефективні стратегії управління становлять собою поєднання структурних і неструктурних, нормативних та економічних інструментів, освітніх та просвітницьких заходів щодо вирішення проблем, пов'язаних з короткостроковими, середньостроковими і довгостроковими процесами розвитку системи.

На сьогодні ключовими елементами підвищення ефективності управління ресурсами є не стільки технологічні інновації, скільки пошук способів модернізації мислення, зміни поведінки людей. Зокрема, Ханс Бакл (з «Rand Water», Південна Африка) наголошує на необхідності та доцільності використовувати ресурси, виділені на підвищення ефективності ресурсокористування, у співвідношення 1:1 між ресурсами, використовуваними на підвищення обізнаності й освіти, з одного боку, і технічними модернізаціями, з другого [190].

Управління біологічними ресурсами. Управління біологічними ресурсами сільських територій включає в себе:

- управління біологічними ресурсами лісу;
- управління біологічними ресурсами відкритого простору;
- управління біологічними ресурсами водних об'єктів;
- управління мисливськими ресурсами.

Виходячи з аналізу сучасних форм комплексного ресурсокористування в сільській місцевості та досвіду країн-членів ЄС у сфері сталого розвитку сільських територій найбільш ефективними і перспективними видами комплексного ведення господарства є сучасні мисливські господарства і природні парки. Саме природні парки широко зустрічаються в багатьох країнах. Але найбільш відповідними партиципативному принципу управління сільським розвитком, сучасній природоохоронній стратегії і раціональному використанню ресурсів є природні парки, що функціонують у Франції [185].

Сьогодні мисливські господарства розширюють свою сферу діяльності і виходять за межі вузького профілю організації, займаючись виключно наданням послуг у сфері полювання на тварин. Вони все більше перетворюються в дозвільно-виробничі комплекси, місця для проведення часу любителів активного відпочинку. Ця трансформація обумовлює значний потенціал мисливських господарств у сфері формування умов для сталого розвитку сільської місцевості.

Різноманітність природних парків у Франції сприяє формуванню системи стимулювання сільського населення до самозайнятості через розвиток автентичних промислів, виробництв, культурних особливостей, валоризації природно-історичної спадщини. Як наслідок, усвідомлення необхідності збереження та відновлення атрактивних властивостей місцевості призводить до раціонального використання ресурсів, розвитку ініціатив щодо залучення природозберігаючих технологій, охорони навколишнього середовища (див. рис. 5.13) [185].

Рис. 5.13. Управління біологічними ресурсами сільських територій

Примітно, що природні парки створюються без відведення земель з мінімальним обмеженням природокористування (або добровільним зобов'язанням, узятим на себе земле- і надрокористувачами). У цих умовах територію парку слід розглядати як територію розвитку. У більшості випадків основу її поступальної динаміки формують стійкі туристичні потоки. Основні умови їх виникнення такі [185]:

- наявність примітних об'єктів туризму (ландшафтів, об'єктів тваринного і рослинного світу, пам'яток історії, місць, що мають особливе історико-культурне значення);
- наявність транспортної та автодорожньої інфраструктури;

- вмотивованість місцевого населення щодо розвитку парку;
- пошук і відродження самобутніх, колоритних особливостей жителів певної місцевості, здатних стати самостійними об'єктами туризму (продукти харчування, сувеніри, пісні, особливий стиль архітектури, зодчество, звичаї тощо).

Перелік послуг може бути необмеженим, при його створенні на перших етапах становлення парку важливо лише сконцентруватися на тих видах послуг, які мають історичні корені в цій місцевості.

Згідно із ст.3 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [38] (Постанова ВР №2457-ХІІ від 16.06.92) до природно-заповідного фонду України належать:

- - природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;
- - штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Об'єкти природно-заповідного фонду місцевого значення володіють потужним нереалізованим потенціалом, який активно й ефективно використовують у європейських країнах з метою всебічного розвитку територій. Станом на 2013 р. кількість заповідників і природних національних парків в Україні становила 64 одиниці площею близько 1576,1 тис. га, з яких близько половини є місцевого значення.

Розвиток сільських територій можна забезпечити лише системним підходом до управління процесами просторового планування території, обґрунтованого економіко-екологічного виробництва, ресурсокористування тощо. Важливими складовими пропонованого підходу є оптимальне управління потенціалом (ефективне використання ресурсів, адаптація потенціалу до змінних умов, управління якістю потенціалу тощо); виробничими процесами; інвестиційною привабливістю сільських територій; екологічними процесами; процесами самоорганізації на сільських територіях; якістю людських ресурсів

(популяризація в сільських школах агрономічних знань, знань з управління виробництвом та бізнесом в сільській місцевості, знань з реалізації та вивчення потенціалу сільських територій); зовнішніми зв'язками території для досягнення кращої збалансованості і підвищення ефективності функціонування сільської економіки.

Ефективність управління сільськими територіями здійснює вирішальний вплив на зростання якості життя населення, забезпечення екологічної та продовольчої безпеки, дієвість здійснюваних реформ у всіх сферах суспільного життя країни тощо.

5.3. Організаційно-економічні аспекти забезпечення ефективної реалізації потенціалу сільських територій

Задля побудови ефективної політики розвитку сільських територій, пошуку дієвих інструментів реалізації цієї політики, визначення цільових орієнтирів розвитку сільських територій та заходів, спрямованих на їх досягнення, врахування регіональних аспектів розвитку територій необхідною є побудова такої моделі розвитку сільських територій, яка покликана забезпечити ефективну реалізацію їх потенціалу. Складовими інформаційного забезпечення моделі є характеристика сільських територій, визначення проблем розвитку сільських територій (як системи загалом, так і в розрізі підсистем), цілей розвитку та відповідно задач розвитку територій.

На практиці соціально-економічний потенціал сільської території може бути реалізований різними способами і один варіант відрізняється від іншого величиною ефективності. Виникає необхідність вибору із множини варіантів рішення задачі того, який забезпечує найкращий і найбільш ефективний розподіл ресурсів. Вибір оптимального варіанту визначається одним, або декількома показниками якості розв'язування задачі чи критерієм оптимальності.

Теорія і практика розроблення моделей доводить, що не можна побудувати єдину модель розвитку сільської території, яка б була достатньо адекватною такому складному і багатофакторному об'єкту, якою є сільська територія. Розв'язувати задачу оптимізації планування та керування можливо з допомогою комплексу взаємозв'язаних моделей.

Розробка системи моделей для оптимального планування розвитку сільських територій передбачає використання апробованих на практиці часткових моделей різних процесів на території. При розв'язуванні економічних задач ставиться певна ціль, яку необхідно досягнути. Але в більшості випадків в наявності є обмежена кількість засобів і ресурсів для досягнення цілі.

При виконанні своєї головної функції економіка сільських територій, як і економічна система загалом покликана забезпечити організацію та управління матеріальним виробництвом, ефективне використання та розміщення ресурсів, розподіл, обмін, збут і споживання товарів та послуг, умови для здійснення накопичення задля розширеного відтворення. Як підсистема регіональної економіки, будучи органічно вбудованою у регіональні виробничо-технологічні і організаційно-господарські процеси, сільська економіка характеризується певними особливостями. До них насамперед належать: вагоме місце економічної діяльності, базованої на використанні землі та надр (сільське і лісове господарство, мисливство, видобувна промисловість тощо); розвиток таких сфер послуг як туризм, обслуговування відпочивальників та інших, пов'язаних з природним середовищем; переважання малих і середніх форм підприємницької діяльності, велике значення самозайнятості населення; віддаленість від ринків збуту виробленої продукції [51].

Характеристика сільських територій наведена на рис. 5.14, а групи характеристик на рис. 5.15.

Рис. 5.15. Групи характеристик сільських територій (розроблено автором)

Можна виділити такі системоутворюючі ознаки сільських територій як відкритість, складність об'єкта, цілісність, наявність меж та внутрішньосистемних зв'язків, самостійність та взаємозалежність розвитку, їх входження до системи вищого порядку.

Відсутність цілеспрямованої політики розвитку сільських територій, фінансування потреб цих територій за залишковим методом, вимивання коштів з сільських територій через розбалансування цінової політики на сільськогосподарську та несільськогосподарську продукції тощо результували у виникнення низки проблем (див. рис. 5.16).

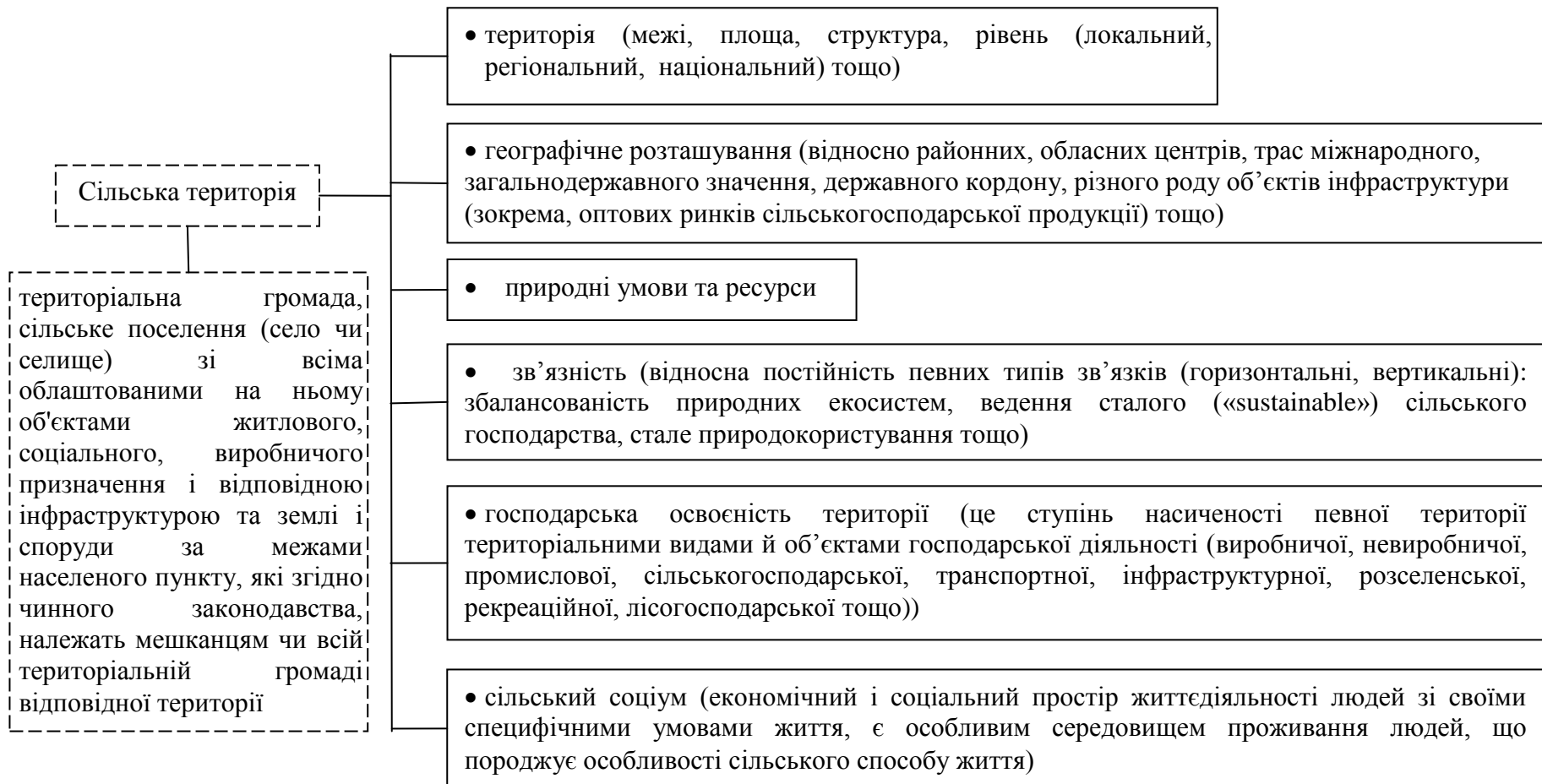

Рис. 5.14. Загальна характеристика сільських територій

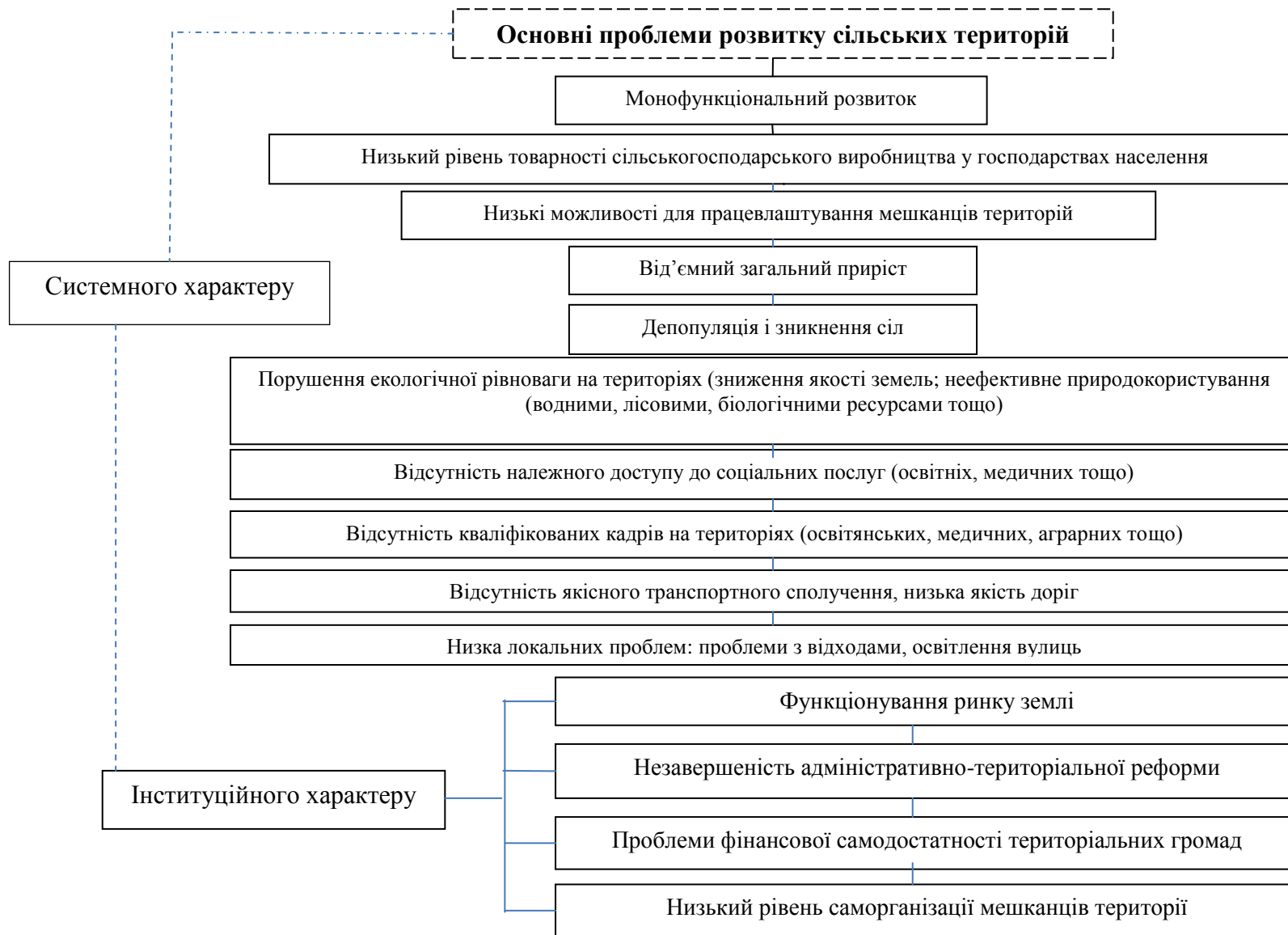

Рис. 5.16. Основні проблеми розвитку сільських територій (розроблено автором)

Реалізація політики розвитку сільських територій та моделювання процесів їх розвитку спрямовані на вирішення першочергових проблем їх розвитку. Однією з таких проблем стало посилення процесів депопуляції та деградації територій. Станом на 1.01.2014 р. функціонувало 27385 сільських населених пунктів, з яких 369 не мали населення і не були зняті з обліку. За останні 10 років зникло з карти 204 поселень (найбільше таких поселень у Сумській області – 59 поселень, Полтавській – 57 поселень, Кіровоградській області – 41 поселення). Частка сільських поселень з чисельністю мешканців менше 100 жителів становить 27,7%, від 100 до 200 – 14,5%, 200-499 – 25,6%, більше 500 мешканців – 32,2%.

Найкритичніша ситуація щодо депопуляції поселень склалась у Сумській області, в якій частка поселень з кількістю мешканців, меншою 50 осіб становить 38,5 %, Чернігівській – 32,5%, Харківській – 30,5%. Найбільш людними є сільські поселення Західного регіону: у Чернівецькій області частка поселень з населенням більшим 1000 осіб становить 51,5%, у Закарпатській – 47,2%, Івано-Франківській – 39,4%. За показником демографічного навантаження на 1000 осіб постійного населення у віці 16-59 років особами у віці 60 і старше «лідують» Чернігівська (616), Хмельницька (502), Сумська (483) області за середнього рівня по Україні 386 особи. Закарпатська, Рівненська та Одеська області характеризуються найкращими значеннями цього показника, відповідно, 256, 313 та 314 осіб. Здебільшого монофункціональний розвиток сільських територій, нерозвиненість альтернативних видів економічної діяльності, низька інвестиційна привабливість територій сформували низький рівень економічної активності мешканців території. Лише практично половина зайнятого населення, яке має реєстрацію місця проживання на території сільських населених пунктів, працює за місцем реєстрації проживання (див. рис. 5.17).

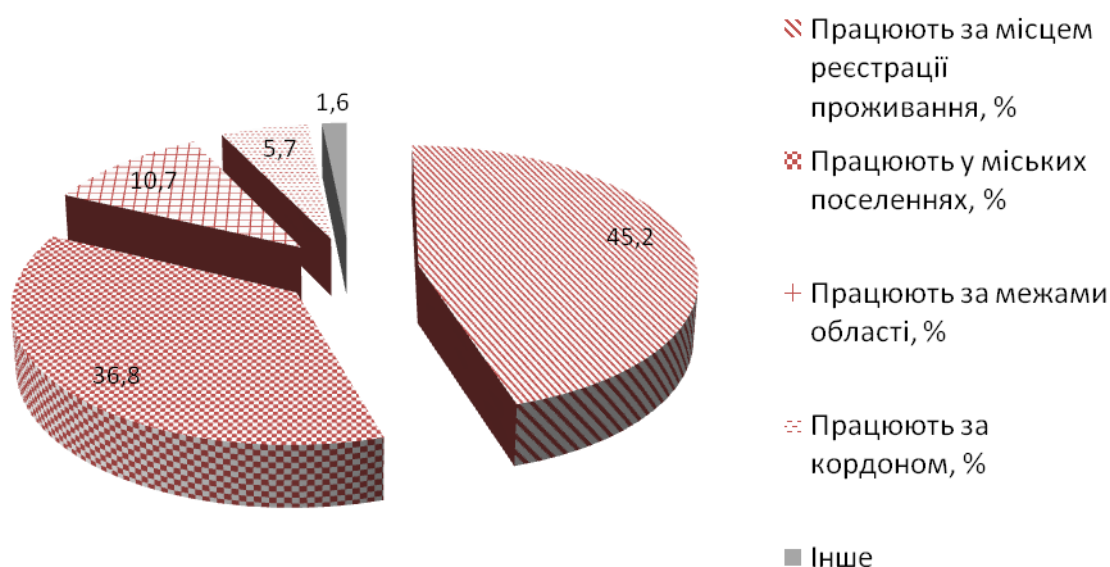

Рис. 5.17. Структура зайнятого населення, яке має реєстрацію місця проживання на території сільських населених пунктів, %

Найвища частка сільського населення, яке зайняте за межами місця реєстрації проживання, відстежується у Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській областях (69,1 - 76,5%), з яких причому у Івано-Франківській та Закарпатській областях 16,6 та 23,3 % відповідно зайняте за кордоном. Найнижчі ж значення цього показника притаманні Херсонській (28%) та Миколаївській (37,1%) областях.

Відсутність можливостей працевлаштування посилює процеси деградації людського капіталу на сільських територіях. Частка сільського населення у віці 16-59 років, яке не працює і не навчається, на 1 січня 2014 року склало 34,7% (2926,8 тис. осіб). Частка ж осіб у цьому віці, які зайняті лише в особистому селянському (підсобному) господарстві, складає 28% (від 59% у Рівненській до 7% у Київській областях). Всього ж близько 3181,1 тис. сільських мешканців є зайнятими лише у селянському (підсобному) господарстві.

Така ситуація обумовлена низькою економічною активністю на територіях: на території близько третини сільських населених пунктів є відсутніми суб'єкти господарської діяльності, а на території 71% сільських населених пунктів є відсутніми окремі промислові та сільськогосподарські об'єкти. У Харківській,

Житомирській та Львівській областях найбільша кількість населених пунктів, в яких відсутні суб'єкти господарської діяльності, відповідно, 924 (56% від загальної кількості поселень), 770 (48%) і 768 (41%) сільських поселень.

Зважаючи на високу частку господарств населення у продукуванні продукції сільськогосподарського виробництва та проблемах її товарності, важливими є активізація місцевої ініціативи та кооперації на територіях. Проте на сьогодні на території 97% сільських населених пунктів не функціонує жодного сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу.

Такий стан справ зумовлює необхідність розробки системи заходів задля досягнення цілей розвитку сільських територій (див. рис. 5.18). У залежності від вибраного критерію можна диференціювати види цілей: стратегічна (на перспективу) чи оперативна, для якої сфери функціонування сільської території ставиться ціль (екологічна, культурна чи фінансова тощо), на якому рівні можна досягти цієї цілі (загальнодержавна чи локальна) тощо.

У 2014 році кількість зайнятого сільського населення склала 5292,4 тис. осіб, з яких 43,4 % були неформально зайнятими. Неформальна зайнятість сільського населення за видами економічної діяльності наведена на рис. 5.19.

З огляду на обмежені можливості працевлаштування сільських мешканців та функціонування неформального сектору зайнятості, який є здебільшого основним джерелом їх доходів, необхідним є створення передумов для стимулювання розвитку інших видів економічної діяльності, альтернативних веденню сільського господарства. Фактори та напрями диверсифікації сільської економіки наведені на рис. 5.20.

Важливим фактором розвитку сільської території та її ціллю водночас є диверсифікація сільської економіки зважаючи на превалюючий на сьогодні монофункціональний розвиток сільських територій та високу частку зайнятого населення саме у сільському господарстві (див. табл. 5.2).

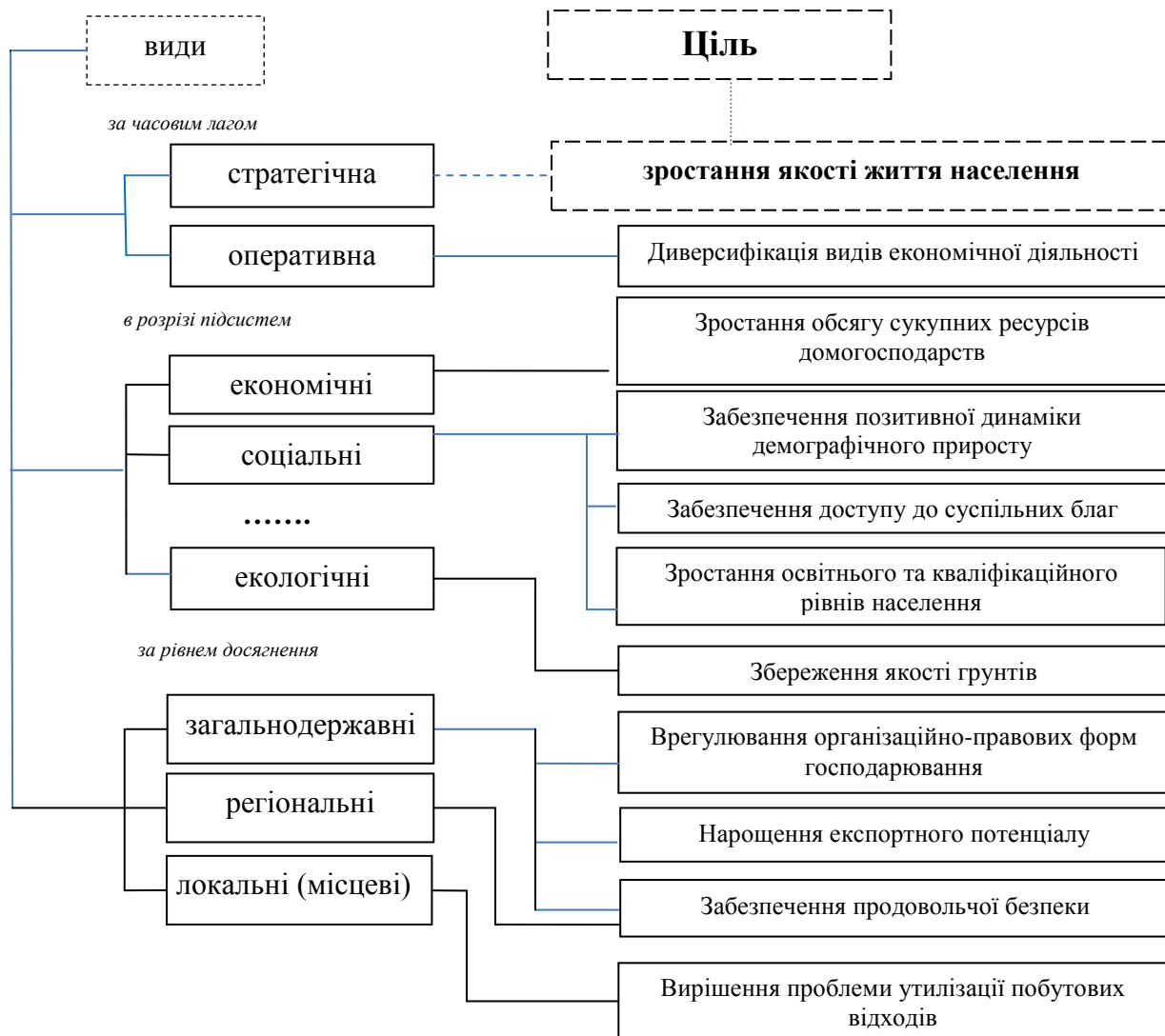

Рис. 5.18. Цілі розвитку сільських територій (розроблено автором)

Таблиця 5.2

Характеристика людського потенціалу сільських територій

станом на 1 січня 2014 року

№ п/п	Регіони	Частка працюючого сільського населення, яке зайняте у сільському господарстві, мисливстві та наданні пов'язаних з ними послуг, % ¹	Частка зайнятого населення, яке зайняте лише в особистому селянському (підсобному) господарстві, % ²
1	2	3	4
1	Україна	35,34	60,11
2	АР Крим	-	-
3	Вінницька	35,39	61,37
4	Волинська	23,90	91,77
5	Дніпропетровська	52,72	51,33
6	Донецька	35,40	27,45
7	Житомирська	27,08	91,52
8	Закарпатська	7,08	57,68

1	2	3	4
9	Запорізька	44,57	40,39
10	Івано-Франківська	8,11	82,24
11	Київська	31,71	14,42
12	Кіровоградська	52,06	61,94
13	Луганська	43,35	20,18
14	Львівська	12,07	76,44
15	Миколаївська	47,46	38,19
16	Одеська	42,46	28,50
17	Полтавська	46,51	38,78
18	Рівненська	24,19	98,40
19	Сумська	39,39	64,85
20	Тернопільська	27,20	104,46
21	Харківська	41,78	27,39
22	Херсонська	50,06	45,31
23	Хмельницька	34,27	72,45
24	Черкаська	41,79	53,60
25	Чернівецька	15,17	86,96
26	Чернігівська	34,10	66,80

Примітки:

1. Стосується лише зайнятого сільського населення, яке працює за місцем реєстрації проживання.
2. Розрахунки здійснені згідно статистичних даних [2] та інформації, наданої Державною службою статистики України від 10.09.2015 р. № 15.2-20/1346 ПІ. Зважаючи, що використана при розрахунках статистична інформація підготовлена за результатами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, в них існує незначна похибка, яка і результувала у незначні розбіжності.

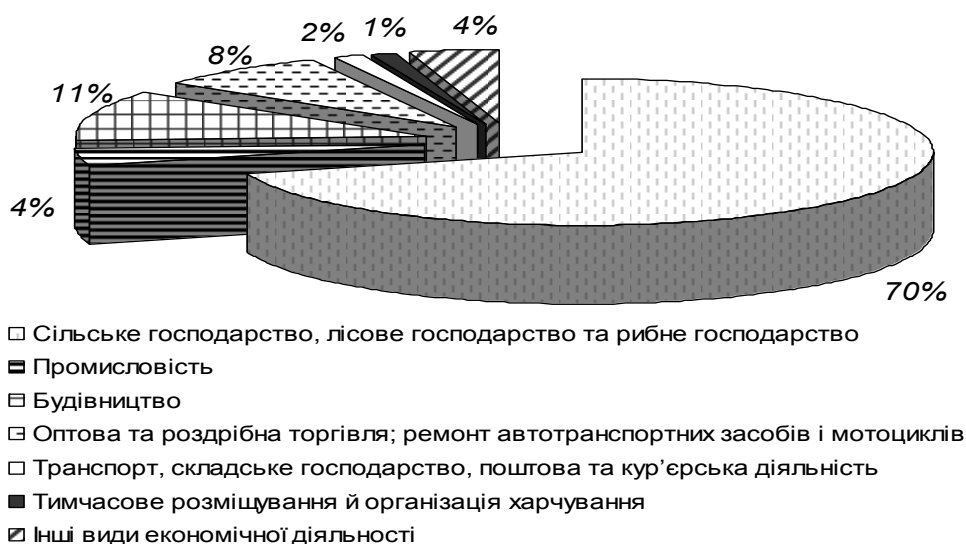

Рис. 5.19. Неформальна зайнятість сільського населення за видами економічної діяльності, у % до всього неформально зайнятого населення

Конкретизація проблем та цілей розвитку сільських територій в розрізі основних підсистем її розвитку наведено на рис. 5.21.

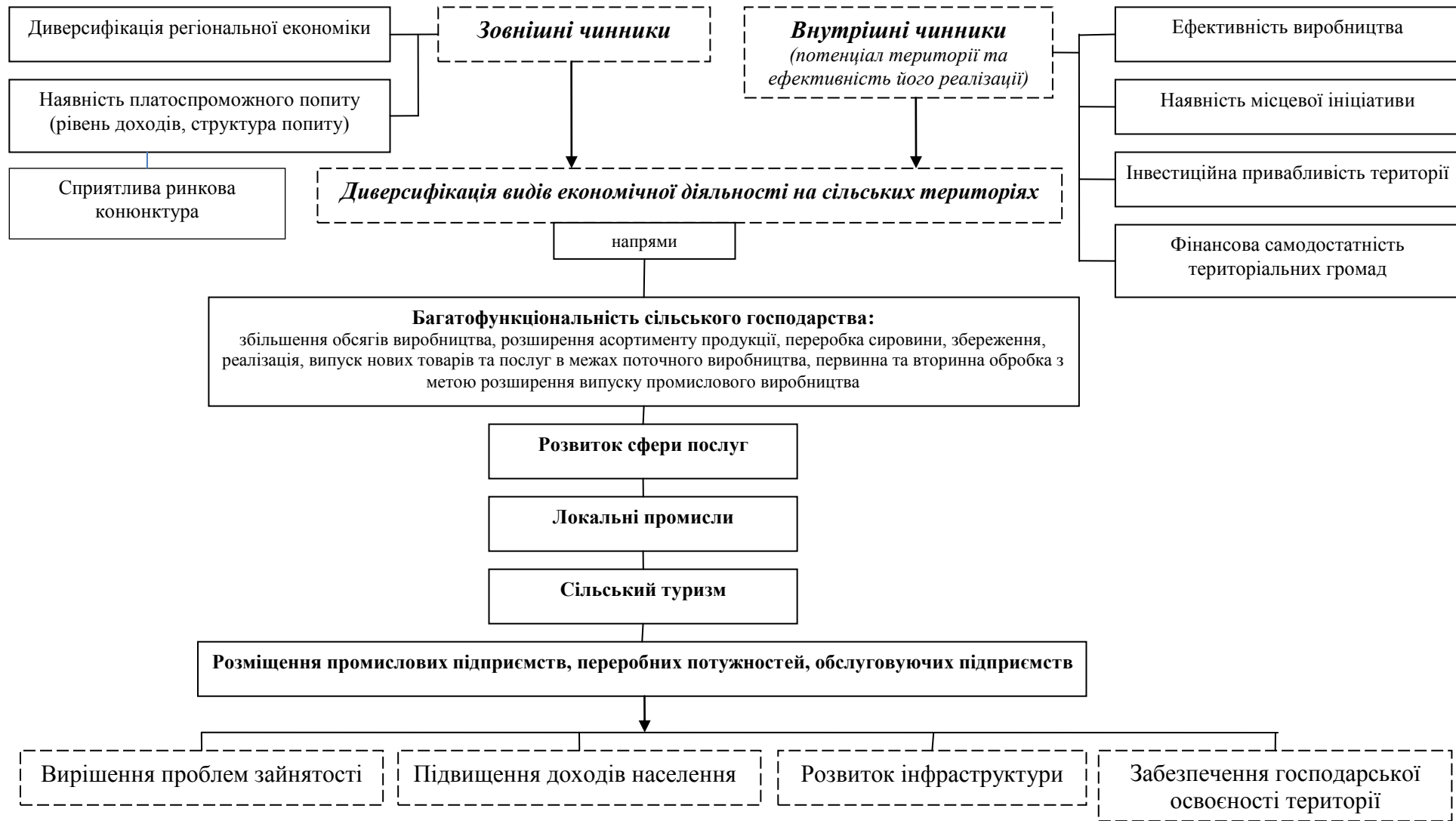

Рис. 5.20. Фактори та напрями диверсифікації сільської економіки (розроблено автором)

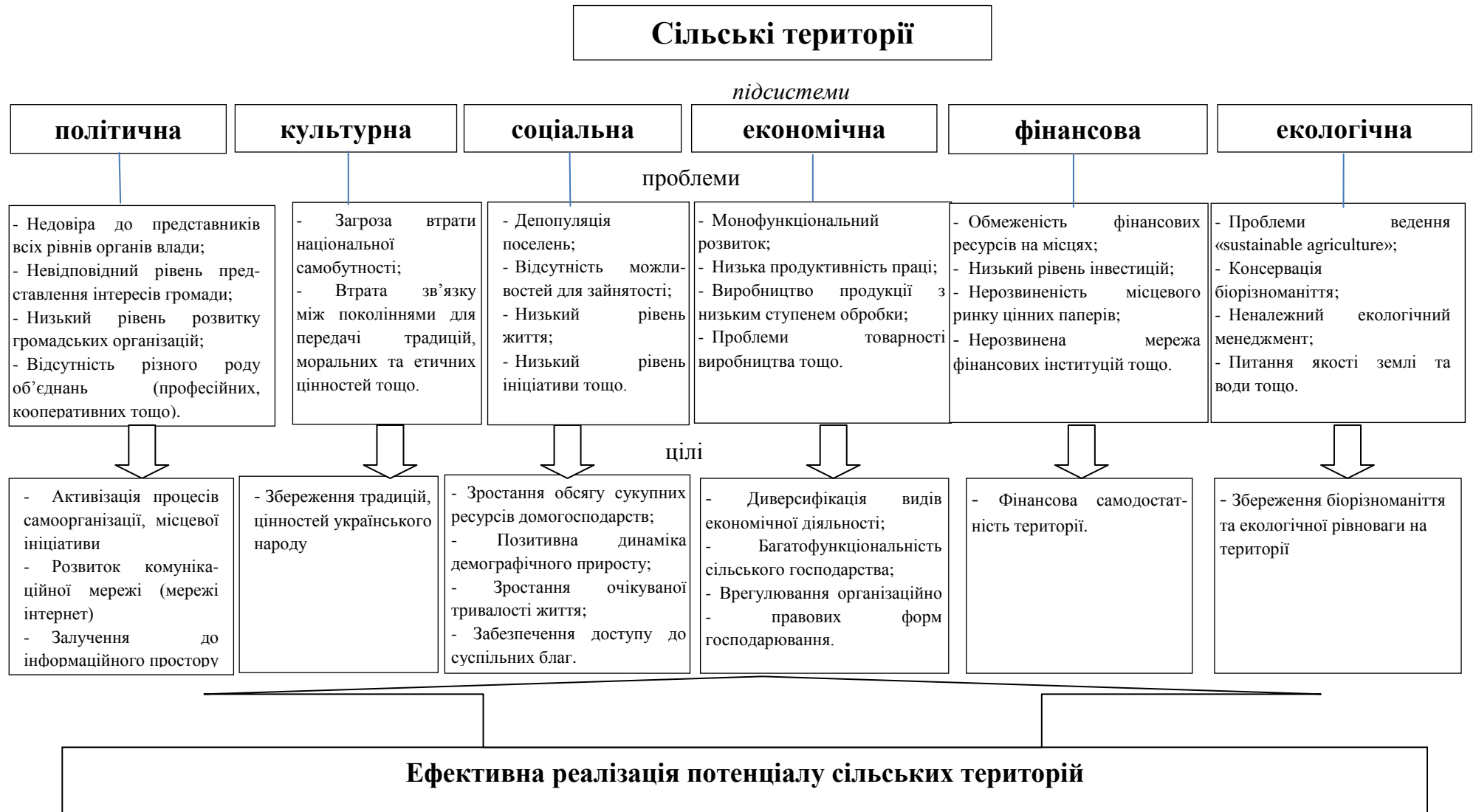

Рис. 5.21. Проблеми та цілі розвитку сільських територій (розроблено автором)

Ефективна реалізація потенціалу покликана забезпечити досягнення цілей розвитку сільських територій. Ефективність реалізації потенціалу визначається через її оцінку (див. рис. 5.22).

Рис. 5.22. Оцінка реалізації потенціалу сільської території
(розроблено автором)

Потенціал не є статичною величиною, він є змінний. Відповідно оцінка потенціалу – це обсяг товарів та послуг, який спроможні продукувати ресурси території при заданій ринковій кон’юнктурі та за умови задіяння сучасних технологій їх використання. Оцінка потенціалу може бути вартісною, кількісною тощо.

На оцінку потенціалу впливають зовнішні фактори. Ефективна реалізація потенціалу території передбачає формування такого територіального кошика благ та послуг, який би забезпечував максимально високу якість життя сільських мешканців.

Ефективна реалізація потенціалу покликана забезпечувати нарощення існуючого потенціалу сільської території та її збалансований розвиток. Основні зовнішні та внутрішні фактори, які впливатимуть на ефективну реалізацію потенціалу представлені на рис. 5.23.

Рис. 5.23. Фактори ефективного реалізації потенціалу сільських територій
(розроблено автором)

Суттєвий вплив на реалізацію потенціалу сільської території здійснюють заходи, пов'язані з імплементацією Угоди про Асоціацію України з ЄС. Особливо відчутним стане цей вплив, починаючи з 2016 року, коли вступить в силу частина IV цієї Угоди стосовно створення Зони вільної торгівлі, яка до цього часу виконувалась в односторонньому порядку. З однієї сторони, в перспективі імплементація чинної Угоди дозволить забезпечити дотримання агроекологічних умов ведення сільського господарства, підвищення якості продукції, яка виробляється в Україні, доступ до передових технологій та технік тощо, проте з іншої сторони, найближчими роками вона матиме швидше негативний вплив, особливо що стосується функціонування господарств населення.

Станом на 2013 рік частка доходів від продажу сільськогосподарської продукції у структурі грошових доходів домогосподарств становила 10,6% (розмір грошових доходів 3501,5 грн.), доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості – 3,5%. Якщо у структурі грошових доходів домогосподарств

частка оплати праці у міських поселеннях становила 60%, то у сільській місцевості – 43,5%. Відповідно, доходи від підприємницької діяльності та у неформальному секторі є вагомою складовою сукупних ресурсів сільських мешканців.

У 2013 році сукупні ресурси домогосподарств у сільській місцевості склали 4104,3 грн. При цьому частка вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель склала 10,2%. Загалом, у структурі сукупних ресурсів частка ресурсів, пов'язаних із веденням сільського господарства склала близько 20% (у міських поселеннях – 1,6%).

Основними видами сільськогосподарської продукції, які продукуються у господарствах населення є молоко та молочні продукти, м'ясо (у забійній вазі), картопля, овочі, плоди та ягоди. Реалізація основних видів сільськогосподарської продукції за категоріями господарств наведена на рис. 5.24.

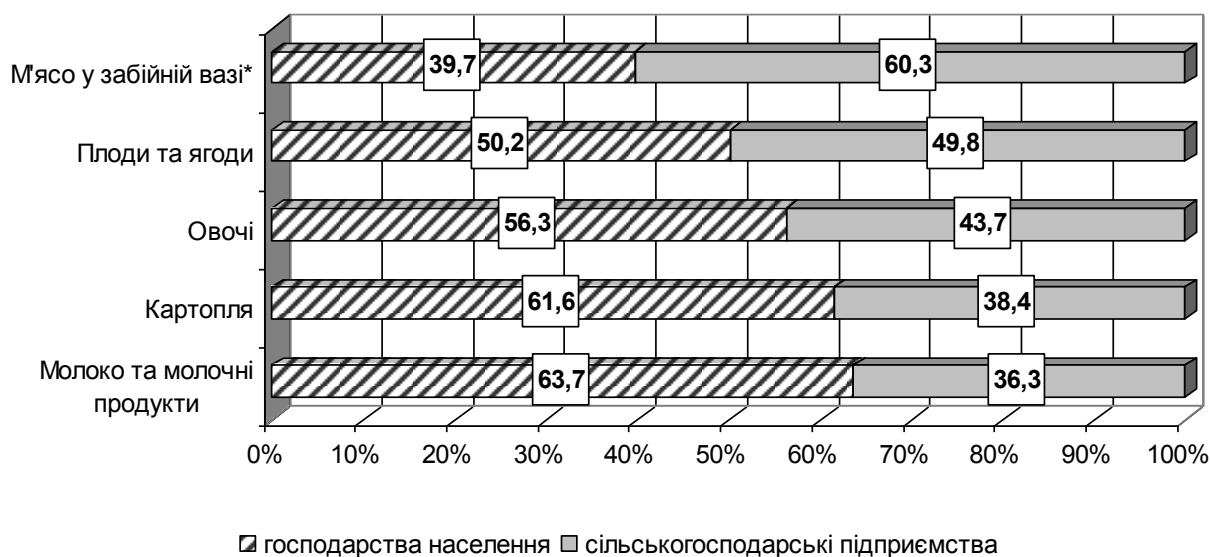

Рис. 5.24. Реалізація основних видів сільськогосподарської продукції за категоріями господарств у 2013 році

*інформація подана щодо структури виробництва за категоріями господарств

Ціни реалізації сільськогосподарської продукції господарствами населення не є конкурентними в порівнянні з їх європейськими аналогами зважаючи на низький рівень продуктивності праці та неефективну систему ціноутворення (див. табл. 5.3-5.4).

**Ціни реалізації окремих видів сільськогосподарської продукції у 2013 році,
євро за т**

	Картопля		Цукрові буряки		Яблука		Корови (жива вага)		Свині	
	Роки		Роки		Роки		Роки		Роки	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Польща	153.5	124.5	34.95	32.78	201.2	126.6	-	-	-	-
Словаччина	260.6	267.7	36.13	36.7	362.4	350.2	990	940	1350	1220
Угорщина	271.1	198	-	-	280	227.1	-	-	1348.3	1284.4
Румунія	400.5	342.8	40.10	38.12	631.4	616.1	1002.5	1082.1	1430.2	1328.6
Україна	300.9	-	36,02	-	604,26 ¹	-	1557,78 ²	-	-	-

Примітки:

1. Плоди та яблука.
2. Худоба та птиця (у живій вазі)

Складено за даними: [247].

Таблиця 5.4

**Ціни реалізації окремих видів сільськогосподарської продукції у 2013 році,
євро за ц**

	Молоко		Яйця ¹		Вовна	
	Роки		Роки		Роки	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Польща	-	-	56.9	58.1	96.01	67.05
Словаччина	-	-	75.7	70.4	54.33	52.33
Угорщина	-	-	58.2	58.5	62.4	67.16
Румунія	570.3	591.5	76.9	78.4	-	-
Латвія	307.4	290.6	-	-	-	-
Франція	-	-	28.2	2.91	-	-
Великобританія	-	-	36.4	-	-	-
Україна	292,87	-	95.58	-	62.65	-

Примітка. За тис. шт.

Складено за [247].

Згідно дослідження Німецько-Українського Агрополітичного Діалогу [12] імпорт товарів з ЄС є відносно диверсифікованим. Найбільшою категорією серед сільськогосподарської та суміжної продукції, що імпортована у 2012 році, була сільськогосподарська техніка вартістю 520 млн євро. Наступними за

обсягами були овочі та фрукти загальною вартістю понад 340 млн євро, а також кава, чай і спеції загальною вартістю 315 млн євро.

Конкуренція внаслідок зростання імпорту в Україну, особливо м'ясних продуктів та овочів, створюватиме тиск на внутрішніх виробників. Відповідно виникає необхідність розробки системи заходів, зорієнтованих на нівелювання потенційних ризиків. Зокрема, це стосується можливості надання тимчасової державної підтримки у вигляді доступу до інформації, консультаційних послуг, навчання тощо для уникнення подальшого різкого зростання безробіття у сільській місцевості. Пропозиції щодо навчання та перепідготовки можуть допомогти працівникам у сферах з падаючим попитом на робочу силу перекваліфікуватися та отримати роботу у тих сферах, де існують можливості для виникнення нових експортних потоків [12].

Державна підтримка фермерських господарств у країнах-членах ЄС відіграє суттєву роль у вирівнюванні значної диференціації у їх доходах [249]. Середній розмір прямих платежів у 2012 році становив 9140 євро на одне господарство, в той час як в Україні лише 25 євро. У 2012 році в середньому прямі платежі становили близько 31% від чистої доданої вартості (ЧДВ) фермерських господарств, в Україні – 1,1%. Частка ж прямих платежів була найвищою у Фінляндії (72%), за нею слідує Словаччина (71%). У той же час у Нідерландах прямі платежі складають близько 12% ЧДВ, відображаючи таким чином зорієнтованість ведення датського сільського господарства на більш прибуткові сектори, такі як садівництво та розведення свиней та птиці.

Прямі платежі складають вагому частку ЧДВ (42-56%) у господарствах, що займаються молочними та м'ясним скотарством, рослинницько-тваринницьким та рослинницьким напрямом як результат еволюційної орієнтації САП. З іншої сторони, вони складають лише 4-6% у садівництві та виробництві вин.

Частка прямих платежів у загальних доходах господарств у ЄС - 27 у 2012 році становила 11,2% (тут і надалі наводяться дані 2012 року, до вступу Хорватії до ЄС). У структурі доходів господарств Ірландії, Греції та Фінляндії вони є більш залежними від субсидій, які сягають 20%. У Нідерландах частка

прямих виплат у доходах господарств є найменшою (близько 3,5%) зважаючи на сектори, які домінують у сільському господарстві країни: садівництво, свинарство, птахівництво [249].

Передумовою ефективного ведення сільського господарства є спроможність господарств інвестувати в оновлення та нагромадження основних фондів. Зокрема, у Данії та Нідерландах середня вартість основних фондів є найвищими серед країн ЄС та становлять, відповідно, 2 500 000 та 2 200 000 євро, відображаючи високий рівень цін та вагомість секторів, які потребують значних інвестицій (такі як молочне скотарство, свинарство та птахівництво). З іншої сторони, вартість основних фондів ферм у Румунії є найменшою (нижче 40 000 євро), зважаючи на низьку ціну землі, невеликий розмір господарств та менш капіталомісткі типи сільськогосподарського виробництва. В Україні ж з урахуванням особистих селянських господарств середня вартість основних фондів на одне господарство складає близько 292 євро.

У країнах-членах ЄС-27 середньорічна кількість працівників в одному господарстві складала близько 1,6 працівника у 2012 році. Проте, цей показник значною мірою диференціюється в залежності від країни: від 14,7 у Словаччині до 1,1 у Ірландії. В Україні серед підприємств цей показник становить приблизно 11,9. Середньорічна чисельність працівників у садівництві в країнах ЄС (як найбільш трудомісткій галузі) була приблизно у 2,5 разів вищою, аніж у рослинництві та виноробстві (сектор найменш трудомісткий). Частка неоплачуваної праці (сімейної праці) становить близько 77% загальної людської праці у ЄС і є найбільш поширеною формою праці у ЄС за винятком Словаччини, Чеської республіки, Угорщини, Естонії та Болгарії. У цих країнах вклад сімейної праці є нижчим 50%. Середній розмір заробітної плати (погодинна оплата) у ЄС становить 7,2 євро у 2012 році [249]. В Україні станом на 2012 рік - 1,13 євро.

Середній розмір фермерського господарства у ЄС у 2012 році становив 33 га (від 521 га у Словаччині до 3 га на Мальті). В Україні цей показник складає 458,3 га серед сільськогосподарських підприємств. Частка ж орендованої землі складає 54% загального обсягу сільськогосподарських земель. Орендна плата у

ЄС-27 зросла на 15% з 2009 року, від 143 євро до 164 євро за га у 2012 році.

Орендна плата є високою на Канарах (1150 євро) та у Нідерландах (724 євро), проте у Балтійських країнах її рівень є нижчим 30 євро. Величина орендної плати є сильно диференційована в залежності від типу виробництва, яке на них ведеться: у садівництві та винарстві рентна плата є вищою у 8-9 разів, порівняно з розведенням великої рогатої худоби. В Україні у 2012 році її величина коливалася в межах $51,5 \leq x \leq 206,1$ євро.

За показником чистої доданої вартості з розрахунку на одне господарство у країнах ЄС існує значна варіативність: від 167 000 євро у Данії. У середньому по ЄС-27 цей показник становив у 2012 році 30 000 євро. В Україні ж він дорівнює близько 2222,4 євро. Показник чистого поточного прибутку в Україні становить 1656,68 євро, в середньому ж по Європі – 19800 євро.

Один працюючий забезпечує в середньому створення 19 000 євро чистої доданої вартості (ЄС-27), в Україні ж загалом - 6064,58 євро.

У середньому по ЄС-27 середній розмір винагороди у сімейних господарствах на одного працюючого становив близько 12900 євро у 2012 році (Нідерланди – 50 600, Франція – 33 800 євро). У Словенії оплата у сімейних господарствах є найнижчою – 590 євро. З розрахунку на одне селянське господарство в Україні середній розмір винагороди становив 1109,096 євро.

З точки зору витрат, середні витрати фірми у ЄС-27 становили 82700 євро, в Україні – 5702,37 євро. Проміжне споживання складає приблизно 50% всіх витрат. В Україні – 58,3% (амортизація – 2,76%, зовнішні фактори – 14,16%, власні фактори – 24,78%).

У ЄС-27 амортизація та витрати, що відносяться до зовнішніх факторів, складають приблизно кожний 10-12%. Відповідно, власні фактори - 26-30%. Якщо у країнах ЄС -10 та ЄС -15 структура витрат є приблизно однаковою, то у ЄС - 2 проміжне споживання займає меншу частку – 45%, проте на власні фактори припадає близько 34%.

У 2012 році у країнах ЄС найбільший випуск продукції продемонстрували ферми, які займаються розведенням свиней та птахівництвом (281 500 євро на ферму). Найменший ті, що займаються вирощуванням зернових культур –

30 332 євро. Тваринницькі ферми, що спеціалізуються на випасі худоби характеризуються найвищим показником витрат на ферму – 8 100 євро.

Стосовно ж середніх прямих доплат на господарство, ферми, що спеціалізуються на польових культурах, отримали найбільше доплат – 15 300 євро на господарство, випередивши молочне та пасовищне тваринництво (15 200 та 14 600, відповідно). Садівництво отримало найменший обсяг субсидій – 2700 євро на господарство. Найбільш субсидоване господарство (вирощування польових культур) отримало у 5 разів більше допомоги, ніж найменш субсидоване (садівництво). Такі неоднорідності у виплаті субсидій серед господарств є відображенням останніх віянь САП, яка зорієнтована в першу чергу на підтримку розведення худоби та вирощування польових культур. В той же час, господарства, що займаються садівництвом мають значно вищі показники виробництва, ніж ті, що займаються випасом худоби та вирощуванням польових культур.

З огляду на ті виклики, з якими стикаються сільські території, складовими інституційно-правової платформи ефективної реалізації їх потенціалу покликані стати система державних соціальних стандартів та гарантій, доступ до основних державних послуг, розвиток інфраструктури, адміністративно-територіальна організація, функціонування місцевого самоврядування та моделі землекористування (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Інституційно-правова платформа ефективної реалізації потенціалу розвитку сільських територій

Складові платформи	інституційної	Поточна ситуація	Напрями забезпечення
1		2	3
Система державних соціальних стандартів та гарантій		- невиконання, прописаних у законодавстві гарантій; - невідповідність діючих соціальних нормативів реаліям сьогодення тощо	- перегляд діючих гарантій та приведення їх у відповідність до сучасних умов (необхідність прийняття нового Закону України «Про прожитковий мінімум» (чинний від 15.07.99 р. N 966-XIV) тощо
Доступ до основних державних послуг		-складність доступу до інформації; -потребує значних затрат часу; -відсутність інформації щодо процедур та джерел отримання інформації; -наявність корупційної складової тощо	- впровадження технологій електронного урядування; - надання адміністративних послуг із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій тощо

1	2	3
Розвиток інфраструктури	- щільність автомобільних доріг в Україні у 6,6 рази менша, ніж у Франції (відповідно 0,28 та 1,84 км доріг на км ²); - чинним нормам відповідають лише 46% автомобільних мостів і шляхопроводів тощо	- розробка механізмів інвестування в інфраструктуру на основі державно-приватного партнерства (концесія) тощо
Адміністративно-територіальна організація	- незавершеність адміністративно-територіальної реформи; - відсутність об'єктів господарювання (з презентації)	- повсюдна комп'ютеризація; - забезпечення повноти та доступності інформації; - реалізація кадрової політики на місцях тощо
Функціонування місцевого самоврядування	- невизначеність економічної бази розвитку сільських територій; - невідповідність повноважень на місцях потребам території тощо	- розмежування державної та комунальної власності; - наділення низкою повноважень відповідно до тих питань, які потребують вирішення на місцях тощо
Моделі землекористування	- збільшення площі земель, зосереджених в крупних агрохолдингах; - зменшення кількості фермерських господарств; - збільшення площі деградованих земель тощо	- справедливий розподіл доходів; - дотримання агроекологічних вимог тощо

Протягом останніх десятиліть політика розвитку сільських територій вдосконалюється і змінюється в напрямі ефективного вирішення поточних проблем території. Найважливішим питанням сьогодення є окреслення шляхів надання підтримки. Інколи ефективність є тісно пов'язана з інституційними питаннями, такими як координація між різними рівнями державного управління, перехід від державного до більш широкого управління, об'єднання та синергії сільських секторальних політик і координації між сільськими суб'єктами. Територіальний підхід до розвитку сільських територій вирішує питання щодо ефективності, спонукаючи місцевих суб'єктів брати більшу відповідальність за територіальні зміни і створюючи механізм, що дозволяє створювати і управляти напрямом розвитку.

«Принцип субсидіарності» дозволяє краще контролювати процес прийняття рішень на територіальному рівні. Більша територіальна автономія, забезпечена за рахунок передачі повноважень, забезпечує прийняття рішень ближче до місцевого населення. Передача ресурсів і повноважень місцевим державним органам є можливістю для них взяти більшу відповідальність за

територіальні зміни. Ефективна реалізація потенціалу сільських територій крізь призму її складових наведена на рис. 5.25.

Неоднорідність сільських громад дозволяє враховувати системний і інституціональний підходи у вивченні сільської території. Згладжуванню такої неоднорідності мають сприяти заходи державної регіональної політики розвитку сільських територій на основі ефективної реалізації їх потенціалу, зокрема:

- виділення сільських територій як окремого об'єкту державного статистичного спостереження та розробка системи моніторингу їх розвитку;
- залучення сільських громад і сільських громадських інституцій до активної участі у процесі розробки програми розвитку сільських територій. Налагодження партнерських відносин між учасниками формування політики сільського розвитку (урядовими, громадськими організаціями, адміністраціями місцевого рівня тощо) для розробки пріоритетів та конкретних заходів, спрямованих на його розвиток. Ініціатива зверху повинна доповнюватись активною ініціативою знизу, що дозволить знайти адекватні і дієві інструменти впливу на покращення сучасного стану села;
- формування індивідуального підходу до вирішення проблем розвитку кожної конкретної сільської території з врахуванням особливостей її економічного, соціального, екологічного розвитку (потенціалу її розвитку). Визначення критеріїв класифікації сільських територій (за рівнем віддаленості від урбанізованих центрів, за природно-кліматичними особливостями, розвитком інфраструктури, соціальними показниками тощо);
- розробка системи стимулів для залучення представників бізнесу до налагодження нового виробництва на сільських територіях. Створення певних правових, організаційних, фінансових переваг за умови реєстрації підприємства на тій сільській території, на території якої воно займається підприємницькою чи іншою діяльністю. Формування сприятливого інвестиційного клімату на сільських територіях;

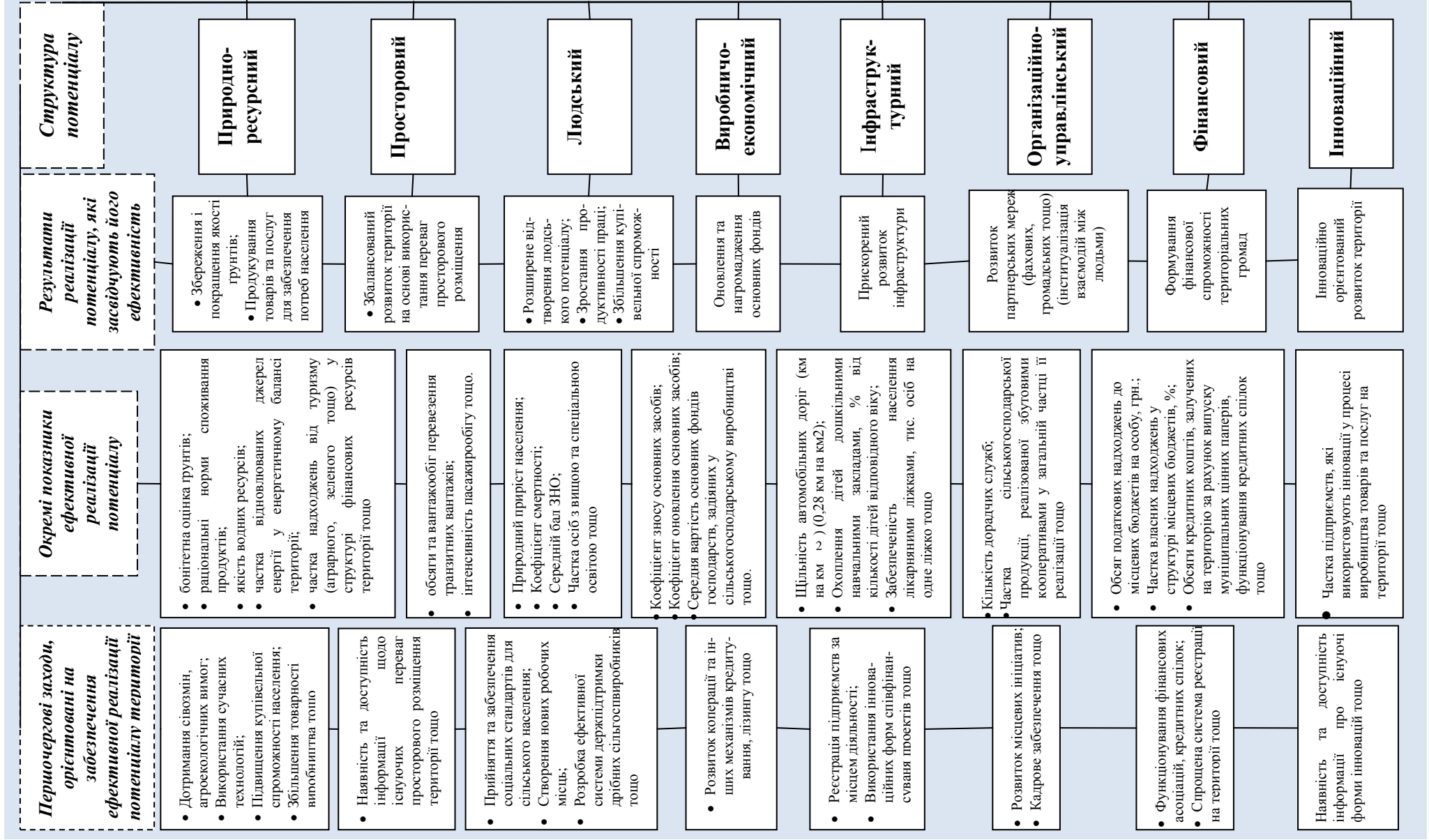

Рис. 5.25. Ефективна реалізація потенціалу сільських територій крізь призму її складових (розроблено автором)

- забезпечення державою виробництва життєво необхідних продуктів харчування (в об'ємі, асортименті і якості, достатніх для максимального забезпечення раціональних норм споживання) з власних ресурсів національної економіки;
- формування ефективно функціонуючого ринку сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, який покликаний забезпечити дохідність виробників сільськогосподарської продукції і розвиток інфраструктури цього ринку;
- забезпечення доступності інформації (створення інформаційних центрів) про ціни на ресурси і вироблену продукцію, існуючий попит і позицію на них, ринки збуту, нові технології виробництва сільськогосподарської продукції тощо;
- проведення комплексу заходів спрямованих на підвищення якості освіти на селі, забезпечення конкурентоспроможності сільських мешканців на ринку праці. Підвищення професійного рівня кадрів, які працюють в органах місцевого самоуправління. Надання пільгових кредитів сільській молоді на отримання середньої професійної чи вищої освіти з його погашенням після закінчення навчання;
- формування системи держзамовлень на створення робочих місць на депресивних сільських територіях;
- здійснення державного регулювання паритету індексу цін на сільськогосподарську продукцію і сировину та продукцію промисловості, яка використовується виробниками сільськогосподарської продукції;
- підтримка експортної діяльності сільськогосподарських та інших підприємств сільських територій з метою підвищення ефективності їх діяльності. Заохочення формування експорту сільськогосподарської продукції з високою часткою доданої вартості: державне стимулювання налагодження виробництва біопалива на основі ріпакової олії, виробництва якісних комбікормів для потреб тваринництва тощо;

- створення мережі регіональних структурних фондів та кредитних установ, які спеціалізуюватимуться на фінансуванні заходів підтримки розвитку сільських територій;
- розробка інструментів і критеріїв підтримки розвитку сільського господарства, які б забезпечили належний контроль якості продукції, модернізацію і технологічне оновлення процесів виробництва, зберігання і транспортування продукції, підвищення продуктивності праці на селі, дотримання екологічних стандартів, збільшили фінансування заходів з розвитку сільських територій. Розробка дієвих програм лізингу, програм компенсації по закупівлі сільгосптехніки тощо;
- формування ефективної та доступної системи страхування ризиків у сільському господарстві;
- формування правового, фінансового, інформаційного базису для популяризації та сприяння розвитку сільського зеленого туризму як вагової складової соціально-економічного відродження села;
- вдосконалення системи земельних відносин спрямоване на подолання існуючої на сьогодні різниці між оціночною і ринковою вартостями землі; посилення земельпорядного контролю. Важливою її складовою є проведення земельного кадастру землі, який передбачатиме створення бази даних про всі земельні ділянки з доступною інформацією, яка включатиме її характеристику, адреси, імена власників, цільове призначення; суворе дотримання екологічних стандартів; заборона на зміну цільового призначення землі; регулювання питань орендної плати за землю та заохочення до довгострокової оренди землі;
- розробка природоохоронної законодавчої бази, посилення адміністративної, кримінальної та майнової відповідальності за спричинену шкоду навколишньому середовищу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

Неефективна система управління розвитком сільських територій лише поглиблює наявні деструктивні процеси на територіях. Досі несформована система моніторингу, прогнозування, планування розвитком територій на різних рівнях і з врахуванням історично сформованих відмінностей потребує побудови моделей розвитку сільських територій, які дозволять системно і комплексно підійти до вирішення накопичених проблем і чітко структурувати управляючі параметри розвитку території.

Неузгодженість та швидкозмінність основоположних нормативно-законодавчих документів, присвячених питанням управління розвитком сільських територій, їх прив'язка до потреб та бачення насамперед тих політичних сил, які на конкретний період часу визначають орієнтири майбутнього розвитку країни, недооцінка та нерозуміння вагомості місця сільських територій у суспільному та загальноекономічному просторі країни, призвели до відсутності сформованої цілісної системи їх управління.

Водночас розробка ефективної системи управління зорієнтована на виконання сільськими територіями їх базових функцій (забезпечення продовольчої безпеки, продукування як сільськогосподарських, так і несільськогосподарських товарів і послуг, а також інших життєво необхідних населенню суспільних благ, надання туристичних та рекреаційних послуг, збереження сільського способу життя та сільської культури, соціальний контроль над територією, збереження біорізноманіття ландшафтів тощо); розширене відтворення населення, зростання рівня і якості його життя; підтримання екологічної рівноваги у біосфері.

Системна модель розвитку сільських територій повинна орієнтуватися насамперед на економічні процеси як на конкретній сільській території, так і за її межами (в регіоні, у суміжних регіонах, державі), які стосуються всіх видів економічної діяльності та враховувати самоорганізуючі та основні напрями адміністративно-управлінських впливів на їх розвиток, і в результаті приводити до цілеспрямованих соціальних перетворень на території.

Управління розвитком сільських територій передбачає розбудову системи інститутів (формальних і неформальних), які дозволять налагодити процеси управління розвитком виробництва, управління ресурсами та управління розвитком територій.

Розвиток сільських територій можна забезпечити лише системним підходом до управління процесами просторового планування території, обґрунтованого економіко-екологічного виробництва, ресурсокористування тощо. Важливими складовими пропонованого підходу є оптимальне управління потенціалом (ефективне використання ресурсів, адаптація потенціалу до змінних умов, управління якістю потенціалу тощо); виробничими процесами; інвестиційною привабливістю сільських територій; екологічними процесами; процесами самоорганізації на сільських територіях; якістю людських ресурсів (популяризація в сільських школах агрономічних знань, знань з управління виробництвом та бізнесом в сільській місцевості, знань з реалізації та вивчення потенціалу сільських територій); зовнішніми зв'язками території для досягнення кращої збалансованості і підвищення ефективності функціонування сільської економіки.

Ефективність управління сільськими територіями здійснює вирішальний вплив на зростання якості життя населення, забезпечення екологічної та продовольчої безпеки, дієвість здійснюваних реформ у всіх сферах суспільного життя країни тощо. Резюмуючи, згідно із синергетичним підходом, основними орієнтирами розвитку будь-якої системи є не жорстке управління з точно поставленими цілями, а підтримання бажаних тенденцій або відведення системи від катастрофи. Відповідно, цілі та орієнтири для суспільства завжди, а зараз особливо, стають важливішими, ніж механізми і системи управління, спрямовані на їх досягнення.

Основні результати проведеного дослідження висвітлені автором у працях: [109, 114, 123, 124, 129, 130, 131, 208, 209, 243].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення важливої науково-прикладної проблеми – обґрунтування теоретико-методологічних засад формування та реалізації потенціалу розвитку сільських територій. Проведене дисертаційне дослідження є підставою для таких висновків:

1. Поняття «сільські території» та підходи до їх класифікації зазнали у світі значних еволюційних змін. Ці зміни відбувались під впливом нових реалій та особливостей регіонального розвитку. Тому використання наявних підходів для дослідження сільських територій України сприятиме їх ефективному розвитку лише за умови врахування всієї специфіки соціально-економічного розвитку сільських територій: високої густоти сільського населення, вагомої частки продукції сільського господарства у ВВП країни, значної частки зайнятих у сільському господарстві, монофункціонального розвитку територій тощо.

2. Проведені дослідження еволюції поняття сільських територій у сучасній вітчизняній насамперед аграрній науці дозволяють окреслити три основні підходи до його визначення: територіально-просторовий, галузевий і функціональний. Однак визначальним у процесі ідентифікації сільської території є не так територіально-просторове визначення сільських територій чи їх сільськогосподарська прив'язка, як їх функціональне значення. Якщо кінцевою метою розвитку сільського господарства є забезпечення продовольчої безпеки країни, а розвитку села – покращення умов життєдіяльності людей, які проживають на його території, тоді метою розвитку сільських територій є зростання якості життя людей шляхом підвищення ефективності функціонування агропромислового сектору, розвитку несільськогосподарських видів діяльності та соціальної інфраструктури за умов збереження та відновлення природних екосистем. При цьому під сільською територією пропонується розуміти складне системне утворення (є підсистемою вищого ієрархічного рівня), внутрішнє середовище якого формують економічна,

соціальна та екологічна підсистеми та яке характеризується цілісністю (єдністю цілей, функцій і структури), автономністю, відносною стійкістю тощо. При цьому розвиток сільської території є цілеспрямованим процесом збалансованого розвитку території, який забезпечує процеси економічно обґрунтованого, екологічно безпечного, соціально орієнтованого розширеного відтворення у сільській економіці, підвищення якості життя сільського населення на основі ефективної реалізації потенціалу сільської території та функціонування дієвих механізмів його нарощування.

3. В умовах інтенсифікації євроінтеграційних процесів в економіці України актуальними є питання зближення та уніфікації підходів до формування та розвитку політики розвитку сільських територій. Європейська практика проведення політики сільського розвитку передбачає її постійний моніторинг на етапах підготовки, у процесі та після їх реалізації. Моніторингові оцінки спрямовані на підвищення якості, ефективності та результативності реалізації програм сільського розвитку. Вони стають уроками для розробки майбутньої політики сільського розвитку шляхом виявлення факторів, які внесли свій вклад в успіх або невдачу реалізації програми, соціально-економічних наслідків і впливу на досягнення пріоритетів європейської спільноти. Оцінка здійснюваної політики сільського розвитку є важливим інструментом вдосконалення процесу її розробки та реалізації.

4. Реалізація політики сільського розвитку базується на взаємодоповнюваності діяльності державних структур і всіх складових розвиненої мережі фінансових і громадських інституцій, професійних, наукових і дорадчих об'єднань, які дотичні до питань забезпечення розумного, сталого та всеохоплюючого сільського розвитку (згідно з новою стратегією «Європа 2020»). Європейська практика завчасної розробки системи заходів на кожний новий програмний період дозволяє забезпечувати ефективність і дієвість пропонувані заходів і досягати поставлених цілей. Такі підходи у формуванні європейської політики сільського розвитку є прикладом для наслідування Україною в напрямі активізації євроінтеграційних процесів і закладення на її теренах основ сталого сільського розвитку.

5. Важливим критерієм ефективності сучасної соціально-економічної політики розвитку сільських територій є відповідність приросту економічного добробуту регіону приросту грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості. Аналіз ефективності сучасної соціально-економічної політики розвитку сільських територій засвідчує невідповідність економічного поступу країни у його впливі на соціальний розвиток території. Така ситуація склалася за наявності передусім серйозних структурних дисбалансів у розподілі доходів від здійснення виробничої діяльності та неефективній діяльності державних інститутів.

Загалом протягом 2000-2012 рр. простежується подібна динаміка індексів обох досліджуваних показників. Особливо чіткою вона є у періоди стрімкого зростання (2005 р.) чи різкого спаду (2009 р.) обох показників. Найбільший розрив між значеннями відповідних показників спостерігався у 2005 р. У цьому році 1% зростання ВРП з розрахунку на одну особу призвело до 1,8% зростання грошових доходів домогосподарств на одну особу. У 2001, 2003, 2006 р. такий розрив у значеннях показників був мінімальним, і розширене відтворення ВВП не забезпечило належного зростання грошових доходів сільських мешканців. За надзвичайно низького рівня життя сільського населення така невідповідність у розвитку економічної та соціальної підсистем лише поглиблює та загострює проблему деградації людського капіталу на сільських територіях.

Сформована роками диференціація в розрізі регіонів стосовно відповідності приросту ВРП і грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості на особу пояснюється не лише рівнем ефективності здійснюваної в регіонах політики соціально-економічного розвитку, але й низкою інших чинників: особливостями структури ВРП кожного регіону (співвідношеннями між секторами економіки, рівнем диверсифікації економіки, частками заробітної плати у структурі витрат на виробництво всіх видів продукції); часткою тіньової економіки в регіоні як додаткового джерела доходів; прикордонним розміщенням територій (зокрема, Чернігівська, Чернівецька, Закарпатська області), у яких прикордонна торгівля і додаткові можливості просторового розміщення сприяють активізації підприємницької діяльності;

різниця у структурі грошових доходів сільських домогосподарств (усталені традиції ведення підсобного господарства) тощо.

Зважаючи на низький рівень розвитку сільської економіки через превалювання її монофункціональності, вищий рівень показника ВРП на одну особу демонструють регіони з більш диверсифікованою економікою та меншою часткою сільського населення.

6. У сучасних умовах розвитку сільських територій є обґрунтованим використання диференційованого підходу до формування політики розвитку сільських територій, який покликаний враховувати потреби та можливості кожної окремої території. Моніторинг ефективності заходів політики сільського розвитку в розрізі виділених типів територій дозволяє оцінити відповідність типів сільських територій поставленим завданням. Алгоритм виділення типів сільських територій при цьому передбачає оцінку потенціалу територій з врахуванням дії внутрішніх та зовнішніх факторів, визначення мети проведення типології, рівень її проведення, побудову системи індикаторів, формування системи показників, вибір методу типології, виділення типів сільських територій та розробка моделей їх розвитку.

7. Розвиток сільських територій залишається і важливим об'єктом державної регіональної політики, вагомою складовою якої є реалізація структурної політики. Дослідження структури ВДВ регіонів України за видами економічної діяльності дозволила класифікувати регіони, виділивши п'ять типів регіонів: аграрні, аграрно-індустріальні, індустріально-сировинні, індустріальні, постіндустріальні.

Здійснений аналіз розвитку сільських територій у розрізі виділених типів регіонів засвідчив неоднорідність у їх розвитку. Кращі показники демографічного розвитку сільських територій демонструють постіндустріальні, аграрно-індустріальні та аграрні регіони. Найзабрудненішими є території регіонів індустріально-сировинного та індустріального типу. Рівень освіченості керівників та спеціалістів у сільському господарстві індустріально-сировинних та індустріальних є суттєво нижчим порівняно з решта регіонами. Також у цих регіонах сформувалась більш монофункціональна модель розвитку сільських

територій. Кращі показники забезпечення освітянськими закладами, закладами культури, бібліотеками, магазинами роздрібною торгівлі та об'єктами ресторанного господарства притаманні саме аграрним та аграрно-індустріальними регіонам. Водночас у сфері медицини вони програють через більшу чисельність сільського населення і високу щільність його проживання.

Ключовим напрямом реалізації державної регіональної політики розвитку сільських територій має стати диверсифікація галузевої структури регіональної економіки в напрямі збільшення частки обробних виробництв, сфери послуг і розвитку нових галузей з врахуванням ресурсного потенціалу відповідних територій. Також політика має забезпечувати максимально ефективне використання наявного ресурсного потенціалу соціально-економічного розвитку територій для забезпечення розширеного відтворення і нарощення ресурсних можливостей.

8. Розвиток таких складних систем, як сільська територія, з погляду синергетики відрізняється нелінійністю і неврівноваженістю внаслідок наявності внутрішніх суперечностей та впливу зовнішнього середовища. Зміни в системі мають насамперед будуватися і керуватися, а не прогнозуватися або плануватися. Системний підхід разом з креативністю, інновацією та самоорганізацією мають вирішальне значення для розробки бажаних і здійснених аттракторів і для управління системою в напрямі досягнення цих станів.

Системний і інституціональний підходи у вивченні сільської території дозволяє враховувати неоднорідність сільських громад. Згладжуванню такої неоднорідності має сприяти механізм партнерства, який забезпечує управління розбіжних і часто суперечливих бачень бажаним і можливим шляхам розвитку на території. Партнерства є свого роду «організаціями – мостами, які з'єднують кордони», чия діяльність спрямована на подолання конфліктів, формування коаліції між зацікавленими сторонами.

9. Базуючись на сучасному адміністративно-територіальному устрої України та законодавчо визначеному розподілі повноважень у сфері земельних відносин, сільську територію в територіальному вимірі можна окреслити

межами адміністративної одиниці села чи селища, до яких долучаються також землі, які на правах приватної власності належать мешканцям відповідної сільської території та земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності відповідної територіальної громади. Відповідно, згідно з адміністративно-територіальним підходом складовими сільської території є її територіальна громада, сільське поселення (село чи селище) з усіма облаштованими на ньому об'єктами житлового, соціального, виробничого призначення і відповідною інфраструктурою та землі і споруди за межами населеного пункту, які згідно з чинним законодавством, належать мешканцям чи всій територіальній громаді певної території.

10. На сучасному етапі розвитку сільських територій саме їх потенціал є визначальним у формуванні моделей їх розвитку. Території мають розвиватися на основі власного потенціалу. Визначальною на сьогодні є неоендегенна модель розвитку сільських територій, згідно з якою сільські території є не ізольованими, а частиною глобалізованого світу, тому дія зовнішніх факторів також має враховуватись. Це означає, що передумовою розвитку на місцевому рівні є побудова локальної інституційної спроможності мобілізувати внутрішні ресурси і впоратися із зовнішніми факторами впливу. Такий підхід передбачає потенційну спроможність території взяти на себе певну відповідальність за забезпечення свого соціально-економічного розвитку.

Характерними ознаками неоендегенного розвитку є зорієнтованість у здійсненні економічної та інших видів діяльності на максимальне збереження благ у межах місцевої території при використанні місцевих ресурсів, зосереджуючись на потребах, можливостях і перспективах розвитку відповідної території.

11. Побудова системних моделей розвитку повинна орієнтуватись насамперед на процеси, які торкаються різних сфер економічної діяльності, і враховувати основні напрями адміністративно-управлінських впливів на їх розвиток і призводити до соціальних перетворень на сільській території.

Доведено, що реалізація моделей розвитку сільських територій дозволяє забезпечувати: оперативною (інтегральною, балансовою, довідковою тощо) інформацією системи прийняття рішень; ефективне використання ресурсної бази сільських територій; максимальну прибутковість суб'єктів господарювання та високий рівень забезпечення населення у сільськогосподарській продукції; фінансову самодостатність розвитку громад за рахунок розвитку всіх видів економічної діяльності; зайнятість населення шляхом створення нових робочих місць у перспективних сферах розвитку сільської території; розробку та реалізацію соціально-економічних програм розвитку сільських територій на всіх рівнях.

12. Управління розвитком сільських територій передбачає оцінку поточного стану території, вибір інструментів для регулювання розвитку території; визначення напрямів підвищення інвестиційної привабливості території, забезпечення спеціалізації та комплексності розвитку території. Процес управління покликаний передусім сприяти підвищенню якості життя сільського населення.

Оцінка якості життя здійснюється на основі інтегрування оцінок усіх сфер життєдіяльності людини. Характер і напрям їх впливу на формування середовища її проживання є різним. Тому забезпечення високої якості життя сільського населення можливе за умови ефективного використання потенціалу сільської території, зорієнтованого на забезпечення збалансованого висхідного розвитку сільських територій. Передумовою такого розвитку сільських територій є цілеспрямована політика їх розвитку, базована на промоції їх ендogenous потенціалу та конкурентних переваг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амбросенко О. П. Забезпечення комплексного розвитку сільських територій (на прикладі Житомирської області) [Електронний ресурс] / О.П. Амбросенко. – Режим доступу : <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>.
2. Барановський М. Депресивність сільських територій України: методи оцінки, регіональні відмінності та шляхи їх подолання / М. Барановський // Економіка України. – 2010. – № 11. – С. 57-69.
3. Барановський М. Комплексна типологія сільських територій України [Електронний ресурс] / М. Барановський. – Режим доступу : <http://www.guds.gov.ua>.
4. Бойко Є.І. Концептуальні підходи до прогнозування розвитку сільських територій / Є.І. Бойко // Регіональна економіка. – 2011. – № 2. – С. 7-15.
5. Бойко Є.І. Оцінка сучасного стану розвитку сільських територій Карпатського регіону / Є.І. Бойко, Х.М. Притула // Економіст. – 2011. – № 5. – С. 33-36.
6. Борщевський В.В. Перспективи становлення ефективного агробізнесу на сільських територіях України / В.В. Борщевський, Х.М. Притула, В.Є. Крупін // Регіональна економіка. – 2012. – № 3(65). – С. 25-33.
7. Борщевський В.В. Розвиток сільських територій в контексті реалізації євроінтеграційної політики України / В.В. Борщевський, Х.М. Притула // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сб. науч. трудов. – Донецк: ДонНУ, 2012. – С. 56-60.
8. Валентинов В.Л. Організаційна легітимність як фактор сільського розвитку / В.Л. Валентинов // Економіка АПК. – 2005. – № 10. – С.126-131.
9. Величко А.Є. Розвиток сільських територій Дніпропетровської області / А.Є. Величко, В.В. Мареніченко, А.О. Гелетій // Розвиток сільських територій. Організаційно-правові форми в сільському господарстві [Текст] : зб.

наук. праць економістів-аграрників / [за заг. ред. д.е.н., проф. Музики П.М.].

– Львів, 2013. – 472 с.

10. Вовлечение населения в развитие сельских территорий / О.И. Пантелеева [и др.]; под. ред. Пантелеевой О.И. Серия обучающих пособий «RUDECO Переподготовка кадров в сфере развития сельских территорий и экологии». – М., 2012. – 116 с.

11. Вороновский Г.К. Генетические алгоритмы, искусственные нейронные сети и проблемы виртуальной реальности / Г.К. Вороновский, К.В. Махотило, С.Н. Петрашев. – Х.: ОСНОВА, 1997. – 112 стр.

12. Вплив створення поглибленої та всеохоплюючої ЗВТ між ЄС та Україною на торгівлю сільськогосподарськими товарами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/publications/News/2013/PolPap_01-2013_DCFTA_ukr.pdf.

13. Гаврилова Т.В. Территориальная дифференциация качества жизни населения Ставропольского края [Электронный ресурс] / Т.В. Гаврилова. – Режим доступа : <http://www.cckiev.com.ua>.

14. Галузева програма соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельний проект «Нова сільська громада») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

15. Ганначенко С.Л. Інноваційні ресурсозберігаючі технології в землеробстві / С.Л. Ганначенко // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 99-103.

16. Гончаренко І.В. Ретроспектива формування сільських територій регіонів України / І.В. Гончаренко // Регіональна економіка. – 2008. – № 3. – С. 204-209.

17. Городенко С.В. Розвиток українського села і сільських територій: проблеми і перспективи [Електронний ресурс] / С.В. Городенко. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua.

18. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: учебник для ВУЗов / А.Г. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.

19. Гришина И.В. Качество жизни населения регионов России: методология исследования и результаты комплексной оценки [Электронный

ресурс] / И.В. Гришина, А.О. Польшев, С.А. Тимонин. – Режим доступа : <http://publications.hse.ru>.

20. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62-70.

21. Гурєєв В.М. Удосконалювати правові засади управління регіональною економікою / В.М. Гурєєв // Регіональна економіка. – 1996. – № 1-2. – С. 30.

22. Дабахова Е.Б. Методические подходы к оценке ресурсного потенциала сельских территорий [Электронный ресурс] / Е.Б. Дабахова, М.Б. Дабахов, В.И. Титова. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-podhody-k-otsenke-resursnogo-potentsiala-selskih-territoriy>.

23. Давыдянц Д.Е. Оценка качества жизни человека [Электронный ресурс] / Д.Е. Давыдянц. – Режим доступа : <http://www.hse.ru/data/575/880/1219/journal4.1-8.pdf>.

24. Дербенцев В.Д. Когнітивні карти та їх застосування для моделювання туристично-рекреаційної системи Кримського регіону [Електронний ресурс] / В.Д. Дербенцев, А.В. Грабарев. – Режим доступу : <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/372/1/Derbentsev.pdf>.

25. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

26. Дорогунцов С. Устойчивость развития эколого-экономического потенциала Украины и ее регионов / С. Дорогунцов, А. Федорищева // Экономика Украины. – 1996. – № 7. – С. 7-12.

27. Еволюція Спільної Аграрної Політики ЄС: Наслідки для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/.../U2_ukr.pdf.

28. Егоров В.В. Прогнозирование национальной экономики : [учеб. пособие] / В.В. Егоров, Г.А. Парсаданов. – М. : Инфра-М, 2001. – 184 стр.

29. Единая аграрная политика Европейского Союза – путь становления и принципы функционирования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.iamo.de/fileadmin/institute/pub/dp92.pdf>.

30. Екологічний атлас Львівщини / За ред. Б.М. Матолича/ Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Львівській області, 2007. – 69 с.

31. Єрмоленко В.М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій» / В.М. Єрмоленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/2456/8>.

32. Забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України на внутрішньому і зовнішньому ринках : наукова доповідь / [Трегобчук В.М., Пасхавер Б.Й., Бородіна О.М. та ін.]; за ред. акад. УААН В.М. Трегобчука, чл.-кор. УААН Б.Й. Пасхавера. – К. : Ін-т економіки та прогнозування, 2007. – 260 с.

33. Закон України «Конституція України» від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

34. Закон України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» від 23 грудня 2004 р. № 2285-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

35. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 р. №71-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/71-19/>.

36. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. №280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

37. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. №2982-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

38. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» (Постанова ВР від 16 червня 1992 р. №2457-ХІІ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>.

39. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

40. Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

41. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 р. № 2850-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

42. Заставний Ф.Д. Географія України; у двох книгах. – Львів: Світ, 1994. – 355 с.

43. Зацерковний В.І. Аналіз можливості підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва при застосуванні геоінформаційних технологій у задачах управління [Електронний ресурс] / В.І. Зацерковний, С.В. Кривоберець. – Режим доступу : <http://www.vistnic.stu.cn.ua/index.pl?task=arcl&j=26&id=25>.

44. ЗВІТ про стан продовольчої безпеки України у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.kmu.gov.ua>file/link/218867/file/zvit.doc>.

45. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

46. Зінчук Т.О. Принади сільських територій: новий теоретико-методологічний підхід чи забута потреба сільського розвитку? / Т.О. Зінчук, Н.М. Куцмус // Сталий розвиток економіки. – 2012. – № 1 (11). – С. 155-161.

47. Зинчук Т. Политика развития села: интегрированный подход / Т. Зинчук, Н. Куцмус [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.baitas.lzuu.lt/~mazylis/julram/17/127.pdf>.

48. Игра в сахар [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.agroua.net>.
49. Иконникова О.В. Основные подходы к определению понятия «устойчивое развитие сельских территорий» / О.В. Иконникова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru>.
50. Калугина З.И. Контуры будущего сибирской деревни / З.И. Калугина, О.П. Фадеева // Регион: экономика и социология. – 2006. – № 4. – С. 11-17.
51. Кизилев А.И. Качество жизни в современной Украине: основные тренды изменений в постсоветское время / А.И. Кизилев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.hitt-cis.net/wp-content/uploads/2011/10/ASN_Kizilov.pdf.
52. Киселев С.В. Сельская экономика / С.В. Киселев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://bookb.net/book_selskaya-ekonomika.
53. Киселёва Н.Н. Адаптивное управление социально-экономическим развитием сельских территорий Северо-Кавказского федерального округа / Н.Н. Киселёва, А.А. Орлянская, А.Р. Сулиманов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rae.ru>.
54. Ковтун Б.А. Стратегирование социально-экономического развития сельских территорий / Б.А. Ковтун, В.Н. Папело, А.И.Терновой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rae.ru>.
55. Ковязіна К.О. Щодо удосконалення Закону України «Про прожитковий мінімум» / К.О. Ковязіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/1642/#_ftnref12.
56. Когнитивный анализ как метод построения прогнозов социально-экономических процессов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.market-journal.com/problemieco/45.html>.
57. Конструктивно-географические основы рационального природоиспользования в Украинской ССР. Теоретические и методологические исследования / [Маринич А.М., Горленко И.А., Руденко Л.Г. и др.] ; отв. ред. Маринич А.М., Паламарчук М.М. АН УССР. Отделение географии Института геофизики им. С.И. Субботина. – К. : Наук. Думка, 1990. – 94 с.

58. Концепція сталого розвитку сільських територій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/apk?nid=14008>.
59. Концепция устойчивого развития сельских территорий Российской Федерации на период до 2020 года (утверждена Распоряжением Правительства РФ от 30.11.2010 № 2136-р) // Собрание законодательства РФ. – 2010. – № 50. – Ст. 6748.
60. Костирко І.Г. АПК України: стан та шляхи реформування / І.Г. Костирко, Т.І. Топішко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eprints.oa.edu.ua/1022/1/APK.pdf>.
61. Костирко І. Моделювання сільського розвитку [Електронний ресурс] / І. Костирко, Т. Гром'як. – Режим доступу : <http://www.ierpc.org>.
62. Кочемировська О. Регулювання зайнятості сільського населення в умовах реформування аграрного сектору України / О. Кочемировська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1107/>.
63. Кулаєць М.М. Інноваційна діяльність в аграрній сфері / М.М. Кулаєць, М.Ф. Бабієнко, П.А. Лайко, О.Д. Витвицька // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 100-107.
64. Лаврухина Е.А. Качество жизни сельского населения: подходы к измерению / Е.А. Лаврухина // Вопросы статистики. – 2012. – № 1. – С. 29-33.
65. Лаврухина Е.А. Социальные ресурсы развития сельских территорий Российской Федерации (социологический анализ) : автореф. дис. ... докт. социол наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Е.А. Лаврухина; Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. – Москва, 2013. – 39 стр.
66. Лісове господарство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ekoinform.com.ua>.
67. Лукаш О.А. Науково-практичні аспекти застосування методу гравітації в економіці / О. А. Лукаш // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 4. – С. 179-185.

68. Максимова Т.С. и др. Моделирование социально-экономического развития региона / Т.С. Максимова. – Луганск, 2001. – 139 стр.
69. Малік М.Й. До питання сталого розвитку сільських територій / М.Й. Малік // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 51–58.
70. Малік М.Й. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та еколого – безпечного агропромислового виробництва / М.Й. Малік, М.А. Хвесик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eapk.org.ua_01.pdf.
71. Малярець Л.М. Методологія формування модельного базису опису соціально-економічних систем : автореф. дис. д-ра економ. наук : спец. 08.00.11 «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці» / Л.М. Малярець; Харківський національний економічний університет. – Харків, 2008. – 37 с.
72. Медолазов А.С. Приоритеты социально-экономического развития сельских муниципальных образований орловской области / А.С. Медолазов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru>.
73. Мельник Л.Г. Фундаментальные основы развития. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2003. – 228 стр.
74. Методы обоснования программ устойчивого развития сельских территорий: монография / под ред. В.И. Фролова; СПб. гос. архит.-строит. ун-т. – СПб., 2011. – 464 стр.
75. Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.idss.org.ua.
76. Методика оценки качества жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.sops.ru.
77. Мерзлов А.В. Сельское хозяйство и маркетинг сельских территорий / А.В. Мерзлов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.myshared.ru>.
78. Меренкова И.Н. Диверсификация экономики как предпосылка перехода к полифункциональной модели устойчивого развития сельских территорий / И.Н. Меренкова // Вестник Орел ГАУ. – 2011. – № 5(32). – С. 52-56.

79. Миллер В.В. Землеустройство в системе управления сельскими территориями Федеративной Республики Германии: автореф. дисс. ... канд. эконом. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / В.В. Миллер; ФГОУ ВПО «Государственный университет по землеустройству». – Москва, 2010. – 22 стр.

80. Миренкова Г.В. Методология оценки устойчивости регионального развития сельских территорий / Г.В. Миренкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.belal.by/vesti/pdf/20100409.pdf>.

81. Мищенко И.В. Основные факторы устойчивого развития сельских территорий / И.В. Мищенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://izvestia.asu.ru>.

82. Мищенко И.В. Пространственные аспекты устойчивого развития сельских территорий / И. В. Мищенко // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 3(19). – С. 95-102.

83. Моделирование систем. Когнитивные подходы к решению задач [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.modelling-ru.info>.

84. Моніторинг показників енергоефективності за I півріччя 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sae.gov.ua/.../plany.../monitoryng-1-2011.doc>.

85. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 22 серпня 2013 р. № 508 «Про затвердження Порядку нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

86. Одинцова А.В. Пространственная экономика в работах представителей французской школы регуляции / А.В. Одинцова // Пространственная экономика. – 2011. – № 3. – С. 56-70.

87. Олейникова И.Н. Воспроизводственный процесс в системе региональной экономики: инновационная составляющая и механизм управления (структурный аспект) : автореф. дисс. ... д-ра экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление» / И.Н. Олейникова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.economy-lib.com>.

88. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні : аналіт. доп. / В.М. Русан, О.В. Собкевич, А.Д. Юрченко. – К. : НІСД, 2012. – 31 с.

89. Оцінка земель сільськогосподарського призначення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dazru.gov.ua/hroshova-otsinka-zemel/otsinka-zemel-s-h-pryznachennia.html>.

90. Павліха Н.В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія, досвід: монографія. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 380 с.

91. Павлов О. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження / О. Павлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.

92. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : монографія / О.І. Павлов. – Одеса : Астропринт. – 2009. – 344 с.

93. Павлов О.І. Сільський розвиток та розвиток сільських територій / О.І. Павлов // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 7. – С. 17-20.

94. Павлов О.І. Сільські урбанізовані зони і ареали як специфічний об'єкт функціонування та управління / О.І. Павлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.guds.gov.ua>.

95. Павлов О.І. Теоретико-методологічні засади сучасної парадигми управління сільськими територіями / О.І. Павлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.

96. Павлов О.І. Формування системи управління розвитком сільських територій / О.І. Павлов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>.

97. Паламарчук М.М. Соціальне районування України як основа її адміністративно-територіального устрою // Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму інтересів регіону та держави: Тези допов. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1994. – С. 5-6.

98. Панкрухин А.П. Муниципальное управление : маркетинг территорий / А. П. Панкрухин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com>.

99. Поліщук М.Є. Зміни середньої очікуваної тривалості життя в Україні за останні 50 років як показник ефективності охорони громадського здоров'я / М.Є. Поліщук, К.С. Красовський, Т.І. Андреева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua>.

100. Попова О. Місцеве самоврядування: вивихи реформ (Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – №21) / О. Попова, О. Бородіна, І. Прокопа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua>.

101. Попович И.В. Методика экономических исследований в сельском хозяйстве / И.В. Попович // Учебн. пособие для экон. специальностей с.-х. вузов. Изд. 3-е, перераб. – М. : «Экономика». – 1977. – 224 с.

102. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К. : Наук.думка, 1993. – 93 с.

103. Посібник із розробки єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua>.

104. Постанова Кабінету Міністрів України «Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року» від 19 вересня 2007 р. № 1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

105. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 213 «Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

106. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2012 р. № 164 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uapravo.net/akty/pravovosnovni/akt8trne4v.htm>.

107. Потенціал України та його реалізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://icps.com.ua/pub/files/48/55/ICPS%20UKR%20report.pdf>.

108. Притула Х.М. Аналіз ресурсного потенціалу сільських територій / Х.М. Притула // Вісник Львівської державної фінансової академії. – 2011. – № 20. – С. 161-168.

109. Притула Х.М. Деякі аспекти оптимізації використання земельних ресурсів Карпатського регіону / Х.М. Притула // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональні проблеми управління природокористуванням : зб. наук. праць. – Львів : ІРД НАН України, 2010. – Вип. 2 (82). – С. 130-140.

110. Притула Х.М. Ефективна реалізація потенціалу сільської території як основа системного розвитку / Х.М. Притула // Економічна та продовольча безпека України. – 2013. - № 1. – С. 44 -51.

111. Притула Х.М. Європейська практика ідентифікації та класифікації сільських територій / Х. М. Притула // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2011. – Вип. 3 (60). – С. 94-99.

112. Притула Х.М. Інвестиційний потенціал сільського господарства України (на прикладі Карпатського регіону) / Х.М. Притула // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Інвестиційна привабливість регіону та механізми її забезпечення : зб. наук. праць. – Львів : ІРД НАН України, 2010. – Вип. 3 (83). – С. 301-311.

113. Притула Х.М. Інноваційний розвиток сільськогосподарського виробництва в контексті розвитку сільських територій / Х.М. Притула // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Актуальні проблеми регіонального розвитку : зб. наук. праць. – Львів : ІРД НАН України, 2012. – Вип. 6 (98). – С. 307-316.

114. Притула Х.М. Інституційні засади розвитку сільських територій України в контексті євро інтеграційних процесів / Х.М. Притула // Наукові праці Науково-дослідного фінансового інституту : зб. наук. праць. – Київ : ДННУ «Академія фінансового управління», 2012. – Вип. 4 (61).– С. 190-193.

115. Притула Х.М. Інтенсифікація процесів реструктуризації регіональної економіки як передумова збалансованого розвитку сільських територій / Х.М. Притула // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Пріоритети та механізми соціально-економічного розвитку сільських територій : зб. наук. праць. – Львів : ІРД НАН України, 2013. – Вип. 6 (104). – С. 140-149.

116. Притула Х.М. Класифікація сільських територій у контексті формування пріоритетів їх розвитку: регіональні акценти / Х.М. Притула // Економіка АПК. – 2013. – № 9. – С. 71-78.

117. Притула Х.М. Комплексний розвиток агропромислового виробництва і сільських територій як запорука забезпечення продовольчої безпеки країни / Х.М. Притула, Я.Я. Пушак // Вісник Харківського національного аграрного університету : зб. наук. праць. – Харків, 2011. – № 7. – С. 112–122.

118. Притула Х.М. Моделювання розвитку сільських територій як складних соціально-економічних систем / Х.М. Притула // Управління розвитком : зб. наук. праць. – Харків : ХНЕУ, 2011. – № 5 (102). – С. 223-224.

119. Притула Х.М. Особливості диференціації розвитку сільських територій Львівської області / Х.М. Притула // Соціально-економічні дослідження у перехідний період. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України : зб. наук. праць. – Львів : ІРД НАН України, 2011. – Вип. 6 (92). – С. 118-124.

120. Притула Х.М. Особливості ідентифікації сільських територій України в умовах чинної адміністративно-територіальної системи / Х.М. Притула // Регіональна економіка. – 2014. – № 3. – С. 162 – 170.

121. Притула Х.М. Особливості розвитку сільських територій Карпатського регіону / Х.М. Притула; НАН України. Ін-т регіональних досліджень; [наук. ред. Є.І. Бойко]. – Львів, 2010. – 61 с.

122. Притула Х.М. Проблеми розвитку ресурсного потенціалу сільських територій (на прикладі Золочівського та Старосамбірського районів Львівської області) / Х.М. Притула // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. – Спец. вип. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи : у 2-х ч. – Ч. 1. – К. : КНЕУ, 2011. – С. 495-504.

123. Притула Х.М. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-аналітична доповідь / В.В. Борщевський, Х.М. Притула, В.Є. Крупін [та ін.]; НАН України. Ін-т регіональних досліджень; [наук. ред. В.В. Борщевський]. – Львів, 2011. – 60 с.

124. Притула Х.М. Проблеми фінансової самодостатності сільських територіальних громад / Х.М. Притула // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Управління фінансовими ресурсами регіону : зб. наук. праць. – Львів : ІРД НАН України, 2011. – Вип. 3 (89). – С. 244-249.

125. Притула Х.М. Проблеми формування державної політики розвитку сільських територій України / Х.М. Притула // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2011. – Вип. 9 (50). – С. 186-191.

126. Притула Х.М. Ризики прогнозування розвитку сільських територій / Х.М. Притула, Ю.Р. Злидник // Організаційно-економічні та правові проблеми розвитку сільського господарства та сільських територій: зб. наук. допов. та стат. Ювіл. вид-ня / За ред. проф. Ю. Губені та проф. С. Матковського. – Львів : вид-во НВФ ТзОВ «Українські технології», 2012. – С. 434-440.

127. Притула Х.М. Роль і місце сільських територій в сучасній економічній політиці держави / Х.М. Притула // Регіональна економіка. – 2010. – № 3 (57). – С. 37-46.

128. Притула Х.М. Руральність території як вагомий чинник її соціально-економічного розвитку / Х.М. Притула // Інноваційна економіка. – 2011. – № 5. – С. 300-303.

129. Притула Х.М. Соціально-економічний розвиток сільських територій: регіональний вимір : монографія / Х.М. Притула. – Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2015. – 355 с.

130. Притула Х.М. Сучасні тенденції розвитку сільських територій України та економічно розвинених країн: порівняльний аналіз / Х.М. Притула, В.Є. Крупін // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.11. – С. 335-345.

131. Притула Х.М. Управління розвитком сільських територій / Х.М. Притула // Інвестиційно-інноваційні засади розвитку національної економіки в ринкових умовах : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 24-25 квітня 2015 р. / Ред. кол.: Лендел М.А. (гол.ред.) [та ін.]. – Ужгород - Мукачево : вид-во «Карпатська вежа». – С. 345-347.

132. Притула Х.М. Формування пріоритетних напрямів розвитку прикордонних сільських територій Львівської області // Х.М. Притула, М.А. Бас, Ю.Р. Злидник, В.Є. Крупін // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізми ефективного розвитку прикордонних територій : зб. наук. праць. – Львів : ІРД НАН України, 2014. – Вип. 6 (110). – С. 3-10.

133. Притула Х.М. Якість життя населення як основна детермінанта розвитку сільських територій /Х.М. Притула // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Регіональна політика в Україні: сучасний стан та шляхи активізації : зб. наук. праць. – Львів : ІРД НАН України, 2014. – Вип. 3 (107). – С. 408-417.

134. Проект Закону України «Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості» від 7 квітня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

135. Проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

136. Проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

137. Проект Закону України «Про сільське господарство» від 10 серпня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

138. Проект Концепції сталого розвитку сільських територій від 11 липня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

139. Прокопа І. Депресивні сільські території: методичні засади вивчення / І. Прокопа, О. Попова // Економіка України. – 2007. – № 8. – С. 61-70.

140. Прокопа І. Депресивність аграрних територій: український вимір / І. Прокопа, Л. Шепотько // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 59-66.

141. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І. Прокопа // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 50-59.

142. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І.В. Прокопа // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 48-51.

143. Пугачева Е.Г. Синергетический подход к исследованию социально-экономических систем / Е.Г. Пугачева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cdn.scipeople.com>.

144. Пчелинцев О.С. Региональная экономика в системе устойчивого развития. – М. : Наука, 2004. – 258 с.

145. Радченко В.П. Концепция интегрированного маркетинга сельской территории / В.П. Радченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cyberleninka.ru>.

146. Радченко В.П. Концепция интегрированного маркетингового регулирования села / В.П. Радченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cyberleninka.ru>.

147. Радченко В.П. Маркетинг сельских территорий в системе территориального управления: принципы, инструментальный аппарат : автореф. дисс. ... докт. эконом. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / В.П. Радченко. – Ростов н/Д, 2011. – 40 стр.

148. Регіональна політика: методологія, методика, практика / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Редкол.: відповідальний редактор академік НАН України М.І. Долішній. – Львів, 2001. – 719 с.

149. Регіональна політика: правове регулювання. Світовий та український досвід / Василь Куйбіда, Анатолій Ткачук, Тетяна Забуковець-Ковачич; за заг. ред. Р.Ткачука. – Київ: Леста, 2010. – 224 с.

150. Региональное развитие: опыт России и Европейского Союза / Рук. авт. колл. и отв. ред. А.Г. Гранберг. – М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2000. – 435 с.

151. Ринок сільськогосподарської техніки: проблеми становлення / [В. П. Яковенко, Я. К. Білоусько, Г. М. Підлісецький та ін.]; за ред. Г. М. Підлісецького. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 220 с.

152. Робертс Фред С. Дискретные математические модели с приложениями к социальным, биологическим и экологическим задачам / Фред С. Робертс. – Москва : «Наука», 1986. – 494 стр.

153. Розвиток сільських територій (стан, проблеми, перспективи) / Є. І. Бойко, І. Р. Залуцький, Х. М. Притула [та ін.]; НАН України. Ін-т регіональних досліджень; [наук. ред. Є.І. Бойко]. – Львів, 2011. – 61 с.

154. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року» від 3 лютого 2010 р. № 121-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

155. Романенко В.Ю. Комплексная система создания образа города средствами территориального маркетинга / В.Ю. Романенко, В.Ю.Черкасова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vestnik.uara.ru>.

156. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П.Т. Саблук // Вісник аграрної науки. – 2006. – № 5. – С. 21-23.

157. Сава А.П. Сільські території в контексті забезпечення економічного розвитку аграрного сектору: понятійно-категорійний апарат / А.П. Сава // Розвиток сільських територій. Організаційно-правові форми в сільському

господарстві [Текст] : зб. наук. праць економістів-аграрників / [за заг. ред. д.е.н., проф. Музики П.М.]. – Львів: СПОЛОМ, 2013. – 472 с. – С. 369-384.

158. Сайганов А.С. Состояние и перспективы социально-экономического развития сельских территорий в республике Беларусь / А.С.Сайганов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cyberleninka.ru>.

159. Сало І.С. Сценаріотехніка в прогнозуванні / І.С. Сало [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Table/230606/sbirnyk.htm>.

160. Симоненко В.К. Українське Причорномор'я : монографія / В.К. Симоненко. – К. : Вища школа, 1996. – 271 с.

161. Сищук О. Що робити з «матрьошками»? / О. Сищук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3006>.

162. Сельское развитие в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http://www.eastagri.org/publications/pub_docs/Mantino.pdf.

163. Сембай І.В. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / І.В. Сембай. – Львів, 2008. – 20 с.

164. Славов В.П. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій / В.П. Славов, О.В. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 9. – С. 68–71.

165. Смолінський М. Програма ЄС «Горизонт 2020» для українських науковців та викладачів / М. Смолінський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/calendar/264600.html>.

166. Сорока К.О. Основи теорії систем і системного аналізу / К.О. Сорока [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eprints.kname.edu.ua>.

167. Соціально-економічна географія України: навч. посібник / За ред. проф. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 608 с.

168. Спиридонов С.П. Индикаторы качества жизни и методологии их формирования / С.П. Спиридонов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2010/04/31.pdf>.

169. Статистичний щорічник Львівської області за 2013 рік. Державна служба статистики України / За ред. С. І. Зимовіної / у 2-х ч. Ч. 1. – Львів: головне управління у Львівській області, 2014. – 368 с.

170. Статистичний щорічник України за 2013 рік. Державна служба статистики України / за ред. О. Осауленка. – К., 2014. – 533 с.

171. Стовба Е.В. Применение методов кластерного анализа при разработке стратегии развития сельских территорий (на примере республики Башкортостан) / Е.В. Стовба // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 1. – С. 233-237.

172. Сучасний адміністративно – територіальний устрій в Україні: перспективи реформування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nads.gov.ua>.

173. Теорії просторової економіки як наукові джерела регіонального управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/19750724/ekonomika/naukovi_pidhodi_regionalnogo_upravlinnya.

174. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 376 с.

175. Торопов Д. Комплексный подход к решению задач социально-экономического развития сельских территорий / Д. Торопов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.institutiones.com>.

176. Третьяк А.М. Розвиток сільських територій як один з пріоритетів економічної політики держави / А.М. Третьяк, В.М. Другак // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 7. – С. 71-74.

177. Тумсоев А.Б. Совершенствование системы социально-экономического развития сельских территорий республики Дагестан / А.Б. Тумсоев // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2011. – № 4. – С. 39-57.

178. Тумсоев А.Б. Социально-экономическое развитие сельских территорий региона (на примере Республики Дагестан) : автореф. дис. ... канд. эконом. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / А.Б. Тумсоев; Дагестанский государственный университет. – Махачкала, 2012. – 22 с.

179. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>.

180. Указ Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98 «Концепція адміністративної реформи в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/810/98/page>.

181. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР» від 12 березня 1981р. №1654-Х [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws>.

182. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.]; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2012. – 56 с.

183. Украинский В.Н. Проблемы развития сельских территорий / В.Н. Украинский // Пространственная экономика. – 2011. – № 4. – С. 160-167.

184. Украинский В.Н. Французская пространственная экономика: от промышленных округов до полюсов конкурентоспособности / В.Н. Украинский // Пространственная экономика. – 2011. – № 3. – С. 71-99.

185. Управление биологическими ресурсами сельских территорий / А.В. Емельянов [и др.]; под ред. А. Шверк [и др.]. Пер. Д.М. Грицков. Серия обучающих пособий «RUDECO Переподготовка кадров в сфере развития сельских территорий и экологии». – М., 2012. – 124 с.

186. Управление земельными ресурсами [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=515472>.

187. Управление развитием сельских муниципальных образований в аспекте экономического взаимодействия отраслей : монография / под. ред. А.М. Елисеева. – Томск : Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2011. – 120 с.

188. Уркевич В.Ю. Про категорію «сталій розвиток сільських територій» / В.Ю. Уркевич // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Біла Церква, 21-22 травня 2010 р. – Біла Церква : БНАУ, 2010. – С. 24-26.

189. Ускова Т.В. Управление устойчивым развитием региона : монография / Т.В. Ускова. – Вологда : ИСЭРТ РАН, 2009. – 355 с.

190. Устойчивое использование водных ресурсов на сельских территориях / Лариса Гниломедова [и др.]. Серия обучающих пособий «RUDECO Переподготовка кадров в сфере развития сельских территорий и экологии». – М., 2012. – 146 с.

191. Федеральный закон РФ от 6 октября 2003 г. № 131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2003/10/08/zakonsamouprav.html>.

192. Цінова ситуація та вплив держави на ціноутворення в аграрному секторі України. Проект «Аграрна політика для людського розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://undp.org.ua>.

193. Циплакова Е.М. Управление земельными ресурсами территории, направленное на максимизацию социально-экономического эффекта / Е.М. Циплакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru>.

194. Чайка В.П. Устойчивое многофункциональное развитие сельских территорий: межотраслевые взаимодействия / В.П. Чайка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cyberleninka.ru>.

195. Шевцов А. Нетрадиційні та відновлювані джерела енергії в Україні у світлі нових європейських ініціатив / А. Шевцов, М. Земляний, Т. Рязова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.old.niss.gov.ua/Monitor/november08/2.htm>.

196. Шнипер Р.И. Регион: экономические методы управления. – Новосибирск : Наука, 1991. – 320 с.

197. Шпикуляк О.Г. Розвиток інститутів інноваційної діяльності в аграрній сфері: теоретичний аспект / О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 131-138.

198. Щодо удосконалення методики визначення споживчого кошику: Аналітична записка НІСД [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://consumerunion.com.ua>.

199. Югас Е.Ф. Розширення несільськогосподарського сегмента економіки – об'єктивна основа розвитку трудового потенціалу села / Е.Ф. Югас, В.П. Мікловда // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – Вип. 3. – Хмельницький, 2007. – С. 151–154.

200. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3-10.

201. Якуба К.І. Трудовий потенціал сільських територій / К.І. Якуба // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 6. – С. 73-75.

202. A comparative study of typologies for rural areas in Europe [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www-sre.wu-wien.ac.at>.

203. A typology of rural areas in Europe [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.nordregio.se>.

204. Ambrosio-Albala Mateo. The new theoretical paradigm of rural development: theoretical foundation from systems and institutional theories / Mateo Ambrosio-Albala, Johan Bastiaensen [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.academia.edu>.

205. Annual Work Programme 2012 [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/app_templates/filedownload.cfm?id=5F030B24-C4D0-7739-F2F5-126FD15E07A0.

206. Approaches to Rural Typology in the European Union [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.hutton.ac.uk/sites/default/files/files/approaches%20in%20rural%20typology-20andrew%27s%20article.pdf>.

207. Assembly of European Regions (AER) [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/networks-and-networking/eu-organisations/en/assembly-of-european-reagions_en.cfm.

208. Borshchevskiy V. Agribusiness development in the context of competitive environment formation in rural areas: regional aspects / V. Borshchevskiy, K. Prytula, V.Krupin // Efficiency in Business. – Siedle University of Natural Sciences and Humanities. – Siedlce, 2012. – P. 71-86.

209. Borshchevskiy V. Formation of competitive advantages for rural territories (the case of Lviv region of Ukraine) / Viktor Borshchevskiy, Khrystyna Prytula, Vitaliy Krupin // Kľučové kompetencie v oblasti podnikania: [zborník vedeckých prác]. Technická univerzita v Košiciach, Economická faculta. – Košice, 2012. – Vzdanie prvé. – S. 110-118.

210. Collins English dictionary [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.collinsdictionary.com>.

211. COUNCIL REGULATION (EC) No 1698/2005 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://enrd.ec.europa.eu>.

212. Definitions of «Rural» [Electronic resource]. – Mode of access : <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/28031/1/wp020061.pdf>.

213. Definitions, terms and concepts: Rural and Rural development [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.geo.mtu.edu/~asmayer/rural_sustain/intro/Module1c.pdf.
214. Delivery Mechanisms [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/policy-in-action/improving-implementation/delivery-mechanisms/en/delivery-mechanisms_en.cfm.
215. Departments (Directorates-General) and services [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/about/ds_en.htm.
216. Development potential of rural Areas – The case of Slovenia [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.intechopen.com/download/pdf/34425>.
217. Directorate-General for Agriculture and Rural Development [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/dgs/agriculture/index_en.htm.
218. ENRD Overview [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/en/en-rd-presentation_en.cfm.
219. EU rural development policy 2007-2013 [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2007/en_2007.pdf.
220. Europe 2020 targets [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_en.htm/.
221. European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) [Electronic resource]. – Mode of access : http://europa.eu/legislation_summaries/agriculture/general_framework/l60032_en.htm#amendingact.
222. European Association for Development of Mountain Territories [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/networks-and-networking/eu-organisations/en/euromotana_en.cfm.
223. European Evaluation Network for Rural Development [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/evaluation/whos-who/evaluation-expert-network/en/evaluation-expert-network_en.cfm.
224. European Innovation Partnership «Agriculture Productivity and Sustainability» [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/eip/index_en.htm.

225. EUROPEAN NETWORK FOR RURAL DEVELOPMENT. FOURTH ANNUAL WORK PLAN 2011-2012 [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/app_templates/filedownload.cfm?id=61C80CBB-9175-E3F5-43DF-641FEBDEC949.
226. Hodge I. Models of Rural Development and Approaches To Analysis Evaluation And Decision-Making / I. Hodge, P. Midmore [Electronic resource]. – Mode of access : <http://economierurale.revues.org/406>.
227. Holling C.S. Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems / C.S. Holling [Electronic resource]. – Mode of access : <https://groups.nceas.ucsb.edu>.
228. Human Development Index (HDI) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.hdr.undp.org/en/statistics/hdi/>.
229. Innovation processes in agriculture and rural development [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.insightproject.net>.
230. International Living's Quality of Life Index [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.internationalliving.com/2010/12/quality-of-life-index-2011-where-the-numbers-come-from>.
231. Khrystyna Prytula. Rural Realities in Ukraine – Socio-economic aspects / Khrystyna Prytula, Vitaliy Krupin // Agricultural Economics and Rural Development. – 2011. – New Series, Year VIII, no. 2. – P. 255-266.
232. Malcolm J. Moseley. Rural Development: Principles and Practice [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.uk.sagepub.com/books/Book224955/readership#tabview=google>.
233. Mantino Francesco. The reform of EU rural development policy and the challenges ahead / Francesco Mantino [Electronic resource]. – Mode of access : http://mpira.ub.uni-muenchen.de/49294/1/MPRA_paper_49294.pdf.
234. Millennium Development Goals [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.undp.org>.
235. Nemes G. Integrated rural development: The concept and its operation / G. Nemes [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.policy.hu/nemes/publikaciok/muhelytaulmany2005_6.pdf.

236. New perspectives for EU rural development [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev/refprop_en.pdf.
237. North Douglass C. Institutional Change: a Framework of Analysis / Douglass C. North [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.karlwhelan.com/Macro2/North.pdf>.
238. Pike Andy. Local and Regional Development / Andy Pike, Andres Rodriques-Pose and John Tomaney. – London, 2006. –328 p.
239. Pimbert M. Parks, People and Professionals: Putting «Participation» into Protected Area Management / M. Pimbert, J. Pretty [Electronic resource]. – Mode of access : <http://pubs.iied.org/pdfs/X181IIED.pdf>.
240. PREPARE Network – Partnership for Rural Europe [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/networks-and-networking/eu-organisations/en/prepare-network_en.cfm.
241. Priorities [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_en.htm.
242. Proposal for a Regulations of the European parliament and of the council [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/legal-proposals/com627/627_en.pdf.
243. Prytula Kh. Contemporary Realities and Eurointegration Prospects of Rural Development in Ukraine / Kh. Prytula, V. Krupin, A. Maksymenko // *Wies i Rolnictwo*. – 2014. – Nr 2 (163).– P. 83 – 100.
244. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.un.org/en/ga/president/65/initiatives/Harmony%20with%20Nature/Stiglitz-Sen-report-ENG.pdf>.
245. Rural Definitions: Data Documentation and Methods [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ers.usda.gov/data-products/rural-definitions.aspx>.
246. Rural Development policy 2007-2013 [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_en.htm.

247. Rural Development Policy Overview [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/policy-in-action/rural-development-policy-overview/introduction/en/introduction_en.cfm.

248. Rural services standard 2002 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://archive.defra.gov.uk/rural/documents/policy/ruralstandard.pdf>.

249. Rural realities in the European Union [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ec.europa.eu>.

250. Rural-Urban Commuting Area Codes [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ers.usda.gov/data-products/rural-urban-commuting-area-codes.aspx>.

251. Rurality-Environment-Development (RED) [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/networks-and-networking/eu-organisations/en/rurality-environment-development_en.cfm.

252. Simplification of the CAP [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/simplification/index_en.htm.

253. Situation and prospects for EU agriculture [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/situation-and-prospects/2010_en.pdf.

254. The Common Agricultural Policy after 2013 [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/index_en.htm.

255. The European Association for Rural Development and Village Renewal (ARGE) [Electronic resource]. – Mode of access : http://enrd.ec.europa.eu/networks-and-networking/eu-organisations/en/arge_en.cfm.

256. The European Federation of Agricultural Consultants [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.efac.net>.

257. The Future of Rural Development: The Role of the CAP and Cohesion Policy [Electronic resource]. – Mode of access : <http://cap2020.ieep.eu/2011/6/8/the-future-of-rural-development-the-role-of-the-cap-and-cohesion-policy>.

258. The future of rural development policy [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/publi/app-briefs/04_en.pdf.

259. The impacts of the LFA measure and seeks to make recommendations for the future development of LFA policy within the frame of the forthcoming Rural Development Regulation (1698/2005), post 2010 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://ec.europa.eu>.

260. Walker Brian. A Resilience Approach to Integrated Assessment / Brian Walker [Electronic resource]. – Mode of access : http://journals.sfu.ca/int_assess/index.php/iaj/article/download/168/109.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Огляд визначень руральності у країнах-членах ЄС

Країна-член ЄС	Територіальна одиниця	Критерій	Порогове значення	Джерело
1	2	3	4	5
Австрія	Комуни	Величина поселення	> 2 000 осіб	Espon ¹ (2003)
Бельгія	Комуни	Секторальна структура зайнятості	20% зайнятих у сільському господарстві	Espon (2003)
Болгарія	Муніципалітети	Щільність населення, величина поселення	< 150 ос./км ² < 30 000 осіб у найбільшому містечку	ОЕРС (2005)
Кіпр	Не конкретизовано	Кількість населення	Вся територія за межами міських агломерацій Нікосії і районних міст, охоплених локальними міськими планами, визначені Департаментом містобудування	Espon (2003)
Чеська республіка	Муніципалітети	Кількість постійних резидентів	< 2 000 осіб	ОЕРС (2005)
ФРН	«Регіони»	Щільність населення, величина поселення	Щільність населення > 150 ос./км ² або > 100, якщо регіон включає міський центр з населенням 100 000 осіб	ОЕРС (2005)
Данія	Адресність	Величина поселення	< 200 осіб	ОЕРС (2005)
Естонія	Регіони Nuts 5	Кількість населення	< 2 000 осіб	2001,2006
Естонія	Муніципалітети	Кількість населення	< 2 500 осіб	ОЕРС (2005)
Фінляндія	Муніципалітети (NUTS 5)	Різні	-	ОЕРС (2005)
Франція	Муніципалітети (NUTS 5)	Кількість робочих місць; комутуючі моделі	Поселення з населенням меншим ніж < 2 000 осіб	ОЕРС (2005)
Греція	Муніципалітети та комуни (NUTS 5)	Кількість населення	< 2 000 осіб	Національна статистична служба Греції

¹ The European Observation Network for Territorial Development and Cohesion - Європейська спостережна мережа територіального розвитку та зближеності.

Продовж. табл. А.1

1	2	3	4	5
Угорщина	Поселення (NUTS 4)	Кількість населення; щільність населення	< 10 000 осіб; < 120 ос./км ²	ОЕРС (2005)
Ірландія	Районний виборчий округ	Кількість населення	За межами кластеру > 1 500 осіб	ОЕРС (2005)
Італія	Комуни чи локальні системи роботи	Щільність населення	< 100 ос./км ²	ОЕРС (2005)
Латвія	Поштові округи	Кількість населення; характеристики містечок	Маленькі міста (< 3 000 ос.); села та інші місця постійного проживання, які не мають типових міських характеристик	ОЕРС (2005)
Люксембург	Комуни	Кількість населення	< 2 000 ос. у адміністративному центрі комуни	Espon (2003)
Литва	Парафії та сільські території	Вся територія за межами міських територій	Не є суттєвим	ОЕРС (2005)
Мальта	Не специфіковані	Величина поселення	Територія за межами міст > 1 500 ос. та за межами районних центрів	Espon (2003)
Нідерланди	Підрайони у муніципалітетах	Щільність адресатів	< 500 адресатів/км ²	Espon (2003)
Польща	Муніципалітети чи їх частина	Щільність населення	< 150 ос./км ²	MARD ² (2006)
Португалія	Комуни	Щільність населення	< 100 ос./км ²	Ferrao and Lopes (2003)
Румунія	Село/муніципалітети	Величина поселення, сільськогоспод. зайнятість	Не ідентифіковані	ОЕРС (2005), Espon (2003)
Словенія	Географічні координати/адреса	Величина поселення	1. < 1 000 ос., 2. < 200 ос.	1. ОЕРС (2005), 2. Espon (2003)
Словаччина	Муніципалітети	Кількість населення, щільність населення	< 5 000 постійно проживаючих; < 100 ос./км ²	ОЕРС (2005)
Великобританія-Англія+Уельс	Поселення	Величина поселення	За межами згідно перепису міських територій > 10 000 ос.	RERC ³ (2004)
Великобританія-Шотландія	Поселення (результати перепису районів 2001 року)	Величина поселення	< 3 000 ос.	Управління статистики (2004)

Складено за даними: [206]

² Ministry of Agriculture and Rural Development – Міністерство сільського господарства та сільського розвитку.

³ Resource Efficiency Research Centre – Дослідницький центр ефективності ресурсів.

**Підтримка сільського розвитку в розрізі країн-членів ЄС
на період 2007-2013 рр.**

№ п/п	Країна	Загальний обсяг фінансування, євро	з яких в рамках політики зближення, євро
1	Бельгія	418.610.306	40.744.223
2	Болгарія	2.609.098.596	692.192.783
3	Чеська республіка	2.815.506.354	1.635.417.906
4	Данія	444.660.796	0
5	Німеччина	8.112.517.055	3.174.037.771
6	Естонія	714.658.855	387.221.654
7	Греція	3.707.304.424	1.905.697.195
8	Іспанія	7.213.917.799	3.178.127.204
9	Франція	6.441.965.109	568.263.981
10	Ірландія	2.339.914.590	0
11	Італія	8.292.009.883	3.341.091.825
12	Кіпр	162.523.574	0
13	Латвія	1.041.113.504	327.682.815
14	Литва	1.743.360.093	679.189.192
15	Люксембург	90.037.826	0
16	Угорщина	3.805.843.392	2.496.094.593
17	Мальта	76.633.355	18.077.067
18	Голландія	486.521.167	0
19	Австрія	3.911.469.992	31.938.190
20	Польща	13.230.038.156	6.997.976.121
21	Португалія	3.929.325.028	2.180.735.857
22	Румунія	8.022.504.745	1.995.991.720
23	Словенія	900.266.729	287.815.759
24	Словаччина	1.969.418.078	1.106.011.592
25	Фінляндія	2.079.932.907	0
26	Швеція	1.825.647.954	0
27	Великобританія	4.598.674.420	188.337.515
Загалом		90.983.474.687	31.232.644.963

Складено за даними: [219]

Додаток Б

Таблиця Б.1

Загальнодержавні витрати та витрати EAFRD в розрізі заходів (станом на 31 грудня 2011 року)

Вісь	Захід	Опис заходу	Витрати, здійснені протягом 2007-2011 років, у євро		Витрати, запрограмовані на 2007-2013, у євро		EAFRD: % освоєння	Загальнодержавні: % ос-ня
			EAFRD	Загальнодержавні	EAFRD	Загальнодержавні		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	111	Професійне навчання та інформаційні заходи	297519937,90	533251722,19	999056425,00	1668275454,52	29,8	32,0
	112	Допомога молодим фермерам	141182572,96	2439306099,36	2798849247,00	4915415673,23	50,4	49,6
	113	Достроковий вихід на пенсію	1426101431,71	2093474220,97	2604494367,00	3768983986,22	54,8	55,5
	114	Використання консультаційних послуг	45236637,51	83395736,68	340902584,00	572594288,73	13,3	14,6
	115	Налагодження сільськогосподарського господарювання, надання допомоги та консультаційних послуг	13671482,95	25777406,59	86466959,00	141707876,23	15,8	18,2
	121	Модернізація агроструктур	5565124567,27	9188336681,51	11034896061,00	17811176895,05	50,4	51,6
	122	Підвищення економічної цінності лісів	136761576,44	228548872,99	591708043,00	914025919,87	23,1	25,0
	123	Підвищення доданої вартості сільськогосподарської та лісової продукції	1940224032,55	3249722256,40	5557735472,00	8877380524,53	34,9	36,6
	124	Кооперація у розробці нових продуктів, процесів та технологій в секторі сільського господарства і продовольства та в секторі лісового господарства	48427561,82	87169937,11	334315129,00	586247259,23	14,5	14,9
	125	Вдосконалення і розвиток інфраструктури, пов'язаної з розвитком та адаптацією сільського та лісового господарства	1387956009,76	2346050230,24	4903234347,00	7683913083,94	28,3	30,5
	126	Відновлення потенціалу сільськогосподарського виробництва	217561916,15	351638005,18	502441164,00	771698183,54	43,3	45,6
	131	Відповідність стандартам відповідно до законодавства ЄС	52069512,09	75912842,42	80520102,00	127566925,21	64,7	59,5
	132	Участь фермерів у програмах підвищення якості харчових продуктів	37518240,08	65419239,61	209187923,00	3696529990,90	17,9	17,7
	133	Заходів рекламування та інформування	31274776,86	62631822,10	197345474,00	369733084,87	15,8	16,9
	141	Напівнатуральне сільське господарство	487185979,06	643138264,19	951110453,00	1227488237,90	51,2	52,4
142	Групи виробників	89750229,04	119885753,85	328049108,00	434109864,25	27,4	27,6	
143	Консультавання господарств і розширення послуг	2453863,18	3067328,97	131773438,00	164711092,00	1,9	1,9	
144	Реорганізація структур відповідно до реформи організації спільного ринку	69059680,59	94853774,30	186497835,00	273717274,91	37,0	34,7	
Загалом по Вісі 1			13259723157,92	21691580194,66	31838584131,00	50678398606,13	41,6	42,8
	211	Платежі фермерам в гірських районах	4592339523,46	8187256672,20	6246772115,00	10957942591,40	73,5	74,4
	212	Виплати фермерам у несприятливих районах, за винятком гірських районів	4809389174,18	8029151002,94	7200409826,00	11793694714,29	66,8	68,1
	213	Платежі відповідно до Природи 2000 і платежі, пов'язані з Директивою 2000/60/ЄС	107739789,55	169041311,93	451776171,00	736386667,40	23,8	23,0
	214	Агроекологічні платежі	13161101489,68	22448528529,53	23005385161,00	38249871808,13	57,2	58,7

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	215	Платежі щодо стану утримання тварин	259599591,82	520145120,07	519687754,00	977954644,97	50,0	53,2
	216	Підтримка невиробничих інвестицій	146293503,11	245628210,87	571183820,00	953074562,55	25,6	25,8
	221	Перше заліснення земель сільськогосподарського призначення	884180778,47	1406871767,27	2192630309,00	3229725459,98	40,3	43,6
	222	Перше створення систем агролісомеліорації на сільськогосподарських землях	186729,43	240597,80	18736199,00	28404909,94	1,0	0,8
	223	Перше заліснення землі несільськогосподарського призначення	73551820,02	123590076,69	327100024,00	501782526,26	22,5	24,6
	224	Платежі згідно Природи 2000 (Natura 2000)	12937017,97	17240597,22	92479889,00	126816368,26	14,0	13,6
	225	Платежі щодо екологічного стану лісів	25439630,20	49924818,96	218162448,00	338557961,31	11,7	14,7
	226	Відновлення лісового потенціалу та впровадження протипожежних заходів	662991813,63	1083838472,54	1700526186,00	2595101450,43	39,0	41,8
	227	Підтримка невиробничих інвестицій	212537599,81	385836965,27	746932381,00	1228624739,57	28,5	31,4
Загалом по Вісі 2			24948288461,33	42667294143,29	43291782283,00	71717938404,48	57,6	59,5
3	311	Диверсифікація шляхом започаткування несільськогосподарських видів діяльності	388862949,38	635480820,60	1327371823,00	2146598490,49	29,3	29,6
	312	Підтримка створення та розвитку бізнесу	441921128,52	637949376,20	2029433548,00	2856986708,91	21,8	22,3
	313	Підтримка туристичної діяльності	260186661,04	440080129,38	1262328360,00	1876195609,45	20,6	23,5
	321	Основні послуги для економіки і сільського населення	1002240697,30	1444396041,81	3266178302,00	4700662587,70	30,7	30,7
	322	Оновлення та розвиток села	1365776355,03	1923771599,01	3251866027,00	4487760507,74	42,0	42,9
	323	Збереження і збагачення сільської спадщини	392520393,07	683160979,82	1293498677,00	2170274741,46	30,3	31,5
	331	Навчання та інформація	33486118,03	65097633,75	131604782,00	250692026,96	25,4	26,0
	341	Набуття навичок і анімаційні заходи з метою підготовки та реалізації місцевих стратегій розвитку	55788398,63	89189150,59	137213139,00	238200244,20	40,7	37,4
Загалом по Вісі 3			3940782700,01	5919107731,16	12699494658,00	18727370916,91	31,0	31,6
4	411	Конкурентоспроможність	60004408,78	105021203,62	499862233,00	783837918,64	12,0	13,4
	412	Управління природними та земельними ресурсами	7028810,44	14080756,66	163952486,00	285960284,27	4,3	4,9
	413	Якість життя, диверсифікація	693653257,19	1121702157,34	3948029004,00	6271717579,33	17,6	17,7
	421	Запуск проектів кооперації	16842100,28	27809962,32	281635728,00	467270919,45	6,0	6,0
	431	Підтримка локальних ініціативних груп, набуття навичок, анімація	302251570,80	469605496,61	982080048,00	1526135686,93	30,8	30,8
Загалом по Вісі 3			1079870147,49	1738215576,55	5875559499,00	9334922388,62	18,4	18,6
511	Технічна допомога	521924866,77	839473246,74	1891553191,00	2906104502,76	27,6	28,9	
611	Доповнювальні прямі платежі	437324358,40	546639729,13	645581697,00	806799121,00	67,7	67,7	
Загалом			44187823691,91	73402310621,53	96242555459,00	154171711939,90	45,9	47,6

Складено за даними: [247]

Додаток В

Таблиця В.1

Стан реалізації кожного з заходів (ЄС 27) (станом на червень 2011)

Код	Захід	Результат реалізації	Одиниця виміру	Значення показника у ЄС 27	Завдання на 2007-2013 рр. у ЄС 27	% до завдання
1	2	3	4	5	6	7
111	Професійне навчання та інформаційні заходи	Кількість учасників тренінгів	од.	211511	5254417	4
		Кількість проведених тренінгових днів	од.	591584	9355466	6
112	Допомога молодим фермерам	Кількість молодих фермерів, які отримали допомогу	од.	36764	188427	20
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	4748309	6292126	75
113	Достроковий вихід на пенсію	Кількість отримувачів	од.	17386	81453	21
		Кількість вивільнених гектарів	га	229490,57	998627	23
114	Використання консультаційних послуг	Кількість фермерів, які отримали допомогу	од.	32227	1125166,70	3
		Кількість власників лісів, які отримали допомогу	од.	0,00	64042	0
115	Налагодження сільськогосподарського господарювання, надання допомоги та консультаційних послуг	Кількість наданих послуг	од.	205,00	1191	17
121	Модернізація агроструктур	Кількість про інвестованих фермерських господарств	од.	103909	592070	18
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	12822874,57	43247594	30
122	Підвищення економічної цінності лісів	Кількість профінансованих власників лісів	од.	608	66921	1
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	137584,52	1870966	7
123	Підвищення доданої вартості сільськогосподарської та лісової продукції	Кількість підприємств, що отримали допомогу	од.	11513	67742	17
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	5465864	30845171	18
124	Кооперація у розробці нових продуктів, процесів та технологій в секторі сільського господарства і продовольства та в секторі лісового господарства	Кількість підтриманих ініціатив зі створення кооперативу	од.	413	5683	7
125	Вдосконалення і розвиток інфраструктури, пов'язаної з розвитком сільського та лісового господарства	Кількість підтриманих робіт	од.	16590	48097	34
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	1889286,78	10391916	18
126	Відновлення потенціалу сільськогосподарського виробництва	Площа порушених сільськогосподарських угідь, які отримали дотації	га	336173,20	1137964	30
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	484292,96	904353	54
131	Відповідність стандартам відповідно до законодавства ЄС	Кількість отримувачів	од.	8233	88133	9
132	Участь фермерів у програмах підвищення якості харчових продуктів	Кількість профінансованих фермерських господарств	од.	133976	380381	35
133	Заходів рекламування та інформування	Кількість профінансованих заходів	од.	2041	51635	4
141	Напівнатуральне сільське господарство	Кількість профінансованих напівнатуральних фермерських господарств	од.	8185	110889	7

1	2	3	4	5	6	7
142	Групи виробників	Кількість профінансованих груп виробників	од.	280	2162	13
		Оборот профінансованих груп виробників	тисяч євро	760345,30	8907100	9
LFA ⁴	Підтримка менш сприятливих територій	Кількість профінансованих господарств	од.	2378523,60	3734832	64
		Загальна площа сільськогосподарських угідь, на які розповсюдилась допомога	га	50962657,38	60655210	84
213	Платежі відповідно до Природи 2000 і платежі, пов'язані з Директивою 2000/60/ЕС	Кількість профінансованих господарств	од.	30711,00	52133	59
		Загальна площа сільськогосподарських угідь, на які розповсюдилась допомога	га	472165,50	1085818	43
214	Агроекологічні платежі	Загальна площа сільськогосподарських угідь, на які розповсюдилась допомога ⁵	га	38552918	172485050	22
		Територія, на яку розповсюджуються заходи агроєко-логічної підтримки на період 2007-2013 р.	га	38552918	50668156	76
		Територія, на яку розповсюджуються заходи агроєкологічної підтримки, зайнятої під органічним веденням господарства	га	4681348	8600912	54
215	Платежі щодо стану утримання тварин	Кількість профінансованих фермерських господарств	од.	52750	174418	30
		Кількість контрактів на умови утримання тварин	од.	115759	184287	63
216	Підтримка невиробничих інвестицій	Кількість профінансованих фермерських господарств	од.	5493	82026	6,7
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	281645,69	1428140	19,7
221	Перше заліснення сільськогосподарських земель	Кількість отримувачів допомоги	од.	немає інформ.	130089	-
		Площа залісненої території	га	80044,07	625321	12,8
222	Перше створення систем агролісомеліорації на сільськогосподарських землях	Кількість отримувачів	од.	0	2770	0,0
		Площа землі, на яку розповсюдилась допомога	га	0	38576	0,0
223	Перше заліснення землі несільськогосподарського призначення	Кількість отримувачів	од.	2208	48806	4,5
		Площа землі, на яку розповсюдилась допомога	га	19281	222776	8,7
224	Платежі згідно Природи 2000 (Natura 2000)	Кількість лісових господарств	од.	4075	61961	6,6
		Площа землі, на яку розповсюдилась допомога	га	72187,12	382491	18,9
225	Платежі щодо екологічного стану лісів	Кількість отримувачів	од.	5123	75610	6,8
		Загальна площа лісів, на яку розповсюдилась допомога	га	192896,92	2135933	9,0
		Фізична площа лісів, на яку розповсюдилась допомога	га	127711,78	947950	13,5
		Кількість контрактів	од.	8741	76939	11,4

⁴ Less Favoured Areas (менш сприятливі території)

⁵ Включно з зобов'язаннями попереднього програмного періоду 2000-2006 років, реалізація яких розтягнулася до 2009 року, і новими зобов'язаннями

Продовж. табл. В.1

1	2	3	4	5	6	7
226	Відновлення лісового потенціалу та впровадження протипожежних заходів	Кількість заходів	од.	19361	132717	14,6
		Площа території, на яку розповсюдилась допомога	га	723453,37	-	-
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	192848,44	-	-
227	Підтримка невиробничих інвестицій	Кількість підтриманих лісових господарств	од.	38046	140106	27,2
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	226650,47	1673965	13,5
311	Диверсифікація шляхом започаткування несільськогосподарських видів діяльності	Кількість отримувачів	од.	4920	83944	5,9
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	586866,51	5627332	10,4
312	Підтримка створення та розвитку бізнесу	Кількість створених або підтриманих мікро-підприємств	од.	5682	92546	6,1
313	Підтримка туристичної діяльності	Кількість профінансованих заходів	од.	3864	40146	9,6
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	332917,72	4338060	7,7
321	Основні послуги для економіки і сільського населення	Кількість профінансованих заходів	од.	8687	65417	13,3
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	518721,20	4964453	10,4
322	Оновлення та розвиток села	Кількість сіл, де відбулися заходи	од.	7614	35954	21,5
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	2097574,81	5511450	32,2
323	Збереження і збагачення сільської спадщини	Кількість профінансованих заходів	од.	23443	69842	33,6
		Загальний обсяг інвестицій	тисяч євро	354763	2976657	11,9
331	Навчання та інформація	Кількість учасників	од.	85805	502640	17,1
		Кількість тренінгових днів	од.	298917,40	747349	40,0
341	Набуття навичок і анімаційні заходи з метою підготовки та реалізації місцевих стратегій розвитку	Кількість профінансованих заходів	од.	46950	-	-
		Кількість учасників	од.	1323567	-	-
		Кількість підтриманих приватно-публічних партнерств	од.	0	-	-
41	Реалізація місцевих стратегій розвитку	Кількість локальних ініціативних груп (ЛІГ)	од.	1454	1887	77,0
411	- конкурентоспроможність	Загальна площа території діяльності ЛІГ	га	3576206,91	3227127	100
412	- управління природними та земельними ресурсами	Кількість населення на території діяльності ЛІГ	од.	87747331	91119095	96,3
413	- якість життя, диверсифікація	Кількість проектів, які фінансуються ЛІГ	од.	8703	170405	5,1
		Кількість отримувачів	од.	8146	1227326	0,7
421	Запуск проектів кооперації	Кількість проектів кооперації	од.	130	4711	2,8
		Кількість ЛІГ, які займаються кооперацією	од.	232	2129	10,9
431	Підтримка локальних ініціативних груп, набуття навичок, анімація	Кількість профінансованих заходів	од.	15656	90091	17,4

Складено за даними: [247]

Додаток Д

Таблиця Д.1

Опис основних типів виробничих моделей

Виробнича модель	Постановка завдання	Інформаційне забезпечення
1	2	3
Модель оптимізації структури посівних площ	Визначення оптимальної структури посівних площ культур, яка за наявних виробничих ресурсів (земельних, людських, матеріально-технічних тощо) забезпечила б максимальний економічний ефект. Критерій оптимальності - максимум виробництва валової і товарної продукції у грошовому виразі; або максимум чистого доходу та ін.	<ul style="list-style-type: none"> • можливі площі землі, що відводяться під посів; • наявність людських ресурсів для виробництва протягом всього періоду; • продуктивність праці на 1 га по кожній культурі; • план реалізації продукції за видами; • врожайність; • загальні витрати на 1 га обробітку; • ціни реалізації.
Моделювання оптимізації розподілу добрив	Визначення такого плану розподілу мінеральних та органічних добрив, який забезпечив би максимум валового збільшення врожаю сільськогосподарських культур.	<ul style="list-style-type: none"> • наявність мінеральних добрив за видами; • розміри полів сівозміни, які розрізняються за культурами, попередниками, якістю ґрунту тощо; • витрати поживних речовин на 1 ц отримуваної продукції; • вміст діючих речовин на 1 ц добрив і коефіцієнти використання діючої речовини; • максимально можливе збільшення обсягів врожаю від внесення добрив; • максимально можливі дози внесення добрив; • витрати на придбання та внесення добрив; • вартість додаткової продукції, отримуваної від внесення добрив і витрати на її прибирання.
Модель оптимізації складу та використання машино тракторного парку	Визначити такий склад машино тракторного парку, який забезпечить виконання всіх робіт у кращі агротехнічні терміни при мінімальних затратах. Побудова моделі передбачає розробку технології обробітку сільськогосподарських культур, визначення обсягу робіт, обґрунтування агротехнічних термінів їх виконання та встановлення наведених витрат.	Джерелом отримання відповідної інформації є технологічні карти: <ul style="list-style-type: none"> • обсяг механізованих робіт і оптимальні агротехнічні терміни їх виконання по кожній сільськогосподарській культурі; • характеристика сільськогос-подарських машин і тракторів, їх агрегування, коефіцієнти змінності, продуктивність агрегатів; • кількість можливих днів, яку трактори можуть працювати у кожному агротехнічному періоді, оскільки вони агрегуються з різними машинами і знаряддями.
Моделювання структури та обороту стада	Визначення такої структури стада, при якій можна буде отримати максимум чистого доходу, або максимум виробництва молока або м'яса, або максимум вартості валової продукції.	<ul style="list-style-type: none"> • поголів'я різних статевікових груп у стаді, їх співвідношення та темпи його зростання; • вихід приплоду та коефіцієнти відходу худоби за групами; • ймовірний відсоток падежу тварин по кожній статевіковій групі; • граничний відсоток (верхня і нижня межі) вибраковування худоби по кожній статевіковій групі; • жива маса тварини по кожній статевіковій групі; • для стада ВРХ - надої на середньорічну корову.

1	2	3
<p>Моделювання кормових раціонів</p>	<p>Формування раціону для заданої групи худоби з відомою продуктивністю з наявних у господарстві кормів. Раціон повинен бути збалансований за низкою зоотехнічних вимог до годівлі, містити деякі групи, підгрупи і види кормів у заданих межах. Кількість окремих видів кормів всередині груп може бути обмежена. В якості зоотехнічних оцінок раціону можуть виступати вміст у ньому кормових одиниць, сирого і перетравного протеїну, мінеральних речовин, окремих амінокислот або їх груп, маса раціону, вміст у ньому сухої речовини тощо.</p> <p>Критерієм оптимальності раціону є його собівартість.</p> <p>У зв'язку з різним призначенням раціонів годування (для проведення дослідів, для годівлі племінних тварин, для складання раціонів дієтичного харчування тощо) можливі і такі критерії оптимальності, як маса раціону, найбільш сприятливе співвідношення кормових одиниць і перетравного протеїну, вміст у раціоні енергетичних кормових одиниць та інші показники.</p> <p>Вибір критерію оптимальності визначається цілями розв'язання задачі.</p>	<ul style="list-style-type: none"> •добова потреба в кормових одиницях, перетравному протеїні і каротині; •значення живої маси, добового надою, жирності молока; •вміст окремих елементів живлення в кормах; •вміст кормових одиниць у кг відповідних кормів; •вміст деяких видів кормів в окремих групах кормів; • сумарна кількість кормових одиниць у раціоні.
<p>Модель оптимізації виробництва і використання кормів</p>	<p>Визначення оптимальної структури посівних площ, розмірів тваринницьких господарств, що забезпечують виробництво необхідної кількості всіх видів продукції та отримання максимальної суми чистого доходу.</p> <p>Для вирощування кожного виду худоби потрібно певне співвідношення кормів. У той же час склад і рівень виробництва кормів за видами визначається структурою посівних площ, причому господарство зацікавлене не тільки виробляти корми, що задовольняють біологічні потреби тварин, а й отримувати при цьому найбільшу кількість тваринницької продукції при найменшій її собівартості. Тому раціони тварин необхідно тісно пов'язувати з вибором сільськогосподарських культур для виробництва кормів і, отже, зі структурою посівних площ.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • площі посіву за видами культур і поголів'я худоби за видами; • корми, пов'язані з визначенням раціонів годівлі тварин; • потреба в робочій силі, • витрати на корми та загальні витрати; • повні норми годування в кормових одиницях і перетравного протеїну, мінімально необхідні межі вигодовування худоби за видами; • набір кормів понад мінімальний рівень, але не більше максимального; • агрономічні вимоги і гарантовані обсяги виробництва певних продуктів.

1	2	3
<p>Модель оптимізації поєднання галузей у сільськогосподарському підприємстві</p>	<p>Забезпечити оптимальне поєднання галузей у сільськогосподарському підприємстві з врахуванням таких факторів:</p> <ul style="list-style-type: none"> • господарство повинно розвиватися з урахуванням наявних земельних, людських та інших ресурсів; • тваринництво може використовувати побічну продукцію основних галузей (солома, зерно, відходи і тощо); • розміри галузей можуть бути обмежені (наприклад, в рослинництві вимогами сівозмін, в тваринництві наявністю капітальних приміщень, можливостями відтворення поголів'я, структурою стада); • обсяг виробництва найважливіших видів продукції повинен задовольняти внутрішньогосподарські потреби; • розмір тваринницьких галузей повинен бути пов'язаний з об'ємом кормовиробництва, а структура виробництва кормів повинна задовольняти вимогам тваринництва. <p>Критеріями оптимальності в задачі можуть бути: вартість валової або товарної продукції, валовий дохід, чистий дохід, прибуток, рентабельність.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • посівні площі товарних та фуражних культур; • площа пару; • кількість необхідних кормів; • поголів'я худоби; • частка ресурсів господарства, яка спрямовується для утримання коней, забезпечення кормами особистої худоби працівників господарства; • наявність людських ресурсів; • грошово-матеріальні витрати; • потреба у виробничих ресурсах; • агротехнічні, зоотехнічні та організаційно-економічні вимоги (наприклад, розміщення культур за попередникам, виконання плану, незмінність поголів'я худоби і птиці) тощо.
<p>Моделювання розвитку особистих селянських господарств (ОСГ)</p>	<p>Отримання максимального доходу від реалізації додаткової продукції з урахуванням самозабезпечення жителів необхідними продуктами харчування, з урахуванням забезпечення кормами тварин, що належать ОСГ.</p> <p>При цьому задачами є: визначення розміру і структури виробництва в ОСГ на території з урахуванням їх можливостей і потреб; розрахунок кількості додаткової (товарної) продукції, яка може бути отримана в ОСГ.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • посівні площі для основних сільськогосподарських культур; • поголів'я худоби; • обсяги споживання сільськими жителями основних продуктів харчування; • потреби основної продукції рослинництва, які використовуються на корм худобі з урахуванням поголів'я основних видів тварин; • витрати основних кормів за видами тварин на одну умовну голову (ц); • середня врожайність основних сільськогосподарських культур ОСГ (ц/га); • середня продуктивність основних видів сільськогосподарських тварин в ОСГ; • ціни реалізації сільськогосподарської продукції.

Додаток Е

Таблиця Е.1

Структура сільськогосподарських угідь станом на 2010 р., тис. га

Регіони	Сільськогосподарські угіддя	у тому числі			
		Рілля та перелоги	Багаторічні насадження	Природні сіножаті	Природні пасовища
	А	А1	А2	А3	А4
Україна	41576	32476,5	1206,70	2410,9	5481,9
АР Крим	1798,9	1264,6	93,20	2	439,1
Вінницька	2016,5	1727,9	51,60	50,5	186,5
Волинська	1050,3	674,3	11,50	160,1	204,4
Дніпропетровська	2514,6	2126,2	53,90	17,3	317,2
Донецька	2044,1	1655,4	58,70	42,5	287,5
Житомирська	1515,6	1084,6	115,90	127,7	187,4
Закарпатська	451,7	199,8	26,80	94,8	130,3
Запорізька	2244	1905,5	32,70	89,4	216,4
Івано-Франківська	631,5	383,6	34,90	83,2	129,8
Київська	1668,7	1356,1	60,40	117,3	134,9
Кіровоградська	2038,7	1762	26,10	24	226,6
Луганська	1910,2	1274,3	85,30	86,4	464,2
Львівська	1265,5	796,4	23,60	187,3	258,2
Миколаївська	2008,8	1698,2	39,30	4	267,3
Одеська	2592,8	2071,9	117,10	50,6	353,2
Полтавська	2169,9	1768,2	37,60	162,1	202
Рівненська	932,2	657,9	15,40	127,7	131,2
Сумська	1699,8	1227,4	24,60	280,8	167
Тернопільська	1048,7	854,1	21,80	28	144,8
Харківська	2418,6	1942,14	46,83	120,93	308,7
Херсонська	1970,7	1777,2	27,40	10,5	155,6
Хмельницька	1568	1254,3	42,50	134,6	136,6
Черкаська	1451,1	1271,1	36,20	65,2	78,6
Чернівецька	470,6	333	28,20	41,1	68,3
Чернігівська	2069,5	1409,6	68,00	308,1	283,8

Нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення в Україні у 2010 р.

Регіони	Нормативна грошова оцінка ріллі та перелогів, грн за 1 га	Нормативна грошова оцінка багаторічних насаджень, грн за 1 га	Нормативна грошова оцінка природних сіножатей, грн за 1 га	Нормативна грошова оцінка природних пасовищ, грн за 1 га
	В1	В2	В3	В4
Україна	11750,9	39555,61	4898,42	3789,30
АР Крим	14037,82	60349,51	3014,28	2915,08
Вінницька	12565,88	67322,02	3311,86	2956,68
Волинська	11375,53	18543,23	9487,61	7615,69
Дніпропетровська	12358,40	21696,00	3030,40	3078,40
Донецька	13242,65	46605,44	3844,64	3802,08
Житомирська	7819,84	63190,40	7194,24	5552,32
Закарпатська	10021,99	23765,42	5807,76	4243,02
Запорізька	12857,07	27502,87	3228,67	2937,48
Івано-Франківська	10854,40	13206,40	3356,80	3350,40
Київська	12146,70	64026,16	7209,30	4508,61
Кіровоградська	12194,70	14188,21	3596,65	3078,27
Луганська	10076,48	57421,76	5776,00	2883,52
Львівська	10115,20	13164,80	4233,60	3916,80
Миколаївська	10016,00	35315,20	2595,20	2595,20
Одеська	10681,16	41073,51	3932,64	2719,89
Полтавська	13014,40	33960,64	4768,00	3628,80
Рівненська	11933,00	19482,00	8816,00	5830,00
Сумська	11180,80	22409,60	5804,80	3788,80
Тернопільська	11413,51	12967,24	4144,63	5355,14
Харківська	12351,04	46226,88	3553,92	2889,28
Херсонська	13183,46	40574,33	2111,91	2111,91
Хмельницька	13106,66	45969,20	4179,20	3648,00
Черкаська	15125,78	40839,91	7026,91	2927,88
Чернівецька	12917,87	53021,81	4019,03	2982,28
Чернігівська	9279,62	15583,35	3014,28	5212,58

Таблиця Е.3

Грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення у 2010 р., млн грн

Регіони	Грошова оцінка сільськогосподарських угідь	у тому числі			
		Грошова оцінка ріллі та перелогів	Грошова оцінка багаторічних насаджень	Грошова оцінка природних сіножатей	Грошова оцінка природних пасовищ
	C=C1+C2+C3+C4	C1=A1*B1	C2=A2*B2	C3=A3*B3	C4=A4*B4
Україна	461 942,02	381628,10	47731,75	11809,60	20772,56
АР Крим	24 662,84	17752,23	5624,57	6,03	1280,01
Вінницька	25 905,07	21712,58	3473,82	167,25	551,42
Волинська	10 959,38	7670,52	213,25	1518,97	1556,65
Дніпропетровська	28 474,74	26276,43	1169,41	52,43	976,47
Донецька	25 914,12	21921,88	2735,74	163,40	1093,10
Житомирська	17 764,38	8481,40	7323,77	918,70	1040,50
Закарпатська	3 742,75	2002,39	636,91	550,58	552,87
Запорізька	26 322,80	24499,15	899,34	288,64	635,67
Івано-Франківська	5 338,82	4163,75	460,90	279,29	434,88
Київська	21 793,18	16472,14	3867,18	845,65	608,21
Кіровоградська	22 641,23	21487,06	370,31	86,32	697,54
Луганська	19 576,11	12840,46	4898,08	499,05	1338,53
Львівська	10 170,71	8055,75	310,69	792,95	1011,32
Миколаївська	19 101,14	17009,17	1387,89	10,38	693,70
Одеська	28 099,66	22130,30	4809,71	198,99	960,67
Полтавська	25 794,89	23012,06	1276,92	772,89	733,02
Рівненська	10 041,44	7850,72	300,02	1125,80	764,90
Сумська	16 537,31	13723,31	551,28	1629,99	632,73
Тернопільська	10 922,44	9748,28	282,69	116,05	775,42
Харківська	27 473,95	23987,45	2164,80	429,78	891,92
Херсонська	24 892,17	23429,65	1111,74	22,18	328,61
Хмельницька	19 454,21	16439,68	1953,69	562,52	498,32
Черкаська	21 393,07	19226,38	1478,40	458,15	230,13
Чернівецька	6 165,74	4301,65	1495,22	165,18	203,69
Чернігівська	16 548,25	13080,55	1059,67	928,70	1479,33

Таблиця Е.4

Грошова оцінка лісового потенціалу у 2010 р.

Регіони	Площа лісів, тис га	Частка лісів та лісовкритих площ, %	Площа рубок лісу, тис га	Площа лісів, віднесених до категорії експлуатаційних, тис. га	Грошова оцінка лісового потенціалу, млн. грн.	Обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства, млн. грн.	Ефективність реалізації лісового потенціалу, %
					А	В	В*100/А
Україна	10601,1	17,57	402,2	4028,418	12689,52	4097,7	32,29
АР Крим	300,1	11,50	3,3	32,793	103,30	37,2	36,01
Вінницька	379,1	14,31	19,7	75,82	238,83	160,3	67,12
Волинська	695,1	34,58	32,5	312,8	985,32	211,1	21,42
Дніпропетровська	192,4	6,03	1,7	10,61	33,42	30,8	92,16
Донецька	204	7,70	5,6	20,4	64,26	39,9	62,09
Житомирська	1118,5	37,53	52,7	760,58	2395,83	616,3	25,72
Закарпатська	724,3	56,59	25,4	282,48	889,81	199,2	22,39
Запорізька	119,2	4,38	1,9	11,92	37,55	23	61,25
Івано-Франківська	636	45,76	22,7	305,28	961,63	216	22,46
Київська	649	23,10	26,4	168,74	531,53	320,3	60,26
Кіровоградська	184,3	7,49	4,5	18,43	58,05	46,4	79,93
Луганська	353,1	13,22	12,4	35	110,25	85,3	77,37
Львівська	694,4	31,85	20,9	310,1	976,82	287,4	29,42
Миколаївська	122	4,96	1,9	11	34,65	30,8	88,89
Одеська	223,9	6,72	4,1	22,39	70,53	42,7	60,54
Полтавська	282,5	9,81	7,9	100,75	317,36	101,7	32,05
Рівненська	802,9	39,95	41,4	356,5	1122,98	401,6	35,76
Сумська	458,9	19,28	21,4	210,635	663,50	271	40,84
Тернопільська	200,8	14,55	8,3	110,44	347,89	64,5	18,54
Харківська	416,1	13,25	10,9	83,22	262,14	100,4	38,30
Херсонська	151,5	5,32	4,6	15,15	47,72	43,3	90,74
Хмельницька	287,3	13,95	13,5	57,46	181,00	155,9	86,13
Черкаська	338,5	16,20	17,1	101,55	319,88	142,6	44,58
Чернівецька	257,9	31,84	13,2	159,7	503,06	199,9	39,74
Чернігівська	738,1	23,14	23,9	454,67	1432,21	243,7	17,02

Таблиця Е.5

Оцінка туристично-рекреаційного та енергетичного потенціалів сільських територій у 2010 р.

Регіони	Грошова оцінка земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, млн. грн.	Екологічний податок за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел, тис. грн.	Екологічний податок за скидання забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, тис. грн.	Екологічний податок за розміщення відходів I-IV класу небезпеки, тис. грн.	Фактично сплачений екологічний податок, тис. грн.	Технічно досяжний енергетичний потенціал нетрадиційних та відновлених джерел енергії в перерахунку на умовне паливо (млн. т у.п.)	Потенційно можливий обсяг виробленої продукції з використанням енергетичного потенціалу, млн.грн.
Україна	185014,37	795900	93700	471600	1507419	59,09	92328,13
АР Крим	7524,42	10137,2	3031,2	30923,7	49380,3	2,22	3468,75
Вінницька	8537,03	32865	449,6	1574,3	35323,2	1,91	2984,38
Волинська	10761,36	1995,5	560,6	496,7	2802,47	0,84	1312,50
Дніпропетровська	5117,21	198466,6	19239,9	157334	636032	4,20	6562,50
Донецька	5168,16	210119,1	27671,2	120797,1	301929,4	3,34	5218,75
Житомирська	10075,09	2992,9	1101,4	637,5	4444,7	1,09	1703,13
Закарпатська	12436,79	1810,8	893,6	1381,3	3284,5	9,29	14515,63
Запорізька	3019,82	61203,7	4559,7	24072,7	82207,4	1,97	3078,13
Івано-Франківська	9309,44	47000	400	5800	52880	1,50	2343,75
Київська	13518,84	25703,1	1152	9410,5	25784,84	3,11	4859,38
Кіровоградська	4669,07	4400	800	3200	8400	1,91	2984,38
Луганська	8954,20	73133,3	10980	47800,8	102554,6	2,57	4015,63
Львівська	10817,66	17335,3	4765,9	4744	25073,42	2,87	4484,38
Миколаївська	3124,54	4586,6	1219,2	7719,4	12613,6	1,65	2578,13
Одеська	5672,30	8132,1	1931,6	2097,6	11796,46	1,37	2140,63
Полтавська	5116,08	12927	1398,6	30275,2	40187	3,08	4812,50
Рівненська	12565,71	3477,6	1440	1718,5	5773,41	0,95	1484,38
Сумська	6988,41	5875,6	851,8	2106,8	8408,6	2,50	3906,25
Тернопільська	2543,54	2672,1	414,9	381,4	3170,12	1,06	1656,25
Харківська	9370,24	35768,3	5447,5	11749,4	49897,2	3,82	5968,75
Херсонська	3838,12	2008,8	2533,7	917,3	5446,1	1,69	2640,63
Хмельницька	6469,77	3921,4	721,2	1195,5	5301,8	1,52	2375,00
Черкаська	6669,91	16908,5	914,9	2309,4	18639	1,13	1765,63
Чернівецька	2764,23	1388,5	636,6	323,8	2597,88	0,81	1265,63
Чернігівська	7978,27	11071	584,9	2632,7	13490,9	2,62	4093,75

Показники людського потенціалу сільських територій у 2010 р.

Регіони	Кількість сільського населення, осіб	Природний приріст (скорочення) сільського населення, осіб на 1000 жителів	Середній вік сільського населення, років	Демографічне навантаження сільського населення працездатного віку, на 1000 осіб працездатного віку	Кількість наявного сільського населення з розрахунку на один сільський населений пункт на початок року, осіб	Кількість зайнятого населення у сільському гос-ві, мисливстві, лісовому господарстві, рибальстві, рибництві, тис. осіб
Україна	14336885	-6,7	40,8	780	503	3115,6
АР Крим	729549	-1,1	39,2	655	769	154,4
Вінницька	827131	-10,3	43	886	564	188,3
Волинська	500151	-1,6	37,8	799	475	108,3
Дніпропетровська	551149	-8,2	41,3	776	384	110,5
Донецька	419949	-9,9	42,6	766	376	172,4
Житомирська	537788	-9,7	41,7	866	333	72,1
Закарпатська	783588	2,6	36,4	655	1353	124,1
Запорізька	416092	-8,3	41,3	749	455	112,4
Івано-Франківська	782521	-2	39	728	1023	132,4
Київська	664115	-11,4	42,8	837	590	59,6
Кіровоградська	384576	-9,2	41,9	837	385	120,3
Луганська	304848	-10,3	43	748	390	126,8
Львівська	998256	-3,7	39,4	726	539	176,3
Миколаївська	382495	-5,1	39,3	723	428	133,4
Одеська	793856	-3,5	38,2	722	707	148
Полтавська	579415	-12	43,1	796	319	117,5
Рівненська	601371	0,9	37	816	601	74,5
Сумська	378560	-14,5	44,4	839	258	87,2
Тернопільська	609433	-7,1	41	793	596	118,8
Харківська	549945	-9,5	42,4	757	327	126
Херсонська	422765	-3,2	39	686	643	137,2
Хмельницька	599270	-11,8	43,7	931	424	152
Черкаська	564570	-12,2	43,6	875	685	141,7
Чернівецька	523152	-1,5	38,6	744	1315	102
Чернігівська	408874	-19,8	46,9	1025	276	111,2

Показники виробничо-економічного потенціалу сільських територій у 2010 р.

Регіони	Фондозабезпеченість, тис. грн. на 100 га	Фондоозброєність, тис. грн.	Ступінь зносу основних засобів, %	Забезпеченість енергетичними потужностями сільськогосподарських підприємств на 100 га посівної площі, кВт	Частка домогосподарств, що мають техніку, %
Україна	272,72	36,39	40,8	193	13
АР Крим	324,98	37,86	45	245	6,2
Вінницька	254,00	27,20	36,9	211	7
Волинська	264,31	25,63	41,1	434	47,5
Дніпропетровська	293,61	66,81	47,1	183	15,7
Донецька	296,56	35,16	35,8	205	53,2
Житомирська	243,07	51,10	44,1	211	19,5
Закарпатська	248,39	9,04	20,3	500	3,8
Запорізька	233,91	46,70	51,3	185	17,3
Івано-Франківська	387,65	18,49	23,9	299	3,6
Київська	602,98	168,83	38	273	3,2
Кіровоградська	195,76	33,18	36,2	152	5,2
Луганська	151,71	22,85	43	148	19,4
Львівська	273,88	19,66	36,8	293	14,1
Миколаївська	209,68	31,57	49,6	127	31,5
Одеська	236,89	41,50	47,5	180	6,4
Полтавська	297,06	54,86	42,8	183	5,6
Рівненська	286,20	35,81	42	241	29,6
Сумська	151,25	29,48	40,6	161	5,4
Тернопільська	306,19	27,03	26,9	161	23,6
Харківська	205,37	39,42	41,8	187	6,1
Херсонська	305,63	43,90	54,5	174	5,1
Хмельницька	238,97	24,65	28,7	189	10,8
Черкаська	408,52	41,83	37,3	190	2,2
Чернівецька	328,94	15,18	24,5	240	12,7
Чернігівська	199,61	37,15	42	200	7

Показники виробничо-економічного потенціалу сільських територій у 2010 р.

Регіони	Частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції, %	Частка фермерських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, %	Частка удобреної площі мінеральними добривами, %	Частка удобреної площі органічними добривами, %	Внесено мінеральних добрив на 1 га посівної площі, %	Внесено органічних добрив на 1 га посівної площі, %
Україна	55,1	4,99	69,5	2,2	58	0,5
АР Крим	53,7	2,58	68,5	10,1	44	0,8
Вінницька	55	5,43	79,3	1,4	80	0,5
Волинська	73,3	2,92	69,4	6,7	79	2,8
Дніпропетровська	41,1	7,32	75,1	0,9	49	0,2
Донецька	50,4	3,53	68,4	1,1	40	0,5
Житомирська	72,9	2,60	57,2	3	53	0,9
Закарпатська	96,1	1,64	70,1	3,1	75	0,4
Запорізька	47,3	8,76	67,8	0,4	38	0,1
Івано-Франківська	77,3	1,49	71,6	4,3	78	1,1
Київська	38	3,18	69,5	5,3	71	1,2
Кіровоградська	50,2	10,97	64,3	0,2	43	0,1
Луганська	52,5	7,32	66,6	0,7	41	0,1
Львівська	73,7	8,10	78,1	3,5	121	0,8
Миколаївська	50,6	8,94	62,5	0,6	41	0,2
Одеська	56,7	7,76	60,7	0,6	43	0,1
Полтавська	46,9	4,61	74,1	5,5	68	1,3
Рівненська	77,9	2,30	62,1	5,6	89	0,9
Сумська	60,2	3,26	67,8	3,0	63	0,5
Тернопільська	64,5	4,50	88,7	0,9	101	0,4
Харківська	54,6	3,58	70,0	1,0	54	0,4
Херсонська	58,5	7,06	60,0	0,4	39	0,1
Хмельницька	60,8	4,75	76,4	2,4	84	0,7
Черкаська	25,9	2,84	78,9	3,7	83	1,2
Чернівецька	78,9	2,85	67,8	1,8	79	0,7
Чернігівська	57,4	3,48	65,5	2,9	71	0,9

Показники інфраструктурного потенціалу сільських територій у 2010 р.

Регіони	Довжина автомобільних доріг загального користування місцевого значення з твердим покриттям удосконалені, км	Забезпеченість сільського населення житлом, у середньому на 1 особу, м ² загальної площі	Кількість магазинів роздрібною торгівлі, од.	Роздрібний товарооборот підприємств на одну особу, грн.	Кількість об'єктів ресторанного господарства, од.	Ринки з продажу споживчих товарів, од.
Україна	111211,9	26,4	13360	3706	7513	2758
АР Крим	4402,1	17,6	451	3166	219	170
Вінницька	4468,6	33,2	1194	2276	832	95
Волинська	2617,2	22,6	466	3059	593	59
Дніпропетровська	8047,1	27	512	4313	137	213
Донецька	7184,	24,8	358	3385	177	250
Житомирська	3925	28,2	757	2331	323	63
Закарпатська	2091,7	23,2	534	3209	252	99
Запорізька	5764,2	26,2	304	3519	89	95
Івано-Франківська	2196,9	24,5	425	2326	217	103
Київська	6789,4	40,4	994	4589	399	101
Кіровоградська	3298,6	27,2	464	2380	145	75
Луганська	4872	25,2	192	2367	96	137
Львівська	4399,7	24,2	910	3328	348	136
Миколаївська	3030,9	23	356	3095	105	74
Одеська	5258,4	25,5	434	4664	114	190
Полтавська	7363,4	28,9	641	3058	264	88
Рівненська	2118,8	23,2	681	2273	353	69
Сумська	5148,7	27,1	436	1815	488	58
Тернопільська	3015,7	23,9	393	2038	651	69
Харківська	8079,4	24,9	266	3757	443	115
Херсонська	3147,6	22,2	324	3165	122	65
Хмельницька	3744,3	29,9	703	2610	571	123
Черкаська	3681,5	31,5	482	2724	141	58
Чернівецька	1108,6	24,1	269	2995	180	60
Чернігівська	5248,6	32,2	786	2023	244	66

Таблиця Е.10

Показники інфраструктурного потенціалу сільських територій у 2010 р.

Регіони	Кількість денних сільських загальних навчальних закладів усіх ступенів, од.	Чисельність учнів у сільських загальноосвітніх навчальних закладах усіх ступенів, од.	Кількість закладів культури клубного типу, од.	Кількість масових та універсальних бібліотек, од.	Кількість лікарняних закладів, од.	Кількість лікарняних закладів, тис. ліжок	Кількість аптек, од.
Україна	12956	1348930	16471	14870	600	10,7	2382
АР Крим	331	61701	515	523	11	0,4	56
Вінницька	793	73267	1041	850	43	0,8	132
Волинська	667	62151	625	490	13	0,2	62
Дніпропетровська	428	46686	514	469	74	0,7	74
Донецька	303	30491	407	371	17	0,3	68
Житомирська	650	51238	1006	800	22	0,6	76
Закарпатська	530	92302	438	429	21	0,5	296
Запорізька	345	36495	394	387	14	0,3	98
Івано-Франківська	594	80161	660	645	4	0,1	18
Київська	542	61170	774	772	51	0,7	154
Кіровоградська	403	34138	525	471	14	0,2	72
Луганська	250	20876	381	371	14	0,2	46
Львівська	1061	96925	1274	1147	13	0,3	175
Миколаївська	396	37711	487	399	14	0,2	36
Одеська	593	83271	681	808	35	0,7	122
Полтавська	546	45303	789	695	41	0,6	114
Рівненська	557	80571	634	500	19	0,5	102
Сумська	391	27171	562	473	17	0,2	84
Тернопільська	735	55616	870	808	10	0,1	31
Харківська	463	40419	622	626	17	0,5	147
Херсонська	341	41387	401	367	24	0,5	72
Хмельницька	706	51763	1096	820	28	0,5	71
Черкаська	501	46568	689	659	27	0,7	91
Чернівецька	330	58973	355	348	29	0,5	111
Чернігівська	491	30661	714	628	28	0,4	74

Таблиця Е.11

Показники організаційно-управлінського потенціалу розвитку сільських територій

Регіони	Кількість діючих сільськогосподарських кооперативів, од.	Кількість дорадчих служб, од.	Обсяг інвестицій у сільське господарство, млн. грн.	Фінансовий результат (сальдо) підприємств, які працювали у сфері сільського господарства, мисливства, лісового господарства, млн. грн.
Україна	442	74 (336)	10848,02	17988,5
АР Крим	46	1 (3)	440,77	173,1
Вінницька	36	3 (12)	852,16	945,6
Волинська	30	1 (11)	106,14	137,9
Дніпропетровська	22	1 (4)	804,48	1038,2
Донецька	1	5 (19)	553,60	996,8
Житомирська	40	3 (10)	172,08	163,4
Закарпатська	8	3 (14)	43,40	0,6
Запорізька	8	2 (16)	506,18	937,5
Івано-Франківська	12	2 (16)	132,12	401,5
Київська	5	4 (17)	867,25	2009,5
Кіровоградська	13	4 (14)	766,16	1338,1
Луганська	23	1 (3)	244,71	150,9
Львівська	5	3 (12)	394,99	399,4
Миколаївська	4	1 (8)	392,60	690,1
Одеська	32	2 (11)	432,49	583
Полтавська	14	3 (12)	556,09	1897,7
Рівненська	27	2 (20)	162,12	9,5
Сумська	33	3 (13)	260,09	-19,5
Тернопільська	7	2 (7)	468,20	663,7
Харківська	8	5 (19)	365,10	724,3
Херсонська	8	2 (7)	548,98	513,7
Хмельницька	12	3 (22)	425,15	605,9
Черкаська	25	3 (19)	769,45	1756,8
Чернівецька	1	8 (24)	132,71	190,5
Чернігівська	13	7 (23)	330,13	1327,1

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Якість життя сільського населення

Регіони	Величина сукупних ресурсів домогосподарства, грн.	Сукупні ресурси домогосподарств з розрахунку на одну особу, грн.	Сукупні ресурси домогосподарств з розрахунку на одного зайнятого, грн.	Середній розмір домогосподарства, осіб	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	Середній бал по ЗНО
Україна	3164,6	1167,749	2566,937	2,71	69,02	150,0045
АР Крим	2864,23	1101,627	2016,4	2,6	69,93	145,5299
Вінницька	2800,4	1077,077	2664,949	2,6	69,95	151,7217
Волинська	3716,35	1194,968	2685,756	3,11	69,13	153,7682
Дніпропетровська	3151,58	1255,61	2764,913	2,51	67,15	148,5191
Донецька	3163,15	1255,218	2681,247	2,52	67,78	148,3892
Житомирська	2973,62	1208,789	2485,747	2,46	67,15	149,601
Закарпатська	3911,2	1062,826	2606,059	3,68	70,40	145,1582
Запорізька	3198,2	1259,134	2461,174	2,54	67,81	149,8118
Івано-Франківська	3351,76	1070,85	2710,611	3,13	71,75	151,8085
Київська	3163,39	1280,725	2958,917	2,47	67,23	150,1278
Кіровоградська	2388,41	1033,944	2555,398	2,31	66,79	148,3992
Луганська	3200,7	1280,28	2407,85	2,5	68,22	148,3248
Львівська	3445,12	1040,822	2293,678	3,31	71,27	153,2571
Миколаївська	3055,81	1153,136	2342,105	2,65	66,24	148,924
Одеська	3422,45	1213,635	2652,295	2,82	66,00	148,0433
Полтавська	3055,22	1273,008	3068,611	2,4	68,59	151,7801
Рівненська	3422,99	1086,663	2482,608	3,15	69,65	151,4797
Сумська	3108,71	1300,715	3410,262	2,39	68,20	150,0768
Тернопільська	3323,66	1079,11	2641,599	3,08	72,02	153,6152
Харківська	3399,77	1254,528	2758,217	2,71	68,61	147,5569
Херсонська	2854,59	1026,831	1898,906	2,78	68,37	148,2143
Хмельницька	2838,13	1117,374	2527,156	2,54	69,52	150,3053
Черкаська	2872,38	1238,095	2651,35	2,32	69,21	152,3742
Чернівецька	3447,03	1130,174	2143,153	3,05	72,20	146,7864
Чернігівська	3122,76	1425,918	3115,426	2,19	66,18	150,7996

Додаток З

Таблиця 3.1

Ефективність соціально-економічної політики розвитку сільських територій

Регіони	Грошові доходи домогосподарств у сільській місцевості, грн. на особу		ВРП у розрахунку на одну особу, грн. у фактичних цінах		Індекс споживчих цін (ІСЦ, індекс інфляції) у січні-грудні 2010 року відносно січня-грудня 2005 року, %	Приріст ГДДСМ, %	Приріст ГДДСМ з врахуванням ІСЦ, %	Приріст ВРП у розрахунку на одну особу з врахуванням індекса-дефлятора ⁶ , %
	2005	2010	2005	2010				
Україна	365,4044	962,1218	9372	23600	1,953	263,30	134,82	108,28
АР Крим	340,6864	1033,712	6460	16507	2,007	303,42	151,18	109,88
Вінницька	369,1841	894,8423	5966	14332	1,89	242,38	128,25	103,30
Волинська	327,1521	890,7299	6285	13916	1,833	272,27	148,54	95,21
Дніпропетровська	378,2741	1026,705	11909	34709	2,094	271,42	129,62	125,32
Донецька	418,3619	1142,73	12490	28986	1,975	273,14	138,30	99,79
Житомирська	399,5766	994,5081	5554	14616	1,86	248,89	133,81	113,16
Закарпатська	367,4738	854,3967	5373	12278	1,708	232,51	136,13	98,26
Запорізька	376,4654	1049,173	10683	23657	1,949	278,69	142,99	95,22
Івано-Франківська	338,141	842,3834	6916	14814	1,785	249,12	139,56	92,11
Київська	438,6322	1101,729	8673	26140	1,93	251,17	130,14	129,60
Кіровоградська	317,6481	864,0693	6394	15533	1,784	272,02	152,48	104,46
Луганська	392,5176	1048,808	8131	19788	2,065	267,20	129,39	104,65
Львівська	331,7855	842,7764	6657	16353	1,956	254,01	129,86	105,63
Миколаївська	414,7115	1003,377	7801	20276	1,956	241,95	123,69	111,76
Одеська	338,5773	1070,809	8619	22544	2,042	316,27	154,88	112,47
Полтавська	399,0882	998,3417	11574	29652	2,014	250,16	124,21	110,16
Рівненська	326,0932	817,4032	6269	13785	1,872	250,67	133,90	94,55
Сумська	370,5163	1021,803	6497	15711	1,912	275,78	144,24	103,98
Тернопільська	349,7565	823,2857	4603	11713	1,891	235,39	124,48	109,42
Харківська	393,6805	1071,568	9025	23639	2,022	272,19	134,62	112,63
Херсонська	408,1703	906,0755	5713	14346	1,932	221,98	114,90	107,98
Хмельницька	334,8228	899,374	5764	13602	1,969	268,61	136,42	101,47
Черкаська	366,5983	1015,789	6681	17325	1,929	277,08	143,64	111,51
Чернівецька	323,0825	914,9443	4654	10939	1,841	283,19	153,83	101,07
Чернігівська	379,1468	1215,699	6474	15406	1,93	320,64	166,14	102,33

⁶ Зважаючи на відсутність методики розрахунку дефлятора ВРП в розрізі регіонів, в розрахунках використано показник дефлятора ВВП за 2005-2010 роки.

Таблиця 3.2

**Показники розрахунку ефективності соціально-економічної політики
розвитку сільських територій**

Роки	ВРП у розрахунку на одну особу (у фактичних цінах; грн.)	Індекси-дефлятори (% до попереднього року)	Приріст ВРП у розрахунку на одну особу з врахуванням індекса-дефлятора, % до попереднього року	Обсяг грошових доходів у сільській місцевості на особу, грн.	Індекс споживчих цін, %	Приріст грошових доходів домогосподарств у сільській місцевості у розрахунку на одну особу з врахуванням індексу споживчих цін, % до попереднього року
1999	2081	-	-	56,23	-	-
2000	2788	123,1	108,83	85,57	128,2	118,7
2001	3766	109,9	122,91	119,20	112	124,38
2002	4239	105,1	107,1	145,22	100,8	120,87
2003	5114	108	111,71	173,90	105,2	113,82
2004	7273	115,1	123,56	240,51	109	126,88
2005	9372	124,5	128,86	365,40	113,5	151,93
2006	11630	114,8	108,1	432,84	109,1	108,57
2007	15496	122,7	108,59	541,75	112,8	110,96
2008	20495	128,6	102,85	744,60	125,2	109,78
2009	19832	113	85,63	809,85	115,9	93,84
2010	23600	113,7	104,66	962,12	109,4	108,59
2011	28488	114,2	105,7	1078,70	108	103,81
2012	32002	108	104,01	1211,15	100,6	111,61

Додаток К

Таблиця К.1

Секторальна структура ВДВ регіонів станом на 2001р.

Регіони	Первинний сектор			Вторинний сектор			Третинний сектор		
	Всього	Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибальство, рибицтво	Добувна промисловість	Всього	Обробна промисловість	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	Всього	Будівництво, торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів, транспорту та зв'язку, фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	Державне управління, освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту
Україна	19,57	14,49	5,08	43,57	37,51	6,06	36,85	28,17	8,68
АР Крим	21,97	20,17	1,80	28,67	24,87	3,80	49,36	32,57	16,78
Вінницька	33,68	33,36	0,33	37,00	30,44	6,56	29,31	19,48	9,84
Волинська	31,84	31,23	0,61	26,98	24,50	2,48	41,17	32,25	8,92
Дніпропетровська	19,01	7,43	11,58	57,58	52,39	5,19	23,41	17,95	5,46
Донецька	16,39	5,69	10,71	57,38	50,94	6,44	26,22	21,12	5,11
Житомирська	34,60	31,93	2,67	32,64	30,04	2,61	32,75	21,35	11,40
Закарпатська	28,30	27,73	0,57	27,80	25,81	1,98	43,91	31,78	12,13
Запорізька	11,21	10,13	1,07	66,25	54,77	11,47	22,55	16,74	5,80
Івано-Франківська	25,94	19,95	5,99	40,54	31,77	8,77	33,51	25,01	8,51
Київська	27,89	27,83	0,06	38,82	31,62	7,20	33,29	23,28	10,01
Кіровоградська	37,65	34,94	2,71	25,37	21,29	4,07	36,99	26,83	10,16
Луганська	23,82	6,72	17,10	54,68	50,52	4,16	21,50	15,58	5,91
Львівська	20,51	17,92	2,60	37,88	33,78	4,11	41,60	29,91	11,70
Миколаївська	19,16	19,09	0,07	47,74	36,69	11,05	33,10	24,87	8,23
Одеська	13,47	13,46	0,01	35,38	32,86	2,52	51,15	42,23	8,92
Полтавська	27,17	16,44	10,73	50,33	47,18	3,15	22,50	16,77	5,73
Рівненська	27,33	27,00	0,34	40,84	25,03	15,81	31,83	22,67	9,16
Сумська	37,61	24,43	13,17	34,81	31,92	2,89	27,59	19,82	7,77
Тернопільська	37,24	37,02	0,22	29,44	25,38	4,06	33,32	22,54	10,78
Харківська	19,57	16,78	2,78	44,00	36,77	7,22	36,44	27,51	8,93
Херсонська	27,12	27,08	0,04	43,00	39,81	3,19	29,88	20,54	9,34
Хмельницька	33,08	32,90	0,18	38,38	27,64	10,74	28,54	18,66	9,88
Черкаська	30,26	29,61	0,65	41,50	37,85	3,65	28,24	18,93	9,31
Чернівецька	34,35	34,25	0,10	26,56	23,15	3,41	39,09	26,33	12,75
Чернігівська	33,53	29,45	4,07	39,53	37,15	2,37	26,95	18,04	8,91

Таблиця К.2

Секторальна структура ВДВ регіонів станом на 2005 р.

Регіони	Первинний сектор			Вторинний сектор			Третинний сектор		
	Всього	Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибальство, рибництво	Добувна промисловість	Всього	Обробна промисловість	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	Всього	Будівництво, торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів, транспорту та зв'язку, фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	Державне управління, освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту
Україна	14,81	10,28	4,53	25,77	21,93	3,83	59,43	43,57	15,86
АР Крим	14,01	12,04	1,97	17,51	14,07	3,44	68,48	43,22	25,27
Вінницька	25,89	25,43	0,46	23,08	18,44	4,64	51,03	30,95	20,07
Волинська	21,11	20,44	0,67	15,14	13,30	1,84	63,75	45,79	17,96
Дніпропетровська	19,66	6,98	12,68	36,13	32,64	3,49	44,21	33,09	11,12
Донецька	14,57	4,64	9,93	42,76	38,85	3,90	42,67	33,08	9,60
Житомирська	24,42	20,80	3,62	20,33	18,24	2,09	55,24	32,51	22,73
Закарпатська	18,09	17,54	0,55	18,50	17,15	1,35	63,41	42,98	20,43
Запорізька	10,02	8,87	1,15	46,72	38,70	8,01	43,26	30,46	12,80
Івано-Франківська	20,77	13,70	7,07	29,84	20,63	9,21	49,39	34,40	14,99
Київська	19,20	19,12	0,08	25,56	20,54	5,01	55,24	34,92	20,32
Кіровоградська	27,14	25,31	1,84	19,51	17,00	2,51	53,34	35,32	18,02
Луганська	23,97	8,24	15,73	35,32	31,27	4,05	40,71	26,62	14,10
Львівська	15,94	14,00	1,94	20,33	16,99	3,35	63,73	42,51	21,21
Миколаївська	13,96	13,74	0,22	29,47	20,81	8,66	56,57	40,63	15,95
Одеська	8,90	8,88	0,02	16,88	15,32	1,57	74,22	57,86	16,35
Полтавська	24,52	12,39	12,13	34,82	32,68	2,15	40,65	29,15	11,50
Рівненська	19,63	19,13	0,50	27,57	15,18	12,38	52,81	34,84	17,96
Сумська	32,26	17,28	14,98	26,47	23,97	2,50	41,27	23,53	17,74
Тернопільська	24,80	24,44	0,36	16,31	13,74	2,57	58,89	36,37	22,52
Харківська	12,34	9,92	2,41	24,00	19,31	4,68	63,67	47,61	16,06
Херсонська	22,42	22,39	0,03	22,42	19,54	2,88	55,15	34,25	20,91
Хмельницька	21,52	21,12	0,40	24,11	12,39	11,72	54,37	32,73	21,64
Черкаська	24,23	23,41	0,82	22,51	19,81	2,70	53,26	35,57	17,70
Чернівецька	22,50	22,43	0,08	14,34	11,76	2,58	63,15	40,38	22,78
Чернігівська	26,20	22,03	4,17	23,65	21,17	2,48	50,15	30,74	19,41

Таблиця К.3

Секторальна структура ВДВ регіонів станом на 2010 р.

Регіони	Первинний сектор			Вторинний сектор			Третинний сектор		
	Всього	Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибальство, рибицтво	Добувна промисловість	Всього	Обробна промисловість	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	Всього	Будівництво, торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, діяльність готелів та ресторанів, транспорту та зв'язку, фін. діял., операції з нерух. майном, оренда, інжин. та надання послуг підпр-ям	Державне управління, освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту
Україна	14,84	8,29	6,56	19,35	15,85	3,50	65,81	48,89	16,92
АР Крим	11,87	9,97	1,90	14,76	11,00	3,76	73,37	45,95	27,42
Вінницька	22,56	21,60	0,96	18,37	13,72	4,64	59,08	35,68	23,40
Волинська	18,82	16,94	1,88	13,68	11,75	1,93	67,50	45,12	22,38
Дніпропетровська	27,63	4,71	22,92	24,81	21,77	3,03	47,56	37,25	10,31
Донецька	16,63	3,76	12,87	32,90	28,40	4,50	50,46	39,09	11,36
Житомирська	21,60	16,29	5,31	16,21	13,29	2,92	62,20	37,80	24,40
Закарпатська	13,90	13,43	0,47	18,51	17,07	1,44	67,59	42,81	24,78
Запорізька	11,73	8,94	2,79	35,75	27,89	7,86	52,52	36,45	16,07
Івано-Франківська	20,20	12,68	7,51	16,62	10,21	6,41	63,18	41,57	21,62
Київська	13,70	13,47	0,23	17,93	13,97	3,96	68,36	51,53	16,83
Кіровоградська	24,32	19,85	4,47	18,37	16,03	2,35	57,31	35,62	21,69
Луганська	25,31	4,94	20,36	29,79	25,39	4,40	43,44	27,54	15,90
Львівська	12,45	9,59	2,86	14,58	11,85	2,73	72,97	48,95	24,03
Миколаївська	16,32	15,91	0,41	22,40	16,64	5,77	61,28	44,05	17,22
Одеська	7,77	7,73	0,04	14,78	12,78	2,00	77,45	59,70	17,75
Полтавська	30,73	12,93	17,80	24,58	21,82	2,76	44,69	32,54	12,15
Рівненська	17,62	15,94	1,67	24,75	13,77	10,99	57,63	34,90	22,73
Сумська	24,33	13,40	10,93	20,88	17,40	3,48	54,79	33,92	20,87
Тернопільська	20,36	19,48	0,88	13,50	10,90	2,60	66,14	40,31	25,83
Харківська	9,49	6,43	3,06	18,34	14,82	3,51	72,17	55,91	16,26
Херсонська	23,87	23,68	0,19	16,31	14,01	2,31	59,82	36,29	23,52
Хмельницька	19,00	18,44	0,57	18,81	10,28	8,52	62,19	36,26	25,93
Черкаська	20,29	19,55	0,75	25,07	22,00	3,07	54,63	35,41	19,22
Чернівецька	18,95	18,73	0,22	11,68	8,40	3,28	69,37	40,30	29,07
Чернігівська	23,12	18,34	4,78	16,80	13,58	3,22	60,08	35,84	24,24